

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000265310

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

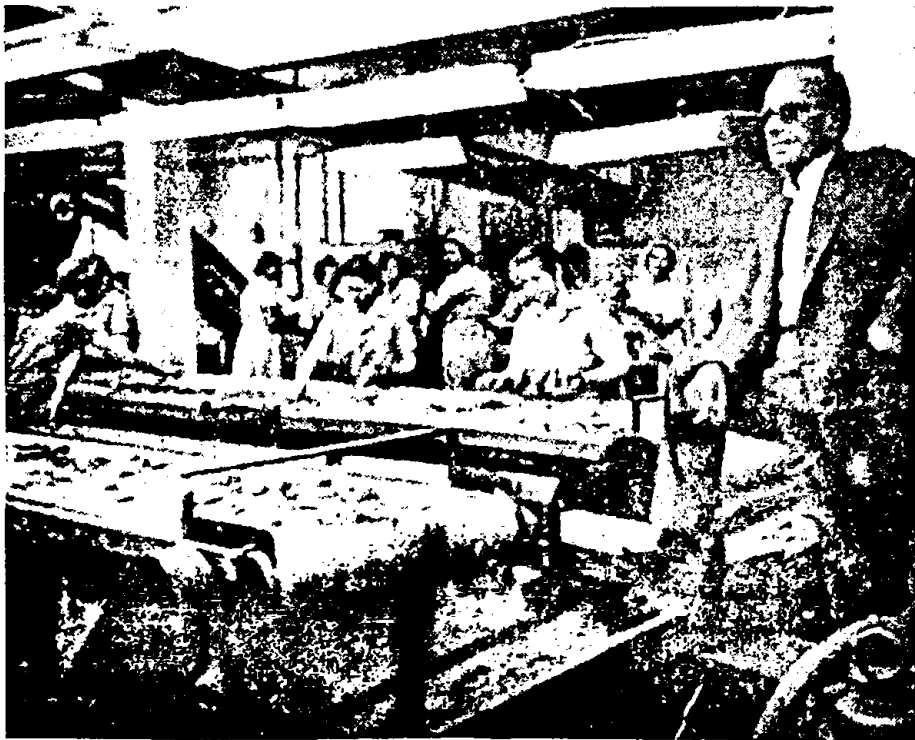
38

**Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:
ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΔΡΕΣ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ
ΚΑΙ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ**

(Αγρίνιο 19^{ος} - 20^{ος} αι.)

ΤΟΜΟΣ Β΄

ΜΑΡΙΑ ΑΓΓΕΛΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2007

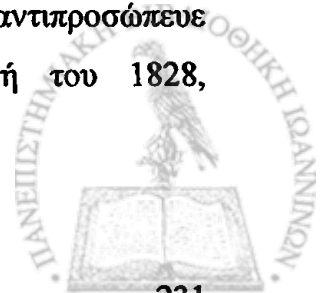
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
**ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΕΣ ΚΑΙ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΡΙΕΣ
ΣΤΑ ΚΑΠΝΟΜΑΓΑΖΑ**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'
**2.1. ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΔΡΕΣ
ΣΤΗΝ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΝΟΥ**

2.1.1. Η πόλη, η καπναποθήκη και η επεξεργασία του καπνού Το Αγρίνιο από τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} και κυρίως από τις αρχές του 20^{ου} αι. είχε αναδειχθεί σε μεγάλο κέντρο παραγωγής, επεξεργασίας και εμπορίας του καπνού. Οι εδαφο-κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής ευνοούν την παραγωγή των "ανατολικών" καπνών, τα οποία ήταν από τα καλύτερα της παγκόσμιας παραγωγής. Χάρη στην αυξημένη ζήτηση και στις υψηλές τιμές που προσφέρονταν για τα καπνά του Αγρινίου, τόσο από την εσωτερική, όσο και από τη διεθνή αγορά το Αγρίνιο αποκτά μια εύρωστη οικονομία. Η ποικιλία "μυρωδάτα Αγρινίου" προωθείται σε υψηλές τιμές στην εξωτερική κατανάλωση, κυρίως στην αγορά της Αιγύπτου και η ποικιλία "τσεμπέλια" προς την εσωτερική κατανάλωση, αλλά και στις αγορές της Γερμανίας, και της Ολλανδίας.¹

Η ευνοϊκή συγκυρία για το κύριο εξαγωγικό προϊόν κατά την περίοδο αυτή, επέτρεψε την ομαλή σχετικά απορρόφηση των προσφύγων, οι οποίοι συνέρρεαν στην περιοχή μετά το 1920, προερχόμενοι από τη Μ. Ασία και τον Πόντο. Στην περιοχή Αγρινίου η άφιξη περισσότερων από 2.500 προσφύγων, αριθμού που αντιπροσώπευε το 15% περίπου του πληθυσμού της πόλης, στην απογραφή του 1828,

¹ Βλ. Ευ. Παπαστράτου, ό.π., σσ. 81-82.

αντιμετωπίστηκε χωρίς σοβαρές τριβές χάρη στον καπνό, αφού ένα σημαντικό μέρος των προσφύγων ασχολήθηκαν με το προϊόν αυτό, είτε ως καλλιεργητές είτε ως καπνεργάτες.

Η άνθιση της αγροτικής οικονομίας κατά την εποχή αυτή οδηγεί στην οργάνωση και ανάπτυξη του εμπορίου. Στον Ελληνικό Οδηγό (1920) αναγράφονται οι κάτωθι καπνεμπορικοί οίκοι εξαγωγής: Ανδρικόπουλος Κ. και Αδελφοί, Βλάμης Δ., Γιαννούτσος Χρήστος, Έξαρχος Διονύσιος, Κυριαζή Ι. Αδελφοί, Κατσαρός και Γεωργιάδης, Καρακαλάς Σωτήριος, Παναγόπουλος Α. και Καπέρδας, Μπαφούνης Κ., Παναγόπουλος και Φιλιππίδης, Πάνου Παναγιώτης, Παπαβασιλείου Γ. Βασίλειος, Παπακωστούλα Αδελφοί, Παπαπέτρου Αδελφοί, Μακρυκώστας Σπύρος, Παπαστράτου Αδελφοί, Ραυτόπουλος Ιωάννης, Ρήγα Ι. και Αδελφοί, Ρόζης και Βαρνάβας, Σουμπασάκος και Καραμανίδης, Τσιτσιμελής Νικόλαος και Αδελφοί Χατζάρας Κωνσταντίνος. Στον ίδιο οδηγό καταχωρούνται και διαφημίσεις πολλών από τους παραπάνω εμπορικούς οίκους.²

Η ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και του εξωτερικού εμπορίου δημιούργησαν προϋποθέσεις για την ανάπτυξη και της δευτερογενούς παραγωγής. Επειδή ο καπνός που προοριζόταν για εξαγωγή έπρεπε να γίνει αντικείμενο προσεκτικής επεξεργασίας, διαλογής και δεματοποίησης, μεγάλες καπναποθήκες – καπνομάγαζα δημιουργήθηκαν στην πόλη του Αγρινίου, στα οποία απασχολούνταν εκατοντάδες εργάτες και εργάτριες.

Η ανάπτυξη της παραγωγής καπνού και του εξαγωγικού εμπορίου δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη και της δευτερογενούς παραγωγής. Επειδή ο καπνός που προοριζόταν για εξαγωγή έπρεπε να γίνει αντικείμενο προσεκτικής επεξεργασίας, διαλογής και δεματοποίησης, δημιουργήθηκαν στο Αγρίνιο μεγάλες καπναποθήκες – καπνομάγαζα, στα οποία απασχολούνταν εκατοντάδες εργάτες και εργάτριες. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις αποθήκες: Αφ. Παπαστράτου (1924), Αφ. Παπαπέτρου (1925), Αφ. Παναγοπούλου (1925), Ηλία Ηλιού, Κ. Καμποσιώρα, Ι. Κόκκαλη κ.ά.³

² *Ελληνικός Οδηγός 1920*, Εταιρεία διαφημίσεων "GEO", Αθήναι, τ. Γ', σ. 21.

³ Βλ. Ι. Κουφού, *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Α', σ. 193.

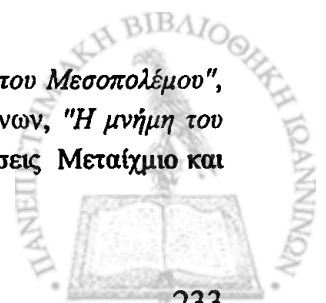
Παρόμοιες εγκαταστάσεις καπνεργασίας δημιουργήθηκαν και στα μεγάλα καπνικά κέντρα της Μακεδονίας και της Θράκης, όπως στην Καβάλα, στις Σέρρες, στην Ξάνθη και την Κομοτηνή. Η καπνοβιομηχανία – σιγαρετοποιία περιορίστηκε στην περιοχή της πρωτεύουσας, τη Θεσσαλονίκη και το Βόλο. Γενικά στην επεξεργασία καπνού σε όλη την Ελλάδα κατά την περίοδο του μεσοπολέμου απασχολούνταν 45.000 εργάτες και 10.000 υπάλληλοι.⁴

Άνδρες και γυναίκες εργάζονταν στα καπνομάγαζα αυτά, οι γυναίκες διεκπεραιώνοντας τη φάση της διαλογής του καπνού και οι άνδρες τα άλλα στάδια της επεξεργασίας, καθώς και τη μεταφορά του καπνού στο εξωτερικό των Αποθηκών. Ιστορικές και οικονομικές συγκυρίες δημιούργησαν άλλοτε μια οικονομική ανάπτυξη στην πόλη και στους κατοίκους της, απόλυτα συνδεδεμένη με την εμπορικότητα του καπνού (όπως ίσχυε μέχρι το 1930 περίπου) και άλλοτε μια οικονομική κρίση που είχε αρνητικές συνέπειες στο εργατικό δυναμικό της πόλης, στον εμπορικό, βιοτεχνικό της κόσμο και στους παραγωγούς του καπνού.

Η μελέτη και η ορθή αξιοποίηση του Αρχείου του Σωματίου Καπνεργατών-τριών Αγρινίου, των Αρχείων των Εταιρειών Επεξεργασίας και Εμπορίας Καπνού, των Αρχείων επίσης του Ασφαλιστικού φορέα τους ΙΚΑ, και των Αρχείων του Δήμου Αγρινίου καθώς επίσης και του Τύπου (τοπικού και Αθηναϊκού), μπορεί να δώσει μια οικονομική και κοινωνική ιστορία αναμφίβολα σημαντική όχι όμως ολοκληρωμένη, εάν δεν αξιοποιηθεί η ιστορική εμπειρία των ίδιων των δρώντων υποκειμένων, δηλ. αυτή των καπνεργατών και των καπνεργατριών, που έχουν τη δική τους αίσθηση για ό,τι συγκροτεί την ιστορία του καπνού, για τις συνθήκες δουλειάς τους, για τη σωματική και ψυχική αντοχή τους ύστερα από την ολόημερη εργασία, για τη μυρωδιά του καπνού που κατέτρωγε τα πνευμόνια τους, για την πρόωρη κοινωνική ωρίμανση, για τους απεργιακούς αγώνες, για τις δομές και την καθημερινότητα της

---

⁴ Β. Πατρώνη, "Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου", στο: Κ. Μπάδα (γεν. επιμέλεια) Πρακτικά Ημερίδας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, "Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60", εκδόσεις Μεταίχμιο και Δήμος Αγρινίου, 2003, σ. 164.

εργατικής οικογένειας, για την κοσμοθεωρία, για οτιδήποτε αποτελεί το πεδίο της Εθνοϊστορίας ή της μικρο-ιστορίας.⁵

Οι προφορικές μαρτυρίες και η βιωμένη εμπειρία αυτού του Κόσμου της Καπνεργασίας, βρίσκονται σε πρώτο πλάνο στην παρούσα εργασία, η οποία έρχεται να συμπληρώσει αυτό το οποίο ξεκίνησε η Κ. Μπάδα στην Ημερίδα που έγινε στο Αγρίνιο στις 23 Σεπτέμβρη του 2000, η οποία ήταν και αφορμή να ξεκινήσω την έρευνα γύρω από την παραγωγή και επεξεργασία του καπνού στο Αγρίνιο. Δίνεται ο λόγος στους απλούς ανθρώπους, καπνεργάτες και καπνεργάτριες, που με τις αφηγήσεις και τις περιγραφές τους, συμπληρώνουν τα κενά της τοπικής κοινωνικοοικονομικής, αλλά και της πολιτισμικής ιστορίας της περιοχής.

Η επεξεργασία του καπνού, διαλογή, ταξινόμηση, δεματοποίηση αποσκοπεί:

α) Στην εξασφάλιση ευνοϊκών προϋποθέσεων για την ομαλή συντήρηση και ζύμωση του καπνού, που παρουσιάζει εξαιρετική ευπάθεια σε τρεις κυρίως κινδύνους: τις βιολογικές αλλοιώσεις, τα έντομα των αποθηκών και τις ευρωτιάσεις (μούχλες).

β) Στη δημιουργία τμημάτων της παραγωγικής ή της εμπορικής μερίδας με ταυτότητα κυρίως ή και λεπτομερειακών χαρακτηριστικών (γένους, ποιότητας, μεγέθους, χρώματος, καπνιστικών χαρακτηριστικών) σε τρόπο που να διευκολύνει και τη διαπραγμάτευση και την προσφορότερη βιομηχανική χρησιμοποίηση του καπνού και

γ) Στη συσκευασία του προϊόντος κατά τρόπο που να διασφαλίζει τη χωρίς φθορές μεταφορά του.

Η επεξεργασία των ανατολικών Καπνών περιλαμβάνει δύο στάδια:

α) Το στάδιο της χωρικής επεξεργασίας, που κύριοι σκοποί της είναι η συντήρηση του προϊόντος στα χέρια των παραγωγών μέχρι την πώληση και τη μεταφορά του σε καλή κατάσταση στις αποθήκες των αγοραστών, η οποία συντήρηση αποτελεί πρόχειρη διαλογή, ταξινόμηση και δεματοποίηση των καπνόφυλλων, με τη μέριμνα των παραγωγών.

⁵Κ.Μπάδα, "Οι καπνεργάτες του Αγρινίου", στο: Κ. Μπάδα (γεν. επιμέλεια) Πρακτικά Ημερίδας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, "Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60", εκδόσεις Μεταίχμιο και Δήμος Αγρινίου, 2003, σ. 120.

β) Το στάδιο της *εμπορικής επεξεργασίας*, η οποία συνίσταται στην ποιοτική ταξινόμηση και κατάταξή τους, στην κατασκευή δεμάτων, όσο το δυνατόν με μεγαλύτερη καλαισθησία, ύστερα από τη διαλογή καπνών και την κάθαρση από τα άχρηστα φύλλα (σάπια, πολύ μαύρα κ.ά.) και τις άλλες ξένες ύλες, που γίνεται από τους καπνεργάτες.⁶

Η εμπορική επεξεργασία του καπνού ήταν εποχική απασχόληση. Η περίοδος έναρξης της επεξεργασίας γινόταν κάθε χρόνο την Άνοιξη και τελείωνε το Φθινόπωρο. Ορισμένες μεγάλες επιχειρήσεις δούλευαν μέχρι και τα Χριστούγεννα. Το χειμώνα υπήρχε ανεργία. Αρχικά, για να εξασφαλίσουν οι επιχειρήσεις επαρκές προσωπικό όταν το χρειαζόταν, το επιδοτούσαν κατά τους μήνες της ανεργίας. Με τον ερχομό όμως των προσφύγων⁷ σημειώθηκε υπερπροσφορά εργατικών χεριών, γεγονός που έδωσε την δυνατότητα στους εργοδότες να αυξομειώνουν το προσωπικό τους ανάλογα με τις ανάγκες τους αφού δεν είχαν ανάγκη μόνιμων εργατικών χεριών.

Η ποσότητα και η ποιότητα της εργατικής δύναμης που χρειαζόταν το καπνεμπόριο ποίκιλλε από εποχή σε εποχή αναλόγως με τις ανάγκες τους, γεγονός που έκανε τους καπνεργάτες να αισθάνονται ότι οι εργοδότες μπροστά στο συμφέρον τους, ανέτρεπαν συνεχώς τις εργασιακές σχέσεις. Κατέφευγαν έτσι, στη συλλογική διαπραγμάτευση της εργατικής τους δύναμης και στην ενίσχυση της συνδικαλιστικής τους δραστηριότητας. Έτσι εξηγείται λοιπόν τόσο η υψηλή συμμετοχή των καπνεργατών στο σωματείο τους, όσο και η αγωνιστικότητα και η μαχητικότητα της καπνεργατικής τάξης στις διεκδικήσεις της⁸ (για τους καπνικούς αγώνες, απεργίες και θύματα θα γίνει λόγος σε άλλη ενότητα).

Ο καπνέμπορας Ευ. Παπαστράτος αναφέρεται στη μεγάλη προσπάθεια της Εταιρείας του να επιβάλλει στο εξωτερικό τη φήμη των ελληνικών καπνών. Για να καλυτερέψει όμως η ποιότητα των εξαγόμενων καπνών χρειάστηκε να εξασφαλιστεί

⁶ Βλ. Ιω. Β. Ιωαννίδη, *Το καπνικό στην Καβάλα. Μαρτυρίες και στοιχεία από το καπνεμπόριο και την καπνεργασία*, Δήμος Καβάλας, Εκδόσεις Ιστορικού Αρχείου Δημοτικού Μουσείου Καβάλας, 1998, σ. 44.

⁷ "Εάν δεν υπήρχεν ο καπνός, δεν θα ήτο δυνατόν να αντιμετωπισθεί το δημογραφικόν πρόβλημα, το οποίον προέκυψε μετά την Μικρασιατικήν, συμφοράν. Ο εποικισμός της Μακεδονίας και της Θράκης, κατά το 1922 εστηρίχθη μόνον εις τον καπνόν". Από την αγόρευση του πρώην υπουργού κ. Αν. Μπακάλμπαση στη Βουλή κατά τη συνεδρίαση της 18-6-1946, στο: *Η Δεκαετηρίς του ελληνικού καπνού 1945-1955*, Αθήναι 1955, σ. 16.

⁸ Βλ. Β. Πατρώνη, ό.π. σ. 164.

και η καλύτερη συντήρηση και επεξεργασία των καπνών. Χρειάστηκε λοιπόν να δημιουργηθούν κατάλληλες αποθήκες,⁹ προκειμένου να επιτευχθεί το καλύτερο αποτέλεσμα.

Οι καπναποθήκες ήταν οι χώροι της επεξεργασίας του καπνού. Εκεί γίνονταν η αποθήκευση, η διαλογή και η εμπορική δεματοποίηση των καπνών. Πρόκειται δηλαδή για μεγάλα βιοτεχνικά κτίρια που αποτελούνται από τους εξής χώρους:¹⁰

- α) Αποθήκευσης των χωρικών δεμάτων που αγοράζουν από τους καπνοπαραγωγούς.
- β) Χώρους ύγρυνσης (τα υγραντήρια) όπου γίνεται η ύγρυνση του καπνού ώστε να γίνει μετά η διαλογή του.
- γ) Χώρους (τα σαλόνια), όπου γίνεται τα ξεφύλλισμα και η διαλογή των φύλλων σε ποιότητες.

---

⁹ "Από την πρώτη στιγμή, ή προσπάθεια της Εταιρίας μας ήταν διαρκώς πώς να επιβάλει στο εξωτερικό τη φήμη των ελληνικών καπνών. Για να το επιτύχει όμως χρειάστηκε εργασία επίμονη κι εξαντλητική εδώ πέρα. Για να καλυτερέψει ή ποιότητα των εξαγομένων καπνών μας χρειάστηκε να εξασφαλιστεί η καλύτερη συντήρηση κι επεξεργασία του καπνού, να ξεχαστούν παλιές κακές συνήθειες, να καταρτιστεί προσωπικό ειδικευμένο, και γενικά να οργανωθεί η Εταιρία μας πάνω σε νέες αρχές πού ν' ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις του διεθνούς εμπορίου. Εγκαίρως είδε η Εταιρία μας πώς οι αποθήκες, όπου γινόταν η επεξεργασία των καπνών στα διάφορα καπνικά κέντρα, ήταν ανθυγιεινές για τους εργάτες και δεν είχαν ούτε τις στοιχειωδέστερες ανέσεις πού χρειάζεται ένας άνθρωπος. Αλλά και τα καπνά είχαν ανάγκη από πολύ προσεκτικότερη μεταχείριση. Ιδίως στην Παλιά Ελλάδα (στις νέες επαρχίες το καπνεμπόριο ήταν καλύτερα οργανωμένο), τα καπνά αποθηκεύονταν ως τότε με τρόπο ακατάλληλο κι αυτό προκαλούσε πολλές βλάβες, πού ζημίωναν τα συστατικά τους. Σ' εποχή πού κανένας από τους τέσσερις αδελφούς δεν είχε ακόμα αποκτήσει δικό του σπίτι, η Εταιρία μας ετοίμασε ένα οικοδομικό πρόγραμμα κι έχτισε διαδοχικά στα μεγαλύτερα καπνοπαραγωγικά κέντρα δώδεκα υποδειγματικές μεγάλες καπναποθήκες, μέσα στις όποιες εξασφαλίστηκαν βαθμιαία οι απαραίτητες συνθήκες για την υγεία, την άνεση και την καθαριότητα του εργατικού προσωπικού καθώς κι η καλή συντήρηση των καπνών. Με την παρακολούθηση και την επιμονή, βρέθηκε ο καλύτερος τρόπος και με διάφορα νέα σκεύη κι εργαλεία πού κατασκευάστηκαν από την Εταιρία μας ύστερα από πολλές δοκιμές, κατορθώθηκε να γίνεται άρτιος ο καθαρισμός κι η επεξεργασία του καπνού, ν' απαλλάσσεται από τις ξένες ύλες, να γίνεται η συσκευασία του ευπαρουσίαστη, αλλά και να εκτελείται όλη ή εργασία από τον εργάτη πιο άνετα, μέσα σε περιβάλλον καθαρό κι υγιεινό". Από: **Ευ. Παπαστράτου, Η δουλειά και ο κόπος της**, Αθήνα 1964 σσ. 144-145.

¹⁰ Βλ. **Κ. Μπάδα**, ό.π. σ. 119.

Οι χώροι αυτοί καταγράφονται επίσης με βάση τις αξιόπιστες προφορικές πληροφορίες του Π. Τσίφρου, ο οποίος εργάστηκε ως λογιστής στις Αποθήκες Ηλίου.

Η προσωπική επίσκεψη και παρατήρηση των χώρων στις Αποθήκες Αφ. Παναγοπούλου το 2003, τους οποίους και φωτογράφησα, συντελεί στην πληρέστερη καταγραφή.

δ) Χώρο όπου εξειδικευμένο προσωπικό κάνει το "χαρμάνι", δηλ. τη μείξη καπνού διαφόρων περιοχών, ποικιλιών κλπ.

ε) Χώρους εμπορικής δεματοποίησης και

στ) Χώρους αποθήκευσης των εμπορικών δεμάτων.

Κατά την εμπορική επεξεργασία καπνών, εφαρμόζονταν αρχικά η "κλασική επεξεργασία", μια λεπτή διαλογή των καπνών, η οποία απαιτούσε πολύ χρόνο για τη διεξαγωγή της. Από το 1910 η Εταιρεία "Αυγερινός -Παπαστράτος" άρχισε για πρώτη φορά στο Αγρίνιο να εφαρμόζει το σύστημα επεξεργασίας ορισμένων καπνών σε "τόγκα", σύμφωνα με τις προτιμήσεις του Εργοστασίου Κωνσταντίνου¹¹ που ήταν και ο βασικός αγοραστής των Καπνών της περιοχής Αγρινίου, όπως γράφει ο Ευ. Παπαστράτος. Η επεξεργασία σε "τόγκα" σημαίνει το ξεκαθάρισμα, δηλαδή το συστηματικό ξεχώρισμα των καπνών σε ποιότητες, την ανάμειξη των καπνών της κάθε κατηγορίας για να εξασφαλιστεί ομοιομορφία και τη δεματοποίηση σε φύλλα, αντί των συνηθισμένων τότε συστημάτων της επεξεργασίας των καπνών σε αρμάθες, όπου τα φύλλα των καπνών ήταν περασμένα σε κλωστές, ή σε κεφαλοδεμένα φύλλα καπνών, πασταλιασμένα σε μάτσα και δεμένα με κλωστή στα κοτσάνια, ή τέλος σε "μπασμάδες"- φύλλα πασταλιασμένα χωρίς κλωστές.¹² Η επεξεργασία αυτή παρά την προσωρινή κατάργησή της (1922) γενικεύτηκε από το 1925.

Ο καπνεργάτης Γ. Πέγιος σχετικά με το σύστημα "τόγκα" γράφει ότι ήταν η απλή επεξεργασία που είχε αυξημένη παραγωγικότητα, γιατί ενώ στην "κλασική" τα φύλλα του καπνού δεματοποιούνταν κατά ομοιόμορφο μέγεθος, στην "τόγκα" χωρίζονταν σε ποιότητες, αλλά τσαλακώνονταν στη συνέχεια από τα πατητήρια για να δεματοποιηθούν. Αυτό το νέο σύστημα επεξεργασίας, κατά την εκτίμησή του, θα

¹¹ Το εργοστάσιο του Κωνσταντίνου προτιμούσε την "Τόγκα" για τρεις λόγους: α) Χάρη στην τόγκα πετύχαινε μεγαλύτερη ποιοτική ομοιομορφία στα καπνά του, που διευκόλυνε τη σταθερότητα των χαρμανιών του β) Απέφευγε την περιττή δαπάνη με την οποία επιβαρυνόταν για το ξεφύλλισμα των καπνών όταν έκαναν τη σύνθεση των χαρμανιών και περιόριζε τη φύρα από το ξεφύλλισμα και το άνοιγμα των φύλλων και τέλος γ) απέφευγε και τον κίνδυνο να αλλοιώνονται τα συστατικά του καπνού από τις κλωστές ή άλλες ξένες ύλες κολλημένες στα φύλλα, που ανακατώνονταν με τα φύλλα από απροσεξία των εργατριών και κόβονταν μαζί με τον καπνό. Αυτούς τους λόγους αναφέρει ο Ευ. Παπαστράτος σχετικά με την καθιέρωση του νέου συστήματος επεξεργασίας καπνών, "τόγκα", που ήταν η απλή επεξεργασία και είχε αυξημένη παραγωγικότητα. Βλ. Ευ. Παπαστράτου, ό.π., σσ. 100-101.

¹² Στο ίδιο, σ. 100-101.

εξασφάλιζε 50% τουλάχιστον μειωμένο κόστος στο καπνεμπόριο, αφού η επεξεργασία αυτή θα γινόταν σχεδόν αποκλειστικά από γυναίκες, οι οποίες αμοίβονταν πολύ λιγότερο από τους άνδρες.¹³

Το πιθανότερο είναι ότι η επεξεργασία σε "τόγκα" εξυπηρετούσε το καπνεμπόριο, το οποίο αφενός απέφευγε τα έξοδα που απαιτούσε η λεπτομερής διαλογή καπνών κατά την «κλασική επεξεργασία» αφού πλέον η εργασία διεξάγεται κυρίως από γυναίκες καπνεργάτριες, με χαμηλά ημερομίσθια και αφ' ετέρου απαλλάσσονταν από τον κίνδυνο των απεργιών τους που αντιμετώπιζε από τους μαχητικούς άνδρες καπνεργάτες.

2.1.2. Η συγκρότηση του καπνεργατικού δυναμικού και ο κατά φύλο καταμερισμός της εργασίας Η φύση της εργασίας καθορίζει και την ανάγκη για το ανάλογο εργατικό δυναμικό. Ως προς τη φύση της καπνεργασίας δε μπορούμε να τοποθετηθούμε με βεβαιότητα αν ήταν ανδρική ή γυναικεία. Η σχετική βιβλιογραφία αναφέρει ότι στα χρόνια του μεσοπολέμου στην Καβάλα, που ήταν το μεγαλύτερο κέντρο επεξεργασίας καπνού, η εργασιακή διαδικασία στο καπνομάγαζο διαρθρώνονταν με ιεραρχικό, αλλά και συμπληρωματικό τρόπο μεταξύ των δύο φύλων. Κυρίαρχο ρόλο είχαν οι εξειδικευμένοι άνδρες καπνεργάτες, οι λεγόμενοι "ντενκτσήδες", οι οποίοι βοηθούσαν από γυναίκες καπνεργάτριες τις λεγόμενες "πασταλτζούδες", οι οποίες μάζευαν τα άχρηστα και κατώτερης ποιότητας καπνόφυλλα, μετά τη διαλογή τους από τους "ντενκτσήδες", σύμφωνα με την κλασική χειροποίητη επεξεργασία. Ο καταμερισμός αυτός ήταν απόλυτος και

---

¹³ Ο Γ. Πέγιος εξηγεί τους λόγους για τους οποίους το καπνεμπόριο θα μεγιστοποιούσε το κέρδος του: «**Πρώτο:** Θα γινόταν στον τόπο επεξεργασίας η περιφερειακή χαρμανοποίηση, στα καπνοκοπήτρια των εργοστασίων παραγωγής σιγαρέτων. **Δεύτερο:** Τα έξοδα συντήρησης της δεματοποίησης της τόγκας θα γινόταν μέσα στις καπναποθήκες, θα στοίχιζαν λιγότερο. **Τρίτο** και σπουδαιότερο, ότι η επεξεργασία της τόγκας θα γινόταν μόνο από γυναίκες, οπότε θα κόστιζε λιγότερο στους καπνέμπορους, με το μικρότερο μεροκάματο που έπαιρναν, αλλά θα δινόταν παράλληλα η αφορμή να απαλλαγούν από τους άνδρες καπνεργάτες, οπότε αυτόματα θα έπαυε το καπνεργατικό επάγγελμα να είναι κλειστό και κατοχυρωμένο. Βασισμένες οι επιχειρήσεις του καπνού σ' αυτούς τους υπολογισμούς, οι οποίοι φυσικά απέβλεπαν, όσο γίνεται το κέρδος τους να είναι μεγαλύτερο και χωρίς να υπολογίσουν την αποφασιστική αντίδραση που θα συναντούσαν από τους καπνεργάτες, άρχισαν να δοκιμάζουν, δειλά-δειλά στην αρχή, το καινούργιο σύστημα δουλειάς. Πρώτη δοκιμαστική επεξεργασία της τόγκας έκανε στην Καβάλα η Καπνεμπορική Εταιρεία Γκέρι το 1930». Από: Γ. Πέγιου ό.π., σσ. 73-74.

απαγορευόταν στις γυναίκες να ανέλθουν στην ειδικότητα των "ντενκτσήδων", άσχετα από το αν είχαν τα προσόντα. Αυτός ο καταμερισμός όμως δεν εφαρμοζόταν σε όλα τα κέντρα επεξεργασίας των βορειοελλαδικών χώρων. Για παράδειγμα, την ίδια εποχή στη Θεσσαλονίκη εργάζονταν κυρίως νεαρά κορίτσια, ενώ στην Ξάνθη η επεξεργασία και η συσκευασία των φύλλων του καπνού είναι «εργασία κατά κύριο λόγο ανδρική». ¹⁴

Στην Καβάλα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η συμμετοχή των γυναικών στην καπνεπεξεργασία, ως "πασταλιτζούδες", έγινε σταδιακά. Στις αρχές του 20^{ου} αι. την επικουρική αυτή εργασία την εκτελούσαν μόνο νεαρά άρρενα άτομα, ως μαθητευόμενοι καπνεργάτες. Στη συνέχεια όμως στη θέση αυτή άρχισαν να εργάζονται γυναίκες προχωρημένης ηλικίας από την Καβάλα και τη Θάσο, σε περιορισμένη αρχικά κλίμακα. Μετά την εγκατάσταση των προσφύγων όμως η γυναικεία εργασία στο καπνομάγαζο γενικεύτηκε. ¹⁵

Κάτι ανάλογο συνέβη και στο Κέντρο Καπνεργασίας στο Αγρίνιο. Ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού του Αγρινίου, αλλά και της ευρύτερης περιοχής, βρίσκει εργασία στις καπναποθήκες και ζει κυριολεκτικά από την επεξεργασία του καπνού, όπως προκύπτει από τη μελέτη της ελάχιστης βιβλιογραφίας, αλλά κυρίως της προφορικής ιστορίας, που καταγράφεται στις προφορικές αφηγήσεις κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας. Οι περισσότεροι καπνεργάτες και καπνεργάτριες ήταν κυρίως πρόσφυγες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην περιοχή μετά την Μικρασιατική καταστροφή και είχαν μεγάλη ανάγκη να εργαστούν στα καπνομάγαζα της πόλης. Μάλιστα οι γυναίκες καπνεργάτριες κατακρίθηκαν από την τοπική κοινωνία για την πρωτοπορία τους αυτή καθώς και για την γενικότερη παρουσία τους (ένδυση, καλλωπισμό, συμπεριφορά κ.ά.), αφού οι

¹⁴ Βλ. Εφ. Αβδελά, «Θεσσαλονίκη: Ο σοσιαλισμός των " άλλων": Ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μεταοθωμανική Θεσσαλονίκη», περ. *Ιστορικά*, τ. 10 (1993), τχ. 18-19, σ.175.

¹⁵ Βλ. Εφ. Αβδελά, "Στοιχεία για την Εργασία των γυναικών στο μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις", Γ. Μαυροκορδάτος, Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ), *Βενιζελισμός και Αστικός εκσυγχρονισμός* Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1988 σσ. 193-204..

Βλ. επίσης Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της Σιωπής*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1989, σ. 245.

ντόπιοι αντιστέκονταν στην όποια γυναικεία χειραφέτηση και έξοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας..

Μελετώντας τις προφορικές μαρτυρίες, αλλά και τις φωτογραφικές αναπαραστάσεις, αντλούμε επίσης πληροφορίες και καταγράφουμε περιγραφές, της επεξεργασίας του καπνού στα διάφορα στάδια καθώς και για την εξειδίκευση των εργαζομένων. Παρακολουθούμε ακόμα την εξέλιξη της στο πέρασμα των χρόνων: από τη χειροποίητη ως τη μηχανοποιημένη μορφή. Για παράδειγμα κάποιες υπέργηρες γυναίκες σήμερα, αφηγούνται πώς ξεκίνησαν από το "τσόλι", δηλαδή καθισμένες στο πάτωμα πάνω σε λινάτσες, με τα πανέρια του καπνού δίπλα τους, (εικόνα 33) όπου τοποθετούσαν τα καπνόφυλλα κατά ποιότητες¹⁶ και πως αργότερα στη δεκαετία του '60, σημειώθηκε η αλλαγή: ήρθαν οι μηχανές! (εικόνα 34)

Η χρήση των μηχανών στην επεξεργασία του καπνού έφερε σημαντικές αλλαγές και περιόρισε τις ανάγκες, όπως ήταν επόμενο, σε εργατικό δυναμικό κυρίως ανδρικό. Βέβαια η μείωση του αριθμού των ανδρών καπνεργατών είχε ήδη δρομολογηθεί με την αλλαγή της «κλασικής» επεξεργασίας, και την καθιέρωση του νέου συστήματος επεξεργασίας «τόγκα». Σύμφωνα με τους καπνεμπόρους το σύστημα αυτό ταίριαζε περισσότερο στη γυναικεία δεξιοτεχνία και οι άνδρες κρίνονταν ως μη αποδοτικοί. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τα ανώτερα κατά πολύ ανδρικά ημερομίσθια έναντι των γυναικείων, οδήγησε το καπνεμπόριο στην προτίμηση των γυναικών για την καπνεπεξεργασία. Για τούτο έγιναν διαμαρτυρίες και απεργίες¹⁷ τόσο στο Αγρίνιο, όσο και σε άλλα κέντρα παραγωγής και επεξεργασίας του καπνού, όπως αναφέρεται στη σχετική βιβλιογραφία, αλλά και στις προφορικές μαρτυρίες¹⁸ που καταγράφηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας.

¹⁶ Με τη διαλογή τα καπνά διαχωρίζονταν σε 4-5 ποιότητες: πρώτη και δεύτερη (I,II) αμερικάνικου τύπου, η Τρίτη (III) που εμπορικά ονομάζεται «τσικιντί», η τέταρτη (IV) η γνωστή «κάπα» και η Πέμπτη (V) «κάπα κάπω». Αργότερα βέβαια η διαλογή απλουστεύτηκε και οι γυναίκες απλά ξαφμάθιαζαν τον καπνό, βγάζουν δηλαδή το σπάγκο και αφαιρούν κάποια άχρηστα φύλλα (Πληροφορίες Π.Τσίρου).

¹⁷ Λεπτομερής αναφορά στις απεργίες γίνεται στο Τρίτο Μέρος της παρούσας μελέτης.

¹⁸ " Κοίτα εμείς παλιά καθόμασταν, μέχρι το 30, στο «τσόλι», κάτω σταυροπόδ' και ξεδιαλέγαμε τον καπνό, τον βάζαμε κατά ποιότητα στα κασελάκια που ήταν μπροστά μας. Εγώ όλα μου τα χρόνια ήμουν ξεφυλλίστρια. Ήξερα να ξεχωρίζω αμέσως την ποιότητα του καπνού και τα χέρια ρου αστραπή πήγαιναν στο κάθε κασονάκι την ποιότητα που έπρεπε. Το «ολ τσαντί» ήταν ο καλύτερος καπνός, το κορφαδί. Εκατό γυναίκες σκυμμένες και ξεφυλλίζαμε, όλη τη μέρα, τον καπνό. Σε μια αίθουσα εκατό γυναίκες κι η

Ιδιαίτερα μετά το 1953 με την εφαρμογή του Νόμου 2348 (30 Μαρτίου 1953), λύνεται το ζήτημα και στο εξής οι καπνέμποροι προσλαμβάνουν αποκλειστικά γυναίκες στο ξεφύλλισμα και στη διαλογή του καπνού, οπότε η επεξεργασία ορίζεται κατά βάση ως γυναικεία υπόθεση. Όσο για τον εργασιακό χώρο, οι αφηγητές στην πλειοψηφία τους δηλώνουν ότι το ανθυγιεινό περιβάλλον και οι συνθήκες εργασίας στις καπναποθήκες ήταν δυσβάσταχτες και επιβλαβείς για την υγεία των εργαζομένων. Κατά τα μεταγενέστερα χρόνια οι χώροι βέβαια εκσυγχρονίστηκαν και οι συνθήκες βελτιώθηκαν σημαντικά. Ο καπνός είναι ένα ευαίσθητο προϊόν και για την επεξεργασία του έπρεπε να υπάρχουν κατάλληλες καιρικές και ατμοσφαιρικές συνθήκες ώστε να μην είναι ούτε πολύ ξηρός ούτε πολύ υγρός, για να εξασφαλίζεται η ποιότητά του και να μην υπάρχει φθορά. Γι' αυτό κατά τους ψυχρούς μήνες της επεξεργασίας, οι αποθήκες δεν έπρεπε να μένουν κλειστές. Αντίθετα κατά τους

μυρουδιά αφόρητη. Κι αμίλητες... Μετά είμασταν κάπως καλύτερα, καθόμασταν σε θρανία, και μετά το '50, το 1958 για την ακρίβεια, ήρθαν οι μηχανές. τις έφερε ο Ηλιού πρώτος. Οι καπνεργάτες χύμηζαν να τις σπάσουν. Εγώ τότε δούλευα στον Αβραμίδη, εκεί που τώρα είναι ο ΟΤΕ. Οι αποθήκες δούλευαν χρονικής ως τότε, χειμώνα - καλοκαίρι. Με τα μηχανήματα κόβονταν η δουλειά. Κάθε λεπτό κι ένα δέμα ήταν έτοιμο με αυτές. Να η αστυνομία, ξύλο. απεργίες... Σιγά σιγά όλες οι αποθήκες έβαλαν μηχανήματα και δε μπορούσαμε να κάνουμε τίποτε. Ήρθαν και τα υγραντήρια, σε δύο λεπτά μέσα το υγραντήριο έβγαζε υγρό τον καπνό, τι χρειαζόνταν οι καπνεργάτες; Η τόγκα να δεις... Με δύο γυναίκες δούλευε όλη μέρα... Την κατάργησαν αυτή... Οι γυναίκες μπήκαν στα ταπιά, έτσι στεκόμασταν όρθιες μπροστά στον πάγκο, ξεμαθιάζαμε μόνο, δε διαλέγαμε ποιότητες, μόνο κάνα φύλο και τίποτε άλλο. Τώρα ήμασταν ξεφυλλίστριες, ήμασταν γυναίκες όρθιες, άλλες ήταν γυναίκες «σοπάνι», αυτές δηλαδή που τύλιγαν - σοπάνιαζαν- τον έτοιμο σε δέμα καπνό. Από κει οι άνδρες τον πήγαζαν στις αποθήκες και τον στοιβαζαν. Οι στοιβαδóροι του άλλαζαν κάθε τόσο θέση για να στεγνώνει και να αερίζεται καλά. Άλλες ήταν καθαρίστριες. Εγώ τα υπόλοιπα χρόνια, ως τη σύνταξη, δούλευα στα ταπιά. Δε μ' απέλυσαν ποτέ. Σ' όλους δούλεψα, ήμουν ήσυχη, εξ παιδιά είχα, σέβας είχα, δε μ' απέλυσαν ποτέ. Εδώ που τα λέμε γέμιζε η τσεπούλα, μας λεφτά. Ήταν δύσκολο τότε να έχεις λεφτά. Σκληρή δουλειά αλλά και τσάμπα δε θα μας τα δίνανε..."

"Το κακό έγινε μα την τόγκα. Το δικό μας σωματείο ήταν ισχυρό. Τα αφεντικά έφεραν την τόγκα και για αυτή έπαιρναν μόνο γυναίκες, κι οι άνδρες μας έμειναν χωρίς δουλειά. Τους συνέφερε να παίρνουν μόνο γυναίκες, γιατί το μεροκάματο ήταν μόνο το ένα τρίτο από αυτό που έπαιρναν οι άνδρες. Να φανταστείς ότι όταν οι άνδρες έπαιρναν ενενήντα δραχμές, οι γυναίκες παίρναμε τριάντα επτά. Γιατί να μην πάρουν εμάς στην τόγκα... Μας έπεφταν οι πλάτες με την "τόγκα" εδώ δεν ξεφυλλίζαμε τον καπνό, τον ξεμαθιάζαμε μόνο, ποστιάζαμε και πέρναγε από τη μηχανή. Οι άνδρες μας κάθονταν... Κάναμε μεγάλες απεργίες γι' αυτό. Και το '26, τότε που σκότωσαν την Γεωργαντζέλη, Καπνεργάτρια μπροστά με την κοιλιά στο στόμα. Τους στρίμωξε του χωροφυλάκους στην πορεία και μπαμ τη σάριασαν...". Από: Κ. Μπάδα, "Οι καπνεργάτες του Αγρινίου", στο: Κ. Μπάδα (γεν. επιμέλεια) Πρακτικά Ημερίδας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, "Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60", εκδόσεις Μεταίχμιο και Δήμος Αγρινίου, 2003, σσ. 120 και 123.

καλοκαιρινούς μήνες έπρεπε τα παράθυρα να είναι κλειστά για να μην ξηραίνονται τα καπνά. Στην πρώτη περίπτωση οι καπνεργάτες αντιμετώπιζαν το κρύο και την υγρασία και στη δεύτερη υπέφεραν από την αφόρητη ζέστη και ο ιδρώτας πότιζε τα ρούχα τους. Αυτή η καλοκαιρινή ζέστη σε συνδυασμό με την καπνόσκονη, που αιωρούνταν στην ατμόσφαιρα, την ένταση της εργασίας και την έντονη μυρωδιά του "πικρού καπνού", δημιουργούσαν ένα αποπνικτικό περιβάλλον επιβλαβές για την υγεία των εργαζομένων.

Η κατάσταση βελτιωνόταν κάπως με κάποια ημίμετρα και παραχωρήσεις που απαιτούσαν οι καπνεργάτες: οι γυναίκες κατάβρεχαν τα πατώματα, άνοιγαν για λίγο τα παράθυρα κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αι. περίπου, με τη χρήση των σύγχρονων μηχανημάτων, όπως για παράδειγμα των υγραντηρίων με ατμό, τα δέματα του καπνού υγραίνονταν κατάλληλα και έτσι βελτιώθηκαν οι συνθήκες εργασίας των εργατών, αφού τα παράθυρα έμεναν ανοιχτά και η ατμόσφαιρα διατηρούνταν κάπως πιο καθαρή.

Στην επεξεργασία των καπνών εργάζονταν άνδρες γυναίκες καθώς και ανήλικα παιδιά. Αξίζει να σημειωθεί όμως ότι στην φάση του ξεφυλλίσματος - διαλογής του καπνού, ιδιαίτερα βαρύνουσα ήταν η συμμετοχή των γυναικών, κυρίως των προσφύγων. Οι πληροφορίες για τον κατά φύλο καταμερισμό¹⁹ της καπνεργασίας είναι για τις γυναίκες: "γυναίκες ξεφυλλίστριες", "γυναίκες καροτσιέρες", "γυναίκες ράφτριες", "γυναίκες σοπάνι", "γυναίκες νεροφόρες", "γυναίκες καθαρίστριες", αλλά και γυναίκες "τογκαδόρισσες". Για τους άνδρες: "πρωτομάστοροι" "άνδρες σταβασδοί", "άνδρες στα υγραντήρια", "άνδρες χαρμαντζήδες", "άνδρες τογκαδόροι". Ανάλογες σχεδόν ειδικότητες ήταν και για τα παιδιά-εργάτες, για τα οποία γίνεται εκτενής αναφορά σε επόμενη ενότητα.

Οι γυναίκες "ξεφυλλίστριες" εργάζονταν σε μεγάλες αίθουσες, τις σάλες που ονομάζονταν "σαλόνια", κάτω από την επίβλεψη του αρχιεργάτη ή "μάστορα" και ασχολούνταν με το ξεφύλλισμα, τη διαλογή των καπνόφυλλων και την κατάταξή τους σε ποιότητες (εικόνα 35). Φυσικά η διαλογή ήταν ανάλογη με τη μέθοδο της επεξεργασίας που εφαρμόζονταν. Στην "κλασσική" επεξεργασία που κυριαρχούσε

¹⁹ Κ. Μπάδα, ό.π., σ. 119 και πληροφορίες από ενημερωτικό φυλλάδιο του Μουσείου Καπνού Καβάλας. Σημαντικές είναι οι προφορικές μαρτυρίες της παρούσας έρευνας, όπου περιγράφεται με λεπτομέρεια ο καταμερισμός εργασίας και οι διάφορες ειδικότητες των εργαζομένων.

στη δεκαετία του 1920 και στις αρχές του 1930, γινόταν αυστηρή και λεπτομερής διαλογή του καπνού και απαιτούνταν πολύς χρόνος, με αποτέλεσμα η απόδοση της εργασίας να είναι χαμηλή. Στην επεξεργασία "τόγκα" η διαλογή δεν ήταν λεπτομερής και η απόδοση ήταν μεγάλη.²⁰

Σχετικά με το ξεφύλλισμα, διαλογή καπνού στην Καβάλα, την καπνούπολη με το μεγαλύτερο αριθμό καπνεργατών, από τη σχετική βιβλιογραφία προκύπτει ότι τα καλύτερα εργατικά χέρια, "τα πρώτα χέρια" ήταν οι άνδρες καπνεργάτες, οι λεγόμενοι "εξαστρατζήδες" ή "ντεξήδες", (εικόνα) οι οποίοι κάθονταν κάτω στο πάτωμα πάνω σε ψάθες ανά δύο σε κάθε παράθυρο για περισσότερο φως. Τα δεύτερα και τρίτα χέρια, κάθονταν στους τοίχους των σαλονιών ανά δύο, με τις πλάτες κολλητές. Οι γυναίκες καπνεργάτριες λέγονταν "πασταλτζίδες" και αναλογούσαν μια σε δύο ντεξήδες. Κάθονταν κι αυτές πάνω σε ψάθες απέναντι από τους ντεξήδες και σε απόσταση μισού μέτρου. Οι ντεξήδες με τη βοήθεια των πασταλτζίδων έκαναν την ποιοτική διαλογή των καπνών. Η βοηθητική εργασία των πασταλτζίδων ήταν εύκολη και η αμοιβή τους χαμηλή. Την συγκεκριμένη εργασία την αναλάμβαναν αποκλειστικά γυναίκες ή νεαροί μαθητευόμενοι εργάτες.²¹

Οι "γυναίκες καρτσιέρρες", είναι οι εργάτριες οι οποίες με ένα καρότσι μάζευαν τα φύλλα του καπνού, μετά τη διαλογή και κατάταξή τους σε ποιότητες.

Οι "γυναίκες ράφτριες", αναλάμβαναν το ράψιμο του καναβάτσου (λινάτσα), με το οποίο τυλίγονταν ο καπνός κατά τη δεματοποίησή του (τόγκα).

Οι "γυναίκες σοπάνι", εκτελούσαν μια σχετική εργασία με τις "ράφτριες", δηλαδή "σοπάνιαζαν", έραβαν το καναβάτσο με το οποίο κάλυπταν ολόκληρο πια το δέμα, προκειμένου να εξασφαλιστεί η χωρίς φθορές μεταφορά του στην αγορά, όπου θα συνεχιστεί η βιομηχανική επεξεργασία του (εικόνα 36). Οι προφορικές μαρτυρίες αναφέρουν ότι οι γυναίκες εργάζονται ακόμα και στην «τόγκα» ως «τογκαδόρισσες», δηλαδή στη δεματοποίηση του καπνού, μια εργασία που θεωρούνταν κατά κύριο λόγο ανδρική. Πιθανόν αυτό να πραγματοποιείται μετά το 1953, που αποφασίστηκε η

²⁰ Βλ. Ι. Τσεβρεμέ, ό.π., σ.119.

²¹ Βλ. Ι. Πέγιου, ό.π., σ. 66, 25-26, Ι. Τσεβρεμέ, ό.π., σσ. 120-121, Σ. Αγγελούδη, "Η Καβάλα ως καπνούπολη", περ. *Αρχαιολογία*, τχ. 18, Φεβρ. 1986 και Λ.Αποστολάκου, "Εργασία και οργάνωση: Όψεις της εργατικής εμπειρίας στις καπναποθήκες του Βόλου", περ. *Ιστωρ*, τχ.9, Δεκ. 1996.

άρση της κατοχύρωσης του καπνεργατικού επαγγέλματος και οι άνδρες καπνεργάτες βρέθηκαν άνεργοι. Στη θέση τους προτιμήθηκαν οι γυναίκες, με το επιχείρημα ότι είναι πιο αποδοτικές στην επεξεργασία του καπνού, αφού το ξεφύλλισμα προσιδιάζει περισσότερο στη γυναικεία χειροτεχνική δεξιότητα και επιπλέον κόστιζαν λιγότερο στο καπνεμπόριο λόγω της χαμηλότερης αμοιβής τους έναντι των ανδρών. Τότε ανέλαβαν και το ρόλο του "τογκαδόρου" (εικόνα 37).

Οι γυναίκες καπνεργάτριες στις αφηγήσεις τους αναφέρονται επίσης και στην παιδική εργασία, τότε που κοριτσάκια ακόμα πιεσμένα από την αδήριτη ανάγκη για επιβίωση, αναλαμβάνουν εργασία στα καπνομάγαζα της πόλης.²² Είναι οι "κοπέλες νεροφόρες", που προσφέρουν νερό στους εργαζόμενους, οι "κοπέλες καθαρίστριες" που αναλαμβάνουν την καθαριότητα των χώρων επεξεργασίας κλπ., οι οποίες ακολουθούν συνήθως τη μάνα ή τη γειτόνισσα στην καπνεργασία, στον καθημερινό αγώνα για τον επιούσιο. Χαρακτηριστικές είναι οι αφηγήσεις των γυναικών, που αναφέρονται στο φόβο και στα παθήματά τους, προκειμένου να κρυφτούν για να αποφύγουν κάθε φορά τον έλεγχο της Επιθεώρησης Εργασίας, λόγω του νεαρού της ηλικίας τους. Κρύβονται, όπως λένε, μέσα σε κασόνια, ακόμα και μέσα στις τουαλέτες για να γλιτώσουν τον κίνδυνο της απόλυσης με ό,τι αυτός συνεπαγόταν για τις φτωχές οικογένειές τους. Η ανάγκη για το μεροκάματο, το "βδομαδιάτικο" όπως λεγόταν και η υποστήριξη που έχουν από τους μεγαλύτερους συναδέλφους και συναδέλφισσες εφευρίσκουν τρόπους και κρυψώνες στην αντιμετώπιση δύσκολων καταστάσεων. Η μνήμη καταγράφει και συγκρατεί αυτές τις στιγμές αγωνίας των παιδιών, καταδεικνύοντας την αδήριτη ανάγκη για εργασία προκειμένου να

---

²² Και η Κ.Ι. από παιδί στα καπνομάγαζα σχετικά με την απλοποίηση της επεξεργασίας αφηγείται: "Πήγα 13 χρονών στις αποθήκες... και πρόσφερα νερό με ένα ποτηράκι στους εργάτες... [αργότερα] δούλευα ως ασφαλισμένη καπνεργάτρια στη διαλογή καπνού. Έπρεπε να γνωρίζουμε την ποιότητα του καπνού, ποιο ήτανε το καλό, η τραγάνια, ποιο ήτανε, δηλαδή πώς να σας πω, από τη μύτη το ξεχώριζες, ποιο είναι το αρωματικό. Γινότανε μία επεξεργασία και χώριζαν τις ποιότητες.. Άνοιγαν τα δέματα μπροστά τους, τότε μάτσαζαν τα καπνά οι παραγωγοί, τα κεφαλοδένανε κάπως πιο λεπτή εργασία. Και γινότανε μια διαλογή σε πανέρια μέσα. Σε πανέρια σε ποσότητες, μέχρι 12 ποιότητες το φτάσαν το καπνό. Αλλά όταν είδε ο καπνέμπορας ότι δεν είχε τα κέρδη που ήθελε από τη λεπτή εργασία αυτή τότε την απλοποίησαν τη δουλειά. Τότε έγιναν τα αρμαθοδέματα. Όπως έπαιρναν την αρμάθα από τα ... ξεραίνονταν το καλοκαίρι, τα δεματοποιούσαν, μετά από χρόνια, γιατί έβλεπαν οι έμποροι ότι δεν άφηναν τα κέρδη που θέλανε..." Συνέντευξη Κ.Ι., α/α 51, 25/5/2003, Ερευνητικό πρόγραμμα.

συμπληρωθεί το οικογενειακό εισόδημα, το οποίο αρκετές φορές ήταν εξαιρετικά πενιχρό λόγω και της έλλειψης κάποιου γονέα.²³

Και οι άνδρες καπνεργάτες στις αφηγήσεις τους αναφέρονται στη βαριά και ανθυγιεινή εργασία στους χώρους της αποθήκης και στις δύσκολες ανδρικές ειδικότητες και ρόλους. Για παράδειγμα οι "άνδρες στοιβαδóροι"²⁴ ήταν μια πολλή δύσκολη ειδικότητα. Έπρεπε να μεταφέρουν τα παραγωγικά δέματα στις "γυναίκες ξεφυλλίστριες" για διαλογή. Το κουβάλημα γινόταν στον ώμο και έτσι φορτωμένοι ανέβαιναν στα σκαλιά (εικόνα 38) για να τα ξεφορτώσουν στα σαλόνια των πάνω ορόφων, όπου γινόταν το ξεφύλλισμα, σε μια εποχή που τα κτίρια δεν διέθεταν ασανσέρ. Οι ίδιοι μετέφεραν και στοιβαζαν στους κάτω ορόφους τα εμπορικά δέματα (εικόνα). Οι ώμοι γδέρνονταν, ο σβέρκος ξεφλουδίζονταν από το βάρος του καπνού και ο ιδρώτας έρεε από τα χλωμά πρόσωπα των καπνεργατών. Τα γόνατα λύγιζαν καθώς ανεβοκατέβαιναν τα σκαλοπάτια και ενώ ήταν έτοιμοι να σωριαστούν κάποιες φορές, έσφιγγαν τα δόντια και συνέχιζαν. «Όταν σήμερα τα λες, τα ζωγραφίζεις έτσι, σου λένε τα τραγικοποιείς...».²⁵ Κι όμως έτσι ήταν, λέει αναφερόμενος στο "Γολγοθά" του στοιβαδóρου ένας αφηγητής.

Οι "άνδρες στα υγραντήρια" (εικόνα 39) ήταν επίσης ένα δύσκολο πόστο. Εκεί στα υγραντήρια τα παραγωγικά δέματα υγραίνονταν κατάλληλα για να δοθούν στη συνέχεια για ξεφύλλισμα. Όλη η ζέστη και η αποπνικτική υγρασία στο συγκεκριμένο χώρο ύγρανσης διαπερνούσε τους άνδρες καπνεργάτες, οι οποίοι εργάζονταν κάτω από αυτές τις ανθυγιεινές συνθήκες με τα ρούχα και το σώμα συνέχεια βρεγμένα και τη "μωκίλα", έντονη μυρωδιά του καπνού, να κόβει την ανάσα τους, όπως λένε οι ίδιοι οι αφηγητές. Οι "άνδρες χαρμαντζήδες", ήταν υπεύθυνοι για

²³ Αρκετές οικογένειες προσφύγων ήταν ορφανεμένες λόγω του πολέμου και της καταστροφής του 1922, επομένως ήταν απόλυτα αναγκαία η εργασία των παιδιών.

²⁴ "Ο στοιβαδóρος, είναι αυτός ο οποίος έπαιρνε το δέμα το παραγωγικό. Οκάδες τότε, έτσι απ' τα υγραντήρια, απ' το υπόγειο κάτω το έβαζε στον ώμο του, δεν υπήρχαν ασανσέρ τότε, στα ξύλινα σκαλιά τ' ανέβαζε στον τέταρτο όροφο! Εδώ (στον ώμο), βάζανε μαντήλια, πανιά, αλλά όταν έμπαινε το δέμα εδώ ο σβέρκος, εκεί ξεκίνησα κι εγώ αλλά δεν άντεξα, ξεφλουδίζονταν! Κι όσο ανέβαινες, πιανόσουν κι από το, καταλαβαίνεις, ν' ανεβοκατεβαίνουσε τώρα... Συνέχεια αυτό το πράμα, οπότε το ανέβασμα ήταν εύκολο με το βάρος. Το κατέβασμα ήταν το δύσκολο, γιατί τρέμανε τα πόδια σου και σκοτωνόσουν!". Συνέντευξη Α.Μ., α/α 52, 2/6/2003 Ερευνητικό Πρόγραμμα.

²⁵ "Όταν σήμερα τους τα λες, τα ζωγραφίζεις έτσι, σου λένε τα τραγικοποιείς, οπότε... Αυτή η δουλειά λοιπόν του πατέρα μου να τον βλέπω ν' ανεβοκατεβαίνει έτσι, μα οι περισσότεροι στιβαδóροι ήτανε. Στο τέλος σωριαζότανε κάτω, πέφτανε...". Συνέντευξη Α.Μ., ό.π.

το "χαρμάνιασμα" του καπνού. Έπαιρναν δηλαδή με τα χέρια τους χούφτες τα καπνόφυλλα (μετά τη διαλογή) και τα ανακάτευαν πετώντας τα ψηλά, ώστε να επιτευχθεί το σωστό χαρμάνι. Σε αυτή τη διαδικασία η σκόνη του καπνού "έκοβε την ανάσα" του καπνεργάτη.

Μια ακόμα δυσβάσταχτη ειδικότητα ήταν ο "τογκαδόρος" (εικόνα 40), αυτός που επαναδεματοποιούσε τα καπνά σε εμπορικά δέματα μετά τη διαλογή τους από τις γυναίκες. «Δουλειά θανατηφόρα», όπως χαρακτηρίζεται από τους ανθρώπους που αναγκάστηκαν να εργαστούν στα καπνομάγαζα δεματοποιώντας και αναπνέοντας τη μυρωδιά και τη σκόνη του καπνού, στις "πατητικές" μηχανές. Υπεύθυνος για τη μέτρηση του χρόνου και τον έλεγχο της εργασίας ήταν ο αρχιεργάτης ή πρωτομάστορας (εικόνα 41). Αυτός επέβλεπε, έκανε παρατηρήσεις στους εργάτες, κυρίως εργάτριες και σε εξαιρετικές περιπτώσεις χορηγούσε άδεια όταν υπήρχε ανάγκη. Η έναρξη και η λήξη της εργασίας σηματοδοτούνταν από το κουδούνι, για το οποίο υπεύθυνος ήταν ο θυρωρός ή "καβάσης", όπως λέγεται στη Βόρειο Ελλάδα.²⁶

Όταν όμως οι καπναποθήκες εκσυγχρονίστηκαν και εξοπλίστηκαν με σύγχρονα μηχανήματα, πολλές από τις δύσκολες αυτές εργασίες διαφοροποιήθηκαν σε μέγιστο βαθμό, οπότε και οι ανάλογες ειδικότητες των εργαζομένων βελτιώθηκαν σημαντικά ή και εξέλειπαν:

Οι "ξεφυλλίστριες", εργάζονταν πια όχι καθιστές στα "τσόλια" ή στα "θρανία", αλλά όρθιες μπροστά σε κινούμενους μάντες διαλογής τα «ταπί-ρολά» και μάζευαν κάποια ελάχιστα μόνο καπνόφυλλα κατώτερης ποιότητας. Εκτελούσαν μια διαδικασία δηλαδή η οποία δεν απαιτούσε ιδιαίτερη εμπειρία, αλλά πολλή ορθοστασία.

Οι "καροτσιέρες", εξέλειπαν, αφού οι μηχανές μετέφεραν τα ξεδιαλεγμένα καπνόφυλλα σε ειδικό χώρο, τη χαρμανιέρα, όπου με αυτόματο σύστημα γινόταν το επιθυμητό χαρμάνι, καταργώντας ταυτόχρονα μια ακόμα ειδικότητα, εκείνη του άνδρα χαρματζή. Από τη χαρμανιέρα τα καπνόφυλλα διοχετεύονταν σε κόσκινα, όπου διαχωριζόταν το χόμα και οι άλλες ουσίες (π.χ. τρίμματα) και από εκεί μεταφέρονταν στις "πατητικές" μηχανές, τις "τόγκες" σε εμπορικά δέματα. Έτσι καταργήθηκε και η δύσκολη ειδικότητα του τογκαδόρου, αφού πλέον η τόγκα ήταν

²⁶ Βλ. Γ. Πέγιου, ό.π., σ. 27 και Ι. Τσεβρεμέ, ό.π., σ. 118.

αυτοματοποιημένη. Εξακολουθούσε όμως το ράψιμο των καναβάτσων (τσολιών) γύρω από το δέμα, καθώς και το σοπάνι λίγο πριν την εξαγωγή τους από την αποθήκη προς τη βιομηχανική επεξεργασία τους. Επομένως διατηρούνταν οι γυναίκες ράφτριες και οι σοπανιάστριες.

Μια ιδιαίτερα επίπονη ειδικότητα που καταργήθηκε επίσης ήταν εκείνη του άνδρα στοιβαδούρου, ο οποίος μετέφερε στους ώμους του τα δέματα του καπνού προς επεξεργασία, αλλά και τοποθέτηση στους κατάλληλους αποθηκευτικούς χώρους μετά. Η μεταφορά στις σύγχρονες καπναποθήκες γίνονταν με ειδικά τροχήλατα φορεία, τα οποία με ευκολία κινούσαν οι μεταφορείς (εικόνα 42) και φυσικά τα ασανσέρ διευκόλυναν το ανεβοκατέβασμα.

Διατηρήθηκε όμως η «ύγρανση» των παραγωγικών δεμάτων στα σύγχρονα υγραντήρια και το ξεσπάγγιασμα των καπνών, που είναι αρμαθιασμένα (την εργασία εκτελούν οι γυναίκες). Αυτά τα καπνά στη συνέχεια "τροφοδοτούν" το "ξεφυλλιστικό συγκρότημα", όπου με ισχυρό αέρα διαχωρίζονται σε μεμονωμένα φύλλα και με ειδικό επίσης μηχάνημα (sioirlt) καθαρίζονται από το χώμα, που τυχόν έχουν, για να ακολουθήσει μετά η πορεία προς τη διαλογή τους (στα ταπί – ρολάν).²⁷

Στη συνέχεια παραθέτουμε ένα απόσπασμα από την προφορική αφήγηση μιας "γυναίκας ξεφυλλίστριας", η οποία περιγράφει διαχρονικά τα στάδια του καπνού:

"Στις καπναποθήκες, εκεί ήταν παλιά, όπως λέγανε οι παλιές, διαφορετικά. Καθόντουσαν σταυροπόδι κάτω (μου δείχνει). Λινάτσες είχανε και καθόντουσαν και κάνανε τα ματσάκια που βάζαν και χωρίζανε την ποιότητα του καπνού. Δεν υπήρχε βία τότε, τι θα βγάλεις, δουλειά. Άλλος απ' τους ντόπιους δεν την ξέρανε τη δουλειά και ήταν περιζήτητοι οι πρόσφυγες, που κάναν τη δουλειά αυτή και δουλεύανε.

Το '53 ελευθερώθηκε το επάγγελμα. Δεν ήταν ελευθερωμένο. Πήγε η μητέρα μου το '53 και το '55, 16 ετών εγώ πήγα για δουλειά. Θέλαμε μεροκάματο, δεν υπήρχαν δουλειές πουθενά, η μόνη δουλειά ήταν αυτή. Και θέλησα κι εγώ να πάω και ξεκίνησα και πήγα...

Ξεφύλλιζα, στο ξεφύλλισμα, διαλογή καπνού. Αλλά ήταν διαφορετική δουλειά, δεν ήταν όπως ήταν τώρα. Δουλεύαμε πρώτον τα μυρωδάτα, τα καπνά που βάζαν τότε,

²⁷ Προφορικές πληροφορίες Π. Τσίφου και Αρ. Μπαρχαμπά, Καπνεργάτες. Οι κωνηγοί του ονείρου, εκδ. Ίβυκος, Αργίτιο 2007, σ. 80.

πολύ το μυρωδάτο τότε είχε πέραση, ήταν τα καλύτερα καπνά βέβαια. Λοιπόν ήτανε μέσα στις αίθουσες που ήτανε, ήτανε τότε θρανία εδώ στις παλιές του Παπαστρατού. Είχανε θρανία. Στο θρανίο μπροστά είχανε τέσσερα κασονάκια, πέντε στενόμακρα, 1^ο, 2^ο 3^ο, 4^ο, 5^ο.

Είχαμε δύο καρέκλες, δύο ζευγάρι-ζευγάρι δουλεύαμε. Ένα από 'δω στο θρανίο ένα από κει. Μας έφερνε ο μάστορας που είχαμε, που επέβλεπε, το δέμα. Στην ακρινή την άκρη το δέμα, και στην άλλη από το άλλο το μέρος. Λοιπόν μας είχανε ποδιές μεγάλες σε όλες που δέναμε στη μέση, τη βάναμε απάν' στο θρανίο την ποδιά μπροστά μας και παίρναμε απ' το δέμα αρμάθα-αρμάθα, την ξεσπαγγιάζαμε στην ποδιά μας απάνω, όπως καθόμασταν στο θρανίο εκεί (μου δείχνει).

Ξεσπαγγιάζαμε και παίρναμε ματσάκι-ματσάκι από την αρμάθα όπως ξεσπαγγιάζαμε το ξεφυλλίζαμε, φύλλο- φύλλο, που γίνονταν η διαλογή στο χέρι και ρίχναμε το πρώτο, το χρυσαφί, το καθαρό, το γερό φύλλο, το ρίχναμε στο πρώτο κασονάκι, γι' αυτό λέγαμε 1^ο, 2^ο, 3^ο ..., πρώτο το καλό, το καθαρό, το δεύτερο λίγο που πρασίνιζε, το τρίτο το πιο σκούρο, και το τέταρτο και το πέμπτο, το λέγαμε "κάπα".

Η ξανθιά η "κάπα", η μαύρη η "κάπα". Το καπνό που ήτανε μαύρο σάπιο και το πιο ξανθό το ανοιχτό. Πέντε ποιότητες! Πολύ ξεδιάλεγμα! Δεν συγκρίνεται όμως η δουλειά αυτή που δούλεψα εγώ τα χρόνια εκείνα, δούλεψα μέχρι το '62. Εγώ απ' το '55 μέχρι το '62, κάθε χρόνο. Όλα τα μεροκάματα μέχρι την τελευταία μέρα. Αυτά για τις ποιότητες. Η κάθε αίθουσα, ήταν τρεις, τέσσερις αίθουσες που δουλεύανε, κόσμος πολύς... Τότε δεν ήταν βέβαια, άλλα τα χρόνια εκείνα το μεροκάματο. Το μεροκάματο που πήρα τότε ήτανε, 17.000 το βδομαδιάτικο. 17.000 και είκοσι λεπτά! Το πρώτο βδομαδιάτικο, κάθε Παρασκευή πληρωνόμασταν. Είχαν αξία όμως τότε τα λεπτά εκείνα. Άλλες εποχές, άλλες οι τιμές ήταν τα είδη που αγόραζες, αναλόγως τη ζωή. Κινιόντουσαν όμως όλη η αγορά!...

Μετά, όπως αρρεβωνιάστηκα, δεν ξαναπήγα την άλλη χρονιά...

Και πήγα ξανά, 22 χρόνια δεν είχα πάει για δουλειά. Και θέλησα να ξαναεργαστώ, πήγα το '84, ξανά για δουλειά... Δεν είχα εργαστεί και θέλησα μετά αφού μεγάλωσαν τα παιδιά μου, θέλησα να πάω ξανά να εργαστώ. Είχα και τα ενσήματα τα παλιά εγώ. Τα χρόνια αυτά ο άνδρας μου δεν με άφηνε, λέει: Πού το θυμήθηκες, τώρα πίσω, πίσω! Εγώ του λέω θα ξαναπάω για δουλειά και πήγα. Και εργάστηκα άλλα

εννέα, δέκα χρόνια μέχρι το '93, που έκλεισε ο Παπαστράτος, εργάστηκα που πήγα. Ε, τώρα ήταν διαφορετικά. Είχαν φέρει τις μηχανές.

Στο καινούργιο, στο Ζαπάντι πουχε γίνει, πήγα εκεί εγώ, δεν πήγα εδώ στις παλιές, είχε φύγει είχε κλείσει το εργοστάσιο εδώ. Εκεί τώρα ήταν διαφορετικά. Εκεί ήταν οι λωρίδες, οι ταινίες που περνούσανε. Μας φέρναν το, όρθια εν τω μεταξύ, αυτό ήταν το κουραστικό, το πολύ. Η ορθοστασία. Γι' αυτό όλες οι γυναίκες ειλικρινά υποφέρουν τώρα. Μεγάλο πρόβλημα ναι, τα πόδια τους. Μέσες δεν όριζες, τώρα οχτάωρο να στέκεσαι! Μας είχαν βέβαια σκαμπό, αλλά τα σκαμπό τα είχαν όταν έρχεται ο επόπτης! Σε κάθε δουλειά ξέρετε.. Την άλλη φορά: Αναγκάστε και μην κάθεστε! Γιατί ήταν ταινία, όρθια στεκόσουν (μου δείχνει). Εδώ ας πούμε περνούσε, να το πάρει μηχανή να πέσει μέσα ο καπνός, να περάσει απ' άλλη λωρίδα κάτω, να πέσει κι εκεί τα πέρνανε και τα σοπανιάζανε που έλεγε, τα λέγανε τόγκα.

Το τελευταίο στάδιο που έπεφτε το φύλλο. Περνούσε απ' το χαρμάνι αυτό, ξεσκονιζότανε, εκεί που τα παίρνανε αυτοί, τα παίρναν μέσα στα κασόνια μέσα που έπεφτε το μηχανήμα του καπνού και τόβαζαν σε καλούπια. Στα καλούπια αυτά τα λέγαν τόγκα. Παλιά τα πατούσαμε οι γυναίκες. Ανεβαίναμε πάνω κι αυτή ήταν ανδρική δουλειά εδώ που τα λέμε. Αλλά επειδή η γυναίκα έπαιρνε φθηνότερο μεροκάματο, βάζαν τις γυναίκες, ήταν ανδρική δουλειά!

Έπρεπε όπως πέφτει να στρώνεις το φύλλο μεσ' το καλούπι, σαν ένα κασόνι που ήταν αυτό, να πέφτει, να το στρώνει καλά το φύλλο, ν' ανεβαίνεις απάνω και να μπαίνεις μέσα να το πατάς. Αυτά, εν τω μεταξύ ήτανε νωπά, για να μην τρίβονται και ξεραίνονται, μπαίνουν στο υγραντήριο που μας φέρναν τα δέματα για να είναι μαλακά, γιατί δεν, μπορούσες να το ανοίξεις το φύλλο να το ξεφυλλίσεις, έσπαζε. Για να μη σπάει και τρίβεται αυτό, τάβαζαν στα υγραντήρια πρώτα και μας τα φέρναν απ' τα υγραντήρια. Εκεί ήταν το προσωπικό άντρες. Φέρναν μέσα από τις μεγάλες αίθουσες που ήταν, τις αποθήκες που λέγανε τα καπνά με τα καρότσα, τα βάζαν στα υγραντήρια κι απ' το υγραντήριο τα έβγαζαν και τα παίρναν πάλι με τα καρότσα και τα μοιράζανε συνέχεια στο προσωπικό, στις γυναίκες για να τα ξεφυλλίσουν...

Τα πατούσανε, αυτό να πατηθεί να πατηθεί καλά, να το ξεκαλουπώσουν από την τόγκα αυτή που λέγανε και ήτανε δέμα. Κι αυτό με τη λινάτσα γύρω-γύρω το δένανε και

με μια σακοράφα το ράβανε και το σφίγγανε κι ήτανε απ' το καλούπι του σφιγμένο ένα δέμα έτοιμο, να πάει για εξαγωγή, για έξω να τ' αγοράσουν...

Εδώ τώρα ήταν διαφορετικά: Δεν είχαμε μυρωδάτα. Τσεμπέλια, ήταν τσεμπέλια. Εδώ ήταν άλλη η διαλογή. Δεν υπήρχε φύλλο-φύλλο. Μας φέρναν το δέμα, παίρναμε, το ξαρμαθιάζαμε, φαινόταν καλό, δεν τόβγαζες φύλλο-φύλλο, όλο μέσα στη μηχανή, στην κορδέλα, να το πάρει η κορδέλα να το ρίξει κάτω. Εκεί που το, αν βλέπαμε σάπια αυτή, εκεί το βάζαμε δίπλα σ' ένα κασονάκι εκεί το σάπιο ή το μουχλιασμένο και το βγάzaμε. Αλλά εάν ήτανε κι ήτανε για διαλογή, στα χοντρά, χοντρά. Και τόβγαζες δίπλα το άχρηστο και τ' άλλο τόβγαζες μέσα. Δεν είχε λεπτομέρεια και γι' αυτό απαιτούσαν και πολλή δουλειά. Στις αρχές που πήγα ήταν αλλιώς...²⁸

2.1.3. Γυναίκες καπνεργάτριες, πρόσφυγες και γηγενείς: Δυο ταυτότητες.

Οι πρόσφυγες καπνεργάτριες: "Εμ, εμείς ήμαστανε πιο φτωχοί, εμείς πήγαμε στις αποθήκες"

Το μεγαλύτερο αριθμό του καπνεργατικού δυναμικού, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στο Αγρίνιο, αποτελούταν κυρίως από πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή μετά την Μικρασιατική καταστροφή.²⁹ Για τούτο στην παρούσα έρευνα επιλέχτηκε ένα δείγμα πληροφορητών από το Δημοτικό Διαμέρισμα του Αγ. Κων/νου, οι οποίοι είναι πρόσφυγες δεύτερης γενιάς, παιδιά καπνεργατών, καπνεργάτες και οι ίδιοι. Στην εμπειρία και στο λόγο αυτών των καπνεργατριών κυρίως βαραίνει η ιδιαίτερη προσφυγική τους ταυτότητα, η φτώχεια, η τιμιότητα και ένα αίσθημα αυτοθυσίας οικογενειακής και κοινωνικής. Μέσα από την αφήγησι-ιστορία ζωής τους, εκφράζουν και μαρτυρούν μια πολιτισμική ιδιαιτερότητα που παραπέμπει στη Μικρασιατική παράδοση. Προβάλλεται επίσης η διαφορετικότητα της ταυτότητας των προσφύγων, που χαρακτηρίζεται ως ανώτερη συγκριτικά με την

²⁸ Συνέντευξη Ε.Μ. α/α 109, 15/3/2004, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

²⁹ Πρόκειται για τους 2.571 πρόσφυγες, από τους οποίους 1196 άνδρες και 1.375 γυναίκες που εγκαταστάθηκαν στο Αγρίνιο το 1922. Σε σύνολο 9.089 προσφύγων που εγκαταστάθηκαν σ' όλο το νομό. Αν. Παπαθανασίου, "Αγρίνιο 1920-1940: Η ενσωμάτωση των προσφύγων στη σχολική διαδικασία", στο: Κ. Μπάδα (γεν. επιμέλεια) Πρακτικά Ημερίδας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, "Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60", εκδόσεις Μεταίχμιο και Δήμος Αγρινίου, 2003, σσ. 63-65.

ταυτότητα των ντόπιων κατοίκων.³⁰ Ο χαρακτηρισμός αυτός αναγνωρίζεται και μαρτυρείται και σε αρκετές προφορικές αφηγήσεις Αγρινιωτών, οι οποίοι εκτιμούν την εργατικότητα και πολιτισμική ανωτερότητα των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή. Χρειάστηκε βέβαια να περάσουν αρκετά χρόνια ώστε να καταρριφθούν οι ρατσιστικές νοοτροπίες και συμπεριφορές του παρελθόντος σε βάρος αυτών των ανθρώπων, οι οποίοι αναγκάστηκαν τότε να περάσουν στην αντεπίθεση κατά των ντόπιων επικριτών τους.

Αξίζει όμως να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη με την σειρά και την χρονική ακολουθία, όπως προκύπτει από τις προφορικές μαρτυρίες των αφηγητών, οι οποίες επιβεβαιώνουν και συμπληρώνουν με έναν αυθεντικό λαϊκό λόγο την επίσημη ιστορία: Οι πρόσφυγες όταν έφθασαν στο Αγρίνιο είχαν ανάγκη στέγασης. Το κράτος βέβαια φρόντισε να τους στεγάσει στα λεγόμενα "προσφυγικά" σπίτια (εικόνα 43) που αποτέλεσαν τους "προσφυγικούς συνοικισμούς" της πόλης. Δυο δωμάτια, χωρίς κουζίνα και μπάνιο, όπως τα περιγράφουν οι ίδιοι στις αφηγήσεις τους. Στη συνέχεια όμως οι γονείς τους αναγκάστηκαν να φροντίσουν για τη βελτίωση της στέγης και της περιοχής. Όλη μέρα στην εργασία και το βράδυ και τις αργίες χιτίζανε, προσθέτοντας μια κουζίνα και ένα μπάνιο για να εξυπηρετούνται στις βασικές ανάγκες τους.

Έτσι με προσωπική εργασία και πολύ μόχθο οι πρόσφυγες πέτυχαν να βελτιώσουν τις συνθήκες στέγασης και διαβίωσής τους. Η αυτοστέγαση κινητοποιούσε ολόκληρες οικογένειες και δίκτυα συγγένειας, γειτονιάς και φιλίας, με αποτέλεσμα οι "φτωχογειτονιές της απόγνωσης" να μετατρέπονται σε "φτωχογειτονιές της Ελπίδας"³¹ και το άγριο τοπίο του "Στρατοπέδου" βορειοδυτικά του Αγρινίου, μεταμορφώθηκε σε μια ωραία συνοικία με καθαρά και λουλουδιασμένα σπίτια. Οι προφορικές πηγές ενισχύουν και συμπληρώνουν αυτά που οι γραπτές πηγές καταγράφουν σχετικά με τη στέγαση των προσφύγων.³²

³⁰ Βλ. Κ. Μπάδα, ό.π., σσ. 117-130.

³¹ Βλ. Α. Λεοντίδου, ό.π., σ. 251.

³² Χαρακτηριστικές είναι οι παρατηρήσεις που έκανε ο Henry Morgenthau, πρώτος πρόεδρος της ΕΑΠ, για το συνοικισμό της Καλαμαριάς: *"Είναι εκπληκτικό το πώς μπόρεσαν να στολίσουν ακόμη και αυτά τα άθλια καταλύματα. Στα λιγοστά τετραγωνικά πόδια, μπροστά από την πόρτα, τους βλέπεις να φτεύουν μια φασολιά, μια-δυο καρπουζιές και δυο-τρία λουλούδια με χαρωπά χρώματα. Στο εσωτερικό, το χωματένιο πάτωμα σκουπίζεται με μεγάλη επιμέλεια και είναι πεντακάθαρο και τα λιγοστά οικιακά σκεύη είναι καθαρά και τακτοποιημένα. Όμως και στην καλύτερη περίπτωση αυτά τα καταλύματα δεν*

Η Δ.Α. περιγράφει ένα απ' αυτά τα "προσφυγικά" σπίτια:

"Ήταν ένα σπίτι μικρό βέβαια, αλλά ήτανε σα βίλα, απ' τα λουλούδια και απ' τα τριαντάφυλλα που είχε. Ήταν ένας παράδεισος, ήταν αυτό το σπίτι για μένα... Ήταν ένα μεγάλο δωμάτιο, ένα μικρό τρία επί τρία κι ένας διάδρομος, τίποτ' άλλο!

Τον διάδρομο τον είχαμε για κουζίνα. Είχα κλείσει την πόρτα τη μια κι είχα βάλει το πετρογκάζ. Στο ένα το δωμάτιο κοιμόταν η μάνα μ' με τον πατέρα μ' και στ' άλλο εγώ. Δηλαδή πολύ στενά πολύ, πολύ φτωχικά!

Σπίτια μικρά, στενάχωρα, αλλά καλοσυγυρισμένα, λουλουδιασμένα, καθαρά, φάνταζαν σα βιλίτσες. Γυναίκες νοικοκυρές, με τσαχπινιά και γούστο προσπαθούσαν με τα ελάχιστα μέσα να στήσουν νοικοκυριό".

Η εργατικότητα, η νοικοκυροσύνη και η καλαισθησία αυτών των γυναικών είναι χαρακτηριστικά που προβάλλονται έντονα ακόμα και σήμερα στο λόγο και στις αφηγήσεις των προσφύγων και Αγρινιωτών.³³ Η νοικοκυροσύνη τους διακρινόταν στη λιτή διακόσμηση και την καθαριότητα του σπιτιού και στο μικρό χώρο της κουζίνας όπου διατηρούνταν οι συνταγές και οι γεύσεις από τις αλησμόνητες πατρίδες, αλλά και στο χώρο της εργασίας, όπου στο τραπέζι "του καπνομάγαζου" ή

αντιπροσωπεύουν παρά την κατώτατη βαθμίδα της πολιτισμένης ζωής". Από: **H.Morgenthau** "Η αποστολή μου στην Αθήνα. Το έπος της εγκατάστασης, Αθήνα 1994, σσ. 343-344. Κάτι ανάλογο παρατηρήθηκε και στους προσφυγικούς συνοικισμούς του Αγρινίου. Αυτό φαίνεται και μέσα από τις μαρτυρίες των προσφύγων, αλλά και των Αγρινιωτών, ενδεικτικά αποσπάσματα των οποίων παραθέτω στην εργασία μου. Ο Σπ. Καραγιάννης σ' ένα αυτοβιογραφικό κείμενο γράφει για τις συνθήκες στέγασης των πρώτων προσφύγων στο Αγρίνιο, σ' ένα τοπίο άγριο και άγονο, που τότε λεγόταν "Στρατόπεδο". Εκεί μέσα σε σπιτοκάλυβα χωρίς πόρτες και παράθυρα εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες, αλλά παρά τις αντίξοες συνθήκες κατάφεραν να βελτιώσουν τη διαβίωσή τους. Και πριν κατοικήσουν βέβαια σ' αυτά τα "φτωχοκάλυβα" έφτιαχναν το αποχωρητήριο... ενώ οι ντόπιοι για τη σωματική τους ανάγκη πήγαιναν σε απόμερα μέρη... Έτσι σιγά-σιγά ο άγριος τόπος έγινε μια ωραία συνοικία και πολλοί ντόπιοι έρχονταν για περίπατο. Θαύμαζαν τη νοικοκυροσύνη των κατοίκων και ιδιαίτερα τη μαγειρική των γυναικών που επειδή μαγείρευαν έξω από το σπίτι, μοσχοβολούσαν τα φαγητά τους. Σπ. Καραγιάννη, *Οι θυσίες του προσφυγικού λαού του Αγίου Κωνσταντίνου*, Αγρίνιο 2003 σσ. 8-15. Ακόμα σώζονται τέτοια σπίτια στους προσφυγικούς συνοικισμούς, δείγματα εκείνων των πρόχειρων κατοικιών που στέγασαν τους πρόσφυγες του Αγρινίου.

³³ Οι πρόσφυγες ήταν πρώτα –πρώτα νοικοκυρές κορίτσι μ', Μαρία μ'. Πολύ νοικοκυρές! Και κοίταγε η μια με την άλλη να 'ναι πιο ωραία απ' την παρέα της, ας πούμε. Κι όταν πηγαίναμε για δουλειά, ήταν λες και πηγαίναμε μέσα σε καπνομάγαζα, μεσ' στη σκόνη και μεσ' τη μυρωδιά. Ήτανε πολύ ωραία. Σ' λέω πήγαίνα εγώ που πήγαίνα τότε και μούλεγανε: Βάζεις κραγιόν και πας στην Αποθήκη; Γιατί να μη βάλω; Έχω μια φωτογραφία της μητέρας μ', που δούλευε τ'ς αποθήκες τότε και είχανε βγει στο σιντριβάνι και λες κι ήτανε γυναίκες από γραφείο! Τέτοια κατάσταση ήτανε. Πολύ ωραία! Τώρα όπως να 'ναι φοράνε, τη ρόμπα και τρέχνε...". Συνέντευξη Δ.Α., α/α 50, 9/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

των διπλανών "πεζοδρομίων", στρώνουν την "πετσέτα" και σερβίρουν το απλό φαγητό: ψωμί, τυρί, ελιές, ντομάτα ή ό,τι περίσσεψε από το βραδινό. Η κομψότητα και η γυναικεία φινέτσα είναι εμφανής στο σπίτι, αλλά και στον εργασιακό χώρο επίσης. Ένα φτηνό ρούχο "τσιτάκι" όπως λένε, σε συνδυασμό με ένα περιποιημένο πρόσωπο, λίγο κραγιόν και ανεπιτήδευτο χτένισμα, υπογραμμίζουν την παρουσία τους καθώς κατηφορίζουν προς τα καπνομάγαζα της πόλης για να εργαστούν.

Όμως αυτή η νοικοκυροσύνη,³⁴ η κομψότητα και η περιποίηση χωρίς επιτήδευση εμφάνισή τους, το γέλιο, το τραγούδι και η θετική διάθεση, καθώς και η εργασία στην καπναποθήκη, που ήταν τρόπος ζωής για τις ίδιες, προκάλεσε τα αρνητικά και πικρόχολα πολλές φορές σχόλια των ντόπιων της περιοχής, αλλά και γενικότερα των τόπων όπου εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες.

Τις είπαν "παστρικιές"³⁵ με την άλλη έννοια του όρου, όπως αναφέρεται στη βιβλιογραφία, αλλά και στην προφορική ιστορία. Η διαφορετικότητα των προσφύγων κατακρίθηκε και οι γυναίκες χαρακτηρίστηκαν: «εξώλης και προώλης». ³⁶ Ο χαρακτηρισμός "Σμυρνιά" ή "παστρικιά", δήλωνε τον κίνδυνο της "ηθικής

³⁴ "Οι προσφυγοπούλες ήτανε καλές νοικοκυρές, πολύ καλές νοικοκυρές, είχανε πολιτισμό. Όταν ήρθανε οι πρόσφυγοι ήφεραν τον πολιτισμό τους. Κι στ' Αγρίνιο κι σ'ούλα τα μέρη, χωρίς λέξη. Γιατί μερικοί τ'ς κατηγοράνε. Κακώς. Οι πρόσφυγες ήτανε νοικοκυρές κι είχανε πολιτισμό πολύ. Είχανε κι έχουν. Ένα καλυβάκι νάχανε, ανέστηνε ο τόπος μέσα κι έξω! Κι ξέρανε να μιλήσνε κι ξέρανε όλα. Εμείς είμαστανε και πισωδρομικοί. Βλάχοι χωρίς πρόβατα είμαστανε! Συνέντευξη Β.Κ., α/α 106, 11/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

³⁵ Ο Γιώργος Κατραμόπουλος πρόσφυγας από τη Σμύρνη, σ' ένα κείμενο βιο-ιστορικό γράφει: "Οι δικές μας οι γυναίκες ήσαν προκομμένες και καθαρές... ήσαν πράγματι παστρικιές και νοικοκυρές...". Και ως απόδειξη αναφέρει ότι στους συνοικισμούς που εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες μέσα σε παράγκες, χωρίς νερό, αποχέτευση κ.ά. δεν παρουσιάστηκε ποτέ καμία επιδημία, λόγω της μεγάλης καθαριότητας αυτών των γυναικών. Βέβαια τις είπαν παστρικιές και με άλλη έννοια συμπληρώνει ο ίδιος. Ήταν "καλοαντρούδες" γιατί με την τσαχινιά και τη νοικοκυροσύνη τους τραβούσαν τους άνδρες Ελλαδίτες και θύμωναν οι άλλες κοπέλες, (οι ντόπιες), γιατί έχαναν τα τυχερά. Γ. Κατραμόπουλου, *Πώς να σε ξεχάσω Σμύρνη αγαπημένη*, εκδ. Ωκεανίδα σ. 19.

³⁶ "Βλέπανε τις πρόσφυγες που 'ταν καλοφτιαγμένες και νομιζανε... Εκείνη έπρεπε να βάψει το φρύδι της και που μολόβια και τέτοια! Με τη δάφνη. Καίγανε τη δάφνη. Θυμάμαι γειτόνισσες εγώ. Καίγανε τη δάφνη, το κοτσάνι της δάφνης να βάψουν το φρύδι. Να φκιάζουν την καπέτα, να την κολαρήσουν εδώ, φκιάχναν την καπέτα το παλιό χτένισμα, οι μόδες, θέλω να σου πω, και λέγαν ου! Οι πρόσφυγες, πωπωπω τι είναι! Γι' αυτό λέγαν: Θα πας στην Αποθήκη! Ήταν περιποιημένες, ότι ήταν εξώλης και προώλης δηλαδή, που τις βλέπανε. Ενώ δεν ήτανε... Και τον καιρό εκείνο στο Αγρίνιο λέει, δεν ήταν τίποτα. Δεν είχε. Θέλεις από την ομιλία, θέλεις από το φέρεσιμό τους, ειλικρινά λέγανε, ήτανε πολύ, όχι χωριό λέει, κάτι άλλο! Πολύ αμόρφωτος ο κόσμος κι αυτά που βλέπανε στους πρόσφυγες τους φαινότανε αυτές είναι... καταλάβατε;". Συνέντευξη Ε.Μ., α/α 109, 15/3/2004, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

διάβρωσης" της κοινωνίας από την υποτιθέμενη "σεξουαλική χαλαρότητα και τον τρόπο ζωής των γυναικών προσφύγων.³⁷

Στην περίπτωση της αντιπαράθεσης μεταξύ γηγενών και προσφύγων, οι τελευταίοι, βλέποντας τους ντόπιους να τους κατηγορούν για έλλειμα "ελληνικότητας", για χαλαρότητα ηθών κλπ. Πέρασαν στην αντεπίθεση, επιχειρώντας να τους πληρώσουν με το ίδιο νόμισμα. Ο πολιτισμός τους άρχισε να προβάλλεται σε αντιπαραβολή με αυτόν των ντόπιων, που αξιολογούνταν σαφώς ως κατώτερος.³⁸

Αυτές οι αντιδράσεις των ντόπιων και οι ακραίοι χαρακτηρισμοί δικαιολογούνται ίσως σήμερα, γιατί οι γυναίκες αυτές, αριθμητικά κυρίαρχες ανάμεσα στους πρόσφυγες, δεν άργησαν να οικειοποιηθούν το δημόσιο χώρο της πόλης, πεδίο προνομιακά ανδρικό τότε. Η έξοδος των γυναικών από το σπίτι στο χώρο της καπναποθήκης, η οποία φυσικά έγινε εξαιτίας της ανάγκης για επιβίωση και μη έχοντας άλλους πόρους, θεωρήθηκε επαναστατική για την εποχή και την περιοχή οπότε εύλογο ήταν να προκαλέσει την αντίδραση των γηγενών και τη θεώρηση των γυναικών προσφύγων σαν ανήθικων. Οι ντόπιοι δεν έβλεπαν με καλό μάτι την εργασία των γυναικών έξω από το σπίτι ή το καπνοχώραφο, στο χώρο του καπνομάγαζου. Θεωρούσαν ότι η εργασία στην καπναποθήκη, δεν ταίριαζε σε "καλές

---

³⁷ Βλ. Κ. Κατσάπη, "Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου", στο: Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003 σ. 114. Ο Σπ. Καραγιάννης, πρόσφυγας δεύτερης γενιάς στον Άγιο Κων/νο Αγρινίου, σ' ένα βιοϊστορικό βιβλίο του γράφει ότι: "Οι γυναίκες οι πρόσφυγες, φορούσαν τα φορέματά τους μέχρι κάτω απ' το γόνατο σε μήκος, γι' αυτό οι ντόπιες τις αποκαλούσαν ποιτάνες και ότι το κάνουν επίτηδες για να ξεμυαλίσουν τους άνδρες τους, ενώ αυτές τα φορούσαν πάνω από τον αστράγαλο". Από: Σπ. Καραγιάννη, ό.π.,σ. 14.

³⁸ Σύντομα οι πρόσφυγες αντιλήφθηκαν ότι για ένα μεγάλο τμήμα των γηγενών αποτελούσαν πληθυσμιακή ομάδα με αρνητικά χαρακτηριστικά και συνδηλώσεις. Ο όρος "πρόσφυγας" άρχισε να αποκτά μια υποτιμητική διάσταση. Γι' αυτό πέρασαν στην αντεπίθεση. Έτσι σύμφωνα με τους Πρόσφυγες, οι ντόπιοι δεν ήταν καθόλου φιλόξενοι. Το αίσθημα της αλληλεγγύης απουσίαζε παντελώς από την ιδιοσυγκρασία τους. Ο πολιτισμός τους άρχισε να προβάλλεται σε αντιπαραβολή με αυτών των ντόπιων, που αξιολογούνταν σαφώς ως κατώτερος. Προβάλλονταν η εργατικότητα του πρόσφυγα σε αντιπαραβολή με τη ραθυμία που υποτίθεται πως χαρακτήριζε τον ντόπιο, η ευσέβεια του επίσης σε σχέση με την ασέβεια του ντόπιου που βρίζει χωρίς ιδιαίτερο λόγο. Επίσης το στοιχείο της θρησκευτικότητας έχει ιδιαίτερη σημασία για τον προσφυγικό κόσμο όσον αφορά τη συγκρότηση μιας συλλογικής ταυτότητας. Στοιχείο το οποίο υπερτόνιζαν οι ίδιοι, οι οποίοι αγανακτούσαν όταν άκουγαν τους ντόπιους να βλασφημούν τα θεία. Από: Κ. Κατσάπη, ό.π.,σ. 113.

γυναίκες³⁹ για τούτο αντιστέκονταν στην αλλαγή νοοτροπίας, που σηματοδοτούσαν οι γυναίκες πρόσφυγες καπνεργάτριες, στιγματίζοντας τις ίδιες ως ανήθικες.

Από την άλλη οι ντόπιες γυναίκες έβλεπαν ότι οι γυναίκες πρόσφυγες ήταν "καλοαντρούδες", δηλαδή με τη νοικοκυροσύνη και την καλαισθησία τους γίνονταν ελκυστικές και πολλοί ντόπιοι τις προτιμούσαν για συζύγους τους. Με αποτέλεσμα οι ντόπιες να τις βλέπουν ανταγωνιστικά στην προκειμένη περίπτωση και να εκφράζονται ανάλογα γι' αυτές. Ενώ από τη μεριά τους οι προσφυγοπούλες αισθάνονταν ικανοποίηση και χαίρονταν που κάποιοι Αγρινιώτες, αναγνώρισαν την αξία τους και τις παντρεύτηκαν.⁴⁰

Θα περάσει αρκετός χρόνος, θα μεσολαβήσει η δύσκολη περίοδος της Κατοχής και της Αντίστασης, οπότε άνδρες και γυναίκες γηγενείς θα αποδεχτούν τους πρόσφυγες με τους οποίους αντιμετώπισαν τις ίδιες καταστάσεις. Οπότε αποδεχόμενοι τη διαφορετικότητά τους, τις συμπεριφορές και τις νοοτροπίες τους, απορρίπτουν το ρατσισμό και την έχθρα προς τους πρόσφυγες. Σήμερα στις προφορικές αφηγήσεις των ντόπιων διαπιστώνεται η παραδοχή και η αναγνώριση της

---

³⁹ Η Α.Γ. προσφυγικής καταγωγής αφηγείται: "...Εμ, εμείς ήμασταν πιο φτωχοί, εμείς πήγαμε στις αποθήκες. Τι να κάναμε; Εμάς οι ντόπιοι δεν μας ήθελαν, έλεγαν πάνε εκεί και δουλεύουνε και... Δεν ήθελαν να στέλνουνε τα κορίτσια τους αυτές οι ντόπιες, γιατί δεν είχανε για καλή δουλειά την Καπναποθήκη. Μετά όταν είδανε κι δουλέψαμε και το πήραμε απάνω μας και αυτά, α, λέει, καλά είναι, κάτσε να πάνε. Είχαμε κατ' γειτονοπούλες, η μάνα της δεν τις άφηνε να πάνε, μετά όμως πήγανε κι αυτές. Η Δέσπω με τη Λένα, δεν τις άφηνε η μάνα τους. Αυτού λέει δεν πάνε καλά κορίτσια λέει, στις αποθήκες... Εμείς πήγαμε κι κοιτάγαμε να βγάλουμε το ψωμάκι μας, τέτοια θα κοιτάγαμε;". Συνέντευξη Α.Γ., α/α 20, 10/4/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

Και η Ε.Μ. πρόσφυγας δεύτερης γενιάς λέει επίσης: "Μα ήμασταν, κοιτάζτε να δείτε οι πρόσφυγοι δεν είχαν τίποτα, δεν είχαν πού να βάλουν το κεφάλι τους. Ήρθανε γυμνοί, ξυπόλητοι, τίποτα, τους δώσανε αυτά να, δυο καμαρούλες η Πρόνοια ας πούμε, το Κράτος και κείνα χρεωμένα μέχρι τώρα ήτανε, τέλος πάντων, να βάλουν το κεφάλι τους μέσα, φτώχεια! Κοίταζαν με το μεροκάματο, πού θα βρούνε μεροκάματο να ζήσουν, να επιβιώσουν. Το ψωμί. Πως ν' αναστηθούνε; Όμως με τη δουλειά αυτή, ο καθένας μεγάλωσε τα παιδιά του, παντρεύτηκαν, κάναν τις οικογένειές τους, ζήσανε, ταχτοποιήθηκαν όλοι καλύτερα, καταλάβετε; Πως δεν ήταν αυτή η δουλειά, αυτή την περιμένανε σαν Θεό, τα Καπνομάγαζα, πότε θ' ανοίξουν οι αποθήκες να πάνε για δουλειά! Αυτή ήταν η ζωή τους, από κει περιμένανε δεν είχαν πουθενά!". Συνέντευξη Ε.Μ., α/α 109, 15/3/2004, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

⁴⁰ Η Γ.Μπ. πρόσφυγας δεύτερης γενιάς με καμάρι μιλάει για την προσφυγική καταγωγή της: "Αυτό που τώρα ντύνεται ο κόσμος, εμείς ντυνόμασταν από τότε. Γι αυτό σου λέω είμαστε γεμάτες απ' όλα, από μικρά παιδάκια... Βγαίναμε ας πούμε, πολύ καλοντυμένες, κομψές. Βέβαια δε μπορούσαμε να φτάσουμε τις πλούσιες, δε θ' αγοράζαμε τέτοια υφάσματα... Μας διέκρινε το νοικοκυριό και η καθαριότητα, μας διέκρινε και μας παντρεύτηκαν, πολλοί Αγρινιώτες... (γελάει με ικανοποίηση εδώ)." Συνέντευξη Γ. Μπ., α/α 8, 26/5/2003 Ερευνητικό Πρόγραμμα.

αξίας και της προοδευτικότητας των προσφύγων και ιδιαίτερα των γυναικών, που έφεραν νοικοκυριό πολιτισμό στην περιοχή και λειτούργησαν ως πρότυπα για τους ντόπιους. Αλλά και στις αφηγήσεις των προσφύγων αντίστοιχα αναγνωρίζεται η μέριμνα του "φτωχού" τότε ελληνικού κράτους για την αποκατάστασή τους και δικαιολογείται εκείνη η συμπεριφορά των ντόπιων, εξαιτίας της γενικότερης κατάστασης και της νοοτροπίας του αγροτικού κόσμου της περιοχής, αλλά και του φόβου ότι οι πρόσφυγες θα τους έπαιρναν το ψωμί.

2.1.3.2. Οι ντόπιες καπνεργάτριες: "Ξεκίνησαν σιγά-σιγά, δειλά –δειλά στην αρχή και οι δικές μας..." Από τη μελέτη των προφορικών μαρτυριών, στις οποίες στηρίχτηκε η παρούσα μελέτη προκύπτει ότι η γυναικεία εργασία στο καπνομάγαζο, γενικεύτηκε μετά την έλευση των προσφύγων. Οι πρόσφυγες γυναίκες, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα αναζήτησαν εργασία στα καπνομάγαζα της πόλης, όπου τις οδήγησε η αδήριτος ανάγκη για τον επιούσιο και η έλλειψη άλλων πόρων. Αυτή η μισθωτή εργασία, αλλά και η γενικότερη εμφάνιση και συμπεριφορά τους κατακρίθηκε αρχικά από τους γηγενείς, οι οποίοι επιδοκίμαζαν τη γυναικεία εργασία στο καπνοχώραφο και θεωρούσαν μη ηθική την εργασία στο καπνομάγαζο. Οι ντόπιες αργότερα από ανάγκη θα ακολουθήσουν και αυτές "δειλά-δειλά"⁴¹ τις πρόσφυγες στην επεξεργασία του καπνού. Εκεί στο ξεφύλλισμα και τη διαλογή του καπνού, "ξεδιαλέγονται" σταδιακά και οι απόψεις και απορρίπτονται σαν τα "σκάρτα", άχρηστα καπνόφυλλα, οι ρατσιστικές αντιλήψεις για πρόσφυγες και

⁴¹ Η Ι.Ρ. ντόπια νεότερη καπνεργάτισσα αναγνωρίζει την αξία αυτών των γυναικών και την ανωτερότητά τους: "Αυτές (οι πρόσφυγες) δεν είχαν ενδοιασμό να πάνε για δουλειά, ήτανε πιο εξελιγμένες, εδώ οι δικές μας οι γυναίκες το θεωρούσανε λίγο ντροπή. Είχανε μάθει στην αγροτική ζωή, στο να φυτεύουνε καπνά, να κάνουνε, και το θεωρούσανε λίγο ντροπή. Αυτές ήταν πρωτοπόρες, πήγανε στη δουλειά κι αφού είδανε οι δικές μας ότι ενώ βγάζαν λεφτά οι γυναίκες, ξεκίνησαν σιγά-σιγά, δειλά-δειλά, στην αρχή και οι δικές μας μετά πήγανε... Είχανε ανάγκη οι πρόσφυγες εν τω μεταξύ, θα 'πρεπε να δουλέψουν, αυτές δεν είχαν κι εδώ χωράφια, δεν είχανε εδώ κάποιους να τους βοηθήσουνε κι εφόσον ανοίξανε τα Καπνομάγαζα πήγανε κατευθείαν για δουλειά, γι' αυτό ξεκίνησανε αυτές πρώτες. Κι ήτανε γυναίκες πραγματικά δηλαδή σε σύγκριση με τις δικές μας εδώ ήτανε πολύ πιο εξελιγμένες και στο ντύσιμό τους ήτανε μοντέρνες, γιατί οι περισσότερες ήτανε Σμορνιές και η Σμόρνη ήτανε πόλη αναπτυσσόμενη και σα λιμάνι και σαν πόλη ήτανε ανεπτυγμένη και φέραν εδώ άλλον αέρα! Και στο ντύσιμό τους και στη συμπεριφορά τους και στη νοικοκυροσύνη και στα πάντα ήτανε διαφορετικές. Και σιγά-σιγά πήγανε και οι γυναίκες ετούτες, έτσι ξεκίνησε". Συνέντευξη Ι.Ρ., α/α 23, 12/4/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

ντόπιους αντίστοιχα. Αναγνωρίζεται η διαφορετική ταυτότητα των δύο πλευρών, όσον αφορά την καταγωγή τους και η κοινή ταυτότητα όσον αφορά την εργασία τους: ήταν και οι δύο καπνεργάτριες.

Στην αρχή ίσως υπήρχε ένα αρνητικό κλίμα ανάμεσα στις σχέσεις των προσφύγων γυναικών με τις ντόπιες καπνεργάτριες, που πήγαζε από την ανθρώπινη αδυναμία να συγχωρέσει τους προσβλητικούς χαρακτηρισμούς και την απαξίωση, που εισέπραξαν οι ίδιες κατά το παρελθόν.

Σε κάποιες προφορικές μαρτυρίες διαπιστώνεται αυτή η πικρία, αλλά και μια "εκδικητική" ικανοποίηση", όταν οι ντόπιες οδηγούνται στην καπνεπεξεργασία, την οποία μέχρι πρότινος θεωρούσαν απαξιώτικη.⁴² Οι ντόπιες κατανοούν βεβαίως ότι η εργασία στο καπνομάγαζο δεν είναι κατακριτέα και ηθικά επιλήψιμη, αλλά αναγκαία και ζωοδότρα, κυρίως για τις φτωχικές οικογένειες των προσφύγων και μη, της περιοχής.

Από το 1953 και μετά την εφαρμογή του Νόμου 2348, (30 Μαρτίου 1953) επήλθε η άρση της κατοχύρωσης του καπνεργατικού επαγγέλματος και η ενσωμάτωση του ΤΑΚ στο ΙΚΑ. Τότε "ελευθερώθηκε" το επάγγελμα, που ήταν "κλειστό", όπως λένε χαρακτηριστικά οι αφηγητές δηλώνοντας έτσι αυτή τη σημαντική αλλαγή που σημειώθηκε στην ιστορία του καπνεργατικού κόσμου. Οπότε μετά το '53 μπαίνουν στα καπνομάγαζα του Αγρινίου και πολλές ντόπιες, προερχόμενες από φτωχικά κυρίως στρώματα, οι οποίες έχουν ανάγκη να εργαστούν. Έτσι βρέθηκαν στον ίδιο εργασιακό χώρο πολλές πρόσφυγες και ντόπιες καπνεργάτριες, όπου θα συνυπάρξουν, θα συνεργαστούν και θα συμπορευτούν.

Εκεί στο χώρο του καπνομάγαζου δίνεται η ευκαιρία για βαθύτερη αλληλογνωριμία και αναγνώριση της αξίας και των δύο πλευρών. Πιθανόν αυτή η πολύωρη συνεύρεση και η συνεργασία δίνει τη δυνατότητα της εκτίμησης της

---

⁴² "Μέχρι το 1952 δούλευαν μόνο γυναίκες πρόσφυγες. Το επάγγελμα ήταν να πούμε κλειστό. Μετά άλλαξε ο νόμος και μπήκαν κι άλλες γυναίκες. Μπήκαν ντόπιες φτωχές σαν εμάς... Θυμάμαι που μας έλεγαν οι Αγρινιώτες "ξεδιάντροπες", για να μη το πω το άλλο, γιατί πηγαίναμε για δουλειά. Ήταν βλέπεις ντροπή η δουλειά... Να... κι αν ήταν... Εμείς το παραδάκι τόχαμε στην τσέπη μας κι αυτουनों βρώμαγαν τα χνώτα απ' την πείνα. Είχαμε να κάνουμε κι ένα περμανάντ στα μαλλιά και να πάρουμε και κάνα τσιτάκι... Όταν ήρθαν κι αυτές να δουλέψουν κι εγώ ήμουν κάπως σαν προϊσταμένη, επειδή ήξερε τη δουλειά, κάτι μούπαν και τους είπα. Τώρα ήρθατε για δουλειά κι εσείς. Τι έγινε; Είστε κι εσείς ξεδιάντροπες; Εγώ με τη δουλειά μ' ανέστησα τα παιδιά μου». Συνέντευξη από: Κ. Μπάδα, ό.π., σ.121.

κουλτούρας και του προσφυγικού πολιτισμού, καταρρίπτοντας παντελώς τις υπάρχουσες ρατσιστικές έως εχθρικές αντιλήψεις, νοοτροπίες και υβριστικούς χαρακτηρισμούς όπως: "τουρκόσποροι"⁴³ και "παστρικιές". Αλλά και οι πρόσφυγες διαπιστώνουν ότι οι ντόπιοι είναι συντηρητικοί και κάπως "οπισθοδρομικοί" λόγω συνθηκών, δεν είναι όμως "βλάχοι", "τεμπέληδες" και "άθεοι", αλλά εργατικοί, φιλόξενοι, και παλεύουν για να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής τους.

Συνειδητοποιούν επίσης αμφίπλευρα ότι αντιμετωπίζουν τα ίδια προβλήματα στην εργασία και φυσικά έχουν κοινά αιτήματα να προωθήσουν: Καλύτερευση των συνθηκών εργασίας, βελτίωση της αμοιβής τους κλπ. Για τούτο κάθε φορά που αποφασίζεται απεργιακή κινητοποίηση από κοινού διεκδικούν τα δικαιώματά τους.⁴⁴

2.1.4. Η αμοιβή – "Το βδομαδιάτικο": *"Αχ λέγαμε, έρχεται η Αγία Παρασκευούλα! Παρασκευή ήτανε..."*. Οι γραπτές πηγές, η συλλογική μνήμη, οι προφορικές μαρτυρίες και η μνήμη των ανθρώπων της καπνεργασίας μαρτυρούν τη σημασία της αμοιβής, του "βδομαδιάτικου" όπως λένε, στην οικονομική ζωή των ιδίων, αλλά και της πόλης του Αγρινίου γενικότερα. Ο μισθός του καπνεργάτη και της καπνεργάτριας είχε σα συνέπεια την τόνωση της εμπορικής κίνησης της πόλης και μάλιστα σε σημαντικό βαθμό, αν σκεφτεί κανείς τον αριθμό των εργαζομένων στην επεξεργασία την περίοδο της ακμής της. Ο μπακάλης, ο φούρναρης, ο καταστηματάρχης, ο έμπορας, όλοι περίμεναν τους καπνεργάτες καταναλωτές.⁴⁵ Υπήρχε μια άλλη

⁴³ "Οι Αγρινιώτες θεωρούσαν ότι οι πρόσφυγες αποτελούν απειλή για αυτούς. Όχι μόνο δεν τους πρόσφεραν καμιά βοήθεια οικονομική ή ηθική, αλλά τους αντιμετώπιζαν με ρατσισμό και έχθρα. Γι' αυτούς αυτοί οι άνθρωποι ήταν Τουρκόσποροι και τους στόλιζαν με διάφορους υβριστικούς χαρακτηρισμούς...". Σπ. Καραγιάννη, *Οι θυσίες του προσφυγικού λαού του Αγίου Κωνσταντίνου*, Αγρίνιο 2003, σ. 11.

⁴⁴ Για τις απεργιακές κινητοποιήσεις των καπνεργατών και καπνεργατριών βλ. στο Τρίτο Μέρος της παρούσας μελέτης.

⁴⁵ "Το βδομαδιάτικο του εργαζόμενου στα καπνά ενίσχυε, κάθε Παρασκευή απόγευμα, τον "μπεζαχτά" του μικροεπαγγελματία. Τα "βερεσέδια" μαζεύονταν τις μέρες της ανεργίας και σβήνονταν με την έναρξη της επεξεργασίας. Η ανεργία του εργάτη, όσο παρατεινόταν, λύγιζε τα γόνατα του μικροκαταστηματάρχη. Η αδυναμία του καπνεργάτη να πληρώσει τα χρέη του σήμαινε και αδυναμία του μικρού επαγγελματία ν' ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις τους στον έμπορο και στη συνέχεια του τελευταίου στις Τράπεζες. Ένας μεγάλος οικονομικός κύκλος ανοίγει με τον ένα κλάδο και κλείνει με τους άλλους". Ιω. Β. Ιωαννίδη, *Το καπνικό στην Καβάλα. Μαρτυρίες και στοιχεία από το καπνεμπόριο*

εξάρτηση. Γι' αυτό και ο εμπορικός κόσμος του Αγρινίου υποστήριζε τους καπνεργάτες σε κάθε απεργιακή κίνησή τους και ήταν στο πλάι τους σε κάθε αγώνα ακόμα κι αν αυτός έπαιρνε ακραία μορφή, όπως θα δούμε στη συνέχεια λεπτομερέστερα στους καπνεργατικούς αγώνες.

Όσο για τους ίδιους τους καπνεργάτες και τις καπνεργάτριες, η καπνεργασία και η αμοιβή τους ήταν αυτή που στήριζε τις οικογένειές τους. Με αυτά τα ημερομίσθια και με τη σωστή διαχείριση, κατάφεραν να στήσουν τα σπιτικά τους, να αναστήσουν και να αποκαταστήσουν τα παιδιά τους, όπως λένε οι ίδιοι στις αφηγήσεις τους. Οι προφορικές μαρτυρίες και η μνήμη των ανθρώπων της καπνεργασίας, δίνουν τη δική τους ξεχωριστή πτυχή και ερμηνεία και σ' αυτό το θέμα.

Η πληρωμή τους γινόταν κάθε Παρασκευή.⁴⁶ Ο ταμίας περνούσε και άφηνε το φάκελο του καθενός με το "βδομαδιάτικο", ήταν ο μισθός μιας εβδομάδας εργασίας, (εικόνα 44) που τον περίμεναν οι εργάτες για να καλύψουν τις ανάγκες της οικογένειας και να ξεχρεώσουν τις υποχρεώσεις τους στο μπακάλη, στο φούρναρη, στον έμπορα, με τους οποίους είχαν σχετικές δοσοληψίες. Κάθε Παρασκευή λοιπόν

και την καπνεργασία, Δήμος Καβάλας, Εκδόσεις Ιστορικού Αρχείου Δημοτικού Μουσείου Καβάλας 1998, σ. 96.

⁴⁶ Η Ε.Μ. αφηγείται: "Κάθε Παρασκευή πληρωνόμασταν. Είχαν αξία τότε τα λεπτά εκείνα. Άλλες εποχές, άλλες οι τιμές ήταν τα είδη που αγόραζες, αναλόγως τη ζωή. Κινιόντουσαν όμως όλη η αγορά! Όταν έρχονταν η Παρασκευή, εάν βλέπατε, εάν βλέπατε στα μαγαζιά στην Παπαστράτου, δεν υπήρχαν τότε συκοινωνίες και αστικά και Ι.Χ. και να πάρεις και ταξί να πας σπίτι σου, με τα πόδια. Βγαίνανε όλοι απ' τα μαγαζιά έξω και λέγανε: Περάστε! Έρχονται οι πρόσφυγες, θα ψωνίσουν! Περίμεναν για τα λεφτά, κινιόντουσαν η αγορά, θα έμπαινε η άλλη αμέσως στο γυαλοπωλείο, στο εμπορικό, για παπούτσια να ντύσει το παιδί της, στο περίπτερο, στον ψιλικατζή, τα πάντα. Και πληρώνανε οι πρόσφυγες, αφήνανε χρήμα. Κινιόταν το χρήμα, π' αγόραζαν κάθε βδομάδα κι όλοι ρωτούσαν πότε θ' ανοίξουν οι Αποθήκες να κινηθεί η αγορά και μέχρι σήμερα που σταματήσανε το '93, από δω απ' του Παπαστράτου, ειλικρινά δηλαδή. Ήξερα ότι ζούσανε οι οικογένειες, αυτή ήταν η δουλειά τους στ' αντρόγυνο. Γιατί μπορεί να μην ήταν χρονικής η δουλειά τα χρόνια εκείνα, αλλά τελειώνοντας τη δουλειά σου του 3-4 μήνες, έμπαινες σε ανεργία, κυλούσε λίγο πολύ ο καιρός, ο χρόνος, μέχρι να ξαναπάρουν την Άνοιξη τη δουλειά να ξαναμπεί, να εργαστεί. Και ήταν η δουλειά του, αυτή, που ζούσαν. Μεγάλωσαν τα παιδιά τους, που ήταν ζυπόλθοι και γομνοί ο κόσμος!...Α! χαρά! Τι λες! Περιμέναμε να περάσουνε να μας μοιράσουνε το φάκελο. Όταν περνούσε απ' τα θρανία ο γραμματέας στο κασελάκι μέσα τα φάκελα, αχ λέγαμε, έρχεται η Αγία Παρασκευούλα! Παρασκευή ήτανε. Εκεί ήταν η ξεκούρασή σου. Αυτά που έπαιρνες". Συνέντευξη Ε.Μ., α/α 109, 15/3/2004, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

σύμφωνα με τις αφηγήσεις που έχουν καταγραφεί, αλλά και με τη σχετική βιβλιογραφία,⁴⁷ όλη η αγορά αποκτούσε μια ιδιαίτερη κίνηση.

Το βδομαδιάτικο του καπνεργάτη και της καπνεργάτριας στήριζε τον μικροεπαγγελματία και τον καταστηματάρχη αυτής της πόλης. Υπήρχε μια αλληλεξάρτηση ανάμεσα στον κόσμο του Αγρινίου. Και οι δυο περίμεναν να ζήσουν από τις καπναποθήκες, ο καθένας από την σκοπιά του φυσικά και αυτό αποδεικνύει τη μεγάλη σημασία των αποθηκών στην οικονομική ζωή της περιοχής,⁴⁸ το άνοιγμα των οποίων σηματοδοτούσε μια περίοδο με ιδιαίτερη κίνηση και ζωντάνια στην πόλη.

Κάθε Παρασκευή λοιπόν, την "Αγία Παρασκευή" όπως την αποκαλούν χαρακτηριστικά, δηλώνοντας με αυτή την "αγιοποίηση" της αμοιβής τους, τη σπουδαιότητα της μισθωτής εργασίας για τη συντήρηση των οικογενειών και για την αποκατάσταση των παιδιών τους, οι εργαζόμενοι έσπευδαν να κλείσουν τους λογαριασμούς τους και τα χρέη που είχαν ανοίξει κατά τη διάρκεια της βδομάδας στα "δεφτέρια"⁴⁹ του φούρναρη, του μπακάλη, του μαγαζάτορα κλπ.. Έτσι τη μέρα αυτή ήταν όλοι ικανοποιημένοι: Εργάτες και έμποροι. "Χαμογελούσε η αγορά"⁵⁰ κάθε Παρασκευή, για να χρησιμοποιήσουμε την ποιητική έκφραση ενός αφηγητή.

Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι αυτή η αλληλεξάρτηση ανάμεσα στον κόσμο της καπνεργασίας και στον εμπορικό κόσμο του Αγρινίου, οδηγεί τους εμπόρους στην υποστήριξη των καπνεργατών σε κάθε απεργιακή κινητοποίησή τους.⁵¹ Ήταν στο

⁴⁷ Γ. Πέγιου, *Από την Ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας (1922-1953)* Αθήνα 1984 σ.27. και Ιω. Ιωαννίδη, *ό.π.*, σ. 96-97.

⁴⁸ Για τη σημασία των καπνομάγαζων – καπναποθηκών του Αγρινίου γίνεται εκτενής αναφορά στο Μέρος Β' , Κεφ. Γ' της παρούσας μελέτης.

⁴⁹ Η Ε.Π. ξεδιπλώνει τις παιδικές μνήμες της: "Έμεινε η μάνα μ' με τέσσερα παιδιά, δύσκολα να βγάλουμε. Πληρωνόμ'να εγώ και η μητέρα μ'. Εγώ έδωνα νερό τ'ς γυναίκες σ'ν αποθήκη. Πληρωνόνταν η μάνα μ' την Παρασκευή, γιατί κάθε Παρασκευή γινόταν η πληρωμή. Κάθε εβδομάδα, και μόλις πηγαίναμε στο σπίτι την Παρασκευή τ' απόγευμα τα βάζαμε απάν' στο κρεβάτι κι έλεγαμε, είδες τότε ψωνίζανε, εσείς δεν τα θυμάστε, με βιβλιάρια, στο μπακάλη, στο φούρνο. Τα δεφτέρια. Αυτό θα το δώσουμε στο φούρνο, αυτό στο μπακάλη, αυτά θα ψωνίσουμε. Τα έξοδά μας. Κι έτσι περνούσαμε...". Συνέντευξη Ε.Π., α/α 115, Μάιος 2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

⁵⁰ Ο Α.Μ. επιβεβαιώνει αυτή τη σχέση καπνεργατών και εμπόρων του Αγρινίου: "Αλλά όπως σου είπα ξανά, αυτή η τάξη (των καπνεργατών), έχτισε αυτή την πόλη... Όταν κάθε Παρασκευή πληρώνονταν οι εργάτες χαμογελούσε η αγορά! Έπεφτε το χρήμα. Έπεφτε το χρήμα στην αγορά και όλοι ήτανε με τους καπνεργάτες. Τους είχαν ανάγκη...". Συνέντευξη Α.Μ., α/α 52, 2/6/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

⁵¹ Η Δ.Γ. αναφέρεται και στην υποστήριξη που είχαν οι καπνεργάτες σε κάθε απεργία τους εμπόρους της πόλεως: "Ήτανε, δουλεύανε 3.000 περίπου εργάτες τότε, μέσα τ'ς αποθήκες, ήτανε, απ' αυτά έπαιρνε

πλευρό τους σε κάθε αγώνα, ακόμα κι αν αυτός έπαιρνε ακραίες μορφές. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της μεγάλης καπνεργατικής απεργίας που πραγματοποιήθηκε το 1926, η οποία κατέληξε σε αιματοχυσία με δύο νεκρούς, τη Βασιλική Γεωργαντζέλη και το Θεμιστοκλή Καρανικόλα. Από τη μελέτη των Αρχείων του Δήμου Αγρινίου, προκύπτει ότι κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης απεργίας (Αύγουστος 1926), το Δημοτικό Συμβούλιο συνέρχεται σε έκτακτη συνεδρίαση, γεγονός που αποδεικνύει την κρισιμότητα της κατάστασης. Η πολήμερη αυτή απεργία είχε οδηγήσει σε κρίση και την εμπορική τάξη της πόλης γεγονός αναμενόμενο τη στιγμή που οι καπνεργάτες αποτελούσαν κινητήρια δύναμη για την πόλη.

Χωρίς το "βδομαδιάτικο" των καπνεργατών η αγορά είχε νεκρωθεί. Οι δημοτικοί σύμβουλοι κατά τη διάρκεια Συνεδρίασης της 7/8/1926 θεωρούν το ζήτημα "σπουδαίον, ότι επήλθε κρίσις εις την αγορά".⁵²

2.1.5. Εργασιακές και διαπροσωπικές σχέσεις (Τα αφεντικά και οι μαστόροι, οι φίλιες και οι έρωτες των εργατών). Η μελέτη των προφορικών αφηγήσεων και ιστοριών ζωής των καπνεργατών και καπνεργατριών, εκτός των άλλων φωτίζει τις εργασιακές καθώς και τις διαπροσωπικές σχέσεις τους. Η μνήμη σήμερα, προφανώς επιλεκτική με μια τάση ωραιοποίησης του παρελθόντος, συγκρατεί και διασώζει μια θετική και εξιδανικευμένη εικόνα των καπνεμπόρων και επιχειρηματιών της πόλης. Με τον απλό λαϊκό λόγο τους οι αφηγητές αναφέρονται στα "αφεντικά", τους επιχειρηματίες, αναγνωρίζοντας την προσφορά τους και εκφράζοντας ευγνωμοσύνη ως ευεργετημένοι προς αυτούς, από τους οποίους, "έφαγε ψωμί η φτώχεια", όπως λένε χαρακτηριστικά στην πλειοψηφία τους οι συνταξιούχοι σήμερα καπνεργάτες και καπνεργάτριες. Οι Αφοί Παπαστράτου, Ηλιού, Παναγόπουλοι και άλλοι μέσα από τις αφηγηματικές αναπαραστάσεις σχεδόν αγιοποιούνται, αφού τους αποδίδονται χαρακτηριστικά υποδειγματικών αφεντικών. Και τούτο διότι η μνήμη επιλεκτικά έχει διατηρήσει το γεγονός ότι οι έμποροι και επιχειρηματίες του καπνού τους παρείχαν

ο έμπορος. Έπαιρνε ο εργάτης, έπαιρνε ο μπακάλης, ο φούρναρης όλοι... Βέβαια, Κάθε Παρασκευή πληρωνόντανε κι έβλεπες γέμ' ζανε απ' τ'ς καπνεργάτες! Γι' αυτό κι μας υποστηρίζανε πολύ τότε σε κάθε αγώνα που κάναμε. Απεργιακούς αγώνες...". Συνέντευξη Δ.Γ., α/α 25, 19/6/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

⁵² Ο δημοτικός σύμβουλος Καλαμάρας στη συζήτηση επισημαίνει ότι επήλθε κρίση στην εμπορική τάξη της πόλης Βλ. Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Αγρινίου, Σάββατο 7/8/1926.

τη δυνατότητα εργασίας στις καπναποθήκες του Αγρινίου, γεγονός που τους εξασφάλιζε την επιβίωση των οικογενειών τους στο παρελθόν, αφού με το "βδομαδιάτικο" κατάφεραν να ορθοποδήσουν πρόσφυγες και ντόπιοι καπνεργάτες. *"Τότε γέμιζε η τσεπούλα μας λεφτά"*, είναι μια κοινή φράση, δηλωτική της οικονομικής σημασίας που είχαν οι καπναποθήκες για τους εργαζομένους και για την οικονομία της πόλης γενικότερα, αφού οι καπνεργάτες αποτελούσαν κινητήρια δύναμη για την εμπορική τάξη της πόλης.

Οι γυναίκες καπνεργάτριες του Αγρινίου στις αυτο-αναπαραστάσεις τους αισθάνονται ότι έχουν πετύχει σημαντικά πράγματα χάρη στη μισθωτή εργασία, η οποία απέδιδε κάποια έσοδα στην οικογένεια και παρείχε μια σημαντική ευκαιρία για εμφάνιση και δράση των γυναικών στη δημόσια σφαίρα.⁵³

Από την καπνεπεξεργασία επίσης εξασφάλισαν μια σύνταξη, η οποία τους επιτρέπει να ζουν σήμερα με αξιοπρέπεια. Κάποιες νεώτερες καπνεργάτριες, οι οποίες δεν πρόλαβαν να συνταξιοδοτηθούν αφού έκλεισαν οι καπναποθήκες και αναγκάστηκαν να ζητήσουν αλλού εργασία, βιώνοντας και συγκρίνοντάς τη με την καπνεργασία βρίσκουν προτιμότερη τη δεύτερη. Για παράδειγμα η Ε.Α. η οποία εργάζεται σήμερα σε ψητοπωλείο, λέει, ότι θα προτιμούσε να δουλεύει στα καπνά της αποθήκης, παρά στην κάπνα του κάρβουνου. Και άλλες γυναίκες βιώνοντας το τέλος της καπνεργασίας και την επακόλουθη ανεργία, έχουν κάθε λόγο να νοσταλούν και να εξωραΐζουν το παρελθόν και φυσικά τους καπνεμπόρους, που τους έδωσαν τη δυνατότητα να εργαστούν.

Βεβαίως οι προφορικές μαρτυρίες, κυρίως των ανδρών, αναφέρονται και σε συγκεκριμένα γεγονότα της ιστορίας των εργατικών αγώνων και τονίζουν ιδιαίτερα τη συμμετοχή του Σωματείου Καπνεργατών που ιδρύθηκε το 1911. Αναφέρονται στις απεργιακές κινητοποιήσεις που συνοδεύονταν πολλές φορές από αιματηρά επεισόδια με τη χωροφυλακή, αλλά και με δυνάμεις στρατού, οι οποίες κατέφθαναν για ενίσχυση. Ιδιαίτερα η μνήμη συγκρατεί το γεγονός της εξόρμησης των καπνεργατών στο σιδηροδρομικό σταθμό για να ξεφορτώσουν με τη βία τα δέματα καπνού από τα βαγόνια και να τα επαναφέρουν στις αποθήκες για να γίνει η

---

⁵³ Κ. Μπάδα,ό.π., σ. 122.

επεξεργασία στο Αγρίνιο και όχι στο Βόλο, όπου είχε σκοπό να τα μεταφέρει η Εταιρεία του καπνεμπορίου Οδ. Ηλιού.

Η ατομική και συλλογική μνήμη συγκρατεί επίσης το γεγονός της αιματοβαμμένης απεργίας τον Αύγουστο του 1926 και κάνει αναφορά στο θάνατο της καπνεργάτριας Βασιλικής Γεωργαντζέλη και του Θεμιστοκλή Καρανικόλα, που σκοτώθηκαν τότε.⁵⁴

Στις προφορικές αυτές αναπαραστάσεις αναιρείται η προηγούμενη σχεδόν αιογραφική αναπαράσταση των καπνεμπόρων, οι οποίοι από τη μια αιογραφούνται και παρουσιάζονται ως σωτήρες μιας ολόκληρης εργατικής τάξης και μιας περιοχής, η οποία οφείλει την ανάπτυξή της στον καπνό και από την άλλη καταρρίπτεται αυτός ο μύθος και αποκτούν την ταυτότητα των σκληρών επιχειρηματιών, οι οποίοι κερδοσκοπούν, εκμεταλλευόμενοι τον ιδρώτα και το μόχθο των εργατών, που δουλεύουν σκληρά στη σκόνη και τη μυρωδιά του πικρού καπνού και δεν αμείβονται ανάξια ή απολύονται, κυρίως οι άνδρες, ως μη παραγωγικοί και συμφεροντικοί για το καπνεμπόριο.

Ποιοι ήταν τελικά οι καπνέμποροι;

Μια προσεκτική ανάλυση των προφορικών μαρτυριών εξηγεί ίσως αυτή την αντίφαση που κρύβεται στο λόγο των αφηγητών, ως προς την ταυτότητα των "αφεντικών". Η μνήμη σήμερα λειτουργεί, όπως αναφέραμε, επιλεκτικά, απαλείφοντας τις δύσκολες στιγμές, τις συνθήκες εργασίας στα καπνομάγαζα και τη σκληρή καθημερινότητα του τότε και μέσα από μια τάση εξωραϊσμού του παρελθόντος, αναπαραστά μια ιδανική εικόνα για τα αφεντικά. Αυτή η επιλεκτική μνήμη, συγκρατεί επίσης το πιο σημαντικό: ότι οι καπνέμποροι έδωσαν τη δυνατότητα εργασίας σε εκατοντάδες εργάτες απορροφώντας το μεγαλύτερο εργατικό δυναμικό της πόλης και της ευρύτερης περιοχής και ιδιαίτερα το εργατικό δυναμικό των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην πόλη μετά την Μικρασιατική καταστροφή.

Επίσης εστιάζει στο σήμερα που η σύνταξη από την καπνεργασία τους εξασφαλίζει μια αξιοπρεπή διαβίωση, για τούτο αισθάνονται την ανάγκη να

⁵⁴ Βλ. Γερ. Παπατρέχα, ό.π., σ. 417-430. Εκτενής αναφορά των γεγονότων αυτών γίνεται στο Τρίτο Μέρος της παρούσας έρευνας.

εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους στους καπνεμπόρους, επιτελώντας ένα απλό, αλλά ανθρώπινο μνημόσυνο για εκείνους, οι περισσότεροι των οποίων έχουν φύγει από τη ζωή.

Ενώ οι αναφορές από τους εργάτες για τα αφεντικά είναι θετικές, δεν παρατηρείται το ίδιο στις αναφορές για τους "μαστόρους", οι οποίοι είχαν τον έλεγχο στις καπναποθήκες, όπως λένε οι αφηγητές. Αυτό βέβαια μπορεί να γίνει κατανοητό και να δικαιολογηθεί ως ένα σημείο, γιατί υπήρχε η καθημερινή επαφή στον εργασιακό χώρο και ενδεχομένως ήταν αναπόφευκτες κάποιες παρατηρήσεις και ένας αυστηρός έλεγχος από την πλευρά των μαστόρων, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι γι' αυτό. Κάτι που δεν συνέβαινε με τα αφεντικά, τα οποία σπάνια κατέβαιναν στους χώρους επεξεργασίας του καπνού και ποτέ φυσικά δεν έρχονταν σε προστριβή με τους εργαζόμενους. Υπεύθυνοι για την καλή λειτουργία και τη σωστή επεξεργασία ήταν οι "μαστόροι", όπως τονίζουν οι ίδιοι οι εργαζόμενοι. Φυσικό λοιπόν ήταν να υπάρχουν και κάποιες συγκρούσεις και δυσαρέσκεις ανάμεσά τους. Υπήρχαν "καλοί" και "κακοί μαστόροι" όπως "καλοί και κακοί εργάτες" αντίστοιχα. Και στο χώρο της καπνεργασίας ο χαρακτήρας του ανθρώπου και όχι η θέση, παίζει το σημαντικότερο ρόλο.⁵⁵

---

⁵⁵ Η Ε.Μ. όταν αναφέρεται στις εργασιακές σχέσεις λέει: "Δεν είχα κανένα παράπονο. Ήταν όλοι εξαιρετικοί. Τώρα εκεί που γινότουσαν ορισμένα κι ακουγότουσαν αναλόγως τι χαρακτήρας ήταν η καθεμία, πως φερνότανε, τι δικαιώματα έδινε, έτσι; Σε όλα, θέλεις στη γλώσσα ν' απαντήσεις, θέλεις να ανακατέψεις κουβέντες, θέλεις να πεις να ρουφιανέψεις. Σ' ένα χώρο, που είναι κόσμος πολύς, είναι εργοστάσια είναι αδύνατο να μην υπάρχουν κι αυτά τα ζητήματα. Αναλόγως η καθεμία τι χαρακτήρα είχε, πως φέρονταν, ακούγονταν κιόλα. Γυναίκες σωστές δεν ακούστηκε καμία. Εκείνη πούταν διαφορετική και της άρεγαν τα ανακατέματα και της άρεγαν και τ' άλλα διαφορετικά, έκανε και ακουγότανε. Να το πούμε κι αυτό. Ανάλογα σας είπα τον τύπο της κάθε γυναίκας που υπήρχε. Υπήρχαν και παρεξηγήσεις ειλικρινά με άτομα που δεν ταίριαζαν ορισμένα... Εγώ κοίταξα τη δουλειά μου, κοίταξα να αποζώσω, όχι να κοροϊδέσω. Σου έλεγε κάτι ο μάστορας, δεν θα αντιμιλούσα, γιατί αυτός, έρχονταν ο άλλος, ο προϊστάμενος, ο Διευθυντής, τον έλεγε. Αν του βγάλεις μια γλώσσα εσύ και του λες δεκαπέντε, εκείνος στεναχωρημένος του έκανε παρατήρηση, δε βγήκε η δουλειά, εκείνο, το άλλο, λοιπόν, πέσανε φύλλα κάτω και δεν τα βρήκα καθαρά στην κορδέλα μέσα, ρίξανε σκάρτο μέσα κλπ. Φυσικά θα έλεγε πρόσεξε το δέμα σου είναι σκάρτο; Και δεν προσέχεις, δεν το καθαρίζεις καλά. Δεν θα βγάλεις γλώσσα ν' απαντήσεις θα του πεις συγγνώμη θα προσέξω πιο καθαρά. Εάν απαντούσες, φυσικά, έτσι γινότουσαν οι παρεξηγήσεις με ορισμένους. Σε κάποια δουλειά ξένη που είσαι θα υπομείνεις κιόλας; Έτσι δεν είναι; Τώρα υπήρχαν και παρατράγουδα βέβαια. Σας είπα σε τι άτομα που υπήρχαν. Κατά τ' άλλα εμείς ευχαριστημένοι ήμασταν". Συνέντευξη Ε.Μ., α/α 109, 15/3/2004, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

Οι αφηγητές και κυρίως οι γυναίκες αναφέρονται επίσης και σε περιστατικά σεξουαλικής παρενόχλησης⁵⁶ των γυναικών από κάποιους μαστόρους. Υπήρχαν όπως λένε, κάποιοι οι οποίοι γνωρίζοντας την ανάγκη των γυναικών για εργασία προσπάθησαν να τις εκμεταλλευτούν. Σε τέτοιες περιπτώσεις οι καπνεργάτριες αντιδρούσαν ανάλογα πάλι με το χαρακτήρα, την ηθική και την αξιοπρέπειά τους. Άλλες προτιμούσαν να κρατήσουν "ψηλά το κεφάλι" κι εγκατέλειπαν την εργασία κι άλλες δυστυχώς πιεσμένες ίσως από την αδήριτη ανάγκη παρέμεναν και υπέκυπταν.⁵⁷

⁵⁶ Η Ι.Ρ. αφηγείται ένα περιστατικό σεξουαλικής παρενόχλησης σε νεορή καπνεργάτρια: "Άλλη από, και λίγο λόγω χαρακτήρος και λίγο λόγω ανάγκης. Κακά τα ψέματα, γιατί όσο ανάγκη να έχει ένας ηθικός άνθρωπος, τελειώσει! Είδα με τα μάτια μ' κάποια κοπέλα πούχε έρθει για δουλειά, και την πίεζε αυτός ο Β. με τρόπο, ε, εμείς τον καταλαβαίναμε. Του πέταξε το κασόνι, είχαμε τελάρα τώρα τελευταία πλαστικά, σαν αυτά που είχαμε στη λαχαναγορά, σαν αυτά που βάζουμε τα φρούτα. Του πέταξε το κασόνι κι έφυγε η κοπέλα! Και πολλές το κάνανε αυτό. Η άλλη θα έφευγε, άντε δεν ξαναπάω... Άμα είχε ανάγκη πολύ... Και μετά παντού συμβαίνει αυτό, όπως σ' όλες τις δουλειές. Αν έβλεπε ότι κάποια γυναίκα δεν έδινε σημασία σε τέτοια, δηλαδή κοίταζε απλά τη δουλειά της και είχε και το τι εκπέμπεις, είναι το προσωπικό σου τι εκπέμπει, δεν τολμούσε να πλησιάσει, θρασύδειλος ήτανε, δεν μπορούσε να σε απειλήσει, ούτε να σε πλησιάσει. Αλλά έβλεπε αυτός, βολιδοσκοπούσε την κατάσταση, όπου νόμιζε ότι τον έπαιρνε... Ε, αυτά ήταν στην ημερήσια διάταξη πια, γιατί πολλοί εργάτες, μεγάλη ανεργία, λίγες οι δουλειές, αφού μετά κλείσανε και τα υπόλοιπα καπνεργοστάσια...". Συνέντευξη Ι.Ρ., α/α 23, 12/4/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

⁵⁷ Η συνομιλήτριά μας Β.Κ. αφηγείται τη δική της εμπειρία με ένα μάστορα που προσπάθησε να εκμεταλλευτεί την περίπτωση της, αλλά εκείνη αντιστάθηκε με αποτέλεσμα να δεχτεί την απόλυσή της! Όμως τη δέχτηκε και έφυγε με αξιοπρέπεια παρά "να π'λήσω τ' ονομά μ', όπως λέει χαρακτηριστικά: "Τ' λέει ο μάστορας επανειλημμένως, γιατί την παίρνεις τη γυναίκα αυτήνη λέει, δεν είναι για πάν', είναι για διαλογή εδώ. Δεν τον άκ'σε, γιατί ήταν ανώτερος αυτός. Μία, δύο, βάνει το γραμματέα την Παρασκευή το βράδυ κι έρχεται ο γραμματέας και μ' λέει: Κ. είσαι σχολασμένη. Ήταν κι αυτός εκεί, με σχόλασε. Γιατί; Αυτός ξέρει. Ξέρω, τούξερα κι εγώ το λόγο, ήθελε τι ήθελε ο άνθρωπος και μόλις με, λέω εντάξει, φχαριστώ πολύ τούπα τ' γραμματέα. Κατεβαίνοντας τ' σκάλα, έρχονταν από πίσω μ' αυτός κι μ' λέει: Δε σ' άρεσε μούπε, δηλαδή δεν μ' άρεγε που ήθελε να με χουφτώσει, λέω: Να χαθείς κήνος τούπα, τ'ς σκάλα. Να χαθείς τούπα. Σκώνομαι και φεύγω. Έρχομαι εδώ, λέω στον άντρα μ' έτσ' κι έτσ'...

Περιπτώσεις τέτοιες ολούθε ήτανε, γονόντανε τ'ς κακομοίρας... Τι να που μωρή κοπέλλα μ', τι να που; Εκμεταλλεύονταν (οι μαστόροι) την αδυναμία τ'ς φτώχειας, ο καθένας. Ήβλεπες τώρα από καπνά δεν είχε ιδέα, είχε μέσον και τον έβανανε μάστορα, κι από τη Μακρυνεία κι από δω κι απ' τη Στράτου κι απολούθε, 'ρχόντανε μάστορας, έπρεπε να σε περάσει για να δ' λέςεις... Τόπαιζε αφεντικό, όχι στον Παναγόπουλο όμως. Στον Παναγόπουλο, δεν κόταε, άμα θανάφερνες τέτοια κουβέντα, έκανανε, αλλά δε θα σε σχόλαγε ποτέ για τέτοια δ'λειά, δεν κόταγε, σι' τ'ς άλλες αποθήκες που δούλεψα, στον Ηλιού.

Ε, βέβαια, άλλες έπιανανε κατοχή, για να μην τ'ς σχολάσει. Εγώ δεν μπόργα να π'λήσω τόνομά μ' [...].

Α, εγώ περισσότερη ανάγκη που χα' γω, βλέπ'ς εδώ; (μου δείχνει το σπιτάκι της) Καλόβα έχω, παράγκα. Είχα αυτό, δυο δωματιάκια, κι πάηνα να βάλω παραθύρι, να βάλω πόρτα, είχα δυο μικρά

Οι ίδιες οι γυναίκες στις αφηγήσεις τους σήμερα θεωρούν φυσικό να παρατηρούνται τέτοιου είδους σχέσεις και τέτοια ζητήματα σε ένα χώρο, όπως η καπναποθήκη, όπου εργάζονταν τόσο άνθρωποι και έρχονταν σε καθημερινή επαφή, συνεργασία άνδρες και γυναίκες, εργάτες, υπάλληλοι, Δ/ντές. Τέτοιου είδους περιστατικά και "παρατράγουδα" μπορεί να προκύψουν σε αυτούς τους εργασιακούς χώρους. Οι εργασιακές, όπως και οι διαπροσωπικές σχέσεις εξαρτώνται από το χαρακτήρα και την ποιότητα του κάθε ατόμου.

Όσο για τις σχέσεις μεταξύ των εργαζομένων ήταν συναδελφικές (εικόνα 45) και στις περισσότερες περιπτώσεις μέσα στο χώρο της εργασίας τους ένωνε ο κοινός αγώνας για τη επιβίωση. Γυναίκες και άνδρες πάλευαν για το μεροκάματο. Συνήθως όλοι προέρχονταν από φτωχικές οικογένειες του Αγρινίου και της ευρύτερης περιοχής και αντιμετώπιζαν τα ίδια προβλήματα, "Όλοι σ' ένα καζάνι καιγόμαστε", όπως λένε χαρακτηριστικά με μια λαϊκή έκφραση. Βέβαια και στις μεταξύ τους σχέσεις υπήρχαν και ελάχιστες αρνητικές εξαιρέσεις: "Ε, υπήρχνε και τσανάκια!". Αναφέρονται σε κάποιες νεαρές κυρίως εργάτριες που επεδίωκαν να έχουν ιδιαίτερη σχέση με τους μαστόρους, πράγμα το οποίο τους εξασφάλιζε τη σιγουριά στη θέση τους και ως ανταπόδοση στους μαστόρους αυτές "κάρφωναν" συναδέλφους τους από τον ίδιο εργασιακό χώρο. Αλλά και σ' αυτή την περίπτωση οι αφηγητές δείχνουν ανάλογη κατανόηση και δικαιολογούν και αυτές τις συμπεριφορές, που είναι ενδεχόμενο να συμβούν σ' ένα πολυπληθές εργασιακό περιβάλλον, όπως συμβαίνει και σήμερα. Δεν τους ξενίζει το γεγονός ότι υπήρχαν και στις καπναποθήκες "κάποια τσανάκια". Συμβαίνουν κι αυτά, όπως λένε.⁵⁸

παιδιά, ανάγκη είχα... όχι κι να φθάσω στο.. Όχι δα...!". Συνέντευξη Β.Κ., α/α 106, 11/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

⁵⁸ Η Ε.Π. λέει χαρακτηριστικά: "Καλά. Είμαστανε όλοι σ' ένα αυτό καιγόμαστε! Δεν μπορούσε αυτήνη να σ' απηράσει εσένα, γιατί όπως δούλευα, εγώ δούλευες κι εσύ, ας πούμε, ούτε τάχει αυτήνη καλά κι εσύ να μην τάχεις! Ήτανε όλοι τότε ένα... Ε, υπήρχνε και τσανάκια. Υπήρχανε και πολλά τσοτσορδέλια εκεί, κοριτσάκια. Ναι, που, κοιτούσανε να τα φκιάζνε και με τ'ς μαστόρ'ς, να τάχνε τα πρωτεία, συνήθως όπως γίνονται σ' όλες τ'ς δουλειές, τα επαγγέλματα ναι, ναι, υπήρχανε κι αυτά... Να σου πω, εγώ μία μ' ποτέ, όχι εγώ μόνο και πολύς κόσμος. Άμα ήσουνα καλή, υπάκουη ας πούμε, κάναμε καλή, άμα τον είχες ανάγκη τον άλλον, τον καλό θα κάνεις! Όταν άρχιζε η, ας πούμε, η επεξεργασία, σόστελνανε χαρτάκι, τη "μάρκα" στο σπίτι. Η "μάρκα" ήταν ένα χαρτάκι που έγραφε τ' ονομάσ', ναρθείς για δουλειά. Κι ήξεραμε το Μάη θ' ανοίξ' η Καπναποθήκη κι θα πας για δουλειά. Εγώ ποτέ δεν έμενα, καμία χρονιά έξω! Ήτανε πολλές π' δε τ'ς παίρνανε κιόλας, παίρνανε άλλες. Άλλους τους έβρισκε αιτία, δεν δουλεύανε γρήγορα, άλλους ερχόντουσαν ας πούμε κάθε χρόνο και νέοι, μεγαλώνοντας η νεολαία, νέες, εργάτριες, κοιτούσανε

Αρκετοί συνομιλητές μου αναφέρονται στις καλές σχέσεις που είχαν δημιουργηθεί μεταξύ τους. Και στις φιλίες που γεννήθηκαν μέσα στο χώρο της καπναποθήκης. Μερικοί πάλι λένε για τις σχέσεις με το άλλο φύλλο και ότι έγιναν αρκετοί γάμοι⁵⁹ μεταξύ των καπνεργατών και καπνεργατριών. "Ένωσαν τη φτώχεια τους, τότε", μου είπαν χαρακτηριστικά. Αναφέρθηκαν επίσης και κουμπαριές μεταξύ αφεντικών και καπνεργατών. Κάποιοι μου διηγούνται ερωτικά σκιρτήματα και φλερτ στο χώρο της καπνεργασίας και πώς τα φύλλα του πικρού καπνού γίνονταν "ερωτικά ραβασάκια", που πάνω τους οι νέοι και οι νέες αποτυπώνουν τα πιο γλυκά συναισθήματα της ζωής τους, τα ερωτικά.⁶⁰

Πολλοί από αυτούς τους έρωτες στα καπνομάγαζα κατέληξαν σε γάμους. Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι αρκετοί γάμοι έγιναν ανάμεσα σε γυναίκες πρόσφυγες και άνδρες ντόπιους, οι οποίοι ερωτεύτηκαν αυτές τις νέες που όπως αναφέραμε ήταν εμφανίσιμες, κομψές, νοικοκυρές και εργατικές.⁶¹

Βέβαια όπως είναι φυσικό κάποιοι από τους έρωτες αυτούς δεν είχαν ευτυχή κατάληξη. Περιορίστηκαν στον κλειστό χώρο της αποθήκης και δεν μπόρεσαν να

να βάλ'νε πιο νέο κόσμο. Και εγώ να σου πω δεν είχα παράπονο ποτές, ήμουνα καλή εργάτρια και δεν, καμιά χρονιά". Συνέντευξη Ε.Π., α/α, Μάιος 2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

⁵⁹ Στις προφορικές μαρτυρίες αναφέρονται και κουμπαριές μεταξύ αφεντικών και καπνεργατών.

⁶⁰ "Όταν δε σαν παιδιά, σαν κοπέλες, ανθούσαν κι έρωτες εκεί μέσα, οι κοπέλες τι φκιάνανε: Το φύλλο του καπνού το τσεμπέλι, τόχεις υπόψη σου το τσεμπέλι; Ήταν χρυσοφόρο φύλλο! Τα δουλεμένα καπνά τα τσεμπέλια, καλά τότε, είχαν ένα χρώμα, που θύμιζε ουράνιο τόξο. Πολύχρωμο, το φύλλο. Τα παίρνανε σε πεντάφυλλα και τα βάζανε στα μαλιά, σα βεντάλια. Και απάνω εκεί γράφανε κιόλα σημειώματα και ο ένας τα μέραζε με την άλλη... Όταν όμως για κακή του τύχη, ένα καπνοεργατόπαιδο ή μια καπνεργάτισσα αγκάλιαζε έναν εκτός καπνεργοστασίου τον έχανε ή την έχανε. Γιατί; Γιατί ήτανε περιπόθητα κοριτσάκια, αλλά μόλις τ' αγκαλιάζανε ή μόλις αγκάλιαζαν έκανε εμετό το "θύμα". Γιατί μύριζε καπνίλας! Όποια άντεχε ή όποιος αντέξει εντάξει. Έτσι χάθηκαν πολλοί, πολλά τέτοια φλερτ. Τέτοιες, με τέτοιες συνθήκες, με τέτοια καθημερινότητα μεγαλώσαμε... Καλά, τρωγόμασταν και με τα μάτια τότε (γελάει). Τώρα όταν είσαι παιδί 17-18 χρονών και βλέπεις δίπλα σ' το κοριτσόπουλο!... Μεταξύ των καπνεργατών γίνανε γάμοι, βέβαια γίνανε. Παντρεύονταν τη φτώχεια τους τότε. Σμίγανε για να ζήσουν καλύτερα..."⁶⁰ Συνέντευξη Α.Μ., α/α 52, 2/6/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

⁶¹ Η Κ.Ι. λέει: "Έγιναν, έγιναν και πολλοί γάμοι έγιναν και πολλά αισθήματα δημιουργήθηκαν τότε, βέβαια μεταξύ νέων, βέβαια. Ναι, ναι πολλοί που παντρεύτηκαν και πήρανε το ζευγάρι που δούλευε μαζί τους βέβαια. Εγώ τότε ήμνα μικρή, αλλά βλέπαμε την κίνηση. Πότε με σημειωματάκι, πότε μια κρυφή λεξούλα, ναι, ναι... Υπήρχαν ναι. Μα ο έρωτας λέει που ήταν κρυφός τότε... δεν ήταν όπως είναι σήμερα. Γίναν και πολλοί γάμοι με Αγρινιώτες. Τότε που ήρθαν οι Μικρασιάτισσες και ήταν ωραίες κοπέλες, γίνανε γάμοι πολλοί. Άλλοι ευημερήσανε, άλλοι δεν ευημερήσανε. Αυτά συμβαίνουνε, σημασία έχει ότι έγιναν πολλοί γάμοι. Ήταν ωραίες κοπέλες και κρατούσαν και κάποια ήθη και κρατούσαν και κάτι σύνορα...". Συνέντευξη Κ.Ι., α/α 51, 25/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

κρατηθούν στον ανοιχτό χώρο της κοινωνίας. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση μιας καπνεργάτριας που μου εξομολογείται πως γνώρισε τον πρώτο έρωτα στο καπνομάγαζο που δούλευε, με ένα νεαρό καπνεργάτη, αλλά δυστυχώς η αντίδρασή των γονιών τους ανάγκασε να μείνουν μακριά ο ένας από τον άλλο.

2.1.6. Η καπνεργασία και οι συνέπειές της στην υγεία: «Τα χλωμά πρόσωπα, οι καπνεργάτες». Ο κλειστός χώρος της καπναποθήκης τους καλοκαιρινούς μήνες για να μην ξεραίνεται ο καπνός, η νικοτίνη, η σκόνη και η μυρωδιά "μωκίλα" του καπνού κατέτρωγαν τα σπλάχνα των περισσότερων καπνεργατών και καπνεργατριών. Αυτό το ανθυγιεινό περιβάλλον σε συνδυασμό με την εξαιρετικά περιορισμένη και φτωχική διατροφή (ένα κομμάτι ψωμί, τυρί, ελιές, ρέγκες, σαρδέλες, ντομάτες και σταφύλια), φυσικό ήταν να σέρνουν μαζί τους και τις τραγικές επιπτώσεις στον τομέα της υγείας. Ο υποσιτισμός και ο ανθυγιεινός χώρος καθώς και η έλλειψη μέτρων προληπτικής ιατρικής και αντιφυματικών, κάνουν να εμφανιστεί δίπλα στις άλλες επιδημικές αρρώστιες της εποχής όπως ήταν η ελονοσία και η επιδημία του δάγκειου,⁶² με καλπάζουσα άνοδο η φυματίωση, η μάστιγα της εποχής, με όλες τις επιπτώσεις που είχε αυτή η αρρώστια τόσο για τον ίδιο τον ασθενή, όσο και για την οικογένειά του, αφού ο κίνδυνος μετάδοσης ήταν φοβερός. Πρέπει να τονιστεί ότι ο φυματικός εκείνης της εποχής ήταν ο απόβλητος της κοινωνίας. Τον απέφευγαν οι φίλοι, οι συνάδελφοι, οι γνωστοί από το φόβο της μετάδοσης αυτής της φρικτής ασθένειας. Ο

---

⁶² "[Τους καπνεργάτες] μάστιζε κυριολεκτικά η φυματίωση, η ελονοσία και η επιδημία του δάγκειου που ξεκλήριζε ακόμα και οικογένειες ολόκληρες. Η επιδημία αυτή ήταν ένας τριήμερος ψηλός πυρετός που οι εξαντλημένοι οργανισμοί δεν άντεχαν. Όσοι δε σώζονταν από αυτόν ήταν πραγματικό θαύμα. Οι καμπάνες στις εκκλησίες χτυπούσαν πένθιμα από το πρωί ως το βράδυ σε όλες τις ενορίες της πόλης. Οι δε κηδείες γίνονταν ομαδικές. Αιτία φυσικά της επιδημίας αυτής και της φυματίωσης συνάμα ήταν η μη καλή διατροφή, οι κακές συνθήκες διαβίωσης και ακόμη η παντελής έλλειψη υγιεινής ζωής.[...]". Βλ. Γ. Πέγιου, ό.π., σ. 35.

Μια λογοτεχνική αλλά συνάμα τραγική περιγραφή της φθίσης δίνει ο Κ. Ντούλας: "Ήταν η εποχή τότε κατά την οποίαν η φριχτή αυτή αρρώστια έστελνε ιδίως στους νέους οργανισμούς, το τραγικό της επισκεπτήριο, ένα φλέμα γαρνιρισμένες με λίγες ροζ αιματηρές γραμμώσεις και τους καλούσε να ενταχθούν στις πολυάριθμες φάλαγγες των φθισικών, το πλείστον των οποίων φορούσαν την περιβολή του μελλοθάνατου. Η εποχή τότε ήταν που στις παρειές των φυματικών με τα ωχρά και ισχνά πρόσωπα ανθούσε, σαν ειρωνεία, ένα μαραμένο πορφυρό ρόδο. Οι φυματικοί, που περιέφεραν με απόγνωση δύο λαμπερά μάτια, ενώ ένας σπηλαιώδης επίμονος και μακρόσυρτος βήχας εκτελούσε το τραγικό του κονσέρτο. Κι ύστερα από καιρό, υπήρχε φυσικά κι ένα ποσοστό που εθεραπεύετο κλινικώς, απέμεναν από τα νειάτα τους μια αγκαλιά ξερά λουλούδια". Βλ. στο ίδιο σσ. 90-91.

φόβος αυτός οδηγούσε πολλές φορές την ίδια την οικογένεια του φυματικού στην τραγική απόφαση της αποπομπής του από το σπίτι.⁶³

Η συμβίωση με τον ασθενή ήταν προβληματική για τις τότε συνθήκες, γιατί εκτός από καλή τροφή η μεταδοτική αυτή αρρώστια απαιτούσε και μian άλλη πολυτέλεια για τα δεδομένα της εποχής: χωριστό δωμάτιο του ασθενούς. Και αυτό όταν μια λαϊκή οικογένεια, συνήθως πολυμελής ζούσε σ' ένα δωμάτιο, το οποίο χρησίμευε ως κουζίνα, καθιστικό και υπνοδωμάτιο συγχρόνως. Συχνά λόγω της δύσκολης αυτής συμβίωσης ο φυματικός μεταφέρονταν σε μια πρόχειρη καλύβα μακριά από το σπίτι ή κάτω από κάποιο δέντρο προς αποφυγή της μετάδοσης του μικροβίου. Επίσης τα αντικείμενα που χρησιμοποιούσε ο φυματικός, πιάτα, ποτήρια, ρούχα κ.ά. ήταν αποκλειστικά δικά του και έπρεπε να απολυμαίνονται με βραστό νερό. Όταν πέθαινε τα ενδύματα, τα διάφορα είδη ρουχισμού και τα προσωπικά του είδη καίγονταν για λόγους προληπτικούς πάλι. Έτσι αντιμετώπιζαν οι άνθρωποι αυτές τις τραγικές καταστάσεις σε μια εποχή, που η επιστήμη ήταν ανίκανη να αντιμετωπίσει αυτό το φοβερό ανθρώπινο δράμα. Ο φυματικός αναγκαστικά αποκλείονταν από τις κοινωνικές επαφές και όσο πιο μικρή ήταν η πόλη ή το χωριό που ζούσε, τόσο μεγαλύτερη ήταν και η δυσκολία της διαβίωσής του. Ιδιαίτερα βαρύ ήταν το τίμημα της αρρώστιας στους νέους και τις νέες, οι οποίοι δε μπορούσαν να κάνουν σχέδια για γάμο και οικογένεια και αν κατόρθωναν να επιζήσουν ήταν καταδικασμένοι στη μοναξιά.⁶⁴

⁶³ Ο Ι. Ιωαννίδης σημειώνει χαρακτηριστικά: "Ο φυματικός ήταν ο απόβλητος της κοινωνίας. Τον απέφευγαν οι φίλοι του, οι συνάδελφοί του. Φοβόντουσαν ακόμη και να τον χαιρετίσουν. Έχανε τη δουλειά του, γινόταν αντικοινωνικός. Εκείνο όμως που στην περίπτωση του έφθανε σε δραματική μορφή, ήταν η αποπομπή του από την ίδια την οικογενειακή στέγη. Ο φόβος μετάδοσης στη γυναίκα του και στα παιδιά, της επάρατης ασθένειας, έπνιγε την αγάπη της συζύγου που έφθανε στην τραγική απόφασή της να πάρει το σύντροφο του βίου της και να τον αφήσει έκθετο στις σκάλες του Δημόσιου Νοσοκομείου". Βλ. Ιω. Β. Ιωαννίδη, ό.π., σ. 47.

⁶⁴ Το ποίημα «Η καπνεργάτρια» αποτυπώνει την επίπτωση που είχε στις καπνεργάτριες και στους καπνεργάτες η "φυματοδότρα" σκόνη του καπνού:

Η καπνεργάτρια

Πρωτοβήματη στην αγορά της εργασίας/κοριτσόπουλο - δεκαεξάχρονο - σχεδόν./Ακολούθησε τη «μάνα» της, τη φτώχεια,/και στη φάμπρικα εδήλωσε παρόν./Στα παιδικά της δάχτυλα, το γνώριμο βοτάνι/δέσμες ανθών γινόταν, χρυσαφί,/κι ο βήχας ο παράξενος, που τράνταζε τα στήθη/στα καπνομάγαζα άπλωνε θανάτου σιωπή./Στοιβάζοντας τα πλούτη στους εμπόρους,/στα στήθη της φωλιάζει το χτικιό,/κι όταν ο έρωτας την χαιδοκοιτούσε,/η σάρκα της μύριζε καπνό./Φτωχιά της καπνοφύτισσας η ζήση./Της καπνεργάτριας το αύριο θαλό,/μα οι καπνέμποροι και ο καπνομεσίτης/βαντάκιαζαν τα πλούτη τους, που

Αναφέρεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις οι οικογένειες των φυματικών, το κρατούσαν μυστικό και έκρυβαν την αρρώστια από κάθε δημοσιότητα για το φόβο του στιγματισμού. Άλλοτε πάλι το έκρυβαν γιατί οι καπνεργάτες πρόσφυγες είχαν μεγάλη ανάγκη να εργαστούν και απέφευγαν τη δημοσίευση αυτή που θα στοίχιζε στην απόλυσή τους. Προφορική μαρτυρία αναφέρει ότι φαρμακοποιός της περιοχής, έλεγε, ότι οι μισοί καπνεργάτες έπαιρναν "ριμιβόν" γιατί είχαν φυματίωση.⁶⁵

Όπως προαναφέραμε κυρίως η ασθένεια αυτή μάστιζε την τάξη των καπνεργατών, οι οποίοι ήταν αναγκασμένοι να εργάζονται πολλές ώρες σε ένα ανθυγιεινό περιβάλλον, σε μια εποχή που δεν υπήρχαν τα αντιφυματικά εμβόλια και τα κατάλληλα αντιβιοτικά για την αντιμετώπιση της επάρατης ασθένειας. Αλλά το κυριότερο, ο οργανισμός τους ήταν ευάλωτος, αφού η αντίσταση ήταν μικρή. Τροφή μειωμένη σε θερμίδες και ανθυγιεινή εργασία ήταν ο χειρότερος συνδυασμός. Ο εξαντλημένος από το μικρόβιο του Κωχ οργανισμός, ζητούσε τροφή και μάλιστα δυνατή. Το κομμάτι ψωμί με το λιγοστό προσφάγι, δεν επαρκούσαν να κλείσουν τα σπήλαια που άνοιγαν στα πνευμόνια τα μικρόβια της φυματίωσης. Τα περισσότερα θύματα σε αυτή την άνιση μάχη με το θάνατο, όπως είναι φυσικό τα έδωσαν οι λαϊκές εξαθλιωμένες μάζες και κύρια οι καπνεργάτες όλης της χώρας. Έτσι η εργατική τάξη αναγκάζεται να αναπτύξει και ένα ακόμη αγώνα, τον αντιφυματικό, αφού "το χτικιό" είχε γίνει το φόβητρο του κόσμου.⁶⁶

Εκατοντάδες φυματικοί από όλα τα κέντρα επεξεργασίας της Ελλάδας δίνουν αγώνες και ζητούν από τον ασφαλιστικό φορέα, το ΤΑΚ, καλύτερη σανατοριακή περίθαλψη, παροχή αεροθεραπείας, αύξηση στις συντάξεις αναπηρίας για τους φυματικούς κ.ά..⁶⁷ (εικόνα 46)

Στο Αγρίνιο οι καπνεργάτες αποφάσισαν να διεκδικήσουν καλύτερη ιατροφαρμακευτική περίθαλψη ακολουθώντας το παράδειγμα των συναδέλφων τους

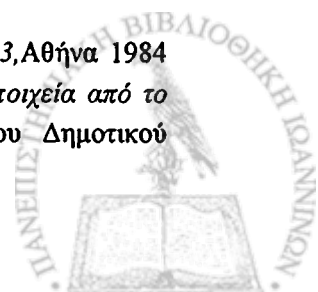

βγήκαν με χτικιό./Ο χρόνος δεν κουράστηκε το πρόσωπο της ν' αυλακώσει./Της νιότης τα μαγιάπριλα για πάντα έχουν χαθεί,/κι όταν ο νιος της ζήτησε μονάχα λίγη αγάπη,/λυγμός αχνός ακούστηκε: Μα είμαι φθισική, από: Αρ. Μπαρχαμπά, Το Αγρίνιο κάποτε..., εκδ. Ergo, Αθήνα 2003, σ. 198.

⁶⁵ Προφορική μαρτυρία της Α.Κ.

⁶⁶ Γ. Πέγιου, *Από την ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας 1922-1953*, Αθήνα 1984 ΟΑΕΔ, σσ. 89-94. Και Ιω. Β. Ιωαννίδη, *Το καπνικό στην Καβάλα, μαρτυρίες και στοιχεία από το καπνεμπόριο και την καπνεργασία*, Δήμος Καβάλας, Εκδόσεις Ιστορικού Αρχείου Δημοτικού Μουσείου Καβάλας, σσ. 45-49.

⁶⁷ Βλ. Γ. Πέγιου, *ό.π.*, σσ. 35-37 και σσ. 89-94 και Ιω. Ιωαννίδη, *ό.π.*, σσ.45-48.

στην Καβάλα, οι οποίοι είχαν πετύχει την ελεύθερη επιλογή γιατρών. Με βασικό λοιπόν αίτημα»περί ελευθέρως εκλογής ιατρού» σημειώθηκαν μια σειρά κινητοποιήσεις από το Μάιο ως τον Οκτώβριο του 1929.⁶⁸ Εκ μέρους των βουλευτών Αιτωλίας και Ακαρνανίας (2-6-1929) κατατέθηκε πρόταση νόμου για ίδρυση Σανατορίου στο όρος Παναιτωλικό, προκειμένου να νοσηλεύονται οι φυματικοί της περιοχής (κυρίως καπνεργάτες). Η πρόταση όμως δεν πέρασε, το σανατόριο δεν δημιουργήθηκε και οι καπνεργάτες έστησαν μόνοι τους παραπήγματα στη θέση «Λάπατο» του χωριού Αγ. Βλασίου Αιτωλοακαρνανίας, για να αντιμετωπίσουν με «καθαρό αέρα» της περιοχής το «χτικιό», που έτρωγε τα σωθικά τους.⁶⁹

Εκτός από τη φυματίωση από την οποία δεκατιζόταν οι καπνεργάτες, αναφέρονται και άλλα προβλήματα, τα οποία αντιμετώπιζαν εξαιτίας της πολύωρης και κουραστικής εργασίας στον κλειστό και ανθυγιεινό χώρο της καπναποθήκης. Οι προφορικές μαρτυρίες αναφέρονται σε περιπτώσεις εγκύων γυναικών, οι οποίες συνέχιζαν να εργάζονται με τους άλλους συναδέλφους τους αφού ήταν άγνωστη η έννοια της άδειας τοκετού και εντελώς ανεπαρκής η ασφαλιστική τους κάλυψη κατά τη γέννα και φυσικά η συγκεκριμένη εργασία είχε αρνητικές επιδράσεις γι' αυτές.⁷⁰

Αρκετές επίσης αναφορές γίνονται για διάφορα αναπνευστικά προβλήματα που προκαλούσε η καπνεργασία και στα λυποθιμικά επεισόδια που σημειώνονταν στο χώρο της καπναποθήκης.⁷¹

⁶⁸ Βλ. Βλ. Μέρος Τρίτο της παρούσας μελέτης, όπου γίνεται εκτενής αναφορά στα γεγονότα.

⁶⁹ Βλ. Αρ. Μπαρχαμπά, *Καπνεργάτες. Οι κνηγοί του ονειρου*, εκδ. Ίβυκος, Αγρίνιο 2007, σσ. 125-126.

⁷⁰ Βλ. Ι. Τσεβρεμέ, *ό.π.*, σ. 142 και προφορική μαρτυρία του Κ.Δ.

⁷¹ " Ήσωνα όλη μέρα κλεισμένη (στις αποθήκες) , τέτοιες θηριές λάμπες απάν, απ' το κεφάλι σου για να βλέπεις για να βλέπεις τον καπνό, να το καθαρίσεις καλά. Κλειστά πόρτες, παράθυρα, κλειστά. Απαγορεύονταν γιατί άμα ήτανε ανοιχτά παράθυρα, ξεραίνονταν το καπνό, τα βγάζανε απ' τα υγραντήρια, τα βάζανε σε υγραντήρια να μαλακώσουν τα δέματα για να τα επεξεργαστούν, πέρναγαν απ' το κόσκινο, απ' το μηχάνημα και τρίβονταν, έπρεπε νάναι νωπό το καπνό. Κι ήταν όλα κλειστά, άμα άνοιγαν τα παράθυρα θα ξεραίνονταν τα καπνά. Και όπως άνοιγες το δέμα, σ' έπαιρνε ο αχνός κι η μυρωδιά κι γι' αυτό οι περισσότερες λιποθύμαγαν εκεί μέσα. Ήταν πολύ ανθυγιεινή δουλειά, το καπνό. Απέξω να περάσεις σε χτύπαγε... Έχει τόσα χρόνια να δουλέψ' του Παναγόπουλου και περάσαμε τώρα την άλλη φορά να πάμε σ'ν Αγία Τριάδα και απέξω στο πεζοδρόμιο κι σε πήρε η μπόχα, απ' το καπνό.... Ζέστα, μυρωδιά, εγώ δούλεψα 4000 μέρες εκεί μέσα, ένα καφέ δεν ήπια! Μουρχόντανε να κάνω μετό. Απ' τη μυρωδιά κι ο καφές, πίνανε οι διπλανές μ' και μουρχόντανε... Ζέστα, πολλές λιγοθυμάγανε το καλοκαίρ', ειδικά Αύγουστο και Ιούλιο, Ιούνιο, οι περισσότερες οι κοπέλες λιγοθυμάγανε. Είμαστανε και μικρά μωρέ τότε π' μπήκαμε μέσα, εκείνα πόπρεπε να φάμε μέσα στην Καπναποθήκη δεν τα είχαμε, κατάλαβες;". Προφορική συνέντευξη Ε.Π. , α/α 115, Μάιος 2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

Ορισμένες εργάτριες μη αντέχοντας τη μυρωδιά και τη σκόνη του καπνού εγκατέλειπαν την εργασία, οι περισσότερες όμως εξαιτίας της ανάγκης έμεναν και συνήθιζαν τις συνθήκες αυτές. Οι γυναίκες λόγω της πολύωρης ορθοστασίας στο ξεφύλλισμα του καπνού, αλλά και άνδρες στοιβαδóροι λόγω του βάρους των δεμάτων που κουβαλούσαν, αντιμετώπιζαν προβλήματα κυρίως μυοσκελετικά όπως για παράδειγμα δισκοπάθεια, αλλά και αρθραλγίες κυρίως στα χέρια, στα γόνατα και στα πόδια.⁷² Αναφορά ακόμα γίνεται σε κάποια ατυχήματα των εργαζομένων, κυρίως με τη χρήση των μηχανών.⁷³

Τα τελευταία χρόνια όμως, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, αλλά και την προσωπική έρευνα στους χώρους των αποθηκών, διαπιστώνεται ότι οι συνθήκες είχαν βελτιωθεί σημαντικά, ώστε το εργασιακό περιβάλλον δεν ήταν τόσο αποπνικτικό και ανθυγιεινό, όπως άλλοτε.. Εξαιρετική περίπτωση αποτελούν οι σύγχρονες αποθήκες των Παπαστραταίων στο Ζαπάντι, οι οποίες εξασφάλιζαν στους εργαζόμενους ένα άνετο εργασιακό χώρο, με σύγχρονα μηχανήματα επεξεργασίας και εξαερισμού, που σε τίποτα δε θύμιζε τα καπνομάγαζα παλαιότερων δεκαετιών. Σε τέτοιες συνθήκες η εργασία γινόταν με ευχαρίστηση και φυσικά η απόδοση ήταν μεγαλύτερη.

Η Ε.Α. νεώτερη καπνεργάτρια στη αφήγησή της τονίζει εκτός από το άνετο περιβάλλον των συγκεκριμένων αποθηκών και ότι επιβαλλόταν η ομοιόμορφη ενδυμασία κατά τη διάρκεια της επεξεργασίας (ειδικές μπλε ρόμπες). Η ίδια αναφέρει επίσης ότι κατά διαστήματα εφαρμοζόταν ένας ιατρικός έλεγχος των εργαζομένων όπως η ακτινογραφία θώρακος κλπ.⁷⁴ (εικόνα 47).

---

⁷² "Πήρα σύνταξη, μειωμένη πήρα βέβαια, δεν είχα συμπληρωμένα 4500 έτη, που ζητούσαν τώρα τελευταία, δεν είχα αυτά, αλλά είχα πάθει κάποιο ατύχημα με τα πόδια μου, τα γόνατά μου τελευταία χρόνια και...Από κει νοσοκομεία κλπ. Και μου είπαν δεν είναι να σταθείς ορθοστασία, απ' την ορθοστασία ήταν. Άνοιξαν οι χόνδροι, απ' την ορθοστασία.Κι έχω πρόβλημα, με κορτιζόνες κλπ. Βγήκα σε σύνταξη Δόξα σοι ο Θεός." Προφορική συνέντευξη Ε.Μ., α/α 109, 15/3/2004, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

⁷³ Προφορική συνέντευξη Ε.Σ., η οποία αναφέρεται στο προσωπικό ατύχημα που είχε στο χέρι της, το οποίο αποδίδει στη δική της ευθύνη.

⁷⁴ Εκεί στο εργοστάσιο, άλλο που εμείς βιαζόμασταν να φύγουμε, είχε μέσα ντουζιέρες να πας να κάνεις ντουζ, τουαλέτες, η καθεμία να βάζει τα πράγματά της να κλειδώνει με τα κλειδιά, είχε, τα πάντα είχανε! Ναι ήτανε,, ωραία ήτανε. Ενώ σε άλλες αποθήκες, πήγα να παλιά, ας πούμε στον Παναγόπουλο, που δούλευε η μάνα μ', παλιά χρόνια, δεν είχε τέτοια πράγματα. Και στον Ηλιού εδώ που πήγα δεν είχε τέτοια πράγματα.[...]. Ναι ρόμπες, γίνονταν παρατήρηση αν δεν φορούσαμε ρόμπα. Έπρεπε οπωσδήποτε, ας

Παρόλα όμως τα προβλήματα και τις επιπτώσεις που είχε η καπνεργασία στην υγεία τους, οι περισσότερες καπνεργάτριες δηλώνουν ότι θα πήγαιναν και πάλι να εργαστούν στις καπναποθήκες αν άνοιγαν σήμερα.⁷⁵

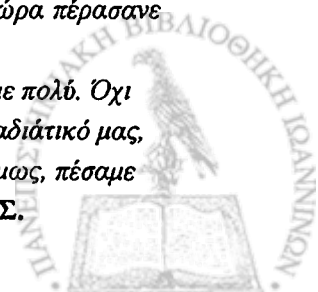
2.1.7. Ταμείο ασφάλισης καπνεργατών (Τ.Α.Κ.) και ο «σφάχτης νόμος του Γονή»

Με το Νομοθετικό διάταγμα της 11/7/1925, ιδρύθηκε το "Ταμείο Ασφαλίσεως Καπνεργατών» (Τ.Α.Κ.), με έδρα τη Θεσσαλονίκη και λειτούργησε το 1926. Ήταν ένας ασφαλιστικός φορέας με τρεις κλάδους ασφάλειας: ασθένεια, σύνταξη και ανεργία. Με την ίδρυση του ασφαλιστικού αυτού φορέα, που ήταν μια από τις σοβαρότερες κατακτήσεις των καπνεργατών, κατοχυρώθηκε και το επάγγελμα του καπνεργάτη. Η κατοχύρωση αυτή στο επάγγελμα, "κλειστό επάγγελμα", όπως αναφέρεται από τους καπνεργάτες, δημιούργησε και ορισμένες υποχρεώσεις στους καπνεργάτες και στους καπνέμπορους, τις οποίες έπρεπε να σέβονται και να τηρούν αυστηρά και οι δύο πλευρές. Στους πόρους του Τ.Α.Κ. συμμετείχαν ισόποσα οι ασφαλισμένοι και οι εργοδότες, αλλά και το Κράτος αναλάμβανε την προικοδότηση του Ταμείου αυτού με ετήσια επιχορήγηση. Το γεγονός αυτό είναι ευνόητο, αφού οι εξαγωγές του καπνού εκείνη την εποχή, αποτελούσαν την κυριότερη πηγή συναλλάγματος. Οι καπνέμποροι ήταν υποχρεωμένοι να παίρνουν στις επιχειρήσεις τους, τους εργάτες και εργάτριες με βάση το ατομικό βιβλιάριο του καθενός, δηλαδή το βιβλιάριο εργασίας του ΤΑΚ. Οι καπνεργάτες από την πλευρά τους, ήταν υποχρεωμένοι να σέβονται τη δουλειά και να αποδίδουν κατά δύναμη. Απαγορεύονταν αυστηρά η κλοπή καπνού και όποιος συλλαμβάνονταν να κλέβει,

---

πούμε, μας δίνανε αυτοί ρόμπες. Ε, άμα ήθελε η άλλη να φκιάσει δικιά της, έφκιανε, ας πούμε. Ήθελε, ενώ μας δίνανε αυτοί ρόμπες. Κάθε δεύτερη χρονιά, ε, βλέπανε πως λιώνανε... Είχανε κανόνες. Κάνανε παρατήρηση άμα δεν είχες ρόμπα [...]. Μετά έρχονταν κι ο γιατρός. Ναι έρχονταν ο γιατρός, μέχρι πλάκα θώρακος, ας πούμε, μας έβγανανε. Ερχόντανε κάθε εβδομάδα πέρναγε στο τραπέζι, που δουλεύαμε, ο κύριος Αλεξόπουλος ήταν κιόλας τότε, αυτός ερχόντανε συνέχεια. Ε. μας ρώταγε, έχ'τε κανένα πρόβλημα; Τι νάλεγε η άλλη τώρα, την πονάνε τα χέρια; Τα πόδια; Καμιά δεν τόλεγε, φοβούντανε ίσως, μπορεί να μη γίνονταν και κάτ(ι), ας πούμε, να μην τη σκόλαγε, αλλά φοβούντανε, πολλές γυναίκες φοβούντανε και δεν το μαρτυράγαμε. Εγώ εντάξ' δεν είχα πρόβλημα, ήμνα και πιο νέα, τώρα πέρασανε και δέκα χρόνια, είχα πιο αντοχή... "Προφορική συνέντευξη της Ε.Α.

⁷⁵ "Θα πήγαίνα λέει; Θα πήγαίνα! Κοίταζε να δεις, απ' όταν σταμάτασε το εργοστάσιο πέσαμε πολύ. Όχι εγώ μόνο, γενικά όλοι, όλες οι γυναίκες πέσανε. Γιατί ξέραμε θα πάμε να πάρουμε το βδομαδιάτικό μας, θα πάρουμε το χαριζηλίκι μας, θα κάνουμε τις δουλειές μας, θα 'ξυπηρετηθούμε... Τώρα όμως, πέσαμε και πολύ, ψυχολογικά. Εγώ ειδικά έπεσα πολύ ψυχολογικά!... Προφορική αφήγηση της Ε.Σ.

διώχονταν από τη δουλειά, "χαρακτηρίζονταν" το ατομικό του βιβλιάριο και ακόμα διώκονταν ποινικά.⁷⁶

Το ΤΑΚ δημιούργησε 15 ιατρεία, μερικά με πολλά τμήματα και εργαστήρια. Απασχολούσε με υπαλληλική σχέση 162 γιατρούς. Ίδρυσε κλινικές στη Θεσσαλονίκη και στη Δράμα, σανατόρια και εξοχικά αναρρωτήρια για τους φυματικούς καπνεργάτες, κατασκηνώσεις, κέντρα μητρότητας, φαρμακαποθήκη και λουτρά για τους ασφαλισμένους.⁷⁷

Η πρώτη κίνηση σε παροχές που έκανε το ΤΑΚ ήταν η επιδότηση των ανέργων καπνεργατών το χειμώνα του 1927, με 600 δραχ. εφάπαξ και ανάλογα στις καπνεργάτριες, αλλά μόνο τους κατοίκους των αστικών κέντρων επεξεργασίας. Ο κλάδος της ασθένειας προσφέρει υγειονομική περίθαλψη στους καπνεργάτες, τους οποίους μάστιζε η φυματίωση, η ελονοσία και η επιδημία του δάγκειου, που ξεκλήριζε ακόμα και οικογένειες ολόκληρες. Τα κρούσματα των ασθενειών ήταν πολύ συχνά στους καπνεργάτες και οφείλονταν στις ανθυγιεινές συνθήκες, στη φτωχή διατροφή και στην έλλειψη υγιεινής ζωής.⁷⁸

Το ΤΑΚ όπως αναφέρθηκε, λειτούργησε αρχικά στη Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια επεκτάθηκε και σε άλλα καπνεμπορικά κέντρα. Η επέκταση του ΤΑΚ και στο μεγάλο καπνικό κέντρο του Αγρινίου ήταν ένα από τα σοβαρότερα αιτήματα των καπνεργατών. Η καθυστέρηση της λειτουργίας του εκτιμάται, πιθανόν να οφειλόταν σε κωλυσιεργία από τους καπνεμπορικούς κύκλους, οι οποίοι θα υποχρεώνονταν να συμβάλλουν ισόποσα με τους καπνεργάτες στους πόρους του Ταμείου.⁷⁹ Το Τοπικό Αρχείο του ΤΑΚ Αγρινίου δεν έχει εντοπισθεί. Ίσως και να μη διασώθηκε. Υπάρχει όμως το Αρχείο του ΙΚΑ, υπάρχουν οι Φάκελοι των Εταιρειών Καπνεμπορίας για την περίοδο μετά το 1948. Σ' αυτούς περιέχονται στοιχεία σχετικά με τον αριθμό των εργαζομένων, τις αποδοχές τους κλπ.⁸⁰

⁷⁶ Βλ. Γ. Πέγιου, *Από την ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας 1922-1953*, Αθήνα 1984 ΟΑΕΔ, σσ. 34-35.

⁷⁷ Βλ. Α. Λιάκου, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, Ίδρ. Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 435.

⁷⁸ Βλ. Γ. Πέγιου ό.π., σσ. 34-35.

⁷⁹ Βλ. Γερ. Παπατρέχα, ό.π., σσ. 416-417.

⁸⁰ Βλ. Κ. Μπάδα, ό.π., σημ. 15 σ. 119.

Στην τοπική εφημερίδα *Φως* (13 Απριλίου 1930) αναφέρεται η ίδρυση «*πρότυπου ιατρείου με όλα τα χρειώδη, με αδελφήν νοσοκόμον και εφημερεύοντα ιατρόν, δια την παροχήν περιθάλψεως εις τα μη κλινήρη μέλη του Τ.Α.Κ.*». Η ενέργεια αυτή με πρωτοβουλία του διευθυντού Οικονομόπουλου, όπως αναγράφεται στην εφημερίδα, έγινε αφού είχε προηγηθεί η μεγάλη καπνεργατική απεργία του 1929, με αίτημα: «*περί ελευθέρως εκλογής ιατρού*» δικαίωμα που είχαν οι καπνεργάτες της Καβάλας και προφανώς είχε σκοπό να επιδείξει τη μέριμνα του ΤΑΚ Αγρινίου για την υγεία των μετόχων του και να ηρεμήσει τα πνεύματα μετά τα αιματηρά επεισόδια του 1929 και τη δίκη που ακολούθησε (εικόνα 48).⁸¹

Οι συνθήκες που επικράτησαν στα μεταπολεμικά χρόνια και η θέση των ελληνικών καπνών στην εξωτερική αγορά, οδήγησαν στην άρση της κατοχύρωσης του καπνεργατικού εργατικού επαγγέλματος και στην ενσωμάτωση του ΤΑΚ στο ΙΚΑ. Οι καπνέμποροι θεωρούσαν κυριότερο συντελεστή επιβάρυνσης της τιμής των ελληνικών καπνών, το υψηλό κόστος της εμπορικής επεξεργασίας τους. Το κόστος αυτό οφειλόταν κατά την άποψή τους στα υψηλά ημερομίσθια των ανδρών καπνεργατών και στη χαμηλή απόδοσή τους. Για τούτο προσπαθούσαν συνέχεια μέσω της Ομοσπονδίας τους να πετύχουν τη μείωση του κόστους εργασίας, πράγμα το οποίο εξυπηρετούσε τα οικονομικά τους συμφέροντα, όπως εκτιμούν οι καπνεργάτες. Όταν το καλοκαίρι του 1949 έγινε ευρεία συζήτηση για το εξαγωγικό πρόβλημα του καπνού και την αναζήτηση διεξόδων για την ευρύτερη διάθεση των καπνών στο εξωτερικό, η Καπνεμπορική Ομοσπονδία της Ελλάδας έγραφε τα εξής σε υποβληθέν υπόμνημά της: «*Είναι απαραίτητον να ληφθή άμεσος πρόνοια, ώστε το δυσβάστακτον κόστος της επεξεργασίας του ελληνικού καπνού να μειωθή εις το τρίτον περίπου του σημερινού. Το μέσον κόστος της επεξεργασίας των ιδικών μας καπνών είναι 35 έως 40 σέντς το κιλόν, ενώ το κόστος επεξεργασίας των τουρκικών καπνών είναι 10 έως 11 σέντς το κιλόν. Διαφορά τρομακτική, οφειλομένη εις το ότι παρ' ημίν η επεξεργασία γίνεται υποχρεωτικώς διά νόμου με 50% άρρενας εργάτας και με 50% γυναίκας, ενώ εις την Τουρκίαν ουδεμία δέσμευσις υπάρχει και, ως εκ τούτου, εκεί χρησιμοποιούν μόνον 5% περίπου άνδρας και ειδικώς στοιβαδόρους και πατητάς, δια δε το υπόλοιπον γυναίκας. Σημειωτέον ότι η επεξεργασία του καπνού είναι καθαρώς*

⁸¹ Στην απεργία αυτή γίνεται εκτενής αναφορά στο Τρίτο Μέρος της παρούσας μελέτης.

γυναικεία εργασία, εκτός βέβαια της στοίβας των δεμάτων. Οι δε εργαζόμενοι παρ' ημίν άνδρες είναι κατά το πλείστον υπερήλικες και εν γένει ηλαττωμένης αποδοτικότητας.

Την σοβαρότητα του ζητήματος αντελήφθη επί τέλους η Κυβέρνησις και μελετά ήδη το Υπουργείον Εργασίας τον τρόπον ρυθμίσεως αυτού δια της εξόδου τουλάχιστον 8.000 αρρένων εργατών εκ των υπάρχοντων ήδη 10.000 περίπου τοιούτων. Αλλά και αν ληφθή το μέτρον τούτο, δεν είναι δυνατόν να εφαρμοσθή προ της παρελεύσεως ολίγων μηνών και, συνεπώς, τα καπνά της εσοδείας 1948 θα κύψουν εις την ως άνω βαρυτάτην επιβάρυνσιν των 35 έως 40 σέντς το κιλόν». ⁸²

Αναφερόταν δηλαδή στο υψηλό κόστος των ελληνικών καπνών σε σύγκριση με το χαμηλό των τουρκικών καπνών, και απέδιδε σε αυτή τη μεγάλη διαφορά, στα μεγάλα ημερομίσθια των «ξεφυλλιστών» ανδρών(οι γυναίκες αμοίβονταν λιγότερο), στο ότι η εργασία του ξεφυλλίσματος προσιδιάζει περισσότερο στη γυναικεία «χειροτεχνική δεξιότητα» και στο ότι ένας σημαντικός αριθμός των ασφαλισμένων καπνεργατών και καπνεργατριών ήταν σε προχωρημένη ηλικία και ως εκ τούτου η απόδοσή τους ήταν περιορισμένη. Η καπνεργατική τάξη αποδέχεται ως ορθό τον τρίτο ισχυρισμό του καπνεμπορίου και την ανάγκη λήψης μέτρων που να λύνουν αυτό το πρόβλημα. Όσο για το ζήτημα της μεγαλύτερης απόδοσης των γυναικών οι απόψεις των καπνεργατών διαφέρουν από εκείνες των καπνεμπόρων. ⁸³

Από τις βουλευτικές εκλογές του 1952 εκλέχτηκε ο Παπάγος ως κυβερνήτης της χώρας και η καπνεμπορική ομοσπονδία βρήκε την ευκαιρία τότε να απαλλαγεί η επεξεργασία του καπνού από το υπερβολικό κόστος της όπως υποστήριζαν συνέχεια οι καπνέμποροι. Ο Γ. Πέγιος συνδικαλιστής, αναφέρει ότι η αντιλαϊκή κυβέρνηση του Παπάγου, θα συμπλεύσει με τα οικονομικά συμφέροντα των καπνεμπόρων και θα «πετάξει στους δρόμους» χιλιάδες καπνεργάτες σε όλη την Ελλάδα. Έτσι θα συντρίψει τη δυναμική και πολυπληθή εργατική τάξη της Καβάλας, η οποία κατά την άποψη ης δεξιάς παράταξης μετέτρεπε τα καπνομάγαζα σε «κομμούνες και Σοβιέτ». ⁸⁴ Φαίνεται πως η Κυβέρνηση ενοχλούνταν όχι τόσο από τον μεγάλο αριθμό, όσο από τη μαχητικότητα των καπνεργατών.

⁸² Βλ. *Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού Καπνού 1945-1955*, ό.π., σ. 71

⁸³ Βλ. στο ίδιο σσ. 73-74.

⁸⁴ Βλ. Γ. Πέγιου, ό.π., σσ.182-183.

Ο υπουργός εργασίας Γονής στις αρχές του 1953 καταθέτει νόμο για ψήφιση στη Βουλή, με τον οποίο προβλεπόταν η άρση της κατοχύρωσης του καπνεργατικού επαγγέλματος και η αποσυμφόρηση των καπνομάγαζων από τους άνδρες καπνεργάτες κυρίως, οι οποίοι ήταν ακριβότεροι από πλευράς εργατικού κόστους και μαχητικότεροι στις διεκδικήσεις τους. Ο νόμος 2348 της 30 Μαρτίου 1953 «Περί τροποποίησης, συμπλήρωσης και καταργήσεως διατάξεων αφορωσών την επεξεργασία των φύλλων του καπνού και συγχωνεύσεως του Ταμείου Ασφαλίσεως Καπνεργατών μετά το ΙΚΑ», ρύθμισε ριζικά το καπνεργατικό ζήτημα.

Οι καπνεργάτες θεωρούν τη λύση αυτή ευεργετική για τους καπνεμπόρους και εξοντωτική για τους ίδιους. Η ίδια η Καπνεμπορική Ομοσπονδία Ελλάδας, αναγνωρίζει την ευεργετική επίδραση της συγκεκριμένης ρύθμισης του καπνεργατικού ζητήματος. Σε ομιλία του ο γενικός γραμματέας Νικόλαος Σκλιάς, με την ευκαιρία των 30 χρόνων από την ίδρυσή της (1925-1955) την 1^η Μαρτίου 1955 ανέφερε τα εξής:

*«Θα ήτο ουσιώδης παράλειψις εάν δεν υπογραμμίζετο ενταύθα η ευεργετική και άμεσος επίδρασις την οποία ήσκησε και θα ασκεί και εις το μέλλον εις την καπναγοράν μας, η γενομένη κατά την 1^η Μαρτίου 1953 ριζική ρύθμιση του καπνεργατικού, το οποίο από ετών επέιξε αφορήτως την εξαγωγικήν μας προσπάθειαν...».*⁸⁵

Από την πλευρά της η καπνεργατική τάξη χαρακτηρίζει το νόμο αυτό άδικο και σκληρό, «σφάχτη» κυρίως για τους άνδρες καπνεργάτες.⁸⁶ Οι χιλιάδες απολυόμενοι καπνεργάτες λάμβαναν μόνο μια σχετικά μικρή αποζημίωση, ενώ διασωζόταν κάπως οι άνω των 65 ετών με 1.800 και πλέον ημερομίσθια, οι οποίοι έπαιρναν την κατώτερη σύνταξη του εργάτη. Το εργατικό δυναμικό που βρέθηκε ξαφνικά έξω από το κατοχυρωμένο για δεκαετίες επάγγελμα του καπνεργάτη είχε να αντιμετωπίσει τώρα (1953) το οξύ πρόβλημα της ανεργίας. Οι επιλογές οι οποίες ανοίγονταν ήταν από τη μια ο δρόμος της υποαπασχόλησης και της επιστροφής στη γη. Η επιστροφή στη γη υιοθετήθηκε από τους γηραιότερους καπνεργάτες.

⁸⁵ Βλ. Ιω. Ιωαννίδη, ό.π., σσ. 154-155.

⁸⁶ Βλ. Γ. Πέγιου, ό.π., σ. 184.

Παράλληλα ορισμένοι με τη μικρή αποζημίωση που πήραν προσπάθησαν να δημιουργήσουν μικρές εμπορικές επιχειρήσεις ή να γίνουν μικροεπαγγελματίες.⁸⁷

Ιδιαίτερα έντονο ήταν το κοινωνικό πρόβλημα που δημιουργήθηκε μετά την ψήφιση του νόμου «Γονή», όπως αναφέρεται, στην καπνούπολη της Καβάλας, όπου υπήρχε ο μεγαλύτερος αριθμός καπνεργατών. Δύο μήνες μετά τη ψήφιση, ο υπουργός εργασίας Ε. Γονής, επισκέπτεται την Καβάλα όπου του επεφύλαξαν θερμή υποδοχή, στον Άγιο Σίλα, εκπρόσωποι των Σωματείων – Μελών του Εργατικού Κέντρου Καβάλας. Στη συνέχεια όμως, όταν ο υπουργός έφτασε στην Παιδόπολη (σήμερα γηροκομείο), δέχτηκε την αποδοκιμασία από οργανωμένη συγκέντρωση καπνεργατών και καπνεργατριών, οι οποίοι σύμφωνα με δημοσίευμα της τοπικής εφημερίδας *Ταχυδρόμος* (5/5/1953), κραύγαζαν: «Πεινάμε! Θέλουμε δουλειά. Κάτω το αντεργατικό νομοσχέδιο». Στο ίδιο δημοσίευμα αναφέρεται μάλιστα ότι πέντε καπνεργάτριες ξάπλωσαν στην οδό για να σταματήσουν το υπουργικό αυτοκίνητο και μια από αυτές, η Δόμνα Σημίτου, «κάλυψε ολόσωμα το καπό του αυτοκινήτου με τα δυο της χέρια απλωμένα μπροστά». ⁸⁸ Για το γεγονός αυτό έγιναν συλλήψεις και οι συλληφθέντες, (27 τον αριθμό), παραπέμφθηκαν σε δίκη. Αξίζει να αναφερθεί εδώ ότι οι καπνέμποροι της Καβάλας, σε σύμπλευση με το «μετεμφυλιακό Κράτος»,⁸⁹ πίεζαν με καλό τρόπο και χορηγούσαν μάλιστα ολιγόωρες άδειες στους καπνεργάτες ώστε να παραβρίσκονται και να χειροκροτούν τις πολιτικές συγκεντρώσεις και τις επισκέψεις στελεχών της συντηρητικής παράταξης.

Σχετικά με την πρόσληψη του προσωπικού από τους επιχειρηματίες επεξεργασίας καπνού, αυτή οριζόταν με βάση το άρθρο 9 του Νόμου (2348/1953). Σύμφωνα με το άρθρο αυτό, έπρεπε να συσταθεί μια τετραμελής επιτροπή, αποτελούμενη από έναν εκπρόσωπο των εργοδοτών, έναν εκπρόσωπο του Εργατικού Κέντρου, έναν απεσταλμένο του υπουργού εργασίας ή του Νομάρχη και από τον τοπικό Διοικητή Ασφαλείας. Έργο αυτής της επιτροπής ήταν να εγκρίνει ονομαστικούς πίνακες των καπνεργατών με δικαίωμα στην πρόσληψη. Η παράβαση της διάταξης αυτής διωκόταν ποινικά ως πλημμέλημα.⁹⁰

⁸⁷ Βλ. Ι. Τσεβρεμέ, ό.π., σσ. 115-116.

⁸⁸ Βλ. Ιω. Ιωαννίδη, ό.π., σ. 166.

⁸⁹ Βλ. Ι. Τσεβρεμέ ό.π., σ. 129.

⁹⁰ Βλ. Ιω. Ιωαννίδη, σ. 159.

Ο Ιω. Ιωαννίδης στην μελέτη του για το καπνικό στην Καβάλα αναφέρει σχετικά με τις προσλήψεις των καπνεργατών, ότι αποφασιστικό ρόλο έπαιξε η έκθεση του Διοικητή Ασφαλείας, η οποία στηριζόταν στο φάκελο του εργάτη.⁹¹ Απαραίτητη προϋπόθεση για να περιληφθεί κάποιος στις λίστες για πρόσληψη, ήταν ο φάκελός του, τα περίφημα «πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων».⁹² Με αποτέλεσμα όσοι είχαν στο φάκελο μικρή ή μεγάλη δράση συνδικαλιστική, σωματειακή ή ήταν θύματα «χαφιεδισμού» αποκλείονταν από την καπνεργασία. Ορισμένοι από αυτούς συγκρότησαν και ξεκίνησαν το εμπόριο καπνού. Η εποχή όμως δεν άφηνε προοπτική για τέτοιες πρωτοβουλίες, όπως αναφέρει ο Ιωαννίδης και αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την προσπάθεια αυτή, αναζητώντας με αγωνία εργασία.⁹³

Στην ίδια μελέτη γίνεται επίσης λόγος για την προτίμηση των επιχειρηματιών σε νεαρά άτομα, που αποδίδουν περισσότερο, ώστε να μειώνεται το κόστος του προϊόντος. Έτσι αναγκάζονται οι γυναίκες για την πρόσληψή τους να παρακαλούν από τον κυριότερο καπνοτεχνίτη μέχρι το Διευθυντή, για να εξασφαλίσουν μια θέση εργασίας, να πάρουν τη λεγόμενη "μάρκα". Αναφέρεται ακόμα ότι παρατηρούνταν περιστατικά εκμετάλλευσης των νεαρών κοριτσιών, τα οποία είχαν μεγάλη ανάγκη να εργαστούν.⁹⁴

Ανάλογη βέβαια εκτιμάται η κατάσταση και στο Αγρίνιο, το μεγάλο καπνεργατικό κέντρο της Αιτωλ/νίας, σχετικά με την ανεργία που έπληττε κυρίως τους άνδρες καπνεργάτες, αλλά και με την ανάγκη των γυναικών για μια θέση στο καπνομάγαζο. Από τις προφορικές αφηγήσεις πρώην καπνεργατριών προκύπτει ότι για την πρόσληψή τους στην καπνεπεξεργασία, επιστρατεύονταν τα συγγενικά δίκτυα, οι φιλικές σχέσεις και γνωριμίες με πρόσωπα κύρους στο καπνομάγαζο όπως για παράδειγμα μάστορες, τεχνικοί, λογιστές κλπ.

Στην έκδοση της εφημερίδας *Ο Καπνός*, αναφέρεται πώς αντιμετωπίστηκε το πρόβλημα της εξόδου των πλεοναζόντων ανδρών καπνεργατών από την καπνεργασία:

⁹¹ Στο ίδιο, σ. 159.

⁹² Βλ. Ι. Τσεβρεμέ, σ. 128.

⁹³ Βλ. Ιω. Ιωαννίδη, ό.π., σ. 159.

⁹⁴ Στο ίδιο σ. 158.

"1) Ετέθησαν υποχρεωτικώς εις σύνταξιν κλιμακωθείσαν κατά την ράσων υπολογισμού και με μικρότερα ποσοστά δια τας γυναίκας: α.) Οι κατά την ισχύν του νόμου 2348/53 συμπληρώσαντες το 65ον έτος της ηλικίας των και πραγματοποιήσαντες εν συνόλω τουλάχιστον 1800 ημέρας εργασίας, εκ των οποίων τουλάχιστον 300 κατά την τελευταίαν μέχρι 31-3-53 πενταετίαν. β) Οι κατά την αυτήν χρονολογίαν συμπληρώσαντες το 65ον έτος της ηλικίας των και πραγματοποιήσαντες τουλάχιστον 1200 ημέρας εργασίας, εκ των οποίων τουλάχιστον 200 κατά την τελευταίαν ως άνω πενταετίαν. Και γ) Οι συμπληρώσαντες κατά την αυτήν χρονολογίαν το 55ον έτος της ηλικίας των και πραγματοποιήσαντες εν συνόλω τουλάχιστον 1800 ημέρας εργασίας, εκ των οποίων τουλάχιστον 360 κατά την τελευταίαν ως άνω πενταετίαν.

2) Παρεσχέθη το δικαίωμα να τεθώσι τη αιτήσει των εις περιορισμένην συνταξιοδότησιν οι συμπληρώσαντες κατά την ισχύν του Ν. 2348/53 το 50όν έτος της ηλικίας και πραγματοποιήσαντες εν όλω τουλάχιστον 2700 ημέρας εργασίας, εκ των οποίων τουλάχιστον 360 κατά την τελευταίαν μέχρι 31-3-53 πενταετίαν.

3) Παρεσχέθη η δυνατότης να τύχουν τη αιτήσει των εφ' άπαξ αποζημιώσεως οι άγοντες κατά την ισχύν του Ν. 2348/53 ηλικίαν 40-50 ετών και πραγματοποιήσαντες εν συνόλω τουλάχιστον 360 ημέρας εργασίας κατά την τελευταίαν ως άνω πενταετίαν. Τούτων απηγορεύθη η χρησιμοποίησις περαιτέρω εις την επεξεργασίαν φύλλων καπνού.

Δια την αντιμετώπισιν των δαπανών συνταξιοδοτήσεως και εφ' άπαξ αποζημιώσεως των καπνεργατών κατά τα ανωτέρω επεβλήθη ειδική εισφορά επί της αξίας των εξαγομένων εις το εξωτερικόν καπνών εκ 5% δια τα της εσοδείας 1952 και 3% δια τα των εσοδειών 1953 και 1954. Επίσης επεβλήθη εισφορά 3% επί της αξίας των μη πωληθέντων και εξαγομένων από 20-6-53 καπνών εσοδειών 1950 και 1951.

Δια τας καπνεμπορικές επιχειρήσεις καθιερώθη η υποχρέωσις, όπως προσλαμβάνουν το αναγκαιούν εις αυτάς προσωπικόν καπνεργασίας κατόπιν εγκρίσεως των συσταθεισών τοπικών επιτροπών, ως επίσης επεβλήθησαν και άλλαι τίνες υποχρεώσεις (ειδική αμφίεσις προσωπικού, κανονισμός λειτουργίας αποθηκών κλπ.)".⁹⁵

⁹⁵ Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού Καπνού 1945-1955, ό.π., σσ. 75-76.

2.1.8. Ο ελεύθερος χρόνος των ανδρών και γυναικών «*Αχ! Η ζωή μου! Δουλειά, δουλειά και πάλι δουλειά!*». Αντίθετα με την εργασιακή πραγματικότητα μέσα στο καπνομάγαζο, όπου γυναίκες και άνδρες αντιμετώπιζαν τους ίδιους εργασιακούς και χρονικούς καταναγκασμούς, ο χρόνος εκτός καπνομάγαζου διαφοροποιούνταν πλήρως μεταξύ των δύο φύλων. Αυτή η διαφοροποίηση αποτελεί μια από τις σημαντικότερες ιδιαιτερότητες του γυναικείου βιώματος και αποτέλεσε βασικό στοιχείο της ταυτότητας του γυναικείου φύλου. Στη διαχείριση του χρόνου εκτός εργασίας, παρατηρείται η επιβίωση καθαρά προβιομηχανικών μοτίβων, δηλαδή μια γυναικεία καθημερινότητα όπως αυτή στην ύπαιθρο χώρα. Το εισόδημα που οι καπνεργάτριες έφερναν στο σπίτι δεν διαφοροποιούσε σε τίποτε τη θέση τους ως νοικοκυρές.⁹⁶

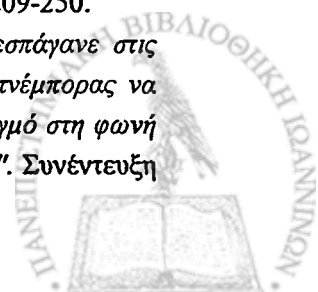
Μέσα από τη μελέτη των προφορικών αφηγήσεων- ιστοριών ζωής των πληροφορητών διαπιστώνεται ότι ο ελεύθερος χρόνος για τους άνδρες καπνεργάτες εξαντλείται στο σπίτι με διάφορες μικροεπισκευές, συμμετοχή σε κοινωνικές επαφές και κυρίως στο καφενείο, όπου παρέα με άλλους συζητάει, ενημερώνεται, χαλαρώνει από τα "βάσανα" και τον "πόνο" της καθημερινής ζωής. Ο καφές και το ούζο είναι τα πιο δημοφιλή ποτά στον κόσμο του καφενείου. Και οι συμβολικές τους ιδιότητες εκτείνονται πέραν του συμποσιασμού.⁹⁷ Οι άνδρες βέβαια μπορούσαν να πάνε και σε κάποια ταβέρνα της εποχής. Αξίζει εδώ να σημειωθεί το γεγονός της διασκέδασης πολλές φορές στις ίδιες ταβέρνες, των καπνεμπόρων με τους καπνεργάτες⁹⁸ (εικόνα).

Ενώ οι γυναίκες καπνεργάτριες αξιοποιούν τον ελεύθερο χρόνο τους με "οικιακές εργασίες", υποχρεώσεις προς τα μέλη της οικογένειάς τους, αλλά και

⁹⁶Ι. Τσεβρεμέ, ό.π., σσ.141-142.

⁹⁷ Περισσότερα για το καφενείο, ως τόπο συνάθροισης των ανδρών, στον οποίο διασκεδάζουν, "περνούν την ώρα τους", κουβεντιάζουν, διεκπεραιώνουν συνεργασίες κ.ά. και για τον ανδρικό συμποσιασμό και τις συμβολικές όψεις του. Βλ. Ευθ. Παπαταξιάρχη, "Ο κόσμος του καφενείου: Ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό", στο συλλογικό τόμο: Ε.Παπαταξιάρχη, Θ. Παραδέλλη, *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1998, σ. 209-250.

⁹⁸ "Οι περισσότεροι απ' αυτούς ήτανε και γλεντιζέδες, ξεφεύγανε και το μέσα τους ξεσπάγανε στις υπόγειες ταβέρνες, όταν δεν υπήρχε τίποτε άλλο κι εκεί έβλεπες το αντιφατικό: Ο καπνέμπορας να τραγουδάει, να κάνει σεκόντο στον καπνεργάτη! Ναι. Να τραγουδάει ο καπνεργάτης με λυγμό στη φωνή του για τ' ζωή που έκανε και να τον σιγοντάρει ο καπνέμπορος, ο εργοδότης! Μέλι, γάλα!". Συνέντευξη Α.Μπ., α/α 52, 2/6/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

φροντίδα για τις γιορτές, την εκκλησία και τους νεκρούς.⁹⁹ Οι οικιακές εργασίες βέβαια με το φτωχικό εξοπλισμό των νοικοκυριών της εποχής εκείνης στερούν από τις γυναίκες και το λιγιστό χρόνο που χρειάζονται για ξεκούραση. Χωρίς τις κατάλληλες οικιακές συσκευές αναγκάζονται να δουλεύουν πολλές ώρες και σκληρά να καλύψουν τις υποχρεώσεις τους. Επωμίζονται οι ίδιες πολλαπλούς ρόλους: νεροκουβαλήτριες, πλύστρες, φουρνάρισσες, γιάτρισσες κ.ά.

Οι γυναίκες και μετά το καπνομάγαζο δεν είχαν ατομικό και προσωπικό χρόνο. Οι περισσότερες στις αφηγήσεις τους αναφέρονται στις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν και τον κόπο που κατέβαλλαν κυρίως το Σαββατοκύριακο που δεν δούλευαν στην Αποθήκη, για να μαζέψουν τις δουλειές του σπιτιού. Κάποιες υπέργηρες βέβαια κάνουν λόγο και για διαλογή καπνού, που έφερναν στο σπίτι και εργάζονταν με υπερωρίες.

Οι εργασίες στο χώρο του σπιτιού με τα ελάχιστα μέσα που διέθεταν τότε ήταν ιδιαίτερα δύσκολες και απαιτούσαν πολύ χρόνο. Μετά την κοπιαστική εργασία στο χώρο της καπναποθήκης, οι γυναίκες έπρεπε να φροντίσουν την οικογένεια, το σπίτι, τον κήπο κλπ. Πολλές αφηγήτριες από την περιοχή του Αγίου Κωνσταντίνου, αναφέρονται και στην έλλειψη νερού, που δυσχέραινε περισσότερο τη ζωή τους. Έπρεπε οι ίδιες να μεταφέρουν το νερό από τη δημόσια βρύση, το "κιούνι", όπως το αναφέρουν χαρακτηριστικά, με τενεκέδες και ποτίστρες στο σπίτι. Ήταν γυναίκες νεροκουβαλήτριες για να γίνουν στη συνέχεια πλύστρες και να αναλάβουν το πλύσιμο των ρούχων στη σκάφη. Μια εργασία που συνήθως γίνονταν το Σαββατοκύριακο, γιατί απαιτούσε πολλές ώρες, καμιά φορά και ολόκληρη μέρα (πλύσιμο-μπάλωμα-σιδέρωμα). Ήταν η εποχή που δεν υπήρχαν τα πλυντήρια στα νοικοκυριά και οι γυναίκες έβαζαν το νερό να βράσει σε μεγάλα καζάνια για να αρχίσουν την πλύση. Αποκαμωμένες, όπως λένε, από την κούραση του Σαββατοκύριακου, θα προτιμούσαν το ξεφύλλισμα στο καπνομάγαζο παρά το εξαντλητικό ωράριο των οικιακών εργασιών. Αν υπήρχε γιαγιά στο σπίτι τότε η γυναίκα είχε κάποια βοήθεια,

⁹⁹ Η μοναδική ψυχαγωγία τους ήταν να γιορταλλάζουν και να πάνε την Κυριακή στην Εκκλησία. Οι γυναίκες αναλαμβάνουν τη φροντίδα της εκκλησίας, κάνουν άρτους, κόλλυβα για τους νεκρούς κ.ά. "Πρόκειται για συλλογικές μορφές δράσης που καταθέτουν και κατοχυρώνουν κοινωνικά το δημόσιο, εξω-οικιακό πεδίο δράσης των γυναικών και σύμφωνα με τις εμπειρικές έρευνες άλλων ερευνητών ολοκληρώνουν την οικιακή τους δύναμη". Κ. Μπάδα, *Ο κόσμος της εργασίας. Οι παράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου (18^{ος}-20^{ος} αι.)*, εκδόσεις Πλέθρον 2004, σελ. 125.

διαφορετικά επωμίζονταν η ίδια όλες τις δουλειές, θυσιάζοντας όλο της το χρόνο με αποτέλεσμα να μη μπορεί να τον διαθέσει για τη δική της ξεκούραση ή για λίγη διασκέδαση.¹⁰⁰

Οι περισσότερες συνομιλήτριες για το θέμα της διασκέδασης έχουν σχεδόν την ίδια απάντηση: "Εμείς διασκέδαση δεν την ξέραμε! "δουλειά και τίποτις άλλο... Τίποτις άλλο...".¹⁰¹ Ένας αγώνας δρόμου μεταξύ του καπνομάγαζου και του νοικοκυριού. Ακόμα και η αργία του Σαββατοκύριακου, μετά την καθιέρωση του πενθήμερου εργασίας, δεν διατίθεται για ξεκούραση και διασκέδαση, αλλά για σπιτικές εργασίες από τις πιο πολλές καπνεργάτριες. Κάποιες βέβαια αναφέρονται σε περιπτώσεις που είχαν τη δυνατότητα να πάνε μια βόλτα και να απολαύσουν λίγες

---

¹⁰⁰ Η Α.Γ. λέει: "Όχι, όχι δεν πηγαίναμε! Ούτε σε ταβέρνες, ούτε βόλτες, γιατί όλη τη βδομάδα δουλεύαμε κι το Σαββατοκύριακο μας έβγαينه η ψυχή, γιατί είχαμε και παιδιά, έκαναμε και παιδιά, έπρεπε να τα βγάλουμε κι εμείς κάπως αξιόλογα στην κοινωνία... Είχα τη μάνα μου εγώ πίσω, είχα τη μάνα μου, που τα κοίταε. Τα κοίταε η μάνα μου κι πήγαينا στην αποθήκη, αλλά ήτανε πολύ γριά, δεν μπορούσε να κάνει κι δουλειές να με βοηθάει κι έτσι αναγκαστικά το Σαββατοκύριακο ήταν δράμα για μας! Καλύτερα να δουλεύαμε, λέγαμε πολλές φορές, πάρα να μένουμε σπίτι.

Ήτανε δύσκολα τα χρόνια μας. Τότε δεν υπήρχαν και πλυντήρια και τέτοια. Τώρα που τάχουμε όλα κι είναι. Εμείς δεν είχαμε τέτοια. Δεν είχαμε και νερά τότε κι τρέχαμε να βρούμε και νερά να πλένουμε τα παιδιά μας. Τώρα πόχουμε νερό!. Κατεβαίναμε, είχαμε ένα κιούνι εδώ κάτ', που το λέγανε, εδώ στον Άγιο Κωνσταντίνο. Αλλά ήτανε χαμηλάαπ' τα σπίτια μας, ήτανε πολύ μακριά, έπρεπε να πάμε και να περιμένουμε και σειρά εκεί, γιατί ήτανε και πολύς ο κόσμος που πηγαίνανε αυτού να πάρνε νερό. Περιμέναμε και σειρά να πάρουμε νερό. Με τενεκέδες, με κουβάδες, με ποτίστρες που λέγαμε εμείς, τις βάζαμε στο κεφάλι και τις παίρναμε. Ου, πολύ κουραστικά!

...Διασκέδαση; Όχι, όχι, ποτέ! Δεν είχαμε διασκέδαση εμείς. Δεν ξέραμε από διασκέδαση τίποτα. Ε, καλά σε κάποιον γάμο κάτι γινότανε. Αλλά πολλές φορές δεν πηγαίναμε και σε γάμο, εδώ που τα λέμε. Μόνο αν ήτανε πολύ δικός μας. Ε, οι άντρες βγαίνανε. Στα καφενεία, που θα πηγαίνανε! Στα καφενεία μάνα μ' καλά, κι με τη δουλειά, έξω ήταν αυτήνοι! (γελάει εδώ)". Συνέντευξη Α.Γ., α/α 20, 10/4/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

¹⁰¹ Η Δ.Γ. αφηγείται: "όχι εμείς τη διασκέδαση, δεν την ξέραμε. Άλλο από δουλειά δεν ξέραμε, όχι, όχι, όχι... Δουλειά και τίποτις άλλο. ... Τα Σαββατοκύριακα κοίταγαμε να, γιατί τότε το οχτάωρο, δεν ήταν όπως είναι τώρα, δουλεύαμε απ' τις 5:30 και σχολάγαμε τις 2. Τότε ήταν δούλεves 4 ώρες το πρωί και 4 ώρες τ' απόγευμα. Ερχόστανε, πετιόμαστανε το μεσημέρι να βάλουμε στα παιδιά να φάνε, να φκιάσουμε κάτι ξέρω γω τι κι πίσω ξαναφεύγαμε κι ερχόμασταν πίσω το βράδυ. Κι επομένως το βράδυ βάναμε κι ένα καζάνι για πλύσιμο, τα καζάνια τότε, δεν ήταν τα πλυντήρια. Τότε βάναμε τα καζάνια για πλύσιμο κι έπλυναμε όλη τη νύχτα. Έβανα μια λάμπα εκεί πετρελαίου κι έπλυνα ούλη τη νύχτα. Μέχρι το πρωί π' θα σ'κωνόμαστε να ετοιμαστούμε πάλι, να ισάξω τα παιδιά, να φύγουμε πάλι για δουλειά. Δεν είχαμε εμείς ούτε διασκέδαση, ούτε τίποτις, δεν είχαμε...". Συνέντευξη Δ.Γ., α/α 25, 19/6/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

ώρες χαλάρωσης και ξεκούρασης στο πάρκο. Η καλύτερη περίπτωση βέβαια ήταν να πάνε σινεμαδάκι με τα έργα της εποχής.¹⁰²

Υπήρχαν όμως γυναίκες που στερούνταν και αυτή τη διασκέδαση του σινεμά για λόγους οικονομίας. Υπολόγιζαν το κόστος του εισιτηρίου που για μια πολυμελή οικογένεια ήταν σημαντικό και θυσίαζαν και αυτή την έξοδο.¹⁰³ Πολλές αναφέρονται σε κατ' οίκον επισκέψεις σε συγγενικά πρόσωπα, σε οικογενειακά τραπέζια και γλέντια, όπως για παράδειγμα τις Απόκριες και κάνουν λόγο για τα τραπέζια σε αρραβώνες και γάμους. Κάποιες αναφέρονται και στις ρομαντικές καντάδες της εποχής τους.

Παρόλη την κούραση από τις εργασίες στην καπναποθήκη και στο σπίτι, οι γυναίκες αυτές όταν αναπαραστούν τη ζωή τους αισθάνονται αυτοεκτίμηση και νιώθουν ικανοποιημένες από την προσφορά τους. Έχουν συνείδηση του σημαντικού ρόλου που είχαν στην οικογένεια, αλλά και στην κοινωνία και είναι περήφανες γι' αυτό. Κάνοντας έναν απολογισμό σήμερα: μεγάλωσα τόσα παιδιά, έχτισα σπίτι, αγόρασα χωράφι κλπ. συνειδητοποιούν ότι άξιζε ο αγώνας κι οι θυσίες τους.

Παρ' όλες τις δυσκολίες και τις στερήσεις της εποχής, στις περισσότερες αφηγήσεις-ιστορίες ζωής, η μνήμη εξωραΐζει τα χρόνια εκείνα. Ίσως γιατί σήμερα έχει απαλείψει τη σκληρή καθημερινότητα του τότε. Ίσως πάλι γιατί συγκρίνει τις

¹⁰² Και η Ε.Π. θυμάται: "Διασκέδαση; Πουθενά. Κανιά φορά, όταν αρραβωνιάστηκα ένα σινεμαδάκι, άμα ερχόντανε η Βουγιουκλάκη, άμα ερχόντανε η μία, η άλλη, να πάμε. Κι μια φορά, τι μια φορά, πολλές φορές έβρεχε και φύσαε αέρας, είχε μια ομπρέλα ο άντρας μ', όπ' την έκλεισε ο άντρας μ', την έβαλε παραμάσχαλα. Λέω, γιατί Νάσο μου, ν' έκλεισες ν' ομπρέλα, καλύτερα να βραχούμε, να πάμε σπίτι ν' αλλάξουμε! (γελάει εδώ). Σ' λέει, άμα την πάρει ο αέρας κι χαλάσει, γιατί τ'ς έπαιρνε ο αέρας τ'ς γύριζε, πού θα πάω να βρω άλλη! Σκέψ' να δεις τι είμαστανε!". Συνέντευξη Ε.Π., α/α 115, Μάιος 2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

¹⁰³ Η Π.Μ. λέει: "Εκείνη που διασκέδαζαν, διασκέδαζαν, εγώ... δεν πήγαινα διασκεδάσεις. Καθόμασταν όξω το Σαββατοκύριακο, δεν έβλεπεψ ψυχή στο Συναϊκισμό, σινεμά όλοι, όλοι. Μου έλεγαν τα κορίτσια: μαμά δεν μας πας σινεμά; Πού να πάμε έλεγα. Είμαστε τρεις τώρα λέω, για να πάμε σινεμά είχε 10 δρχ. ο σινεμάς τότε, εγώ θα πάρω τρία ζευγάρια μαξιλάρια και θα τα βάλω στην άκρη να σας φκιάσω την προίκα. Δεν πήγαμε ποτέ, ποτέ, ούτε τ' αφήνα εγώ τα κορίτσια μ' να γυρνάνε. Τα' Αγρίνιο να σ' πω ότι δεν τόξεραν! Δεν τ'ς αφήνα, ήμουνα πολύ πειθαρχικιά!

Με τι; Να πήγαινα με τι; Όταν έχεις έξι παιδιά πίσω και να πάνε σχολείο, το πρωί δεν είχαμε ένα πενηντάλεφτο να τα δώσουμε να πάνε. Είχε αρρωστήσει το παιδί μ' και δεν είχα και πούλησα τις κότες μ' να το πάω στο γιατρό. Πού; Με τι; Εγώ τα σκεφτόμουνα αυτά, δεν ήμουνα καμιά αυτή να πω, δεν πα να γίνει ότι θες εγώ θα πάω!". Συνέντευξη Π.Μ., α/α 112, 11/2/2004, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

ανθρώπινες σχέσεις και επαφές στις γειτονιές του τότε με τις απρόσωπες σχέσεις στις σχεδόν απρόσωπες γειτονιές του σήμερα.

"Τότε ήταν τα σπίτια ανοιχτά!" Είναι μια χαρακτηριστική φράση,, δηλωτική της περασμένης εποχής και της επικοινωνίας των ανθρώπων της. Σε πολλές αφηγήσεις τονίζεται η αλληλεγγύη και η στήριξη που υπήρχε ανάμεσά τους. Ο ένας βοηθούσε τον άλλον και του συμπαραστέκονταν στη χαρά ή στη λύπη του. Η ανταλλαγή "του πιάτου" με τη γειτόνισσα, αλλά και τα δανεικά ρούχα ή παπούτσια για να αλληλοεξυπηρετηθούν, είναι ενδεικτικά της ανθρωπιάς και της αλληλεγγύης του τότε. Επίσης οι περισσότεροι αφηγητές- αφηγήτριες, βιώνουν έντονα τη μοναξιά του σήμερα, γι' αυτό και αναφέρονται με νοσταλγία στα χρόνια εκείνα, που ήταν δύσκολα και φτωχικά μεν, αλλά ζεστά και ανθρώπινα. Έτσι δικαιολογείται αφενός το οξύμωρο στο πρώτο άκουσμα σχήμα: σκληρά και δύσκολα χρόνια, αλλά συνάμα ωραία και επιθυμητά και αφετέρου γίνεται κατανοητή η νοσταλγία για τα χρόνια αυτά.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Η υπέργηρη Κ.Ι. λέει χαρακτηριστικά: "Αλλά τα χρόνια εκείνα ήταν τα πιο ωραία, ήταν πιο αγαπημένοι, δεν είναι σήμερα έχει ένα συμφέρον έχει κυριαρχήσει στην ανθρωπότητα...Σαν τις Απόκριες που γλεντούσαν ο κόσμος, γλεντούσαν τις τελευταίες Απόκριες οικογενειακά. Συγκεντρώνονταν δύο τρία συγγενικά σπίτια και κάνανε με τα φαγητά τους τη γιορτή αυτή. Κάναμε λίγα μασκαρέματα. Δηλαδή ήταν πιο απλή η ζωή, πιο... Τώρα έχεις λεφτά θα πας στο κέντρο, στα χορευτικά αυτού που πάνε. Δεν έχεις λεφτά, δεν έχεις τίποτα. Ούτε και τα θέλω, αν συγκρίνω εγώ τα χρόνια εκείνα, δε τα χαλαλίζω με τούτα, όχι. Ήταν πιο όμορφα. Καταλάβαινες, και την Πασχαλιά καταλάβαινες και την Απόκρια μέσα στο σπίτι. Ραδιόφωνα δεν υπήρχανε, τηλεοράσεις δεν υπήρχανε... Με το λαρόγγι μας, άλλη ήθελε να τραγουδήσει...Ερχόντουσαν να μας πάρουνε να βοηθήσουμε στα τραπέζια στους γάμους, γιατί δεν υπήρχε τότε καλώδιο, τότε υπήρχε λάρυγγας!... ήταν πολλά τα τραγούδια, ήτανε πολλοί οι χοροί που χορευόντουσαν τότε, με το μαντήλι χόρευαν οι νέες. Τώρα, αν δεν έχεις κασετόφωνο και κασέτες, δεν γίνεται διασκέδαση όχι...". Στη συνέχεια λέει μια μαντινάδα που θυμάται:"Η αγάπη είναι απ' την αρχή/κι από την πρώτη πλάση/κι όποιος την επερίπαιξε/να μην την απολαύσει"Δεν κοροϊδεύεται, και τότε υπήρχαν αγάπες, αλλά ήταν αγνές. Λέει το τραγούδι: "Ο κόσμος άλλαξε αλλάξαν οι καιροί, περάσαν χάθηκαν τα όμορφα τα χρόνια αγάπες γνήσιες ζητάς με το κερί, δεν τραγουδάνε τώρα κάτω απ' τα μπαλκόνια. Ο κόσμος άλλαξε, αλλάξαμε ζωή, είν' όλα ψεύτικα κι ας φαίνονται αλήθεια, αγάπη γνήσια ζητάς με το κερί... αγάπες δεν είναι πια στα παραμύθια"...Υστερα τραγουδούσαν έξω τη νύχτα και άκουγες παράθωρα, γιατί εγώ είμαι 84 χρονών και τα έζησα αυτά. Να ακούς, κρούτσ- κρούτσ να ανοίγουνε, να ακούσουνε, το τραγούδι...".Συνέντευξη Κ.Ι., α/α 51, 25/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα. Και η Ε.Μ. νεότερη καπνεργάτρια με νοσταλγία αναφέρεται σ' εκείνα τα χρόνια. "Ναι, ας ήταν φτωχικά, ας ήταν κι εργαζόμενα, τα νοσταλγώ, πολύ τα νοσταλγώ τα χρόνια αυτά. Ζήσαμε καλά, ας ήταν φτωχικά τα χρόνια και κουρασμένα στη δουλειά. Δεν ξέρω, ήταν διαφορετικά η ζωή τότε. Ξέρ'τε πως περιμέναμε να πάμε, να πάμε για δουλειά, που λέει κι η Ελένη! Όπως σταματήσαμε τη δουλειά, αρρωστήσαμε όλες. Δεν ξέρω, ξέφευγες, δε ξέρω ένοιωθες, ξεχνιόσουνα, έλεγε η μία το αστείο της

θα'λεγε η άλλη το δικό της, γελούσαμε όλες μαζί. Δεν ξέρω, έδωνε και το κουράγιο ο Θεός, ας είχε κόυραση. Να δουλεύεις κοριτσάκι 16 χρονών και δε μου βγάζανε, είχαμε το ΤΑΚ η ασφάλιση παλιές, και δεν μου βγάζαν κάρτα, ήμουν ανήλικη. Κι όταν ερχόνταν ο επόπτης μας κρύβανε να μη μας δούνε μεσ' του Παπασιράτου, μας λέγανε κρυφτείτε, μας στέλνανε τ'ς τουαλέτες μέσα, να μη σας δει! Και σόλεγε πόσο ετών είσαι εσύ, πώς ήρθες για δουλειά; Δεν επιτρέπόντανε βέβαια, αλλά τι να κάναμε; Ο καθένας έλεγε να βάλει το παιδί τ' μέσα, να μπορέσ' να επιβιώσει, να ζήσει". Συνέντευξη Ε.Μ., α/α 109, 15/3/2004, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

2.2. ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΠΝΟΧΩΡΑΦΑ ΣΤΑ ΚΑΠΝΟΜΑΓΑΖΑ ΤΟΥ ΑΓΡΙΝΙΟΥ

2.2.1. Η παιδική εργασία. Η παιδική ηλικία στην παραδοσιακή κοινωνία, φέρεται ενταγμένη σ' αυτή των ενηλίκων, δηλαδή την οικονομική, κοινωνική, φυλετική, πολιτιστική ετερογένεια του κόσμου των ενηλίκων. Το κορίτσι και το αγόρι από μικρά εθίζονται στον κατά φύλο καταμερισμό της εργασίας. Τα παιδιά συνέβαλλαν στην οικογενειακή οικονομία, ανάλογα με την ηλικία, το φύλο, τη μυϊκή δύναμη, τη σειρά της γέννησής τους. Από τη στιγμή που το επέτρεπε η σωματική τους διάπλαση, πριν ακόμα κλείσουν την πρώτη δεκαετία της ζωής τους, τα παιδιά διεκπεραιώναν διάφορες εργασίες: π.χ. βοσκούσαν τα ζωντανά, τάζαν τα οικόσιτα ζώα, έκαναν θελήματα, βοηθούσαν στις δουλειές μέσα κι έξω από το σπίτι.

Τα μικρά κορίτσια σύμφωνα με τον κατά φύλο καταμερισμό, αναλάμβαναν την φροντίδα των αδελφιών τους, το μαγείρεμα, την καθαριότητα του χώρου μέσα και έξω (σκούπισμα δωματίων, αυλής, σφουγγάρισμα, πλύσιμο, ζύμωμα κλπ.). Αλλά και εργασίες στον περίγυρο του σπιτιού βάρυναν τα κορίτσια π.χ. μεταφορά νερού, φροντίδα κηπευτικών, βοτάνισμα, πότισμα. Επίσης απασχολούνταν στις γεωργικές εργασίες όπως στο φύτεμα και αρμάθιασμα του καπνού, στο πήξιμο τυριού και περιορισμένα στη βοσκή (εδώ κυρίως ασχολούνται άντρες).¹ Τα αγόρια σε αντίθεση με τα κορίτσια δεν συμμετείχαν ενεργά σε οικιακές εργασίες με τη στενή έννοια του όρου, όπως ζύμωμα, καθάρισμα, σιδέρωμα κλπ.

---

¹ Κ. Μπάδα, *Ενδυματολογικοί κώδικες της παιδικής- νεανικής ηλικίας. Το κοινωνικό-ιστορικό τους ισοδύναμο*, Ιωάννινα 1993, σ. 41.

Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο διαφυλικού καταμερισμού εργασίας μετά από την ηλικία των 6-7 χρόνων και καθώς προχωρούμε στον 20^ο αι. ένας σαφής διαχωρισμός καθορίζει τις συμπεριφορές των παιδιών. Το γυναικείο φύλο, αναλάμβανε από νωρίς την οικοτεχνική, αυτοκαταναλωτική παραγωγή ειδών ατομικού και οικιακού ρουχισμού.²

Μέχρι και τη δεκαετία του '50, σημειώνει ο λαογράφος Γ. Παπατρέχας, απαραίτητο συμπλήρωμα κάθε νοικοκυριού, ήταν ο σπιτικός αργαλειός απ' τον οποίο περνούσε όλη η προίκα των κοριτσιών σε "χοντρόρουχα" και σε "ψιλά", απαραίτητα για την οικοσυσσκευή.³ Η νοικοκυροσύνη ελέγχεται με την έκθεση των προικιών και τη δημιουργία του "γοίκου" που έπρεπε να έχουν τα κορίτσια όταν έφθναν σε γάμο. Η διεκπεραίωση τέτοιου είδους εργασιών είχε συχνά συλλογικό κι όχι μόνο οικογενειακό χαρακτήρα. Τα χειμωνιάτικα βράδια, οι γειτόνισσες συγκεντρώνονταν σε σπίτια φέρνοντας και τα εργόχειρά τους. Η υφαντική είναι μια τέχνη που απαιτεί ιδιαίτερη δεξιοτεχνία και μυϊκή δύναμη, γι' αυτό τα κορίτσια μετά τα 12 τους χρόνια μαθήτευαν κοντά στη μάνα, τη γιαγιά ή σε κάποια υφάντρα της πόλης. (Υπήρχαν και σχολές στο Αγρίνιο, Αιτωλικό). Μέρος αυτής της οικοτεχνικής παραγωγής που ξεπέρασε τα αυτοκαταναλωτικά όρια, μετατράπηκε σε εμπορευματική, η οποία ερχόταν ως συμπληρωματική⁴ του οικογενειακού εισοδήματος.

Τα αγόρια προορίζονταν για έξω-σπιτική δράση, που συνδέεται με τη συγκεκριμένη παραγωγική δραστηριότητα της οικογενειακής μονάδας ή και τη δυνατότητα προώθησης του πέρα από αυτή σημειώνει, η Κ. Μπάδα στη μελέτη της: *"Ενδυματολογικοί κώδικες της παιδικής -νεανικής ηλικίας. Το κοινωνικό-ιστορικό τους ισοδύναμο"*.

Στο Αγρίνιο η βασική δραστηριότητα ήταν η παραγωγή και επεξεργασία του Καπνού. Αυτή η βιοματική εμπειρία που πρόσφερε η καθημερινότητα εισάγει τα παιδιά στον κόσμο των ενηλίκων ανάλογα με το φύλο τους και με την ανάπτυξή τους.

Η εξοικείωση των περισσότερων παιδιών με τις γεωργικές εργασίες πρέπει να ξεκινούσε από τη βρεφική ηλικία ή μάλλον από την εμβρυακή ηλικία θα

² Μ. Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο*, Αθήνα 2003, σ. 98.

³ Γερ. Παπατρέχα, *Υφαντά Δοτικής Στερεάς*, Αγρίνιο 1992, εκδόσεις Μοσχονά, σσ. 10-11.

⁴ Κ. Μπάδα, *Ενδυματολογικοί κώδικες της παιδικής-νεανικής ηλικίας. Το κοινωνικό-ιστορικό τους ισοδύναμο*, Ιωάννινα 1993, σ. 42 και Κ. Μπάδα, *"Ο κόσμος της εργασίας. Οι παράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογίου (18^{ος}-20^{ος} αι.)"*, εκδόσεις Πλέθρον 2004, σ. 119.

συμπληρώναμε με βάση τις προφορικές μαρτυρίες των πληροφορητών, αφού οι γυναίκες και σε προχωρημένη ακόμα εγκυμοσύνη εργάζονται σε αγροτικές ή σε άλλες κοπιαστικές εργασίες! Η έκφραση "δουλεύει με την κοιλιά στο στόμα", δηλώνει την περιοριστική παρουσία του παιδιού στο σώμα της μητέρας, σημειώνει η Ν. Σερεμετάκη, όταν αυτή είναι αναγκασμένη να εργάζεται.⁵

Και μετά τη γέννα οι γυναίκες συνήθως έπαιρναν μαζί στα χωράφια τα παιδιά για να τα θηλάσουν και να έχουν την επίβλεψή τους. Εκεί τα κοίμιζαν μέσα στην "σαρμανίτσα" που έπαιρναν μαζί τους, στο σαμάρι του ζώου ή σε κούνια που έδεναν τα κλωνάρια κάποιου δέντρου, όπως λένε στις αφηγήσεις τους και κατά διαστήματα έβγαιναν από το χωράφι για να τα θηλάσουν και να τα φροντίσουν όσο μπορούσαν.⁶ Εκτός από τις περιπτώσεις που υπήρχαν στο σπίτι γέροι γονείς ή πεθερικά, οι οποίοι αναλάμβαναν τη φύλαξη των παιδιών και δεν ήταν αναγκασμένοι οι γονείς να τα παίρνουν μαζί τους στα χωράφια.⁷

Υπάρχουν αξιόπιστες μαρτυρίες για παιδιά που από τα 10 τους κιόλας χρόνια ή και νωρίτερα, φύτευαν, πότιζαν καπνά κλπ. Όμως οι αφηγήσεις υποδηλώνουν ότι αυτή η ενεργός συμμετοχή των παιδιών σε απαιτητικές γεωργικές εργασίες, υπαγορευόταν από τις αδήριτες ανάγκες ορισμένων οικογενειών για συμπληρωματικά

⁵ Ν. Σερεμετάκη, *Η τελευταία λέξη στις Ευρώπης τα Άκρα*, εκδόσεις Νέα Σύνορα, Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1999, σελ.96. Η μαρτυρία της Σπ. Κ. εξατομικεύει αυτά που σημειώνει γενικά η Ν. Σερεμετάκη: "Ήμνα έγκυος στον Αλέξανδρο, στο τέταρτο το παιδί μ' κι έτρεχα στην Αποθήκη να προλάβω... Ποτέ δε μ' κλείσανε τ' πόρτα. Έλεγε ο Μαυρογιάννης, ο Ιωάννης: Κατέβα κατ' ρε Μαργαρίτα λέει, κι άνοιξε τ'ς την πόρτα. Θα το βγάλει απ' το στόμα αυτό το μικρό, λέει. Μ' έβλεπε απ' το παράθυρο αυτός πότρεχα να προλάβω... Δούλευα απάν' στο ταπί τότε..." Προφορική συνέντευξη Σπ.Κ.

⁶ Το νανούρισμα που παραθέτω αποδίδει την αγωνία της μάνας που εργάζεται σκληρά: "Ω κούνια μου, κούνια το παιδί, κούνια μου βύζασέ το,/ κι' α σου γυρέψη και βυζί, κούνια μου, βύζανέ το./Ω ποταμέ μου πλύννε τα, κι ήλιε μου στέγνωσέ τα/και συ χρυσή μου Παναγιά, κάτσε και δίπλωσέ τα". Από: Ευ. Αυδίκου: *Το παιδί στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη κοινωνία*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996, σ. 262, σμ. 242.

⁷ Η Α. Ν. αφηγείται σχετικά: "Πού θα τ' αφήναμε τα παιδιά! Στα χωράφια μαζί... Και τ' αφεντικά πολλές φορές φώναζαν τις γυναίκες, να μη μείνει το φουντάκι, να μη μείνει τ' αρμάθιασμα... Να πάει να θηλάσει το παιδί της απαγορευότανε. Είχαμε και τέτοιες καταστάσεις, γιατί δεν ήταν το χωράφι δικό μας, ήταν ξένο... Αλλά άλλες πολλές τ' αφήνανε στην πεθερά τους. Πού να τ' αφήσουν; Δεν είχαν τρόπο να τ' αφήσουν. Τι ήταν τότε οι ντανιάδες;" Συνέντευξη Α.Ν., από: Εργασία στο μάθημα: Κοινωνικοί μετασχηματισμοί στον αγροτικό χώρο, των φοιτητών: Αντουλά Ευαγγελίας, Κουσουνή Αικατερίνης, Φλαμουράκη Νικολάου, Αγρίνιο 2001.

εργατικά χέρια,⁸ δεν αποτελούσε ιδανική και αυτονόητη λύση για τους αγρότες και εξέθετε τα παιδιά σε κινδύνους.⁹ Πολλοί συνομιλητές μου αναφέρονται στους κινδύνους των βρεφών, που οι γονείς τους πιεσμένοι από την αδήριτη ανάγκη τα κουβαλούσαν στα καπνοχώραφα. Τα φίδια, τα μυρμήγκια και τα διάφορα έντομα ήταν συνηθισμένοι κίνδυνοι για τα παιδιά όπως προκύπτει μέσα από αρκετές αφηγήσεις.¹⁰

Ενδεικτικά ο υπέργηρος Α.Κ.¹¹ αφηγείται: "Τα παιδιά φορτωμένα τα πάηνανε οι γυναίκες παντού. Άλλα τάβαναμε απάν' στα ζώα, μικρά παιδιά. Κι τάβαναμε στον ίσκιο καπ' θανάτανε κάνα πλατάνι, κάνα κλαρί εκεί κοντά. Κι έφκιανανε κούνιες απ' κάτ' οι γυναίκες, ταποκοιμάγανε, τα κουνάγανε στα κλαριά απ' κάτ'. Έτσ' πέρασε η ζωή... Πάηνανε κανιά φορά, πάηνανε φίδια, έχνε βρει πολλοί, γιατί άμα το τάϊζνε γάλα το μ'κρό, πααίνει του φιδ' στου γάλα... Κι εγώ κοιμόμνα μια φορά σ' ένα φράξο εκεί. Κι κάνω κάποτε να σκουθού κι το φιδ' καθότανε εκεί στο κεφάλι μ'. Μόλις σκόθ'κα εγώ, τόδωκε στα ποδάρια. Έτσ' ήτανε τα πράματα τότες...".

Όταν τα παιδιά μεγάλωναν κάπως και ξεπερνούσαν τη βρεφική ηλικία, η γυναίκα αγρότισσα είχε πολύτιμη βοήθεια από την πεθερά ή τη μάνα της. Η γιαγιά αναλάμβανε τη φύλαξη των παιδιών και κάποιες σπιτικές εργασίες, ανάλογα με την ηλικία της και τις δυνατότητες που είχε.

⁸ Η Σπ. Κ. λέει: "Καπνά βάζαμε οικογενειακώς όλοι. 10 χρονών πήγα στα χωράφια. Δουλεύαμε, μαζεύαμε καπνά τ' νύχτα σ'κωνόμασταν, μόνο τσιμπέλια βάζαμε εμείς τότε... 10 χρονών παιδί δεν είναι μικρό. Τα χρόνια εκείνα τα παιδιά για 10 χρονών ήτανε μεγάλα. Δεν ήταν τα καλά που υπάρχουν σήμερα κι όλα τα παιδιά πηγαίνουν σώνει και καλά για να μάθουν γράμματα... Ήταν άλλα χρόνια κοριτσάκι μ'. Ήτανε δύστυχα χρόνια. Μετά ήρθε κι η Κατοχή και συμπληρώθηκε το καρέ...". Προφορική συνέντευξη της Σπ.Κ.

⁹ Μ. Παπαθανασίου, "Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο", ό.π., σ. 98.

¹⁰ Ο Θ.Ν. αφηγείται "... Εκεί πέρα βάναμε τα καπνά. Στα καπνά τότε άμα ήταν τα παιδιά μικρά δε μπορούσε η μάνα να τα αφήσ'. Τάπαιρνε κοντά. Εκεί είχανε σαμάρ' κι τάβανε εκεί κι κοιμόνταν τα μικρά. Κι είχανε κι ένα σκυλί. Νια μέρα λοιπόν, ήταν ο αδελφός μ' εκεί, τον είχανε στο σαμάρ' μέσα, και περνούσανε κάτι Δοκιμιώτες γνωστοί τώρα τ' πατέρα μ' και φωνάζνε τ' πατέρα μ': Ώρε μπάρμπα Νάσο! Τι τ'ς λέει. Δεν ακούς εκεί που το σκυλί αλυχτάει; Εκεί στο σαμάρ' είναι κάνα μικρό; Ναι λέει, είναι το παιδί μ'. Τρέξε τ' λέει πρέπ' νάναι φιδ'! Αλίχταε το σκυλί κι του φιδ' κόλωσε δεν πήε μέσα. Και πήε ένα παλούκι ο πατέρας μ' το χτύπησε και πάει. Γλότωσε το παιδί!".

"[...] Η πεθερά μ' τούχε κοντά τα το μ'κρό τότε. Και κει π' τούχε πάηνανε τα μυρμήγκια κι τόντρωγανε στο στόμα. Τόμασανε τα μυρμήγκια απ' το γάλα. Πήε εκεί και τόιδε. Τόμασανε τα μυρμήγκια!".

Προφορική συνέντευξη του Θ.Ν.

¹¹ Προφορική συνέντευξη του Α.Κ.

Σημαντικότερος ωστόσο ήταν και ο ρόλος των μεγαλύτερων αδελφών που αναλαμβάνουν το ρόλο του πατέρα ή της μάνας αντίστοιχα και επωμίζονται ευθύνες των γονιών.¹² Τόσο η γραπτή όσο και η προφορική ιστορία αναφέρουν περιπτώσεις που παιδιά αναλαμβάνουν τη φύλαξη των μικρότερων αδελφών στο σπίτι, ενώ οι γονείς δουλεύουν ολημερίς στα χωράφια ή στα καπνομάγαζα της πόλης.¹³

Η ανάγκη για εργασία και επιβίωση ήταν τόσο μεγάλη ώστε να προηγείται και από την ασφάλεια και τη δυνατότητα συντήρησης των ίδιων των παιδιών "Η ανάγκη τους έκανε, η ανάγκη...", μονολογεί σχεδόν ηλικιωμένη συνομιλήτρια καθώς αφηγείται τα δύσκολα χρόνια της παιδικής ηλικίας και προσπαθεί να καταλάβει και να εξηγήσει πώς οι γονείς ανέθεταν στα παιδιά ένα βάρος ευθυνών που οι ίδιοι γνώριζαν. Αυτή η αδήριτη ανάγκη για εργασία κάνει τους γονείς να εμπιστεύονται σε παιδιά τη ζωή των μικρότερων αδελφών τους, αλλά και εργασίες σπιτικές και εξωσπιτικές πολλές φορές, που ξεπερνούν τα όρια της αντοχής και της ευθύνης ενός μεγάλου παιδιού. Από κει και πέρα βέβαια είχαν την ελπίδα τους στο Θεό, να τα βρουν όλα καλά γυρίζοντας στο σπίτι. Αυτή η ίδια η ανάγκη όμως και η ανάληψη από νωρίς μεγάλων ευθυνών που προσιδιάζουν σε μεγάλους, σκληραγωγούν τα παιδιά και τα καθιστούν ώριμα και έτοιμα να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες, που είναι δυσανάλογα μεγάλες σε σχέση με την ηλικία τους. Και τα καταφέρνουν να τα βγάλουν πέρα, αποσπώντας έτσι την επιβράβευση των δικών τους και της κοινωνίας.¹⁴

¹² Ι. Τσεβρεμέ, *Από το χωράφι στο Καπνομάγαζο*. Διδ. Διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2003, σ. 100.

¹³ Η συνομιλήτριά μας Ε. Π. αφηγείται: "Κι έφκιαχνε φαγάκι η μάνα μου και τ' άφηνε κι μόλεε να ταΐσεις του παιδί, τον αδελφό μ' το Γιώργο, πέθανε κι αυτός. Εμένα με πείναε. Το παιδί θα τάιζα, αφού τι ήμουνα 8-9 χρονών, δε μόκοβε, παιδάκι ενώ με πείναε κι μένα, για μας δεν άφηνε τίποτα! Για το μωρό να ταΐσουμε, μία κουταλιά τόδωνα τ' παιδιού δύο έτρωγα γω. (γελάει εδώ). Εκείνο δε χόρταινε κι έκλαιε. Είχαμε ένα σιδερένιο κρεββάτ' κι είχε σουμέ κι ανέβαινα απάν' εγώ, τόβαζα για ύπνο, το κουκούλωνα, το κούναγα, να το πάρ' ο ύπνος. Ζαλίζονταν το καημένο, κοιμόντανε. Για να πάω να παίξω! Έξω παίζανε τα παιδάκια να πάω κι εγώ. Ε, τι ήμουνα 8-9 χρονών, δεν ήμουνα μεγαλύτερη, μικρότερη πρέπει νόμουνα. Έκλαιγε το μαυρόπαιδο, φώναζε μια γειτόνισσα μας: Μωρή διαλοπούλα, έλα μέσα, κλαίει το παιδί! Ας κλαίει τ'ς έλεγα γω, θα κουραστεί, θα πάψει. Ερχόντανε η μάνα μ', τ'ς έλεγε η γειτόνισσά μας, ήτανε έτσι σαν ανάπηρη λιγάκι, κούτσαينه, τ'ς έλεγε: Αχ σύλη τ'ν ημέρα έκλαιγε αυτό το παιδάκι, δεν το τάισε αυτήνη η κοπέλα. Εγώ τ'ς άφσα ρυζάκι, τ'ς άφσα μανεστράκι. Α, καλά. Τάτρωγα εγώ, το θυμάμαι όμως αυτό!". Συνέντευξη Ε.Π., α/α 115, Μάιος 2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

¹⁴ Υπάρχουν μαρτυρίες που κοριτσάκια αναλάμβαναν το ζύωμα του ψωμιού, το ψήσιμο, το μαγείρεμα, το πλύσιμο κλπ. Καθώς και αφηγήσεις που παιδιά αναλαμβάνουν τη διαδικασία της φάσης του μαζέματος του καπνού και του αρμαθιάσματος, αφού οι γονείς εργάζονται για το μεροκάματο στο καπνομάγαζο.

Επιπλέον, οι στενοί προσωπικοί δεσμοί στα πλαίσια της κοινότητας, επέτρεπαν την αναζήτηση ή αποδοχή βοήθειας στην ανατροφή των παιδιών, από συγγενικά πρόσωπα, -οικογενειακούς φίλους και από τη γειτονιά.¹⁵ Η γειτονιά όπου οι περισσότεροι είναι συγγενείς, φίλοι και γνωστοί, φρόντιζε την κάθε είδους ανάπτυξη του παιδιού.¹⁶ Ο παροιμιακός λόγος "Ο Θεός κι ο γείτονας" καθίσταται και εδώ ενδεικτικός. Η γειτόνισσα είναι αυτή στην οποία οι γυναίκες εμπιστεύονταν τα παιδιά τους, ξεκινώντας για το χωράφι με τη σιγουριά ότι εκείνη θα έχει τη φροντίδα των παιδιών ώσπου να γυρίσουν οι γονείς τους από τη δουλειά.¹⁷

Οι περισσότεροι γονείς όμως ήταν από καιρό σε καιρό υποχρεωμένοι να αφήνουν τα παιδιά, που δεν είχαν κλείσει ακόμα τα 10 τους χρόνια, μόνα χωρίς καμία επιτήρηση στο σπίτι.¹⁸ Τα παιδιά μεγάλωναν αφημένα στο "έλεος του Θεού".

Η παιδική εργασία ήταν πολύ διαδεδομένη στην περιοχή που εξετάζουμε. Επειδή οι γεωργικές εργασίες των καπνάδων αποτελούσαν υπόθεση της οικιακής ομάδας όπως προαναφέρθηκε, τα παιδιά μπαίνουν νωρίς στην εργασία. Από τις

¹⁵ Ι. Τσεβρεμέ, ό.π., σ. 100.

¹⁶ Κ. Μπάδα, *Ενδυματολογικοί κώδικες της παιδικής- νεανικής ηλικίας. Το κοινωνικό-ιστορικό τους ισοδύναμο*, Ιωάννινα 1993, σελ. 42, και Ιω. Μπεοπούλου, "Όταν οι άνδρες ταξιδεύουν: Χώροι συνάντησης και διαχωρισμοί των δύο φύλων", στο: Ε. Παπαταξιάρχης, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια 1998, σσ. 196-200.

¹⁷ Η Ευ. Π., καπνοφύτισσα αφηγείται σχετικά: "Τα παιδιά; Είχαμε τ' μάνα μας πούτανε ντερβέσω! Η μάνα μας καθόνταν αυτού στο σπίτι. Η μάνα η δικιά μ' εγώ πεθερά ούτε πεθερό δε γνώρσα. Κι φύλαε, είμασταν 3 αδερφές εδώ, κι φύλαγε 9 αγγόνια δικά μας και χώρια τ'ς γειτονιάς εδώ. Θειά Βασιλαίνα θα πάω για νερό, έχε το νου σ' εδώ το παιδί, θειά Βασιλαίνα εκείνο, τάλλο. Αυτό το παιδί μ' το μεγάλο, ξέρ'ς σε πόσες γυναίκες βύζασε το δ'κό μ' το παιδί; Κι εγώ πόσα βύζασα; Τολέω έτσι χοντρικά κιόλας, οχτώ. Γιατί έρχομαν εγώ γληγορότερα κι έκλαιε το παιδάκι τ'ς αλληνής, τόπαιρνα εγώ, ερχόσνα εσύ γληγορότερα έπαιρνες το δ'κό μ'. Κι είχαμε τέτοιες ανταλλαγές. Μάνα με τα πολλά παιδιά ναι! Σοβαρά σ' λέω, τι νόκαναμε; Αλλά η μάνα μ' τόσα αγγόνια κι χώρια τ'ς γειτονιάς π' πρόσεχε εδώ!". Συνέντευξη Ευ. Π., α/α 111, 15/3/2004, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

¹⁸ Μ. Παπαθανασίου, *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο*, ό.π., σ. 175. Η Π.Μ.¹⁸ δηλώνει λακωνικά: "Τα μωρά μόνα τ'ς αυτού πέρα [εννοεί το δρόμο στη γειτονιά]. Τότε αυτοκίνητα δεν είχε, ήτανε κι ο δρόμος λάσπη, ήτανε αυτού... χάλια είμαστανε...". Συνέντευξη Π.Μ., α/α 112, 11/2/2004, Ερευνητικό Πρόγραμμα. Και η Κ.Ι. χρόνια καπνεργάτρια αφηγείται: "Τα φρόντιζε ο Θεός, μαζί με άλλα παιδάκια μεγάλωνανε. Τα βρίσκαμε κλαμένα, σπαζοκεφαλιασμένα το βράδυ εδώ... Και να 'ρχονται οι μανάδες το βράδυ να τα βρίσκουν κλαμένα, να τα βρίσκουν μαλωμένα, αδιάβαστα μικρά παιδιά... Παραπονούνται σήμερα, ούτε οι μητέρες δεν πρέπει να παραπονούνται, ούτε τα παιδιά. Και στο ΚΑΠΗ που έτυχε, γιατί ήταν η μέρα της γυναίκας και είπα πέντε λόγια, λέω, να σκεφτούμε αντιμετωπίζει μια μάνα εκείνα τα χρόνια, τ' αφήναμε τα παιδιά στο έλεος του Θεού! Να 'ρχόμαστε απ' το μεροκάματο και να κοιτάμε πιο ορίζοντα θα πάρουμε, να πάμε να πάρουμε λίγο νερό. Στα πηγάδια, όπου μας αφήνανε, γειτονικά κήπια, που είχαν ένα πηγαδάκι, αυτή ήταν η ζωή μας. Τώρα; Τώρα να μην παραπονιέται καμιά νοικοκυρά. Τώρα είναι οι ανέσεις, οι ευκολίες". Συνέντευξη Κ.Ι., α/α 51, 25/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

πρώτες τάξεις του Δημοτικού σχολείου ακόμα βοηθάνε στην καπνοπαραγωγή. Πολλά παιδιά στη φάση του φυτέματος αναγκάζονται να διακόψουν το σχολείο για να συμμετέχουν σ' αυτή την δύσκολη διαδικασία. Άλλοτε πάλι προσπαθούν να τα συνδυάσουν και τα δύο: μετά το σχολικό ωράριο πηγαίνουν στο χωράφι για να αναλάβουν "εξωσχολική εργασία": φύτεμα καπνού.¹⁹

Συνήθως αναλαμβάνουν το πότισμα του καπνού, που στην παραδοσιακή καλλιέργεια γίνεται με το ποτιστήρι. Ειδικά κατασκευασμένο, σε μικρό μέγεθος για να είναι εύχρηστο από παιδιά.²⁰ Κουβαλάνε επίσης τις "χεριές" το φυντάνι στα "πιάτα" των φυτευτάδων για να μην καθυστερεί το φύτεμα²¹ και αργότερα στη φάση του αρμαθιάσματος δουλεύουν επίσης από νωρίς τα παιδιά. Εδώ κρίνονται αποδοτικότερα από τους μεγάλους.

Ο χρόνος της συλλογής και του αρμαθιάσματος του καπνού συμπίπτει με την περίοδο των σχολικών διακοπών. Ο χρόνος των διακοπών λοιπόν μετατρέπεται απόλυτα σε χρόνο παιδικής εργασίας, κατά τον οποίο μάλιστα τα παιδιά δεν συμμετείχαν μόνο βοηθητικά και περιστασιακά στην εργασιακή προσπάθεια της οικογένειας, αλλά συντάσσονταν στο πλήρες αγροτικό ωράριο, που ξεκινούσε τα χαράματα και έφτανε μέχρι τη δύση του ήλιου²² (εικόνα 49).

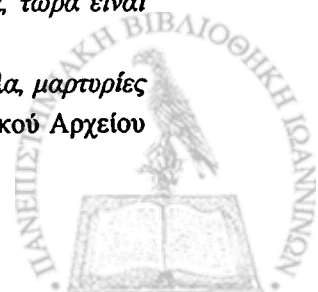
Τα παιδιά ξυπνάνε πρωί κι αναλαμβάνουν να διεκπεραιώσουν κάποιες σπιτικές εργασίες που τους αναθέτουν οι γονείς όπως : σκούπισμα, περιποίηση των οικόσιτων ζώων κλπ. ή τίναγμα του καπνού στις λιάστρες και όταν οι μεγάλοι φέρουν τον καπνό από το χωράφι τότε παίρνουν θέση γύρω από το σωρό για αρμάθιασμα. Η μάνα θα αναλάβει το μαγείρεμα, το ζύωμα, ο πατέρας θα αναλάβει το βαντάκωμα του καπνού, που ήταν ήδη έτοιμος στη λιάστρα, τη μεταφορά κάποιων βαντακιών στην

¹⁹ Η Στ. Κ. αφηγείται: "Στο φύτεμα πολύ κουραστικό. Αϊ να φτεβ'ς ούλη μέρα, πήγαινες στ' αυλάκι από ρίζα - ρίζα σε ρίζα και να ποτίζεις και να, κάμποσες μέρες πόκανε όστρια και φύσαε αέρας και τα παιδάκια μας εδώ είχανε την ποτίστρα και ότζανε, ξερόσκαγαν τα ποδαράκια τ'ς, ανοίγανε κι έτρεχαν αίμα απ' τον αέρα κι απ' το νερό και το χόμα και ξερόσκαγαν τα πόδια τους. Τυραγνία". Προφορική συνέντευξη της Στ.Κ.

²⁰ "... αλλά τον καιρό που πήγαμε στο Δημοτικό, αρχίσαμε να βοηθάμε, πηγαίναμε μας έβρισκαν κάτι μικρές ποπιστρούλες να ποτίζουμε ρίζα-ρίζα τον καπνό, ήτανε δύσκολη η κατάσταση του καπνού, η εργασία του καπνού τότε ήτανε πολύ δύσκολη γιατί δεν ήτανε τα μέσα. Μην κοιτάς τώρα, τώρα είναι παιχνίδια..." Προφορική συνέντευξη της Στ.Κ.

²¹ Αθ.Γ. Καραβέργου, ό.π., σσ. 98 και 119. Και Ιω. Β. Ιωαννίδη, *Το καπνικό στην Καβάλα, μαρτυρίες και στοιχεία από το καπνεμπόριο και την καπνεργασία*, Δήμος Καβάλας, Εκδόσεις Ιστορικού Αρχείου Δημοτικού Μουσείου Καβάλας, 1998, σ. 42.

²² Ι. Τσεβρεμέ, ό.π., σ. 105.

αποθήκη κλπ. Επομένως το βάρος σε αυτή τη φάση της εργασίας το επωμίζονται κυρίως τα παιδιά, που καθώς αρμαθιάζουν βρίσκουν διάφορους τρόπους να διασκεδάζουν μεταξύ τους με πειράγματα, αινίγματα, ανέκδοτα και αστεία που επινοούν στη στιγμή. Το αρμάθιασμα με τον παραδοσιακό τρόπο ήταν μια κοπιαστική διαδικασία, όπως προαναφέρθηκε και απαιτούσε πολλές ώρες. Αρκετές φορές τα παιδιά νυσταγμένα ή αποκαμωμένα κόβονταν από την ατσάλινη βελόνα που χρησιμοποιούσαν τότε και πετάγονταν από τον πόνο. Ευτυχώς όμως ο καπνός είχε και φαρμακευτικές ιδιότητες, όπως έλεγαν οι μεγάλοι, και τα τρυπημένα δάχτυλα δεν πάθαιναν μόλυνση.

Η Σπ.Κ.²³ αφηγείται σχετικά με τη συμμετοχή των παιδιών στα καπνά: *"Βοηθούσανε τα παιδιά... Στ' αρμάθιασμα καθόντανε. Τι να πούνε; Δεν καθόμαστε ή δεν περνάμε καλά; Να πήγαιναν που; Όπου πήγαινε η μάνα κι ο πατέρας θα πηγαίνανε κοντά. Έτσι δεν είναι; Ο μικρός έχει πιο μεγάλη απόδοσ' από τον μεγάλο στ' αρμάθιασμα. Η μάνα θα σκωθεί θα μαγειρέψ', θα πλύνει, θα κάνει, τον μαζεύει τον καπνό και τον φέρνει και τον αρμαθιάζνε τα παιδιά..."*.

Στην αφήγηση που "ακούσαμε" προηγουμένως φαίνεται η συλλογικότητα, που αποτελούσε τη βάση της συμβίωσης και δεν άφηνε περιθώρια για διαπροσωπικές συγκρούσεις. Το "θέλω" και το "πρέπει" ταυτίζονταν ή ιεραρχούνταν εύκολα με βάση τους κώδικες των κοινά παραδεκτών αξιών, ρόλων και τρόπων συμπεριφοράς.

Όταν ξυπνούσε κανείς απ' τ' άγρια χαράματα για να πάει στο χωράφι ή όταν κάθονταν για να αρμαθιάσει το σωρό του καπνού από το πρωί ως το βράδυ και "ήθελε" και έπρεπε". Δεν είχε εναλλακτική λύση, αφού αυτό έκαναν όλοι. Οι προσωπικές επιθυμίες, τα "θέλω", υποτάσσονταν στο "πρέπει" της ομάδας, της οποίας αποτελούσε και ο ίδιος μέλος.²⁴

Η εργασιακή εμπειρία των παιδιών διαφοροποιούνταν έντονα, ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της οικογένειας κι επομένως με τον τρόπο με τον οποίο οργάνωνε τις αγροτικές εργασίες σημειώνει η Μ. Παπαθανασίου στη μελέτη της παιδικής ηλικίας στο Κροκύλειο.²⁵ Κάτι ανάλογο παρατηρείται και στην περιοχή του

²³ Προφορική συνέντευξη της Σπ. Κ.

²⁴ Χ. Δ. Κατάκη, *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, εκδόσεις Κέδρος, 1984, σ. 188.

²⁵ Μ. Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 175.

Αγρινίου. Μια λαϊκή οικογένεια για να ζήσει πρέπει να εργάζονται όλα τα μέλη της.²⁶ Τα παιδιά των φτωχών οικογενειών λοιπόν αναγκάζονται να διακόψουν το σχολείο και να εργαστούν στα καπνοχώραφα ή στα καπνομάγαζα- καπναποθήκες της πόλης, συμβάλλοντας έτσι στην βελτίωση του πενιχρού οικογενειακού εισοδήματος εγκαταλείποντας το σχολείο και τις σπουδές. Στην περιοχή του Αγρινίου, όπου γίνεται η παρούσα έρευνα, κυρίως τα παιδιά των προσφύγων είναι αναγκασμένα να εγκαταλείψουν το σχολείο και να ακολουθήσουν το επάγγελμα των γονιών, που ήταν βασικά καπνεργάτες.²⁷ Ο αναλφαβητισμός,²⁸ η αμάθεια και η ανασφάλεια είναι ο βαρύς φόρος που πληρώνουν τα παιδιά στην ανάγκη για επιβίωση.²⁹

Η επιτόπια έρευνα, η φωτογραφική μαρτυρία, η γραπτή και η προφορική ιστορία συγκλίνουν στο ότι η μετάδοση γνώσεων από τη μια γενιά στην άλλη, εξασφαλιζόνταν από την καθημερινή συμμετοχή των παιδιών στη ζωή των ενηλίκων.³⁰ Το άτομο μάθαινε λοιπόν παρατηρώντας τις ενέργειες των άλλων. Αυτοί οι "άλλοι" ήταν οι δικοί του άνθρωποι που τους εμπιστεύονταν και δέχονταν την αξία της πείρας τους.³¹ Έτσι τα παιδιά με το "μάτι άρπαζαν το καθετί" είτε στις οικιακές είτε στις εξω-οικιακές εργασίες. Τα κορίτσια μάθαιναν κυρίως από τη μάνα και τα

²⁶ Μ. Γκιόλια, *Το Εργατικό Κίνημα στην Ελλάδα και ο Κώστας Χατζόπουλος*, εκδόσεις Π. Μοσχονά, Αγρίνιο 1996, σ. 381.

²⁷ Α. Παπαθανασίου, *"Αγρίνιο 1920-1940: Η ενσωμάτωση των προσφύγων στη σχολική διαδικασία"*, στο: Κ. Μπάδα (γεν. επιμέλεια) Πρακτικά Ημερίδας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων: *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, εκδόσεις Μεταίχμιο και Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 63-65.

²⁸ Η παιδική εργασία εξηγεί ως ένα βαθμό και το υψηλό ποσοστό αναλφαβητισμού που παρατηρείται την εποχή εκείνης στην Ελλάδα. Το 1907 οι αναλφάβητοι κάθε ηλικίας είναι 50,20% για τους άνδρες και 82,55% για τις γυναίκες. Το 1908 από το σύνολο των παιδιών σχολικής ηλικίας μόνο το 72% φοιτούν στο δημοτικό. Από Μ. Γκιόλια, ό.π., σ. 381.

²⁹ Η παρακάτω μαρτυρία της Κ.Ι. είναι εξαιρετικά εύλωτη: "Τώρα για τον εαυτό μου, Εγώ πόρο ζωής δεν είχαμε. Έπρεπε να μπω κι εγώ στη δουλειά, ασ' τις σπουδές στην άκρη, για μας σπουδές α, καλά! ήταν πολυτέλεια! Πήγα 13 χρονών στις καπναποθήκες του Αβραμίκου, αυτό το διατηρητέο που είναι το ΟΤΕ... Και τι πρόσφερα νερό, με ένα ποτηράκι στους εργάτες. Και μετά αφού πίναν το νεράκι τους και δεν το είχαμε μέσα, έπρεπε να κατεβούμε κάτω να πάμε σε γειτονικές βρυσούλες, να πάρουμε με τις ποτιστρούλες νεράκι, να δώσουμε στους εργάτες και μετά να πάρω τη σκούπα να σαρώσω, γιατί έλεγε το κάθε φύλλο που πατάτε κάτω είναι πολύτιμο μας έλεγαν, απ' αυτό το φύλλο τρώτε ψωμί του καπνού. Από κει ξεκίνησα να γίνομαι καπνεργάτρια...". Συνέντευξη Κ.Ι., α/α 51, 25/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

³⁰ Φιλίπ Αριές, *Αιώνες παιδικής ηλικίας*, εκδόσεις Γλάρος, σ. 302.

³¹ Χ. Κατάκη, ό.π., σ. 90 και Α. Μπουτζουβή, *"Σκόπελος. Η ιστορικότητα της καθημερινής ζωής. Οι χειροτέχνες αφηγούνται..."*, εκδόσεις Κατάρτι, 1999, σ. 18.

αγόρια ακολουθούσαν από νωρίς τον πατέρα ή τον παππού στο χωράφι, συμμετέχοντας έτσι στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού.³²

Είναι πολλές οι προφορικές μαρτυρίες που αναφέρονται στην εργασία των παιδιών στα καπνοχώραφα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη μαρτυρία του υπέργηρου σήμερα, (2003) Γεωργίου Καρέλλου ο οποίος με ένα πηγαίο και χειμαρρώδη λόγο, αφηγείται τα παιδικά του βιώματα στα καπνά. Από τα οχτώ του χρόνια ακολούθησε τον πατέρα του στην καπνοκαλλιέργεια και με λύπη αναφέρει ότι δεν ένοιωσε ποτέ παιδί, ωρίμασε πριν την ώρα του: «...Και θέλω να πω δεν υπήρχε για μένα κενή ώρα καθόλου, λεπτό τίποτα, ότι λέω, τίποτα, τίποτα, για παιχνίδια ήτανε για μένα, ήτανε, δεν έπαιξα ποτέ στη ζωή μ'! Ποτέ! Δεν ένοιωσα ποτέ παιδί, μεγάλωσα δεν ξέρω. Πάντως η ζωή μου ήταν σκληρή απάνθρωπη ήτανε...»³³

2.2.2. Τα παιδιά – μισθωτοί εργάτες. Οι γεωργικές εργασίες δεν αποτελούσαν αποκλειστικά υπόθεση της οικιακής ομάδας. Όταν υπήρχε ανάγκη για εργατικά χέρια, άνδρες και κυρίως γυναίκες, αλλά και παιδιά, εργαζόνταν στα κτήματα των εύπορων οικογενειών για ένα μεροκάματο.³⁴

Τα παιδιά είναι αναγκασμένα κι αυτά υπό το κράτος της ανάγκης να βγούνε στην "αργατεία" για το "μεροδούλι", εγκαταλείποντας τη σχολική εκπαίδευση και την πνευματική τους ανάπτυξη. Η ανάγκη της επιβίωσης παραμέριζε την ανάγκη της σωστής ανάπτυξης και μόρφωσης των παιδιών. Ο αγώνας της βιοπάλης αρχίζει για τα παιδιά των φτωχών οικογενειών από τα οχτώ και δέκα χρόνια τους. Αρκετά παιδιά σταματούν το σχολείο στη δεύτερη και την τρίτη τάξη του Δημοτικού. Μικρά παιδιά, αγόρια και κορίτσια, γλωμά από την πολύωρη εξαντλητική δουλειά, παιδιά που η θέση τους ήταν ακόμα στο σχολείο και στο παιχνίδι, μα η βιοπάλη τα αναγκάζει να

³² Ο Α.Μ. αφηγείται χαρακτηριστικά: "Από μικρά παιδιά μέσα στα καπνοχώραφα, να βοηθάμε τ'ς γονείς, όταν αρχίσαμε να καταλαβαίνουμε. Το ότι από 5 χρονών μάθαμε να αρμαθιάζουμε καπνό και να τρώμε την εποχή εκείνη ψωμί με ζάχαρη και κόλα καπνού ταυτόχρονα, καταλαβαίνεις i συνθήκες είναι; Πως μεγαλώσαμε;...Ξέρω μονάχα πως όταν αρμαθιάζαμε, παιδάκια μικρά, λέγαμε εδώ τα φύλλα: Μουσολίνι, Χίτλερ, Μάρσαλ, Τσώρτσιλ. Αρμαθιάζαμε τους ταξικούς μας αντιπάλους! Χα-χα ονομαστικά κατάλαβες;" Συνέντευξη Α.Μ., α/α 52, 2/6/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

³³ Προφορική συνέντευξη του Γ.Κ.

³⁴ Μ. Παπαθανασίου, ό.π., σ. 102 και Αθ. Γ. Καραβέργου, ό.π., σ. 119.

Για τη μισθωτή εργασία βλ. Μέρος Α', Κεφ. Γ' στην παρούσα εργασία.

βγούνε για δουλειά άλλοτε στα καπνοχώραφα κι άλλοτε στις καπνομάγαζα. Ήταν τα παιδιά εργάτες.³⁵

Τα παιδιά εργάτες, εργάζονται στην καλλιέργεια του καπνού από την ηλικία των 10 και δώδεκα χρόνων. Συχνά ως ποτιστάδες, ποτίζοντας τα φυτά με το ποτιστήρι, ακολουθώντας τους φυτευτάδες, που κυρίως ήταν γυναίκες. Εργάζονται επίσης πολύ στο αρμάθιασμα του καπνού, όπου η εργασία τους κρίνεται ιδιαίτερα αποδοτική, όπως προαναφέρθηκε. Συνήθως τα παιδιά αρμάθιαζαν καπνά σε οικογένειες οι οποίες δεν είχαν επαρκή αριθμό εργατικών χεριών που χρειάζονταν ιδιαίτερα στη φάση αυτή και πληρώνονταν με την αρμάθα. Ο υπέργηρος Γιώργος Καρέλλος θυμάται που στα 1928 αρμάθιαζε με αμοιβή 50 λεπτά την αρμάθα.³⁶ Τότε βέβαια διευκρινίζει, ότι τα λεπτά είχαν άλλη αξία.

Το παιδικό μεροκάματο έρχονταν να προστεθεί και να συμπληρώσει τα πενιχρά οικονομικά της οικογένειας προς αντιμετώπιση των κοινών οικογενειακών αναγκών.³⁷ Κάποιες φορές πάλι τα παιδιά αρμαθιαστάδες προσφέρουν την εργασία τους σε συγγενείς και γείτονες ως αλληλοβοήθεια και μόνο.³⁸

Η παιδική εργασία δεν περιορίζεται μόνο στην παραγωγή του καπνού, συνεχίζεται και στην επεξεργασία του. Τα παιδιά εργάτες κινούνται όπως και οι μεγάλοι ανάμεσα σε δύο χώρους: Καπνοχώραφο-Καπναποθήκη. Αρκετοί αφηγητές

³⁵ Μ. Γκιόλια, ό.π., σσ. 381-382 και Κ. Μπάδα, "Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου", ό.π., σσ. 6-122.

³⁶ «... Και μετά πήγα στο Δοκίμι και μ'λέει θα παίρνεις 50 λεπτά την αρμάθα, ε, ήταν '27 με '28. Πήγαίνα λοιπόν μόλις μούδ'ναν καθόμ'να κι άρχιζα τίκι, τίκι, τίκι, δε σήκωνα μέση καθόλου μέχρι το βράδυ. Έφκιανα 45 με 50 αρμάθες την ημέρα, ε, πως το ξέρω αυτό; Όταν τέλειωσε τ' αρμάθιασμα πήρα 700 δραχμές. Που σημαίνει ότι είχα φκιάσει 1400 αρμάθες. Δε θα μό'κανε χάρη ο Κατσιμάρης, στον Κατσιμάρη. Και με παίρνει ο παππούλης λοιπόν και με φέρνει στ' Αγρίνιο και πήγαμε εδώ, εδώ που είναι αυτό, η αλάνα των Π'στιλαίων έτσι; Εκεί πέρα ήταν ένας Βασίλης Μπέσας, πούχε τσαγκαράδικο, πήγα λοιπόν, λέει ο παππούς μ'. Να πάρεις μέτρα να τ' φκιάσεις ένα ζευγάρι παπ'τσάκια του μικρού. Ε, τότε θα ήμ'να 15 χρονών. Πόσο κάνει κυρ Βασίλη; 3 κατοστάρ'κα λέει. Τρία κατοστάρκα φκιάνω τ' αντρικά. 43 Νούμερο λέει, αντρικά είναι... Τέλος πάντων με παίρνει μετά, πάμε στο Χρυσικόπουλο και μ' πήρε ένα κουστουμάκι, που έκανε 4 κατοστάρκα, ήρθε ίσα απ' το εφτακοσάρι. Θ'μάμαι που μ' τόκανε πρόβα ο Χρυσικόπουλος, ο μπάρμπα Γιάννης ο πατέρας τ' Τάσου, λέει α, να το φοράς να πηγαίνεις και στην εκκλησιά. Ποια εκκλησιά; Δεν είχα πάει ποτέ στην εκκλησιά. Γιατί πρόσεχε να δεις. Τις Κυριακές ή θα πήγαίνα θα μ'έστελναν γι' αυτό σου' πα δεν υπήρξε για μένα γιορτή και σχόλη. Αυτό που λέει ο Ελύτης, εγώ το 'χω ζήσει!». Συνέντευξη Γ.Κ., α/α 118, 2/4/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

³⁷ Ι. Τσεβρεμέ, ό.π., σ. 103.

³⁸ Προσωπικά θυμάμαι ότι πήγαίνα και βοηθούσα στα αρμάθιασμα τις θείες ή τις γειτόνισσές μας, όταν εμείς είχαμε λίγο καπνό και βέβαια σε αυτές τις περιπτώσεις η αμοιβή ήταν ένα κέρασμα "ξυλάκι παγωτό" ή το άκουσμα ενός παραμυθιού, που με γοήτευε όταν ήμουνα στις μικρότερες τάξεις του Δημοτικού.

και αφηγήτριες σήμερα αναφέρουν βιώματα της παιδικής ηλικίας τους από την εργασία στις καπναποθήκες της πόλης. Κυρίως τα παιδιά καπνεργάτες-καπνεργάτριες ήταν παιδιά των προσφύγων, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην περιοχή μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και αναγκάστηκαν να ακολουθήσουν τους γονείς ή συγγενείς στα καπνομάγαζα του Αγρινίου. Από την ανάλυση των αφηγήσεων και ιστοριών ζωής αυτών των ανθρώπων διαπιστώνεται η μεγάλη συμμετοχή των παιδιών στην επεξεργασία του καπνού, μέσα στον κλειστό και ανθυγιεινό χώρο της Αποθήκης, προκειμένου να συνεισφέρουν στα πενιχρά οικονομικά της οικογένειας, η οποία μη έχοντας άλλους πόρους, αναγκάζεται να στραφεί στον καπνό, που είναι η σημαντικότερη καλλιέργεια της περιοχής και η επεξεργασία του απορροφά μεγάλο αριθμό εργατικών χεριών.

Χαρακτηριστικές είναι οι αφηγήσεις που αναφέρονται στους ελέγχους που γίνονταν και πώς τα παιδιά, συνήθως κορίτσια-καπνεργάτριες, έτρεχαν να κρυφτούν για να αποφύγουν τον έλεγχο και την πιθανή απόλυση λόγω της μικρής ηλικίας τους. Κρύβονταν άλλοτε μέσα στα μεγάλα κασόνια κι άλλοτε στις τουαλέτες μέχρι να τελειώσει η διαδικασία, προκειμένου να παραμείνουν και να εξασφαλίσουν το μεροκάματο, που το είχαν μεγάλη ανάγκη.

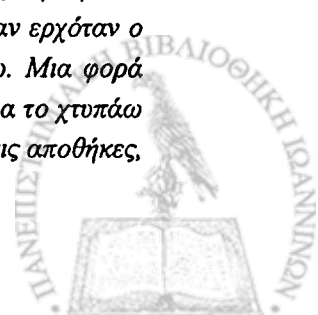
Αξίζει επίσης να αναφερθεί η αμοιβή, το βδομαδιάτικο, του οποίου τα παιδιά λόγω της ηλικίας τους δεν κατανοούν την οικονομική αξία, αντιλαμβάνονται όμως την αξία της προσφοράς τους στην οικογένεια, όταν το παραδίδουν στα χέρια των γονιών, κυρίως της μάνας, που έχει τη διαχείριση του σπιτιού.³⁹

Ενδεικτικές είναι οι αφηγήσεις από την παιδική εργασία στο καπνοχώραφο και το καπνομάγαζο αντίστοιχα:

Η Μ.Α.⁴⁰ αφηγείται τη βιωμένη εμπειρία της στα καπνοχώραφα:

³⁹ "Ήμουν δεν ήμουν δέκα χρονώ που πήγα στις καπναποθήκες. Δούλενα όπως και οι άλλοι. Έδινα στις άλλες εργάτριες νερό. Μετέφερα τα κασονάκια όλη μέρα... Το μεσημέρι κάναμε διάλειμμα, τρέχαμε στο σπίτι να φάμε κάτι και μετά ξαναγυρνούσαμε στην αποθήκη ώσπου νύχτωνε... Όταν πήρα το πρώτο βδομαδιάτικο στα χέρια μου, τα λεφτά χάρτινα, τα κοίταζα, τα κοίταζα, δεν είχαν και πολύ αξία για μένα, αλλά τάβαλα στην τσεπούλα μου κι έτρεξα, έτρεξα στο σπίτι και τάδωσα στη μάνα μου. Όταν ερχόταν ο έλεγχος, μ' έβαλαν μέσα στα κασόνια, να μη με βρουν, γιατί ήταν παράνομο να δουλεύω. Μια φορά κόντεψα να σκάσω εκεί μέσα στο κασόνι που ήταν γεμάτο καπνό. Άρχισα να φωνάζω και να το χτυπάω με τα χέρια μου και μ' έβγαλαν... Έτσι ήταν τότε, ούτε γράμματα έμαθα, ούτε τέχνη, μόνο στις αποθήκες, στον καπνό. Από κει πήρα σύνταξη...".

⁴⁰ Προφορική συνέντευξη της Μ. Α.

"Αφού δεν πάηνα τώρα στο σχολείο, έκτη τάξη δεν πήγα, είπε στο αφεντικό εκεί, να πάρουμε και τ' Μαρία λέει, να σ' ποτίζ' με τ' ποτίστρα; Και πήε και μόφκιασε ποτιστράκια μικρά και τ'ς γυναίκες τ'ς έβαζε από δύο στο κατεβατό. Από δω μέχρι εκεί το κατεβατό, το πλάτος και μάκρος πιο κατ'. Κι ήτανε 4,6 ζευγάρια σειρά. Δύο στο ένα κατεβατό, 2 στο άλλο, 2 στο άλλο κι εγώ να τα παίρνω με το ποτιστηράκι εκείνο και να ποτίζω να προκάνω τ'ς γυναίκες κοντά! Τα κατάφερνα και τι έπαιρνα μόνον κένα τάληρο, 7 δρχ, τι μοδώνανε. Ε, ζούσαμε..."

Η Μ.Μ. αφηγείται την εμπειρία της ως ανήλικη καπνεργάτρια :

"Μικρή, επειδή ήμουνα μικρή, μ'έκρυβε ο μάστορας παντού και πάντα. Όπου ήταν σκούπισμα, όπου ήταν λινάτσα να διπλώσουν, να σκουπίσω, να πάω να φέρω νερού στους άνδρες κάτω που δουλεύανε, πήγαινα όπου μ' έστελνε. Όταν όμως ερχόταν το ΤΑΚ, ερχόταν μία επιτροπή να κάνει ελέγχον όπως κάνει το ΙΚΑ τώρα, ήταν καμπινέδες εκεί κι είχαν ένα παραθυράκι, όχι βέβαια μεγάλο, τόσο, κανονικό από τουαλέτα. Είχαν ένα κασονάκι. Και μου λέει: "θα ανεβαίνεις εκεί πάνω στο κασόνι και θα βγάζεις το πρόσωπο σου προς τα έξω", για τη βρώμαγε απ' τους άντρες, καπνίζαν τσιγάρο αυτοί και βρώμαγε, τα ούρα από τους άντρες μυρίζουνε. Το 'παιρνα και μόλις άκουγα ότι, μου 'λεγαν οι άντρες "τράβα κρύψου, γιατί έρχεται το ΤΑΚ"! Πήγαινα μέσα στον καμπινέ, έπαιρνα το καρεκλάκι και το 'βανα εκεί πέρα και έβγανα έτσι το πρόσωπό μου. Ώσπου να φύγει το ΤΑΚ από κει πέρα. Αγανάκτησα κρεμασμένη εκεί μέσα. Έφευγαν ... και μετά από ένα χρόνο απελευθερώθηκε το επάγγελμα."⁴¹

2.2.3. Η παιδική εργασία και ο προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός.
«Είναι βεβαιωμένον ότι πολλή και ακανόνιστος σωματική εργασία κατά την νεαράν ηλικίαν, παρεμποδίζει την ανάπτυξιν και κανονικὴν διάπλασιν του σώματος και εξαντλεί ούτω τας εργατικὰς δυνάμεις προώρως, πριν αναπτυχθώσιν αὐται εντελῶς, παρασκευάζουσα γενεὰς ασθενικὰς, πολίτας και στρατιώτας ανικάνους».⁴²

Από πολύ νωρίς, σχεδόν με την ίδρυση των πρώτων βιομηχανικών εργοστασίων, προέκυψε και το αίτημα της δημιουργίας εργατικής νομοθεσίας, στην

⁴¹ Συνέντευξη Μ.Μ., α/α 32, 10/5/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

⁴² Εγκύκλιος αρ. 31 (17 Σεπτ.1913)στο ΥΕΟ/Τμήμα Ζ' Εργασία και Κοινωνικής Πρόνοιας Νομοθεσία περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων. Νόμοι, Βασιλικά Διατάγματα και Εγκύκλιοι, Αθήνα 1913. Η παραπομπή από: Α. Λιάκου, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 282.

οποία θα περιλαμβάνονταν διατάξεις σχετικές με τον περιορισμό της παιδικής εργασίας και την προστασία των εργαζομένων παιδιών. Στην οικονομική επιθεώρηση του 1874, -ανώνυμος αρθρογράφος σημειώνει : *"Η οικονομική, υγιεινή, ηθική και πνευματική ανάπτυξις των νέων εργατών εν γένει και των παιδιών ιδιαιτέρως είναι εγκαταλελειμμένα εις το δοκούν ανθρώπων μηδαμώς μετεωριζόντων εις τον υψηλότερον του κοινωνικού συμφέροντος ορίζοντα"* γι' αυτό το λόγο ο νομοθέτης καλούνταν να παρέμβει *"μετά συντόνου προσοχής και μεγάλης επιμονής, από των μεγαλύτερων καταστημάτων μέχρις εκείνων των έργων, τα οποία και ένα έστω παιδικόν εργάτη ενασχολούσι"*.⁴³

Και η Καλλιρρόη Παρρέν στα 1890, με αφορμή το ατύχημα μιας νεαρής εργάτριας στο εργοστάσιο Ρετσίνα γράφει: *"μέριμνα ιδιαιτέρα επιβάλλεται και νόμοι ειδικοί ανάγκη να συνταχθώσιν επί του κανονισμού της εργασίας, επί των ημερομισθίων, επί των ωρών της υγιεινής, επί των απροόπτων, επί του αριθμού των εργασίμων ωρών και επί της ηλικίας των εργατίδων πάντων των απασχολουμένων εν τη ελευθέρα Ελλάδι χιλιάδας όλας γυναικών και κορασίων"*.⁴⁴

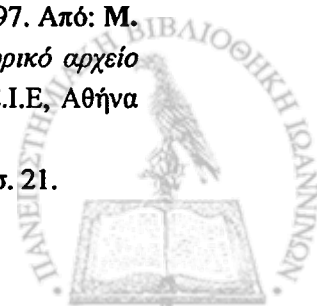
Μέχρι το 1910 όμως, η παιδική εργασία είχε μείνει άθικτη από τον κρατικό παρεμβατισμό. Η μόνη νομοθετική ρύθμιση που αφορούσε τα παιδιά ήταν ο νόμος για την υποχρεωτική φοίτηση στα δημοτικά σχολεία το 1834.

Το 1912 στην έκθεση της κοινοβουλευτικής επιτροπής της Βουλής, η οποία είχε αναλάβει την προπαρασκευή νομοσχεδίου για την εργασία των γυναικών και των ανηλίκων σημειώνονταν: *"Η κανονική επαγγελματική εργασία κατά την νεαράν ηλικίαν τούτο μεν παρεμποδίζει την ανάπτυξιν και κανονικὴν διάπλασιν του σώματος και εξαντλεί ούτω τας εργατικὰς δυνάμεις προόρως, πριν αναπτύξουν όλην την φυσικὴν αυτών ενέργεια, τούτο δε καθιστά αδύνατον την εις το σχολείο φοίτησιν και επομένως την στοιχειώδη των παιδιών εκπαίδευσιν, όπερ όχι μόνον αποτελεί αδίκημα κατ' αυτών τούτων και δημιουργεί κινδύνους δια την πολιτείαν και την κοινωνίαν άτε συντελούν εις την αύξησιν της ανηθικότητος και εγκληματικότητος, αλλά και την παραγωγήν*

⁴³ [Ανωνύμου], *"Εργατικοί Παιδες"*, *Οικονομική Επιθεώρησις*, αρ. φ. 17, Ιούλ. 1874, σ. 197. Από: Μ. Ρηγίνου, *Μορφές Παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία 1870-1940, Ιστορικό αρχείο Ελληνικής νεολαίας*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε, Αθήνα 1995, σ.91

⁴⁴ Καλλιρρόης Παρρέν, *"Δυστοχείς εργατίδες"*, *Εφημερίς των Κυριών*, τχ. 191, 9 Δεκ. 1890 σ. 21.

Η παραπομπή από Μ. Ρηγίνο, ό.π.,σ. 91.

ζημιώνει, διότι εργασίαν απαιδευτών εργατών είναι πολύ ολιγότερον καρποφόρος από την των μορφωμένων."⁴⁵

Η παρέμβαση της Ελληνικής νομοθεσίας λοιπόν έγινε πρώτη φορά με το νόμο 4029 της 24^{ης} Ιανουαρίου 1912, "περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων".⁴⁶ Σκοπός του νόμου αυτού ήταν να προφυλάξει τα παιδιά και τις γυναίκες από υπερβολική, συνεχή και δυσανάλογη βαριά εργασία, η οποία εγκυμονούσε "σωματικούς και ηθικούς κινδύνους".⁴⁷

Η προβλεπόμενη ειδικότερα για τα παιδιά προστασία μπορεί να συνοψιστεί σε μια γενική απαγόρευση της απασχόλησης των παιδιών αν δεν έχουν συμπληρώσει το 12^ο έτος της ηλικίας τους και σε πολλές εξειδικευμένες ρυθμίσεις. Το νομοθέτημα αυτό έθετε και περιορισμούς στο χρόνο ημερήσιας εργασίας των παιδιών, που ήταν μεγαλύτερα των 12 ετών. Έτσι ένα παιδί 12-14 χρονών δεν έπρεπε να εργάζεται πάνω από 6 ώρες την ημέρα, ενώ αν ήταν 14 έως 18 χρονών, δεν έπρεπε η εργασία του να υπερβαίνει τις 10 ώρες την ημέρα και αν ήταν παραμονές γιορτών ή Σάββατο τις 8 ώρες. Καθιέρωνε επίσης το «ειδικό βιβλιάριο εργασίας» για τους ανήλικους εργαζόμενους και τη σύσταση "Σώματος Επιθεωρήσεως Εργασίας" στην οποία κατά πρώτο λόγο, αλλά και στην αστυνομική αρχή κατά δεύτερο λόγο, ανατέθηκε η επίβλεψη της τήρησης του νόμου αυτού, αλλά και γενικότερα κάθε άλλου προστατευτικού νομοθετήματος της εργασίας.⁴⁸

⁴⁵ Έκθεσις της Επιτροπής της Βουλής επί τω νομοσχεδίου περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων, Παράρτημα της Εφημερίδος της Β' Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής, τχ. Β' Αθήνα 1912, σ. 533, από Μ. Ρηγίνο, ό.π., σ.92.

⁴⁶ Το σκεπτικό αναφέρεται όχι μόνο σε κοινωνικούς λόγους, αλλά και σε εθνικούς: ότι δηλ. η «ακακόνιστος σωματική εργασία» στη νεαρή ηλικία παρεμποδίζει τη σωματική και πνευματική ανάπτυξη και δημιουργούνται ασθενικά άτομα, πολίτες και στρατιώτες ανίκανοι. Βλ. Α. Λιάκου, Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπ. Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 282.

⁴⁷ Βλ. Κ. Πασαγιάννη, Εργατική και Κοινωνική νομοθεσία, 1919, σ.90, από: Μ. Γκιόλια ό.π., σ. 418.

⁴⁸ Βλ. Γ. Ληξουριώτη, Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του Εργατικού Δικαίου στην Ελλάδα: Η περίπτωση της Παιδικής ηλικίας", στο: Γ. Μαυρογορδάτος, Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός, Παν. Εκδ. Κρήτης, Ηράκλειο 1992, σσ. 216-217. Δύο χρόνια όμως μετά την ψήφιση του νόμου, ο Κ. Χατζόπουλος καταγγέλλει την παραβίασή του σε όλες σχεδόν τις ελληνικές εργατοπόλεις. Οι καταγγελίες του για την καταστρατήγηση του νόμου δεν είναι μετέωρες: Τα ανήλικα παιδιά 12-18 χρονών που εργάζονται στα βιομηχανικά εργοστάσια, ανέρχονται σε 13.180 χιλιάδες και των δύο φύλων. Από αυτά 4.439 χιλιάδες είναι αγόρια και 8. 741 χιλιάδες είναι κορίτσια. Τα 2.226 παιδιά είναι 12 χρονών, από: Μ. Γκιόλια, Το εργατικό Κίνημα στην Ελλάδα και ο Κώστας Χατζόπουλος, εκδ. Π. Μοσχονά, Αγρίνιο 1996, σ. 419.

Οι απαγορευτικές διατάξεις του νόμου αυτού (ΔΚΘ' 1912) αφορούσαν την εργασία των παιδιών στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα της οικονομίας. Δεν περιλαμβάνονταν στους περιορισμούς αυτούς τα παιδιά που εργάζονταν σε γεωργικές εργασίες κ.ά.⁴⁹

Και τούτο διότι η παιδική εργασία στα αγροκτηνοτροφικά νοικοκυριά, όπου αποτελεί γενικευμένο φαινόμενο στον Ελλαδικό χώρο, δεν παρέχεται ούτε λειτουργεί σαν μια μισθωτή εργασιακή σχέση, αλλά δυνάμει μιας εξάρτησης, που δημιουργεί η ίδια η οικογενειακή σχέση. Το παιδί δηλαδή "υποτάσσεται" στην εξουσία που κατέχει ο αρχηγός της οικογένειας και η παροχή της εργασίας του εμφανίζεται σαν "φυσική" υποχρέωση, ένα είδος "αντιπαροχής" για τη διατροφή και την προστασία που του παρέχονταν από την οικογένεια και κυρίως από τους γονείς. Η συμμετοχή λοιπόν του παιδιού στις αγροτικές εργασίες ήταν κάτι το αυτονόητο όχι μόνο για την οικογένεια, αλλά και για την πολιτεία.⁵⁰

⁴⁹ Βλ. Μ. Ρηγίνο, *ό.π.*, σσ. 94-95.

⁵⁰ Βλ. Γ. Ληξουριώτη, *ό.π.*, σ. 208.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

2.3. ΜΝΗΜΟΝΙΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

2.3.1. Οι καπναποθήκες του Αγρινίου. «Μέσα στους πολύχρωμους ατέλευτους δρόμους/μας κόπηκε η ανάσα./Όξω απ' τις κατάμαυρες φάμπρικες/γονάτισε η ψυχή μας.../ (Πάνος Χατζόπουλος)¹. Κάθε τόπος αστικός ή αγροτικός περικλείει ιστορία. Η ιστορία αυτή έχει αφήσει τα σημάδια της παντού: στο χώρο, στα αρχεία του τόπου, στη συλλογική μνήμη των ανθρώπων, στο ίδιο το τοπίο, στα κτίρια και στα κτίσματα, στους δρόμους, στις πλατείες και στα χωράφια, στα ποταμάκια και στα λιμάνια, στο σύνολο των όψεων του τόπου και της κοινωνίας του.² Η μαγεία της ανακάλυψης και αποκάλυψης ενός κόσμου που χάνεται και η αγωνία να διασωθεί ό,τι ακόμα υπάρχει, έστρεψαν την έρευνά μας στην αναζήτηση όλων των στοιχείων που συνθέτουν τη δομή του υπό μελέτη αντικειμένου.

Από την επίσημη ιστορία, είναι γνωστό ότι το Αγρίνιο στις αρχές του 20^{ου} αι. και κυρίως μετά το 1910 γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη, χάρη στον καπνό. Η ευνοϊκή συγκυρία για τον καπνό, επέτρεψε την ομαλή σχετικά απορρόφηση των προσφύγων της Μ. Ασίας και του Εύξεινου Πόντου, που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.³ Ένα σημαντικό μέρος των προσφύγων εργάστηκε στα καπνοχώραφα ως καλλιεργητές ή εργάτες και στα καπνομάγαζα-καπναποθήκες ως καπνεργάτες και καπνεργάτριες.

---

¹ Π. Χατζόπουλου, *Αιτωλικά*, εκδόσεις Το Ελληνικό βιβλίο, 1967.

² ΥΠΕΠΘ, *Η Τοπική Ιστορία ως πεδίο Σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2001.

³ Β. Πατρώνη, *"Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου"*, στο: Κ. Μπάδα (γεν. επιμ.) Πρακτικά Ημερίδας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων: *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, εκδόσεις Μεταίχμιο και Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 164-165.

Συνέβη δηλαδή κάτι ανάλογο με αυτό της Β. Ελλάδας με τον ερχομό των προσφύγων, στο οποίο αναφερόμενος σε ομιλία του στη Βουλή (18-6-1946) ο Υπουργός Γεωργίας Αν. Μπακάλμπασης είχε πει: *"Εάν δεν υπήρχεν ο καπνός, δεν θα ήτο δυνατόν ν' αντιμετωπισθεί το δημογραφικόν πρόβλημα, το οποίον προέκυψε μετά την Μικρασιατικήν συμφοράν. Αι συνέπειαι θα ήσαν τρομακτικάί. Ο εποικισμός της Μακεδονίας και Θράκης κατά το 1922 εστηρίχθη μόνον εις τον καπνόν"*.⁴

Το Αγρίνιο αναδεικνύεται σε κέντρο παραγωγής, επεξεργασίας και εμπορίας καπνού. Γραπτές πηγές αναφέρουν ότι το 1920 υπήρχαν στην πόλη 22 καπνεμπορικοί οίκοι εξαγωγής, πολλοί από τους οποίους ήταν αντιπρόσωποι ξένων εταιρειών και μονοπωλίων. Η διεθνής ζήτηση προώθησε την καλλιέργεια της ποικιλίας του "μυρωδάτου" και η εσωτερική κατανάλωση την καλλιέργεια της ποικιλίας των "τσεμπελιών".⁵

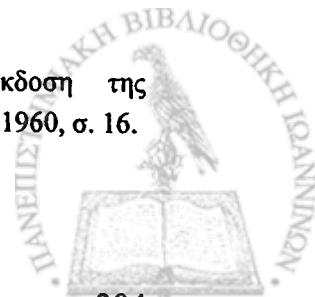
Η ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και του εξαγωγικού εμπορίου δημιούργησαν προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της δευτερογενούς παραγωγής του. Ο καπνός το κύριο εξαγωγικό προϊόν του Νομού προσεκτικής έπρεπε να γίνει αντικείμενο προσεκτικής επεξεργασίας, διαλογής και δεματοποίησης. Μεγάλες αποθήκες - καπνομάγαζα δημιουργήθηκαν στην πόλη, στα οποία εργαζόταν εκατοντάδες εργάτες - εργάτριες. Παρόμοια καπνομάγαζα δημιουργήθηκαν και στα μεγάλα κρατικά κέντρα της Μακεδονίας και της Θράκης, όπως στην Καβάλα, στις Σέρρες, στην Ξάνθη και στην Κομοτηνή. Γενικά στην επεξεργασία του καπνού κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου απασχολούνταν 45.000 εργάτες και 10.000 υπάλληλοι σε όλη την Ελλάδα. Οι σημαντικότερες εγκαταστάσεις επεξεργασίας και διαλογής του καπνού στο Αγρίνιο, ήταν αυτές των Α^{φών} Παπαστράτου, Α^{φών} Παπαπέτρου, Α^{φών} Παναγόπουλου, Ηλ. Ηλιού, "Genele", Καμποσιώρα και Κόκκαλη.⁶

Η μελέτη της γραπτής, ιστορίας και η αξιοποίηση των αρχειακών πηγών, μπορεί να δώσει μια σημαντική κοινωνική και οικονομική ιστορία, η οποία δε θα είναι ολοκληρωμένη όμως, αν δεν αξιοποιηθεί η εμπειρία των δρώντων υποκειμένων, δηλαδή των εργατών και εργατριών, που στη συγκεκριμένη περίπτωση έχουν πολλά να αφηγηθούν σχετικά με την εργασία στα καπνομάγαζα - καπναποθήκες της πόλης, τα στάδια της επεξεργασίας, τη μυρωδιά και τη φυματοδότρα σκόνη που κατέτρωγε

⁴ Πρακτικά της Βουλής, Συνεδρίαση 18 Απριλίου 1946. Αναφέρεται στην ειδική έκδοση της εφημερίδας *Ο Καπνός* με τίτλο *"Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού Καπνού, 1945-1955"*, Αθήνα 1960, σ. 16.

⁵ Κ.Μπάδα, *"Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου"*, ό.π., σσ. 118.

⁶ Β. Πατρώνη, ό.π.σ.164.

τα πνευμόνια των περισσότερων, για την παιδική εργασία, τις εργασιακές σχέσεις κλπ. Έρχεται δηλαδή καθυστερημένα ίσως η προφορική ιστορία να συμπληρώσει την επίσημη ιστορία. Οι προφορικές μαρτυρίες των ανθρώπων της πόλης και ιδιαίτερα οι αφηγήσεις του κόσμου της καπνεπεξεργασίας είναι σημαντικές στη μελέτη του συγκεκριμένου θέματος.

Κατά τη διάρκεια της παρούσα έρευνας, συνεργάστηκα με ανθρώπους που σχετίζονταν με το θέμα: Διευθυντές, λογιστές, αλλά κυρίως με καπνεργάτες και καπνεργάτριες. Αφουγκράστηκα με πολλή προσοχή τους εργάτες του καπνού, οι οποίοι ξεδίπλωναν τις αναμνήσεις μιας εποχής που έφυγε, αφήνοντας όμως βαθιά σημάδια στους ανθρώπους και στα κτίρια. Αυτός ο κόσμος προσέφερε όχι μόνο πολύτιμες πληροφορίες για την εργασία αυτή, τις οποίες δε θα μπορούσαμε να αποκτήσουμε με άλλο τρόπο, αλλά και άλλα έγγραφα και φωτογραφίες, που έχουν καλά φυλαγμένες στα συρτάρια τους, θυμητάρια της εποχής εκείνης που ανθούσε το "πικρό", αλλά χρυσοφόρο "φυτό" του καπνού, χρήσιμα για έναν ερευνητή, αλλά και για ένα μελλοντικό Μουσείο Καπνού,⁷ που λείπει από την Καπνούπολη του Αγρινίου.

Όπως προκύπτει λοιπόν μέσα από τη μελέτη της γραπτής, αλλά και της προφορικής ιστορίας, η επεξεργασία του καπνού ήταν εποχιακή εργασία. Η περίοδος ενάρξεως ήταν η Άνοιξη και το τέλος το Φθινόπωρο. Οι μεγάλες Εταιρείες όμως δούλευαν μέχρι τα Χριστούγεννα.⁸

Με την έναρξη της επεξεργασίας ή με το "άνοιγμα των καπνομάγαζων", όπως χαρακτηριστικά λένε στις αφηγήσεις τους οι πρώην καπνεργάτες και καπνεργάτριες, οι αρχιεργάτες φρόντιζαν να εξασφαλίσουν τους καλύτερους εργάτες. Οι εργάτες, άνδρες και γυναίκες ένιωθαν χαρά γιατί θα έβγαζαν το μεροκάματο, "το βδομαδιάτικο" που το είχαν μεγάλη ανάγκη.⁹

Υπήρχε ένας κατά φύλο καταμερισμός των εργασιών.¹⁰ Γυναίκες: "ξεφυλλίστριες", "καροτσιέρες", "τογκαδόρισσες", "ράφτριες", "σοπανιάστρες", "καθαρίστριες", "νεροφόρες", κλπ. Άνδρες: "στοιβαδόροι", "μαστόροι",

⁷ Στους στόχους του νεοϊδρυθέντος Κέντρου Έρευνας Τοπικής Ιστορίας και Πολιτισμού Αιτωλοακαρνανίας (με έδρα το Αγρίνιο), είναι η ίδρυση ενός Μουσείου Καπνού.

⁸ Γ. Πέγιου, *Από την ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας (1922-1953)*, Αθήνα 1984 ΟΑΕΔ, σ. 26 και Β. Πατρώνη, *ό.π.*, σ. 166.

⁹ Η πληρωμή γινόταν κάθε Παρασκευή, γι' αυτό τη λένε "βδομαδιάτικο".

¹⁰ Κ. Μπάδα, *ό.π.*, σ. 119

"χαρμαντζήδες", "τογκαδόροι", κλπ. και αντίστοιχες ειδικότητες για τα παιδιά εργάτες,¹¹ όπως αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Μελετώντας τις προφορικές μαρτυρίες αντλούμε επίσης πληροφορίες, καταγράφουμε περιγραφές της επεξεργασίας του καπνού στις διάφορες φάσεις και παρακολουθούμε τη διαχρονική εξέλιξή της στο πέρασμα ενός αιώνα σχεδόν. Κάποιες υπερήλικες γυναίκες αφηγούνται τη διαδρομή τους ως καπνεργάτριες από το "τσόλι", στα "θρανία" και τελικά "στα ταπιά"¹².

Αλλά και οι άνδρες αφηγούνται την εξελικτική πορεία του επαγγέλματος του καπνεργάτη από την κλασική επεξεργασία στην «τόγκα» και τελικά στη μηχανοποίηση της εργασίας, που είχε ως αποτέλεσμα τη δική τους ανεργία. Η επεξεργασία του καπνού με το σύστημα της «τόγκας», έφερε σημαντικές αλλαγές και κυρίως περιόρισε τις ανάγκες σε εργατικό δυναμικό, κυρίως ανδρικό. Οι γυναίκες προτιμούνταν γιατί τα γυναικεία ημερομίσθια ήταν χαμηλά, άρα πιο συμφεροντικά για την εργοδοσία, με αποτέλεσμα οι άνδρες να αντιμετωπίζουν μεγάλη ανεργία. Το γεγονός αυτό προκάλεσε απεργιακές κινητοποιήσεις¹³ με αίτημα την αναλογική αξιοποίηση του ανδρικού και γυναικείου δυναμικού.

Οι καπναποθήκες Αγρινίου εκτός από χώροι που είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με την Ιστορία του Καπνού και είναι ποτισμένοι με ιδρώτα και αίμα χιλιάδων καπνεργατών και καπνεργατριών συνδέονται επίσης και με ιστορικές εποχές βαθιά χαραγμένες στη συλλογική μνήμη των κατοίκων της πόλης, αλλά και της ευρύτερης περιοχής όπως: συλλήψεις, φυλακίσεις και βασανιστήρια από τους κατακτητές, Ιταλούς και Γερμανούς. Πολλοί από τους φυλακισμένους οδηγούνταν σε εκτέλεση όπως για παράδειγμα οι 60 εκτελεσθέντες στα Καλύβια, κρατούνταν στις αποθήκες Α^{φωv} Παναγοπούλου.¹⁴ Και άλλοι σε άγνωστη κατεύθυνση, όπως συνέβη με τους Εβραίους φυλακισμένους στις Αποθήκες Α^{φωv} Παπαπέτρου.¹⁵

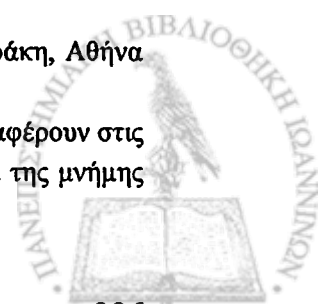
¹¹ Στο Κεφάλαιο Β' του Μέρους Β' έγινε εκτενής αναφορά στην παιδική εργασία.

¹² α) Καθισμένες στο πάτωμα πάνω σε λινάτσες έκαναν λεπτομερή διαλογή των καπνόφυλλων. β) Αργότερα καθισμένες σε ξύλινα θρανία (σαν τα παλιά τα σχολικά) κάνουν το ξεδιάλεγμα των φύλλων. γ) Αναφέρονται στις σύγχρονες μηχανές, όπου τα φύλλα περνούσαν πάνω σε οριζόντιες επιφάνειες (ταπί-ρολάν) και οι εργάτριες όρθιες αφαιρούσαν όσα καπνόφυλλα θεωρούνταν ακατάλληλα.

¹³ Στο Γ' Μέρος της παρούσας μελέτης γίνεται αναφορά στις απεργίες των καπνεργατών.

¹⁴ Θανάση Κακογιάννη, *Μνήμες και σελίδες της Εθνικής Αντίστασης*, εκδόσεις Κωσταράκη, Αθήνα 1997, σσ. 394-395

¹⁵ Την έγκυρη πληροφορία μας καταθέτει ο Παντελής Τσίρος. Είναι γεγονότα τα οποία αναφέρουν στις προφορικές αφηγήσεις και ιστορίες ζωής, οι άνθρωποι που κρατάνε άσβεστο το καντήλι της μνήμης για τη δύσκολη εκείνη περίοδο του Ελληνισμού.

2.3.2. Το εσωτερικό των καπναποθηκών. Στο εσωτερικό των καπναποθηκών υπήρχαν διάφοροι χώροι, όπου γίνονταν η εμπορική επεξεργασία του καπνού (διαλογή - δεματοποίηση - αποθήκευση).

α) Χώροι αποθήκευσης: Βρίσκονται συνήθως στα κάτω πατώματα των αποθηκών και σ' αυτούς αποθηκεύονται τα δέματα του καπνού σε στοιβες, μετά την αγορά τους από τον παραγωγό, τα "παραγωγικά" δέματα, όπως λέγονται. Τοποθετούνται πάνω σε "κρεββαταριές" για να αερίζονται και να προστατεύονται από τη μούχλα κλπ. Τη φροντίδα και την περιποίηση αυτών των ανεπεξέργαστων καπνών είχαν οι στοιβαδόροι. Ο κλάδος αυτών των καπνεργατών έκανε και το μεταφορέα στην εσωτερική διακίνηση του καπνού¹⁶. Ο κάθε στοιβαδόρος μετέφερε τα "παραγωγικά" ή "χωρικά" δέματα στα "σαλόνια" της επεξεργασίας, όπου γίνονταν η διαλογή τους. Μετά την επεξεργασία και επαναδεματοποίηση των καπνών σε "εμπορικά" δέματα, αναλάμβανε επίσης τη μεταφορά τους σε κατάλληλους χώρους φύλαξης.

β) Χώροι διαλογής: Είναι τα λεγόμενα "σαλόνια" των αποθηκών. Πρόκειται για μεγάλες αίθουσες, "σάλες", οι οποίες βρίσκονταν στα πάνω πατώματα των αποθηκών όπου υπήρχε καλύτερος φωτισμός, για να διευκολύνεται η εργασία (εικόνα). Αν και η λέξη "σαλόνια" παραπέμπει σε χώρο μη εργασιακό, αλλά χώρο ανάπαυσης, στην περίπτωση των καπναποθηκών, ο όρος μόνο κατ' ευφημισμό χρησιμοποιείται, αφού είναι κατ' εξοχήν χώρος εργασίας, όπου δεκάδες εργαζόμενοι μέσα στη μυρωδιά και τη σκόνη του καπνού, διεκπεραιώνουν το ξεφύλλισμα, τη διαλογή των καπνόφυλλων και την κατάταξή του σε ποιότητες. Οι ποιότητες αρχικά ήταν 4-5: Πρώτη και Δεύτερη (I,II) αμερικάνικου τύπου (αγοράζονταν από αμερικάνικες εταιρείες), η Τρίτη (III) που εμπορικά ονομάζεται "Τσικιντί", η Τέταρτη (IV) η γνωστή με το όνομα "Κάπα" και η Πέμπτη (V) "Κάπα-κάπα". Αργότερα βέβαια η διαλογή

¹⁶ Η εργασία των στοιβαδóρων χαρακτηρίζεται ως "βαριά" εργασία, γιατί έπρεπε να μεταφέρουν στον ώμο τους τα δέματα για διαλογή στους πάνω ορόφους των αποθηκών. Και από κει να τα κατεβάσουν ξανά κάτω μετά την επεξεργασία και εμπορική δεματοποίησή τους και να τα τοποθετήσουν σε στοιβες μέσα σε κατάλληλους αποθηκευτικούς χώρους. Αργότερα βέβαια τα κτίρια εκσυγχρονίστηκαν και διέθεταν ασανσέρ, και η μεταφορά των δεμάτων γίνονταν με ειδικά τροχήλατα φορεία.

απλουστεύτηκε και οι γυναίκες απλώς ξαρμαθιάζουν τον καπνό, βγάζουν δηλαδή το σπάγκο και αφαιρούν κάποια άχρηστα φύλλα.¹⁷

γ) **Χώροι ύγρανσης:** Υπήρχαν τα "υγραντήρια", όπου μέσα σε ειδικά μηχανήματα έμπαιναν τα παραγωγικά δέματα για να υγρανθούν, ώστε να διευκολυνθεί στη συνέχεια το ξεφύλλισμα και η διαλογή των φύλλων χωρίς να τρίβονται. Στα υγραντήρια εργαζόνταν κυρίως άντρες καπνεργάτες, μια θέση δύσκολη και ανθυγιεινή, όπως την περιγράφουν στις προφορικές αφηγήσεις τους οι καπνεργάτες και καπνεργάτριες της εποχής.¹⁸

δ) **Χώροι για το "χαρμάνι":** Μετά το ξεφύλλισμα και τη διαλογή τα καπνά μεταφέρονται σ' ένα ειδικό χώρο, όπου γίνεται το λεγόμενο "χαρμάνι". Αναμειγνύονται δηλαδή καπνά διαφόρων περιοχών, ποικιλιών κλπ. προκειμένου να προχωρήσουν στη συνέχεια στην εμπορική δεματοποίησή τους.¹⁹ Στις σύγχρονες καπναποθήκες το "χαρμάνι" γίνεται αυτόματα στη "χαρμανιέρα".

ε) **Χώροι δεματοποίησης:** Είναι οι χώροι όπου συσκευάζονται τα επεξεργασμένα καπνόφυλλα σε δέματα (με διαστάσεις 0,50x 0,30 και βάρους 25-30 κιλά). Περιτυλίγονται από τις τρεις πλευρές με λινάτσα, την οποία ράβουν συνήθως γυναίκες "ράφτριες" και στη συνέχεια μεταφέρονται σε άλλους αποθηκευτικούς χώρους, όπου τοποθετούνται σε στοίβες. Τα δέματα αυτά όταν έρθει η ώρα της

¹⁷ Κάποιες καπνεργάτριες βίωσαν τα διάφορα στάδια της διαλογής του καπνού και περιγράφουν με το δικό τους αυθεντικό τρόπο την εξελικτική πορεία: Από το "τσόλι" ως τα "ταπιά". Από το στάδιο δηλαδή που καθισμένες κάτω σε λινάτσες ξεδιάλεγαν με λεπτομέρεια τα καπνόφυλλα, μέχρι που ήρθαν οι σύγχρονες μηχανές και όρθιες πια έκαναν μια απλοποιημένη διαλογή. Στις νέες καπναποθήκες όπως για παράδειγμα αυτές των Α^{φω}ν Ηλίου, υπάρχουν τεράστιοι ενιαίοι χώροι, εκ των οποίων οι βασικοί είναι: α) Χώρος αποθηκευτικός, όπου εισάγονται τα παραγωγικά δέματα, αμέσως μετά τη μεταφορά τους από τους καπνοπαραγωγούς. β) Χώρος τεράστιος όπου μεταφέρονται τα "παραγωγικά" δέματα για επεξεργασία και εδώ πραγματοποιούνται όλα τα επιμέρους στάδια μέχρι την επαναδεματοποίηση των καπνόφυλλων σε εμπορικά δέματα. γ) Χώρος τοποθέτησης σε στοίβες των εμπορικών δεμάτων μέχρι την εξαγωγή τους για την περαιτέρω επεξεργασία και βιομηχανοποίησή τους. Πληροφορίες: του Π. Τσίρου, ο οποίος εργάστηκε εκεί ως λογιστής.

¹⁸ Η ύγρανση των δεμάτων καπνού πριν τις μηχανές γίνονταν με ένα "πρωτόγονο" τρόπο: Τα δέματα τοποθετούνταν σε ένα δωμάτιο, στους τοίχους του οποίου είχαν αναρτηθεί λινάτσες, τις οποίες έβρεχαν κατά διαστήματα οι εργάτες, ώστε να δημιουργείται υγρασία στο χώρο και να επιτυγχάνεται έτσι η ύγρανση του καπνού. Αργότερα αντί για λινάτσες χρησιμοποιούσαν ίνες αμιάντου. Αυτό όμως θεωρήθηκε καρκινογόνο, γι' αυτό και εγκαταλείφθηκε. Πληροφορία του Π. Τσίρου.

¹⁹ Πριν την εγκατάσταση ειδικής μηχανής, της "χαρμανιέρας" όπως ονομάζεται, όπου η ανάμειξη των καπνόφυλλων γίνεται με αυτόματο σύστημα, αυτή την εργασία διεκπεραίωναν οι εργάτες με χειρωνακτικό τρόπο: Ήπαιρναν με τα χέρια τους αγκαλιές καπνόφυλλα και τα πετούσαν στον αέρα ώστε να πραγματοποιηθεί το σωστό "χαρμάνι". Πληροφορία του Π. Τσίρου.

εξαγωγής τους τυλίγονται από όλες τις πλευρές τους με λινάτσα. Είναι το λεγόμενο "σοπάνι",²⁰ το οποίο αναλαμβάνουν επίσης οι γυναίκες "σοπανιάστρες".

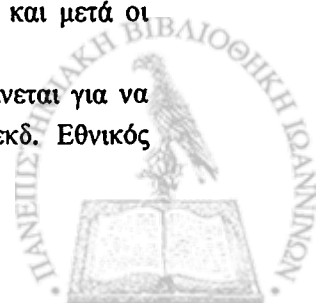
στ) Χώροι ζύμωσης: Στους χώρους αυτούς τοποθετούνται τα δέματα που έχουν συσκευαστεί μετά τη διαλογή των καπνόφυλλων, τα "εμπορικά", όπως λέγονται. Εκεί τοποθετούνται σε μια στοιβα και στο χώρο αυτό αναπτύσσεται η "ζύμωση" του καπνού. Η ζύμωση εμφανίζεται στο εσωτερικό του δέματος με αρχική άνοδο της θερμοκρασίας και εφίδρωση. Στο στάδιο αυτό ο καπνός χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή και φροντίδα για να μην "ανάψει" και μουχλιάσει. Γι' αυτό το λόγο οι άνδρες στοιβαδόροι, συνέχεια αναστρέφουν τα δέματα, κάνουν "αλαμπούρα"²¹ όπως λένε στη γλώσσα τους. Μετά τη φάση της ζύμωσης ο καπνός είναι έτοιμος για εξαγωγή και ακολουθεί πια το στάδιο της βιομηχανικής επεξεργασίας του.

2.3.3. Η σημασία των καπναποθηκών: «Απ'αυτές έφαγε ψωμί η φτώχεια»! Το Αγρίνιο χάρη στην καλλιέργεια, το εμπόριο και την επεξεργασία του καπνού έγινε δυναμικό οικονομικό κέντρο. Η ανάπτυξη της παραγωγής και του εξαγωγικού εμπορίου, όπως προαναφέραμε, οδήγησαν στη συστηματοποίηση της επεξεργασίας, η οποία γινόταν στα καπνομάγαζα – καπναποθήκες της πόλης. Στα καπνομάγαζα αυτά, που η συλλογική μνήμη τοποθετεί ένα σε κάθε γωνιά του Αγρινίου, βρήκε εργασία ένα σημαντικό μέρος των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και έτσι αντιμετωπίστηκε σχετικά ομαλά το δημογραφικό πρόβλημα των 2.500 προσφύγων (απογραφή 1928).²² Στις αφηγήσεις τους, σήμερα, άνδρες και γυναίκες προσφυγικής καταγωγής, αναφέρουν πως χάρη στην επεξεργασία του καπνού μπόρεσαν οι γονείς τους να στήσουν τα νοικοκυριά και να αναστήσουν τα παιδιά τους. Αναγνωρίζουν τη μεγάλη σπουδαιότητα που είχαν για κείνη τη γενιά οι καπναποθήκες της πόλης, οι οποίες ήταν ο καλύτερος τρόπος για να επιβιώσουν τότε οι άνθρωποι.

²⁰ Η δεματοποίηση του επεξεργασμένου καπνού σε "εμπορικά" δέματα, πριν τις μηχανές, γίνονταν σε ειδικά καλούπια. Στο "πάτημα" των καπνόφυλλων εργάζονταν δυο άνδρες, εκ των οποίων ο ένας έριχνε φύλλα μέσα στο καλούπι και ο άλλος τα πατούσε. Όταν ανέβαινε ο καπνός μέχρι ένα ορισμένο ύψος στο καλούπι, τότε κατέβαζαν τη μέγγενη, ένα μεγάλο κυλινδρικό σίδερο και πιάζανε τα φύλλα ώστε να γίνει το δέμα συμπαγές. Στη συνέχεια περνούσαν τη λινάτσα, το έραβαν και μετά οι στοιβαδόροι το μετέφεραν σε ειδικούς χώρους συντήρησης. Πληροφορία του Π. Τσίφρου.

²¹ Αλαμπούρα: Λέξη τουρκική, σημαίνει "αναστροφή". Η αναστροφή των δεμάτων γίνεται για να εξασφαλιστεί ο ομοιόμορφος αερισμός τους. Από: Β. Ψαλτοπούλου, *Ο καπνός*, εκδ. Εθνικός Οργανισμός Καπνού, Αθήναι 1962, σ. 125.

²² Β. Πατρώνη, *ό.π.*, σσ. 164-165.

Την ίδια άποψη βεβαίως εκφράζουν και οι γηγενείς στις προφορικές μαρτυρίες τους, στις οποίες τονίζεται χαρακτηριστικά ότι από τις καπναποθήκες «έφαγε ψωμί η φτώχεια», για να χρησιμοποιήσουμε μια επαναλαμβανόμενη φράση, δηλωτική της σημασίας που είχε η καπνεπεξεργασία για τους εργαζομένους, αλλά και για την πόλη.

Παραθέτουμε ενδεικτικά απόσπασμα από μια πρόσφυγα καπνεργάτρια δεύτερης γενιάς, η οποία βίωσε την εργασία στις καπναποθήκες και με το δικό της τρόπο τονίζει της σημασία της:

"Κοιτάζτε να δείτε οι πρόσφυγοι δεν είχαν τίποτα, δεν είχαν που να βάλουν το κεφάλι τους ήρθανε γυμνοί, ξυπόλυτοι, τίποτε. Τους δώσανε αυτά να, δυο καμαρούλες η Πρόνοια, ας πούμε το κράτος, που τους παραχώρησε στον Άγιο Κωνσταντίνο κείνα χρεωμένα μέχρι τώρα ήταν, τέλος πάντων, να βάλουν το κεφάλι τους μέσα, φτωχοί! Κοίταζαν με το μεροκάματο πού θα βρούνε μεροκάματο να επιβιώσουν. Το ψωμί! Πως ν' αναστηθούνε; Όμως με τη δουλειά αυτή [καπναποθήκες], ο καθένας μεγάλωσε τα παιδιά του, παντρεύτηκαν, κάναν τις οικογένειες τους, ζήσανε, ταχτοποιήθηκαν όλοι καλύτερα, καταλάβατε;

Πώς δεν ήταν αυτή η δουλειά, αυτή την περιμέναμε σαν Θεό, τα καπνομάγαζα, πότε θα ανοίξουν οι αποθήκες να πάνε για δουλειά! Αυτή ήταν η ζωή τους, από κει περιμένανε, δεν είχαν πουθενά. Χρόνια [...]"

" Αλλά αυτό που έκλεισε το εργοστάσιο [οι αποθήκες Παπαστράτου], ήτανε ειλικρινά πολύ άσχημο για το Αγρίνιο, γιατί δούλευε πολύς κόσμος. Ζούσανε οικογένειες από αυτή τη δουλειά, δουλεύανε ανδρόγυνα μέσα, η δουλειά τους ήταν αυτή[...].

Κινιόντουσαν όλη η αγορά! Όταν έρχονταν η Παρασκευή, εάν βλέπατε, εάν βλέπατε, στα μαγαζιά της Παπαστράτου, δεν υπήρχαν τότε συκοινωνίες και αστικά και Ι.Χ. και να πάρεις και ταξί να πας σπίτι σου, με τα πόδια! Βγαίνανε όλα τα μαγαζιά έξω και λέγανε: Περάστε! Έρχονται οι πρόσφυγες θα ψωνίσουν. Περίμεναν για τα λεφτά, κινιόντουσαν η αγορά, θα έμπαινε η άλλη αμέσως στο γυαλοπωλείο, στο εμπορικό για παπούτσια να ντύσει το παιδί της, στο περίπτερο, στον ψιλικατζή, τα πάντα. Και πληρώνανε οι πρόσφυγες, αφήνανε χρήμα π' αγόραζαν κάθε βδομάδα κι όλοι ρωτούσαν πότε θ' ανοίξουν οι Αποθήκες να κινηθεί η αγορά μέχρι σήμερα που σταματήσανε το '93, από δω απ' του Παπαστράτου. Ήξερα ότι ζούσανε οικογένειες αυτή ήταν η δουλειά τους στ' αντρόγυνα. Γιατί μπορεί να μην ήταν χρονικές η δουλειά σου τους 3-4 μήνες, έμπαινες σε ανεργία. Κυλούσε λίγο πολύ ο καιρός, ο χρόνος, μέχρι να ξαναπάρουν την Άνοιξη τη δουλειά να ξαναμπείς, να εργαστείς. Και ήταν η δουλειά

τους αυτή, που ζούσαν. Βεβαίως. Μεγαλώσαν τα παιδιά τους, που ήταν ξυπόλητοι και γυμνοί ο κόσμος. Μεγάλο αυτό...²³

Κάποιες υπέργηρες καπνεργάτριες σήμερα αναφέρονται βέβαια στις δύσκολες και ανθυγιεινές συνθήκες μέσα στη μυρωδιά και τη σκόνη του πικρού καπνού και μάλιστα πριν τον εκσυγχρονισμό των κτιρίων και των τεχνικών επεξεργασίας, αλλά εκτιμούν ότι χάρη σε αυτή την εργασία εξασφάλισαν "το μεροκάματο", αναγκαίο για την επιβίωσή τους. Οι ίδιες συνταξιούχες τώρα ζουν με τη σύνταξη, που εξασφάλισαν ως καπνέργατριες, η οποία μπορεί να μην είναι μεγάλη, αλλά τους δίνει τη δυνατότητα για μια αξιοπρεπή διαβίωση και δεν είναι αναγκασμένες να επιβαρύνουν τα παιδιά τους, όπως λένε οι ίδιες.

Ορισμένες νεότερες καπνεργάτριες, βιώνοντας την ανεργία μετά το κλείσιμο των αποθηκών ή μια άλλη εργασία δυσκολότερη ίσως και λιγότερο αμοιβόμενη, συγκρίνουν και εκτιμούν περισσότερο της σημασία της καπνεργασίας και της λειτουργίας αυτών των κτιρίων στο Αγρίνιο.

Αξίζει να αναφερθεί επίσης η σημασία των καπναποθηκών όχι μόνο στην καπνεργατική τάξη, αλλά και στην εμπορική τάξη του Αγρινίου. Υπήρχε μια αλληλεξάρτηση στον κόσμο της καπνεπεξεργασίας και τον εμπορικό κόσμο της πόλης. Και οι δυο ζούσαν από τις καπναποθήκες: Το άνοιγμα των αποθηκών ὀσηματοδοτούσε μια περίοδο κίνησης και ζωντάνιας για την πόλη. Κάθε Παρασκευή που πληρώνονταν οι καπνεργάτες, "χαμογελούσε η αγορά" λένε χαρακτηριστικά οι αφηγητές. Με την πληρωμή τους οι εργάτες έσπευδαν να κλείσουν τους λογαριασμούς και τα χρέη που είχαν ανοίξει στα "δεφτέρια" του φούρναρη, του μπακάλη, του μαγαζάτορα κλπ.²⁴ Γι' αυτό ο εμπορικός κόσμος υποστήριζε τους καπνεργατικούς αγώνες ακόμα κι όταν αυτοί έπαιρναν ακραία μορφή²⁵ και ήταν στο πλάι των καπνεργατών.

Όλοι οι πληροφορητές στις αφηγήσεις τους τονίζουν τη σπουδαιότητα των καπναποθηκών τόσο για τους ίδιους τους εργαζόμενους, όσο και για την τοπική κοινωνία και παράλληλα εκφράζουν τη λύπη τους για το κλείσιμό τους, γιατί χάρη σ' αυτές ζούσαν πολλές οικογένειες κυρίως προσφύγων αλλά και Αγρινιωτών και εργατών από τα γύρω χωριά. Το κλείσιμο των αποθηκών και το τέλος της

²³ Συνέντευξη Ε.Μ., α/α 109, 15/3/2004, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

²⁴ Ιω. Β. Ιωαννίδη, *Το καπνικό στην Καβάλα, μαρτυρίες και στοιχεία από το καπνεμπόριο και την καπνεργασία*, Δήμος Καβάλας, Εκδόσεις Ιστορικού Αρχείου Δημοτικού Μουσείου Καβάλας, σ. 96-97

²⁵ Β. Πατρώνη, *ό.π.*, σ. 166.

επεξεργασίας του καπνού, ήταν ιδιαίτερα δυσάρεστο για κάποιους εργαζόμενους σ' αυτές, οι οποίοι δεν συμπλήρωσαν τα απαραίτητα ένσημα για να συνταξιοδοτηθούν, αλλά και για όσους είχαν ξεκινήσει να εργάζονται ως καπνεργάτες και καπνεργάτριες, οι οποίοι τελικά έμειναν άνεργοι, με ό,τι αυτό συνεπάγεται

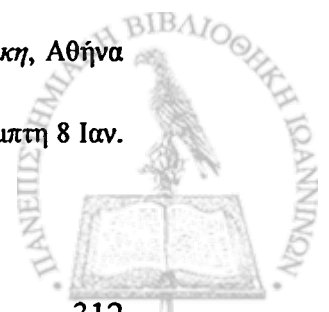
Αλλά και για την ίδια την πόλη, την πόλη του καπνού, όπως σωστά χαρακτηρίζεται το Αγρίνιο, το τέλος της καπνεπεξεργασίας είχε δυσάρεστες συνέπειες. Έχασε ένα σημαντικό στοιχείο της ταυτότητάς της, που τη χαρακτήριζε ως το μοναδικό κέντρο επεξεργασίας καπνού στο νομό Αιτωλοακαρνανίας με ό,τι αυτό συνεπαγόταν από οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής απόψεως. Με το τέλος της εργασίας των καπνεργατών τελειώνει και η ζωή των καπναποθηκών. Τα άλλοτε "ζωντανά" και "πολύβουα" κτίρια, χάρη στην εργασία χιλιάδων καπνεργατών και καπνεργατριών, γίνονται πια "σιωπηρά" και "βουβά". Μάρτυρες μιας εποχής που ανθούσε το "χρυσόφορο" βοτάνι του καπνού. Αντικείμενο σήμερα της βιομηχανικής αρχαιολογίας για τους ειδικούς επιστήμονες, ενώ για τους ανθρώπους της πόλης και ιδιαίτερα για τους καπνεργάτες και καπνεργάτριες, μνημονικοί τόποι του καπνού και της νεότερης ιστορίας, γιατί εκτός από χώροι όπου γινόταν η επεξεργασία του καπνού, χρησιμοποιήθηκαν από τους Γερμανούς κατακτητές και ως φυλακές των αντιστασιακών της περιοχής. Μέσα στα υπόγεια των κτιρίων αυτών κρατήθηκαν, βασανίστηκαν και δολοφονήθηκαν ήρωες της Εθνικής Αντίστασης, όπως διασώζει η συλλογική μνήμη, αλλά και η ελάχιστη τοπική βιβλιογραφία.²⁶

Είναι χρέος λοιπόν της πολιτείας και των πολιτών να διασώσουν και να αξιοποιήσουν τα εναπομείναντα κτίρια των καπναποθηκών, αντιμετωπίζοντάς τα με τον ανάλογο σεβασμό, όχι μόνο ως κτίρια μιας αρχιτεκτονικής αξίας, αλλά και ως χώρους στους οποίους έχυσαν ιδρώτα και αίμα χιλιάδες καπνεργάτες και καπνεργάτριες, αλλά και αγωνιστές της αντίστασης κατά των Γερμανών κατακτητών. Οι ειδικοί μπορούν να προτείνουν τρόπους διάσωσης, αλλά και αξιοποίησης των καπναποθηκών.²⁷ Η πολιτεία οφείλει να τα αξιοποιήσει ώστε να αποτελέσουν "ζωντανά" και πάλι κτίρια, αποδίδοντάς τα στον τόπο και τους πολίτες με άλλη χρήση πλέον, όπως για παράδειγμα κάποιες καπναποθήκες στην Ξάνθη²⁸ ή στην Καβάλα, που έγιναν Κέντρα Πολιτισμού και Παιδείας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα

²⁶ Βλ. Θ. Κακογιάννη, *Μνήμες και σελίδες της Εθνικής Αντίστασης*, εκδόσεις Κωσταράκη, Αθήνα 1997 σσ. 394-395 και Ανδ. Κανή, *Απομνημονεύματα*, εκδόσεις Ιωλκός 1997, σ.13 κ.ε.

²⁷ Βλ. Χρ. Κατσιμπίνη, *"Πρόταση αξιοποίησης των αποθηκών καπνού"*, εφ. *Αναγγελία*, Πέμπτη 8 Ιαν. 2004.

²⁸ Βλ. *Τουριστικό Οδηγό του Νομού Ξάνθης*, 2006

ανάπλασης και λειτουργίας με άλλη χρήση αποτελεί το Δημόσιο Καπνεργοστάσιο στην Αθήνα (οδός Λένορμαν) το οποίο φιλοξενεί τη μεγάλη Βιβλιοθήκη της Βουλής.

2.3.4. Οι κυριότερες καπναποθήκες του Αγρινίου (προπολεμικά)

2.3.4.1. Αποθήκες Α^{ων} Παπαστράτου (οι παλιές). Οι αποθήκες Αφ. Παπαστράτου, οι "παλιές", δημιουργήθηκαν από την καπνεμπορική Εταιρεία "Α^{οι} Παπαστράτου", ιδρυτικά μέλη της οποίας ήταν οι τέσσερις αδελφοί Παπαστράτου (εικόνα 50). Ο Ευάγγελος Παπαστράτος σε ένα σχεδόν βιοϊστορικό κείμενό του με τίτλο: *Η δουλειά και ο κόπος της* (1962), μας δίνει πολλές πληροφορίες για την ίδρυση της Εταιρείας, όπως επίσης αρκετά στοιχεία για την οικογένειά του αλλά και για το Αγρίνιο της εποχής του.

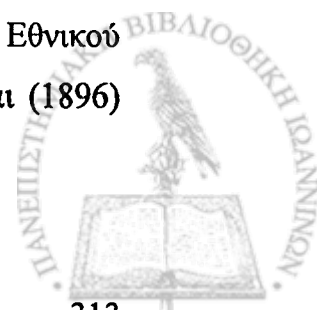
Σχετικά με την οικογένειά του πληροφορούμαστε ότι ο πατέρας του Αναστάσης Παπαστράτος ήταν γιος του ιερέα του ναού του Αγ. Χριστοφόρου παπά Στράτου, από το χωριό Προσήλια του Δήμου Θέρμου, ο οποίος είχε εγκατασταθεί στο Αγρίνιο. Ο Αναστάσης γεννήθηκε (1840) και έζησε στο Αγρίνιο (ως το 1888) σε ένα σπίτι «αρκετά απομακρυσμένο από την πόλη», στη συνοικία Καραπανέϊκα, στο ισόγειο του οποίου είχε ανοίξει μπακάλικο και είχε αποκτήσει καλή πελατεία από τα διάφορα κοντινά χωριά. Με το μπακάλικο και με οικονομίες κατάφερε να αποκτήσει μια κτηματική περιουσία: δυο χωράφια (καμιά εβδομηνταριά στρέμματα) και δυο αμπέλια (εικοσιπέντε στρέμματα) που του απέδιδαν ένα σημαντικό εισόδημα.

Παντρεύτηκε περασμένα τα τριανταπέντε του χρόνια με τη Χαρίκλεια, δεκαεφτά χρονών, κόρη του Γεωργίου Καββαδία και απέκτησε μαζί της τέσσερα αγόρια και δύο κορίτσια. Πέθανε όμως αρκετά νέος, σε ηλικία 48 χρονών από «διπλή πνευμονία», αφήνοντας ορφανά έξι παιδιά, από τα οποία το μεγαλύτερο ήταν μόλις 10 χρονών.

Μετά το θάνατό του η Χαρίκλεια Παπαστράτου (μόλις τριαντάρα) έκλεισε το μπακάλικο και ανέλαβε μόνη της τα κτήματα, κυρίως τα αμπέλια, που τους εξασφάλιζαν ένα εισόδημα έξι ως οχτώ χιλιάδες οκάδες κρασί. Ήταν φημισμένο το "κρασί της Παπαστράταινας".²⁹

Μεγαλώνοντας τα τρία μεγαλύτερα αγόρια προχωρούν για σπουδές. Ο Επαμεινώνδας εγγράφεται φοιτητής στη Φυσικομαθηματική σχολή του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (1895) και ο Ιωάννης εγγράφεται (1896)

²⁹ Ευ. Παπαστράτου, ό.π., σσ.19-20.

στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο Σωτήρης αντίθετα με τη βούληση των αδελφών του κατατάσσεται εθελοντής στο στρατό(1900) με την ελπίδα να καταταγεί αργότερα στη Στρατιωτική Σχολή Υπαξιωματικών.

Ο Ευάγγελος Παπαστράτος το 1896 τελειώνει το Σχολαρχείο με βαθμό «καλώς» και επέλεξε να εργαστεί ως μαθητευόμενος στο εμπορικό κατάστημα υφασμάτων του Αναστασίου Παναγόπουλου (20 Ιουλίου 1896), που συνεργαζόταν με τον πεθερό του τοκιστή Κώστα Αντωνόπουλο και με έναν άλλο τοκιστή του Αγρινίου τον Βασίλη Φαφούτη.

Μετά από πενταετή εργασία το 1901 αποχωρεί από το εμπορικό για μια καλύτερη θέση στην Εταιρεία «Ρόζη και Βαρνάβα», που ήταν μια από τις μεγαλύτερες του νομού Αιτωλοακαρνανίας και εμπορευόταν σχεδόν όλα τα εγχώρια προϊόντα. Εκεί νεαρός υπάλληλος (17χρονος) είχε αναλάβει την παρακολούθηση της εισαγωγής και εξαγωγής των προϊόντων. Με τον καιρό του δόθηκε η ευκαιρία, να παρακολουθεί και την εργασία των καπνών που τον ενδιέφεραν ιδιαίτερα. Λίγα χρόνια μετά, το 1906, αποχωρεί από το γραφείο των «Ρόζη και Βαρνάβα» με σκοπό να ξεκινήσει δική του επιχείρηση. Ο Σωτήρης Αυγερινός, αυτοδημιούργητος Κεφαλλονίτης, που εργαζόταν στην περιφέρεια του Αγρινίου, κυρίως στην τυροκομία του προτείνει να συνεργαστούν στο εμπόριο εγχώριων προϊόντων. Η πρόταση ήταν δελεαστική αφού ο Αυγερινός αναλάμβανε να διαθέσει τα απαιτούμενα κεφάλαια για μια νέα σοβαρή επιχειρηματική δραστηριότητα. Στις 19 Ιουλίου 1906, ιδρύεται η Εταιρεία "Αυγερινός και Παπαστράτος" με κεφάλαια 6.000 δρχ. που ανέλαβαν από μισά ο καθένας. Ο Ευάγγελος Παπαστράτος τις 3.000 δρχ. που του αναλογούσαν δανείστηκε από τον τοκιστή Κ. Αντωνόπουλο. Έτσι σε ηλικία 22 χρόνων ήταν ένας καπνέμπορος και το όνομα Παπαστράτος χαρακτήριζε μια Εταιρεία, που ως κύρια απασχόλησή της είχε το καπνεμπόριο. Η Εταιρεία αυτή από την αρχή της σύστασής της προσπάθησε να πετύχει τη συστηματοποίηση της επεξεργασίας του καπνού για την εξασφάλιση της καλύτερης ποιότητας και επομένως της μεγαλύτερης αξίας του προϊόντος, καθώς και την άμεση επαφή με την κατανάλωση. Και τούτο ώστε να μην εξαρτάται πλήρως από τους Πατρινοί εμπόρους, οι οποίοι είχαν για πάρεργο την εξαγορά των καπνών και όριζαν ενιαίες τιμές, αδιαφορώντας για την ποιότητά τους.

Η Εταιρεία διαρκώς προόδευε, ώσπου οι Βαλκανικοί πόλεμοι, η στράτευση του Ευάγγελου και πολλών υπαλλήλων της, ανέκοψε την ανοδική πορεία της. Η κατάσταση της υγείας του Αυγερινού και η μακρόχρονη αντιφυματική θεραπεία του τον οδήγησε στην απόφαση να αποσυρθεί από την Εταιρεία, η οποία διαλύεται το

1913. Αμέσως μετά 18 Μαΐου 1913 ιδρύεται στο Αγρίνιο, η Ομόρρυθμος Καπνεμπορική Εταιρεία Αφοί Παπαστράτου, με ιδρυτικά μέλη τον Ευάγγελο και το Σωτήρη Παπαστράτο. Αργότερα θα προσχωρήσουν σε αυτή ο Γιάννης και ο Επαμεινώνδας Παπαστράτος.

Οι παραγγελίες καπνών Αγρινίου τόσο για τις καλές ποιότητες, όσο και για τη διαφήμιση που πέτυχε η Εταιρεία, αυξάνονταν διπλασιαζόμενες από χρόνο σε χρόνο. Τον Αύγουστο του 1919 η Εταιρεία των αδελφών Παπαστράτου, αποφασίζει τη μεταφορά της έδρας της από το Αγρίνιο στην Αθήνα, αρχικά στην οδό Σωκράτους 85 και το 1925 στην οδό Σταδίου 31, 2^{ος} όροφος. Συγχρόνως η Εταιρεία έχοντας άρτια οργάνωση εξαπλώνεται στα κυριότερα καπνεμπορικά κέντρα της Ελλάδας: Αγρίνιο, Πειραιά, Βόλο, Ναύπλιο, Καρδίτσα, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Δράμα, Ξάνθη, Σάμος, Μυτιλήνη, Κυκλάδες. Υποκατάστημα είχε ανοίξει και στη Σμύρνη, το οποίο το βρήκε η καταστροφή της πόλης στα 1922. Η Εταιρεία εγκατέστησε στα υποκαταστήματά της σύγχρονα μηχανήματα, διάφορα όργανα και σκεύη επεξεργασίας, φροντίζοντας συγχρόνως για την υγιεινή διαβίωση των εργαζομένων της, αλλά και τη συντήρηση των καπνών με την κατάλληλη τεχνική υποστήριξη. Στόχος της ήταν η προώθηση των Ελληνικών καπνών στο εξωτερικό.³⁰

Την εγκατάσταση των υποκαταστημάτων εσωτερικού ανέλαβε ο Σωτήρης και χάρη στην οργανωτικότητά του υπήρξε υποδειγματική. Ο ίδιος στον απολογισμό του 1936 ανάμεσα σε άλλα τόνισε και τα εξής:

"Από την πρώτη στιγμή, η προσπάθεια της Εταιρίας μας ήταν διαρκώς πώς να επιβάλει στο εξωτερικό τη φήμη των ελληνικών καπνών. Για να το επιτύχει όμως χρειάστηκε εργασία επίμονη κι εξαντλητική εδώ πέρα. Για να καλυτερέψει η ποιότητα των εξαγομένων καπνών μας χρειάστηκε να εξασφαλιστεί η καλύτερη συντήρηση κι επεξεργασία του καπνού, να ξεχαστούν παλιές κακές συνήθειες, να καταρτιστεί προσωπικό ειδικευμένο, και γενικά να οργανωθεί η Εταιρία μας πάνω σε νέες αρχές που ν' ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις του διεθνούς εμπορίου.

Εγκαίρως είδε η Εταιρία μας πως οι αποθήκες, όπου γινόταν η επεξεργασία των καπνών στα διάφορα καπνικά κέντρα, ήταν ανθυγιεινές για τους εργάτες και δεν είχαν ούτε τις στοιχειωδέστερες ανέσεις που χρειάζεται ένας άνθρωπος. Αλλά και τα καπνά είχαν ανάγκη από πολύ προσεκτικότερη μεταχείριση. Ιδίως στην Παλιά Ελλάδα (στις

³⁰ Βλ. Μέλίου Ν., Μπαφούνη Ευ. (επιμ.-συγγραφή): *75 Χρόνια Παπαστράτος (1931-2006)* Ι.Μ.Τ.Ι.Ε., Αθήνα 2006, σσ. 38-39.

νέες επαρχίες το καπνεμπόριο ήταν καλύτερα οργανωμένο), τα καπνά αποθηκεύονταν ως τότε με τρόπο ακατάλληλο κι αυτό προκαλούσε πολλές βλάβες, πού ζημίωναν τα συστατικά τους.

Σ' εποχή που κανένας από τους τέσσερις αδελφούς δεν είχε ακόμα αποκτήσει δικό του σπίτι, η Εταιρία μας ετοίμασε ένα οικοδομικό πρόγραμμα κι έχτισε διαδοχικά στα μεγαλύτερα καπνοπαραγωγικά κέντρα δώδεκα υποδειγματικές μεγάλες καπναποθήκες, μέσα στις όποιες εξασφαλίστηκαν βαθμιαία οι απαραίτητες συνθήκες για την υγεία, την άνεση και την καθαριότητα του εργατικού προσωπικού καθώς κι η καλή συντήρηση των καπνών.

Με την παρακολούθηση και την επιμονή, βρέθηκε ο καλύτερος τρόπος και με διάφορα νέα σκεύη κι εργαλεία πού κατασκευάστηκαν από την Εταιρία μας ύστερα από πολλές δοκιμές, κατορθώθηκε να γίνεται άρτιος ο καθαρισμός κι η επεξεργασία του καπνού, ν' απαλλάσσεται από τις ξένες ύλες, να γίνεται η συσκευασία του ευπαρουσίαστη, άλλα και να εκτελείται όλη η εργασία από τον εργάτη πιο άνετα, μέσα σε περιβάλλον καθαρό κι υγιεινό".³¹

Η ανέγερση του εντυπωσιακού τριώροφου κτιρίου των Καπναποθηκών Παπαστράτου, (εικόνα 51) που βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, λίγα μέτρα πιο κάτω από το Δημαρχιακό Μέγαρο Αγρινίου, στην οδό Δεληγιώργη και Παπαθανάση, τοποθετείται στην πενταετία 1920-1925, σύμφωνα με τις προφορικές πηγές, οι οποίες συγκλίνουν με αυτά που αναφέρει ο Ευ. Παπαστράτος, για την ίδρυση δώδεκα μεγάλων καπναποθηκών στα μεγαλύτερα καπνοπαραγωγικά κέντρα μετά το 1919.³² Το κτίριο αυτό έχει εμβαδόν 1877 μ., Μήκος 45,12 μ. Πλάτος 38,19 τ.μ. Τόσο αυτό, όσο και το διπλανό μικρότερο κτίριο, στο οποίο αρχικά στεγάζονταν τα γραφεία της Εταιρείας, ενώ αργότερα διαμορφώθηκε σε ξενώνα των ιδιοκτητών, είναι λιθόκτιστα και έχουν στέγες με γαλλικά κεραμίδια. Τοποθετούνται στην ύστερη νεοκλασική περίοδο, με επιρροές από τον εκλεκτισμό σε ήπια διακοσμητικά στοιχεία, όπως τα περιθώρια των παραθύρων και οι οριζόντιες ταινίες. Στο πέρασμα του χρόνου έχει υποστεί επεμβάσεις και προσθήκες, ήδη από την περίοδο του μεσοπολέμου. Οι πιο σημαντικές είναι ότι προστέθηκε ο τρίτος όροφος και ότι το αρχικό σχήμα "Π" των αποθηκών έγινε τετράπλευρο.³³

³¹ Ευ. Παπαστράτου, ό.π., σσ. 144 -145.

³² Στο ίδιο, ό.π., σ. 144.

³³ Εφ. Η Καθημερινή, 11 Μαρτίου 2000.

Στο εσωτερικό του κτιρίου σχηματίζονται τεράστιες αίθουσες σε κάθε ένα από τους ορόφους και το ημιυπόγειο. Μόνο κολόνες διακόπτουν το ενιαίο των χώρων αυτών με τα παλιά, αλλά καλοδιατηρημένα ξύλινα πατώματα και ταβάνια, τα οποία διατηρούν ακόμα τη μυρωδιά του καπνού, που είχε τρυπώσει σε κάθε χαραμάδα τους.

Οι καπναποθήκες αυτές εκτός από χώρο που είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την ιστορία του καπνού και είναι ποτισμένος με ιδρώτα χιλιάδων καπνεργατών και καπνεργατριών, συνδέονται επίσης και με ιστορικές εποχές βαθιά χαραγμένες στη συλλογική μνήμη των κατοίκων του Αγρινίου και της ευρύτερης περιοχής. Κατά τη διάρκεια του Ελληνοϊταλικού πολέμου στέγασαν νοσοκομείο του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού. Ακόμη σήμερα διαβάζει ο επισκέπτης τις επιγραφές σε ορισμένες πόρτες: Θάλαμος "Έλλη", "Κορυτσάς", Αργυροκάστρου"...³⁴ Στο νοσοκομείο αυτό νοσηλεύτηκε για λίγες μέρες και ο ποιητής Οδυσσέας Ελύτης. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες το κτίριο αυτό στα χρόνια της Κατοχής το είχαν επιτάξει οι Γερμανοί. Μετά την απελευθέρωση επανήλθε στην αρχική λειτουργία του ως χώρος αποθήκευσης και επεξεργασίας καπνού, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '80. Από τότε οι καπναποθήκες μεταφέρθηκαν σε νέο χώρο και το κτίριο εκκενώθηκε. Λειτουργήσαν ξανά το 2002, προσωρινά βέβαια, όχι ως χώρος επεξεργασίας καπνού, αλλά ως χώρος πολιτισμού, φιλοξενώντας την αναδρομική έκθεση του διακεκριμένου Αγρινιώτη ζωγράφου Χρήστου Μποκόρου. Οι διάδοχοι των Α^{φωv} Παπαστράτου, ενίσχυσαν την έκθεση, έβαψαν τους τοίχους, βοήθησαν στην εγκατάσταση χαμηλού φωτισμού κ.α. Πνοή νέας ζωής και δημιουργίας εισέδωσε για ένα μήνα (23 Απριλίου-23 Μαΐου) στο εμβληματικό για την πόλη του Αγρινίου μνημείο, της ακμής και παρακμής του καπνού.³⁵

Έκτοτε και μέχρι σήμερα (2007) παραμένουν ερημικά κλειστές. Ο Δήμος Αγρινίου μετά την αποδοχή της δωρεάς των Νεώτερων Αποθηκών Παπαστράτου στην οδό Δαγκλή και Παπαθανάση, που έγινε από τους απογόνους της οικογένειας Παπαστράτου αποφάσισε να προβεί σε εξαγορά των «παλαιών» Αποθηκών που βρίσκονται στον ίδιο χώρο, προκειμένου να αποτελέσουν μαζί με τις «νεώτερες» ένα ενιαίο κοινωφελή χώρο (εικόνα 52). Η απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου πάρθηκε το 2005.³⁶

³⁴ Προφορικές μαρτυρίες αναφέρουν ότι στο «νοσοκομείο» αυτό των καπναποθηκών Αγρινίου νοσηλεύτηκε τραυματίας ο ποιητής Οδυσσέας Ελύτης.

³⁵ Εφ., *Τα Νέα*, Μ. Τετάρτη 26 Απριλίου 2000.

³⁶ Αρ. Απόφασης 196/2005.

Από τότε τα πράγματα διαφοροποιήθηκαν και η Εταιρεία Phillip Morris International, η οποία έχει αγοράσει (2003) την ΠΑΒΕΣ επιδιώκει να εκποιήσει τα κτίρια των αποθηκών Παπαστράτου. Ο Δήμος Αγρινίου με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου (Δευτέρα 4 Ιουνίου 2007) δέσμευσε τη χρήση των Καπναποθηκών μετά την πώλησή τους για : Διοίκηση, Πολιτισμό και Εκπαίδευση.

Για να έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα της πορείας που ακολούθησαν οι Αγρινιώτες καπνέμποροι Αδελφοί Παπαστράτου, επιχειρούμε μια διαγραμματική καταγραφή της εξέλιξής τους:

Σε μια κρίσιμη περίοδο για το καπνεμπόριο το 1930 οι Αφοί Παπαστράτου αποφασίζουν την ίδρυση μιας πρότυπης καπνοβιομηχανίας στην Ελλάδα. Έτσι ιδρύουν την Καπνοβιομηχανική Επιχείρηση με την επωνυμία «ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΣ Ανώνυμος Βιομηχανική Εταιρεία Σιγαρέτων» ή με τα αρχικά ΠΑΒΕΣ, που είχε σκοπούς α) τη βιομηχανία του καπνού τόσο στην Ελλάδα, όσο και σε ξένες χώρες και β) το εμπόριο των βιομηχανικών καπνικών προϊόντων στις εσωτερικές και εξωτερικές αγορές και κάθε άλλη ενέργεια σχετική με τη βιομηχανία σιγαρέτων όπως π.χ. κυτιοποιία κλπ.

Στις 30 Μαΐου 1931 γίνονται τα εγκαίνια του καπνοβιομηχανικού κολοσσού στον Πειραιά. Σε μια εποχή που η Ελληνική καπνοβιομηχανία ήταν σχεδόν «πρωτόγονη», οι αδελφοί Παπαστράτου ίδρυσαν μια καπνοβιομηχανία εφάμιλλη των Ευρωπαϊκών.³⁷ Ο Ελ. Βενιζέλος "πέσας ηλεκτρικών κομβίων έθεσεν εις κίνησιν την λειτουργίαν του όλου δαιδαλώδους συγκροτήματος των μηχανημάτων των εγκατεστημένων εις τους εξ ορόφους των εργοστασίων".³⁸

Το εργοστάσιον αυτό αναμφισβήτητα συντέλεσε στο ανυψωθεί η στάθμη της σιγαρετοβιομηχανίας στην Ελλάδα. Η άρτια κατασκευή και καλαίσθητη συσκευασία των προϊόντων του έγινε αφορμή να αναπτυχθεί μια ευγενική άμιλλα,³⁹ όπως γράφει

³⁷ Η εφ. Καθημερινή 31 Μαΐου 1931 σε πρωτοσέλιδό της σημειώνει: «Μια Ελληνική Καπνοβιομηχανία εφάμιλλος αν μη υπερτέρα των ευρωπαϊκών. Τα νεώτατα συστήματα καθαρισμού και κατεργασίας του καπνού. Δια στροβίλων. Τεχνητά σύννεφα προς ύγρανσιν. Η μηχανή που βλέπει και αισθάνεται. Πρωτοφανείς εις αρτιότητα εγκαταστάσεις δια το έμπυχον υλικόν της βιομηχανίας». Η ημερήσια Πειραιϊκή εφημερίδα Χρονογράφος (Σάββατο 30 Μαΐου 1931) σε πρωτοσέλιδό της γράφει: «Το εργοστάσιον Αδελφών Παπαστράτου. Το σύγχρονον Καπνοβιομηχανικόν μαγαθήριον. Το εργοστασιακόν συγκρότημα που τιμά την Εθνικὴν Βιομηχανίαν».

³⁸ Βλ. Μέλιου Ν., Μπαφούνη Ευ. (επιμ. - συγγραφή), ό.π., σ. 53.

³⁹ [Την εποχή αυτή στην Ελλάδα] « υπήρχαν λίγες σοβαρές σιγαρετοβιομηχανίες όπως: του Καραβασίλη αρχικά στον Πόργο και έπειτα στην Αθήνα, του Ματσάγγου στο Βόλο, του Βάρκα και του Μαργαρίτη

ο Ευ. Παπαστράτος, με αποτέλεσμα να αυξηθεί η κατανάλωση, να βελτιωθούν οι τιμές του καπνού και να έχουν ανάλογη ωφέλεια οι καπνοπαραγωγοί. Επίσης και τα κρατικά έσοδα αυξήθηκαν από τη φορολογία του καπνού.

Οι καπνεμπορικές και καπνοβιομηχανικές εργασίες των αδελφών Παπαστράτου προόδευαν, ώσπου ήρθε ο πόλεμος και η κατοχή, που «λάβωσαν» και τις καπνικές επιχειρήσεις. Μεταπολεμικά όμως, ύστερα από αδιάκοπες προσπάθειες ανυψώθηκαν πάλι και συνέχισαν την επιτυχή πορεία τους. Ο Ευ. Παπαστράτος τις παρακολουθούσε «με δουλειά και κόπο» μέχρι το 1979, που έφυγε διανύοντας έναν αιώνα ζωής σε ηλικία 95 χρόνων (νωρίτερα είχαν φύγει τα τρία αδέλφια του).

Το 2003 αποτελεί ορόσημο στην ιστορία της Εταιρείας «Αφοί Παπαστράτου», η οποία γίνεται πια international, αφού αγοράστηκε από τη Phillip Morris International, η οποία από τότε ως σήμερα συνέχιζε με επιτυχία τη διαδρομή της ιστορικής εταιρείας.⁴⁰

Οι αδελφοί Παπαστράτου εκτός από το επιχειρηματικό τους δαιμόνιο ανέπτυξαν και ένα αξιοθαύμαστο κοινωνικό έργο στη γενέτειρά τους, αλλά και στην Αθήνα και τον Πειραιά, όπου μετέφεραν τις δραστηριότητές τους. Οι ισχυροί συναισθηματικοί δεσμοί της οικογένειας Παπαστράτου με την ιδιαίτερη πατρίδα τους έγιναν αιτία για μια σειρά κοινωφελή έργα στην πόλη, για τούτο και δίκαια έχουν χαρακτηριστεί ως μεγάλοι ευεργέτες του Αγρινίου. Θα αναφέρουμε τις πιο σημαντικές προσφορές τους που συντέλεσαν στην εξέλιξη της πόλης:

Το Δημοτικό Πάρκο Αγρινίου έκτασης 54.000 τ.μ., την οποία αγόρασαν οι Αφ. Παπαστράτου από τον Αγρινιώτη ποιητή Κ. Χατζόπουλο και στη συνέχεια διαμορφώθηκε σε «πνεύμονα»⁴¹ της πόλης, (Πάρκο), δωρήθηκε στο Δήμο. Στο χώρο υπάρχει το γραφικό εκκλησάκι του Σωτήρος, ("Αγία Σωτήρα"), το τουριστικό περίπτερο στο βάθος και η θεατρική σκηνή που λειτουργεί το καλοκαίρι.

Το πρώτο μελετημένο σχέδιο πόλεως, το οποίο ανέθεσαν οι αδελφοί Παπαστράτου το 1924 στο μηχανικό Ψιλόπουλο, διαθέτοντας το σημαντικότερο για την εποχή εκείνη ποσό των 400.000 δρχ., που εκπονήθηκε με την προοπτική να αναδειχθεί το Αγρίνιο σε σύγχρονη πόλη, ίσως από τις ωραιότερες της Ελλάδας, δυστυχώς δεν εφαρμόστηκε γιατί έπρεπε να γίνουν πολλές κατεδαφίσεις και

στην Αθήνα, του Πυρπασόπουλου, του Βάθη, του Δεδούλη στον Πειραιά και δυο τρεις άλλες επαρχιακές, αλλά τα συστήματα εργασίας ήταν πολύ καθυστερημένα». Βλ. Ευ. Παπαστράτου, ό.π., σ. 160.

⁴⁰ Βλ. Μέλίου Ν., Μπαφούνη Ευ. (επιμ. - συγγραφή), ό.π., σ. 147 κ.ε.

⁴¹ Βλ. Θ. Θωμόπουλου, *Η ιστορία του Αγρινίου*, Αθήνα 1954, σ. 163.

απαλλοτριώσεις οικοπεδικών εκτάσεων, στις οποίες αντιδρούσαν οι κάτοικοι παραβλέποντας ή αδιαφορώντας για την εξέλιξη της πόλης.⁴²

Το 1927 έπειτα από παρέμβαση των Παπαστραταίων προς τις αρχές, επαναλειτούργησε το εργοστάσιο παραγωγής και παροχής ηλεκτρικού ρεύματος στην πόλη με αποτέλεσμα να ολοκληρωθεί η ηλεκτροδότηση Αγρινίου.

Την ίδια χρονιά επιχορήγησαν τις πρώτες αρχαιολογικές ανασκαφές στο Αγρίνιο για τον εντοπισμό της αρχαίας πόλης.

Το 1932 χτίστηκαν τα δύο επιβλητικά εκπαιδευτήρια, Δημοτικό και Γυμνάσιο με δαπάνη της οικογένειας Παπαστράτου. (Νωρίτερα είχαν διαθέσει σεβαστό ποσό για την επισκευή του γυμνασίου, του γνωστού ως κληροδότημα του Δημ. Στράτου).⁴³

Το Μουσείο και η Βιβλιοθήκη που πλουτίζουν την πολιτιστική ζωή της πόλης χτίστηκαν με τη συνεισφορά των αδ. Παπαστράτου.

Το 1984 με δωρεά της Εταιρείας Παπαστράτου χτίστηκε η Παπαστράτειος Δημοτική Βιβλιοθήκη και η Αίθουσα Τέχνης Αγρινίου. Το 1993 τέθηκαν τα θεμέλια του Παπαστρατείου Μεγάρου, που αποτελεί δωρεά της Παπαστράτος ΑΒΕΣ προς τη Γυμναστική Εταιρεία Αγρινίου (ΓΕΑ).

Το 1998 ιδρύθηκε το Ίδρυμα Παπαστράτου, με σκοπό τη συμβολή στην εξύψωση του πολιτιστικού και εκπαιδευτικού επιπέδου στην Ελλάδα, μέσω της ενίσχυσης κοινωφελών έργων και σκοπών. Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον το ίδρυμα στέκεται αρωγός σε πρωτοβουλίες και δραστηριότητες των πόλεων του Πειραιά και του Αγρινίου: Το 2002 συνέβαλε στη διοργάνωση του Β' Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Στερεάς Ελλάδας, που πραγματοποιήθηκε στο Αγρίνιο. Επίσης απονέμει ετήσιες υποτροφίες στους αποφοίτους των Πανεπιστημιακών Τμημάτων που λειτουργούν στο Αγρίνιο, συνεχίζοντας την παράδοση της οικογένειας Παπαστράτου, η οποία διέθετε σημαντικά ποσά για σπουδές και μετεκπαίδευση, σε αρκετά φτωχόπαιδα της περιοχής του Αγρινίου, αλλά και ευρύτερα του Νομού Αιτωλοακαρνανίας. Ως ενδεικτικό παράδειγμα αναφέρουμε την περίπτωση του

⁴² Το Δημοτικό Συμβούλιο ανέθεσε τότε στο μηχανικό Βασιλείου, επιθεωρητή Δημοσίων έργων Γ' Περιφέρειας Πατρών, την τροποποίηση του σχεδίου. Ακολούθησε και νέα τροποποίηση του ήδη τροποποιημένου σχεδίου από το μηχανικό του δήμου Δ. Ραφτόπουλο και έτσι το Αγρίνιο έχασε την ευκαιρία να αναδειχτεί τότε την τρίτη δεκαετία του 20^{ου} αι. σε σύγχρονη πόλη.

Αξιοσημείωτο είναι ότι οργανώθηκε συλλαλητήριο (1927) με κορύφωμα την έκδοση ψηφίσματος αναθεματισμού των αδελφών Παπαστράτου, οι οποίοι είχαν την ιδέα και χρηματοδότησαν την εκπόνηση του σχεδίου πόλεως! Βλ. Θ. Θωμόπουλου,ό.π., σ. 164 και Γ. Παπατρέχα, ό.π., σσ. 400-405.

⁴³ Θ. Θωμόπουλου,ό.π., σ. 163.

διακεκριμένου γλύπτη Χρήστο Καπράλο. Ο ξένος τύπος στο παρελθόν είχε δημοσιεύσει σχετικά με το ενδιαφέρον και την ηθική και υλική στήριξη της οικογένειας Παπαστράτου προς τους σπουδαστές της περιοχής.⁴⁴

Τα ευεργετήματα της οικογένειας Παπαστράτου δεν περιορίστηκαν μόνο στην πόλη του Αγρινίου, αλλά επεκτάθηκαν και στην Αθήνα, στον Πειραιά και αλλού. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε μερικά: Το Παπαστράτειο περίπτερο Ασκληπιείο Βούλας 60 κλινών, την Παπαστράτειο Επαγγελματική Σχολή Βύρωνος, την Παπαστράτειο παιδική Στέγη στην Αθήνα και τον Πειραιά, τη δωρεά ραδίου στο Αντικαρκινικό Ινστιτούτο, στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό και μια σειρά από αμέτρητες δωρεές υπέρ της Αεροπορίας, του Στρατού και "των πάσης φύσεως αγαθοεργών ιδρυμάτων της χώρας".⁴⁵

Ανάμεσα στις σημαντικές δωρεές που έχει κάνει η Εταιρεία τα τελευταία χρόνια συμπεριλαμβάνονται η επιχορήγηση της Αρχαιολογικής Εταιρείας "Εν Αθήναις" για τις ανασκαφές στο Ακρωτήρι της Σαντορίνης, η ενίσχυση του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου Αθηναίων για το πολιτιστικό κέντρο "Μελίνα Μερκούρη" και η ετήσια συνεισφορά στο Δήμο Πειραιά για την ενίσχυση κοινωφελών σκοπών.

Το 1998 η Εταιρεία ανέλαβε το κόστος υπερπολυτελούς έκδοσης λευκώματος για την ιστορία της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας σε συνεργασία με το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.) και ίδρυσε την Παιδική Εφηβική Βιβλιοθήκη Αγρινίου σε συνεργασία με το Δήμο Αγρινίου και τον Οργανισμό Παιδικών και Εφηβικών Βιβλιοθηκών.⁴⁶

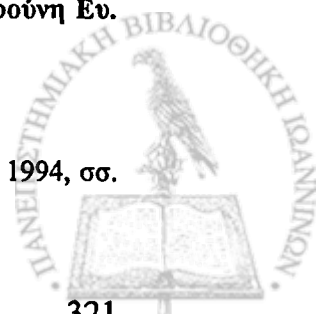
Στη μνήμη των μεγάλων ευεργετών αδ. Παπαστράτου: Επαμεινώνδα, Ιωάννη, Σωτηρίου και Ευάγγελου είναι αφιερωμένη η πλέον κεντρική οδός του Αγρινίου, η οποία αρχίζει από την Πλατεία Δημοκρατίας και καταλήγει στην οδό Ελ. Βενιζέλου.⁴⁷ Οι προτομές των Αφ. Παπαστράτου και της μητέρα στους έχουν στηθεί στο Δημοτικό Πάρκο Αγρινίου (εικόνα 53).

⁴⁴ Υπάρχει δημοσίευμα του Γαλλικού τύπου σχετικό με την προσφορά των αδελφών Παπαστράτου υπέρ των καταγόμενων από την Ακαρνανία σπουδαστών, το 1928. Βλ. Μέλίου Ν., Μπαφούνη Ευ. (επιμ. - συγγραφή), ό.π., σ. 48.

⁴⁵ Θ. Θωμόπουλου, ό.π., σ. 165.

⁴⁶ Μέλίου Ν., Μπαφούνη Ευ. (επιμ. - συγγραφή), ό.π., σ. 179.

⁴⁷ Βλ. Γ. Γερολυμάτου, *Αγρίνιο. Δρόμοι που γράφουν ιστορία*, εκδ. Δ. Μαυρομάτη, Αθήνα 1994, σσ. 248-257.

2.3.4.2. Αποθήκες Α^{φωv} Παπαπέτρου. Η οικογένεια Παπαπέτρου (πρώην Παπαχριστοδούλου) κατάγεται από το χωριό Φυτείες Ξηρομέρου (πρώην Μαχαλάς). Ο Πέτρος, ιερέας στο επάγγελμα (παπα-Πέτρος εξ' ου και η αλλαγή του επωνύμου) είχε παντρευτεί την Αναστασία το γένος Γαλάνη και μαζί της απέκτησε τρία αγόρια και πέντε κορίτσια: Χρήστο, Αναστάσιο, Ιωάννη, Ελένη, Μαρία, Βασιλική, Ελευθερία και Αλεξάνδρα.

Οι τρεις αδελφοί Παπαπέτρου, ο Χρήστος, ο Αναστάσιος και ο Ιωάννης (εικόνα 54), στράφηκαν προς το εμπόριο καπνών, το οποίο ανθούσε στην περιοχή από τις αρχές του 20^{ου} αι., ιδρύοντας την Καπνική Εταιρεία «Αφοί Παπαπέτρου». Προμηθεύονταν καπνά από την περιοχή Αιτωλοακαρνανίας, τα οποία επεξεργάζονταν στις αποθήκες, που είχαν ιδρύσει το 1923 (εικόνα 55).

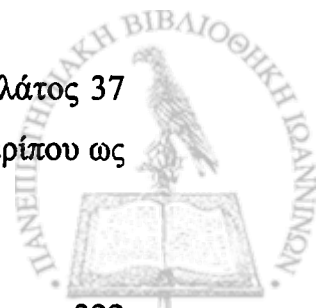
Ο Ιωάννης Παπαπέτρος με τη σύζυγό του Βησσαρία (το γένος Κόκαλη) και τα τρία παιδιά τους κατοικούσαν σε ένα διώροφο στην οδό Παπαστράτου 61. Ο ίδιος ο καπνέμπορας μετέβαινε στα χωριά για την αγορά καπνών που απαιτούσαν οι ανάγκες της Εταιρείας τους και λόγω της εξαιρετικής πείρας, που είχε αποκτήσει, με μεγάλη ευκολία τα κατέτασσε στις ανάλογες ποιότητες.

Οι άλλοι δύο αδελφοί, Χρήστος και Αναστάσιος, εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα, όπου προφανώς διοχετεύονταν τα επεξεργασμένα καπνά για να διατεθούν στη βιομηχανία, προκειμένου να συνεχιστεί το τρίτο στάδιο επεξεργασίας τους, όπως μας πληροφορεί σήμερα (2007) η Αναστασία Ι. Παπαπέτρου (σύζυγος Ανώρου Τσιτσιμελή).

Οι καπναποθήκες Αφ. Παπαπέτρου βρίσκονται στο οικοδομικό τετράγωνο των οδών Κ. Παλαμά και Λ. Μαβίλη (πρώην Παπαφώτη), κοντά στον παλιό σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης (εικόνα 56). Η επιλογή του χώρου δεν ήταν τυχαία, αφού το τραίνο εξυπηρετούσε τη μεταφορά των επεξεργασμένων καπνών, σε μορφή "εμπορικών δεμάτων", στο Κρουνέρι και από εκεί διοχετεύονταν στα λιμάνια της Πάτρας και του Πειραιά.

Στον περιβάλλοντα χώρο του κτιρίου υπήρχαν κάποτε πολλά μικρά σπίτια, ιδιοκτησίας και αυτά των Αφ. Παπαπέτρου, τα οποία νοίκιαζαν στους καπνεργάτες και καπνεργάτριες, που στην πλειοψηφία τους ήταν πρόσφυγες και ένα διώροφο κτίριο όπου στεγάζονταν τα γραφεία της Εταιρείας.

Το επιβλητικό κτίριο των καπναποθηκών έχει μήκος 67 μέτρα και πλάτος 37 μέτρα. Λειτουργήσε από την ίδρυσή του ως τα τέλη της δεκαετίας του '80 περίπου ως

χώρος αποθήκευσης και επεξεργασίας καπνών. Το 1992 με απόφαση του υπουργού ΠΕΧΩΔΕ και με απόφαση του υπουργού Πολιτισμού χαρακτηρίστηκε διατηρητέο.⁴⁸

Το 2002 αγοράστηκαν από το Υπουργείο Πολιτισμού προκειμένου να αξιοποιηθούν ως μουσείο.

Οι καπναποθήκες Α^{φών} Παπαπέτρου έχουν χαρακτηριστεί διατηρητέες με απόφαση του Υπουργού ΠΕ.ΧΩ.Δ.Ε. και με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού.

Στο συμβόλαιο πώλησής τους περιγράφονται με λεπτομέρεια οι χώροι των συγκεκριμένων αποθηκών: [...] συγκροτήματος παλαιών καπναποθηκών Αφών Παπαπέτρου, που έχει χαρακτηριστεί διατηρητέο και χρήζον ειδικής κρατικής προστασίας με τις αρ. 597173089/ 6-5-92 απόφαση Υπουργού ΠΕ ΧΩΔΕ (ΦΕΚ 536/ χ.Δ' / 1982) και αρ. 3342/ 499682/ 20-11-90 απόφαση Υπουργού Πολιτισμού (ΦΕΚ 785/ Β' / 13-12-90) που περιλαμβάνει ημιυπόγειο εμβαδού μέτρων τετραγωνικών χιλίων τετρακοσίων δέκα επτά (1.417μ²), με εμβαδά κλιμακοστασίου ημιυπόγειου μέτρα τετραγωνικά διακόσια ογδόντα έξι (286μ²), ισόγειο εμβαδού μέτρων τετραγωνικών χιλίων τριακοσίων ογδόντα μέτρων και 34% (1.383,34μ²), με εμβαδά κλιμακοστασίου μέτρα τετραγωνικά διακόσια δέκα (210μ²), πρώτο μετά το ισόγειο όροφο εμβαδού μέτρων τετραγωνικών χιλίων εκατόν εβδομήντα πέντε και 65% (1.175,65μ²) με εμβαδόν κλιμακοστασίου μέτρα τετραγωνικά εκατόν πενήντα και 70% (150,70μ²), δεύτερο μετά το ισόγειο όροφο εμβαδού μέτρων τετραγωνικών χιλίων τριακοσίων ογδόντα τριών και 94% (1.383,94μ²) με εμβαδά κλιμακοστασίου μέτρα τετραγωνικά εκατόν πενήντα και 14% (150,14μ²) και τρίτο μετά το ισόγειο όροφο εμβαδού μέτρων τετραγωνικών χιλίων εκατόν εβδομήντα πέντε και 65% (1.175, 65μ²), με εμβαδόν κλιμακοστασίου μέτρα τετραγωνικά εκατόν πενήντα και, 70% (150,70μ²) ήτοι σύνολο εμβαδού κτίσματος μέτρα τετραγωνικά έξι, χιλιάδες πεντακόσια τριάντα πέντε και 58% (6.535,58μ²) και σύνολο εμβαδού κλιμακοστασίου μέτρα τετραγωνικά εννιακόσια σαράντα επτά και 54% (947,54μ²), συνολικού όγκου του κτίσματος μέτρων κυβικών δέκα οκτώ χιλιάδων διακοσίων εξήντα ένα και, 16% (18.261,16μ³) και συνολικού όγκου κλιμακοστασίου μέτρων κυβικών δύο χιλιάδων εξακοσίων πενήντα δύο και 36% (2.652,36μ³), που βρίσκεται, στην

⁴⁸ Με την αρ. 597173089/6-5-92 απόφαση του Υπουργού ΠΕΧΩΔΕ και την αρ. 3342/499682/20-11-90 απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού. Κατασκευάστηκαν από τον πολιτικό μηχανικό Κων/νο Καζαντζή και είναι από τα πρώτα κτίρια στα οποία γίνεται χρήση οπλισμένου σκυροδέματος για την κατασκευή τους. Κ. Πατρώνη, "Τα κτίρια του Αγρινίου", στα *Ιστορικά της εφ. Ελευθεροτοπίας*, 26/9/2002.

κτηματική περιφέρεια πόλης και Δήμου Αγρινίου εντός του εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου της πόλης αυτής, στο υπ'αριθμ, διακόσια δέκα έξι. (216) Οικοδομικό Τετράγωνο στις οδούς Παλαμά και Μαβίλη (πρώην Παπαφώτη) [...] ⁴⁹

Αξιοσημείωτο είναι ότι κατά την περίοδο της Κατοχής, οι Γερμανοί πήραν όλα τα αποθηκευμένα καπνά που υπήρχαν στις αποθήκες Αφ. Παπαπέτρου. «Μας πήραν όλα τα καπνά για δυο τσουβάλια ζάχαρη. Και τότε ο πατέρας μου από τη στεναχώρια του έπαθε διάτρηση στομάχου τότε», λέει χαρακτηριστικά η Αναστασία Παπαπέτρου, κόρη του Ι. Παπαπέτρου. ⁵⁰

Οι αποθήκες στη διάρκεια της Κατοχής από χώρος επεξεργασίας καπνών μετατράπηκε σε χώρο φυλάκισης των Ελλήνων αγωνιστών από τους Γερμανούς κατακτητές, ⁵¹ (κάτι ανάλογο που είχε συμβεί και με τις αποθήκες Α^{φω}ν Παναγοπούλου), γεγονός που η συλλογική μνήμη διασώζει.

Στα υπόγειά τους, όπως μας πληροφορεί ο Παντελής Τσίρος είχαν στοιβαχτεί και πολλοί εβραίοι αιχμάλωτοι, τους οποίους μετέφεραν από την Άρτα και κυρίως

⁴⁹ Συμβόλαιο της πώλησης αστικού ακινήτου, Αρ.27138 (των Αποθηκών Παπαπέτρου), 1 Αυγούστου 2002.

⁵⁰ Προφορική συνέντευξη της Αν. Παπαπέτρου - Τσιτσιμελή.

⁵¹ Και ο Χ. Σ., παιδί τότε θυμάται:

"...Τις προηγούμενες μέρες είχα μία εμπειρία από το πως ζούσαν οι όμηροι που είχαν πιάσει οι Γερμανοί, είχαν πιάσει και τους είχαν βάλει στις αποθήκες Παπαπέτρου και μου 'δωσε η μάνα μου μια μπόλια με λίγο φαγάκι να πάω στον πατέρα μου που ήταν κι αυτός τον είχαν πιάσει γιατί εκείνη τη μέρα που έγιναν οι συλλήψεις στο Αγρίνιο δεν κάνανε εξαίρεση οι Γερμανοί, όποιον έβρισκαν μπροστά τους τον πιάνανε και τον πηγαίνανε στις αποθήκες Παπαπέτρου... είχαν γίνει τα διάφορα γεγονότα εδώ στα Καλύβια ανατίναξαν το τρένο εκεί και έγιναν αυτά τα...και εις αντίποινα οι Γερμανοί μάζεψαν τον κόσμο αυτό και θα πούμε μετά και για την εκτέλεση των 120. Καθώς βλέπετε κάθε μεγάλη Παρασκευή στην πλατεία τα στεφάνια εκεί και βλέπετε και τη διαταγή του Γερμανού διοικητή που λέει ότι το κάναμε αυτό εις σε αντίποινα των γεγονότων που είχαν προηγηθεί μάλιστα. Πήγα λοιπόν σε αυτό το κτίριο όπου ήταν σε ένα μεγάλο χώρο στην αποθήκη Παπαπέτρου, ήτανε στοιβαγμένα γύρω στα 800 - 1000 άτομα, σε άθλιες συνθήκες είχαν δύο - τρεις μέρες εκεί μέσα και, θυμάμαι μια φοβερή μυρουδιά γιατί δεν είχαν αποχέτευση κι εκείνου που μου 'κανε φοβερή εντύπωση ήταν ότι αυτός ο κόσμος ε, δεν είχε που να πάει κι ότι, κατορούσε μέσα σε καζάνια μέσα στο χώρο αυτό και καίγαν εφημερίδες για να σπάσουνε λίγο τη μυρουδιά. Αυτό το έχω πολύ έντονα στο μυαλό μου. Όχι, όχι δεν ήταν παιδάκια, ήτανε μιας ηλικίας από δεκαοχτώ και πάνω ως πούμε, ηλικίας που οι Γερμανοί θέλανε να σκοτώσουνε ή να τιμωρήσουν εν πάση περιπτώσει. Θυμάμαι δε ότι εμένα με άφησαν και μπήκα, με άφησε ο σκοπός και μπήκα μέσα σε αυτό το πράγμα κι είδα αυτό. Οι όμηροι με αγκαλιάζανε, με φιλούσανε, με χαϊδεύανε, τώρα φανταστείτε ένα μικρό παιδί επτά χρόνων να μπει μέσα σε ένα τέτοιο πράγμα και άλλοι κλαίγανε, άλλοι ήταν συγκινημένοι και λοιπά. Ε, και κάποια στιγμή εγώ βγαίνοντας έξω, ο σκοπός στην πόρτα μου 'δωσε μια κλωτσά, πως του ήρθε λοιπόν και μου δίνει μία κλωτσιά βρέθηκα απέναντι. Κατατρομαγμένος λοιπόν, σηκώθηκα, έφυγα, πήγα στο σπίτι και διηγήθηκα στη μάνα μου το τι έγινε...». Συνέντευξη Χ. Σ., 14/4/03 α/α 9, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

από τα Γιάννενα και στη συνέχεια τους οδηγούσαν σε στρατόπεδα της Γερμανίας.
"Τους είδα με τα μάτια μου στις αποθήκες Παπαπέτρου!", λέει χαρακτηριστικά.

Ο ίδιος, βέβαια, στη συνέχεια της αφήγησής του θα προσθέσει και μια άλλη λειτουργία των αποθηκών αυτών, που σημειώθηκε μεταπολεμικά: Χρησιμοποιήθηκαν για "ψυχαγωγική χρήση". Διάφοροι πολιτιστικοί σύλλογοι της πόλης οργάνωναν χορούς και μάλιστα με μεγάλη επιτυχία. «Έτριζαν τα πατώματα από τα βάλς, που ήταν ο χορός της εποχής», λέει χαρακτηριστικά. Και εξηγεί τη συμμετοχή του κόσμου στη διασκέδαση: Οι άνθρωποι «άρπαζαν την ευκαιρία μετά την απελευθέρωση για κατάκτηση των όσων τα δύσκολα εκείνα χρόνια εστερήθηκαν...». ⁵²

Μεταπολεμικά οι Αφοί Παπαπέτρου δεν ασχολήθηκαν με το καπνεμπόριο, όπως αναφέρει η απόγονος της οίγενείας Αναστασία Παπαπέτρου σήμερα (2007). Ένα μέρος του εξωτερικού χώρου πουλήθηκε (εκείνο στο οποίο υπήρχαν τα μικρά σπίτια) και οι καπναποθήκες παραχωρούνταν με ενοίκιο σε καπνεμπόρους όπως για παράδειγμα τους Αφ. Ηλιού.

Το κτίριο των καπναποθηκών αυτών τώρα είναι ιδιοκτησία του Υπουργείου Πολιτισμού, όπως αναφέραμε και περιμένει την κατάλληλη αξιοποίησή του σε χώρο πολιτισμού, για να «ζωντανέψει» και να συνεχίσει να προσφέρει στην πόλη και τους πολίτες της.

2.3.4.3. Αποθήκες Ηλιού. Ο Ηλίας Ηλιού (εικόνα 57) καταγόμενος από τη Σμύρνη εγκαταστάθηκε στο Αγρίνιο με τους αδελφούς του Οδυσσέα και Περικλή μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και ασχολήθηκε με το εμπόριο και την επεξεργασία του καπνού, που ανθούσε την εποχή εκείνη στην περιοχή. Ο ίδιος ως πρόσφυγας έδειξε ιδιαίτερα ενδιαφέρον και ευαισθησία για την εγκατάσταση των προσφύγων και συνέβαλε οικονομικά στη διαμόρφωση του οικισμού Αγίου Κων/νου Αγρινίου. Προσέφερε ένα σημαντικό χρηματικό ποσό ώστε να απαλλοτριωθεί μια έκταση και να προχωρήσει η οικοδόμηση της περιοχής. Στη συνέχεια ενίσχυσε οικονομικά την

⁵² Προφορική μαρτυρία Παντελή Τσίρου καθώς και χειρόγραφες σημειώσεις που μου παρέδωσε. Για ψυχαγωγική χρήση χρησιμοποιήθηκαν μεταπολεμικά και οι αποθήκες Αβραμίκου, Καμποσιώρα και η αποθήκη Ρόζη- Βαρνάβα, όπως αναφέρει ο ίδιος ο πληροφορητής.

ανέγερση του Παλαιού ιερού ναού του Αγ. Κων/νου καθώς και του Δημοτικού σχολείου της περιοχής.⁵³

Οι αποθήκες Ηλιού βρίσκονται στην οδό Μεσολογγίου 17. Έχουν εμβαδόν 802,317 τ.μ. μήκος 530, 51 μ. και πλάτος 23,81. μ.⁵⁴ (εικόνα 58)

Χτίστηκαν κατά τη διάρκεια του Μεσοπόλεμου, τότε που χτίζονταν και οι άλλες μεγάλες καπναποθήκες της πόλης (Παπαστράτου, Παπαπέτρου, Παναγόπουλου) και χρησιμοποιήθηκαν ως χώρος αποθήκευσης και επεξεργασίας καπνού, όπου εργάζονταν εκατοντάδες καπνεργάτες και καπνεργάτριες της περιοχής.

Στη διαθήκη του ο καπνέμπορος Ηλίας Ηλιού που συνέταξε το 1937, ορίζει ότι επιθυμεί μετά το θάνατο της συζύγου του, η ακίνητη περιουσία του να χρησιμεύσει για ίδρυση Ορφανοτροφείου, το οποίο θα φιλοξενεί ορφανά παιδιά ντόπιων και προσφύγων από το Νομό Αιτωλοακαρνανίας, για να μπορέσουν να γίνουν χρήσιμα άτομα στην κοινωνία.

"Μετά τον θάνατον της συζύγου μου η ακίνητη περιουσία μου επιθυμώ όπως χρησιμεύσει δια την ίδρυσιν και συντήρησιν εν Αγρινίω Ορφανοτροφείου, προς διατροφήν και εκπαίδευσιν απόρων ορφανών γηγενών και προσφύγων άνευ διακρίσεως, εκ της περιφερείας του Νομού Αιτωλοακαρνανίας, ίνα δυνηθώσι και καταστώσι ταύτα πολίται χρήσιμοι εις την κοινωνίαν....

Την Διοίκησιν του ιδρύματος τούτου επιθυμώ όπως έχει επιτροπή αποτελουμένη εκ του εκάστοτε Δημάρχου Αγρινίου, του Προέδρου Πρωτοδικών, του Εισαγγελέως, του Δ/ντού Υποκ/ματος της Εθνικής Τραπέζης, των ως άνω αγαπητών μου φίλων Σπυρίδωνος Κακαβιά και Κυριάκου Σουμέλη ισοβίως και ενός εισέτι μέλους, υποδεικνυομένου κατά τετραετίαν υπό της Αγρινίου Τεκτονικής Στοάς...".⁵⁵

Η συγκεκριμένη επιθυμία του Η. Ηλιού δεν πραγματοποιήθηκε. Ο Δήμος Αγρινίου αξιοποίησε όμως την επιβλητική οικία του, την οποία διαμόρφωσε σε παιδικό σταθμό στο προαύλιο του οποίου διατηρείται το μοναδικό συντριβάνι με τη χαρακτηριστική μορφή του καπνόφυτου, που ο ίδιος είχε στήσει στην αυλή του, συμβολοποιώντας με τον τρόπο αυτό την εργασία του ως καπνέμπορος, στην καπνούπολη του νομού Αιτωλοακαρνανίας.

⁵³ Βλ. Σπ. Καραγιάννη, ό.π., σ.31 και Ιω. Κωστάκη, *Μορφές του Τόπου. Δωρητές- Ευεργέτες*, Αγρίνιο 2003, σσ. 32-36.

⁵⁴ Τα στοιχεία από την Πολεοδομία του Δήμου Αγρινίου.

⁵⁵ Πρακτικά Συνεδριάσεως των εν Αγρινίω Πρωτοδικών της 8^{ης} Ιανουαρίου 1938.

Το κτίριο αυτό με Υπουργική Απόφαση που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 350/Β/28-5-1992 χαρακτηρίστηκε ως ιστορικό διατηρητέο Μνημείο.

"Χαρακτηρίζουμε ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο το κτίριο αποθηκών καπνών Ηλίου, στην οδό Μεσολογγίου 17, στο Αγρίνιο, σημερινής ιδιοκτησίας του Δήμου Αγρινίου, διότι πρόκειται για κτίριο με αξιόλογα αρχιτεκτονικά και μορφολογικά στοιχεία, ειδικής χρήσης και λειτουργίας, που σηματοδότησε την οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης του Αγρινίου. "

Το Δημοτικό Συμβούλιο,⁵⁶ ύστερα από συζήτηση ομόφωνα παραχώρησε τη χρήση των Καπναποθηκών Ηλία Ηλίου, για τη στέγαση του Λαογραφικού Μουσείου Αιτωλ/νίας και την επέκτασή του σε Μουσείο Καπνού (192/1995).⁵⁷

Το Σεπτέμβρη του 2003, το Δημοτικό Συμβούλιο Αγρινίου ανακαλεί την προηγούμενη απόφαση και παραχωρεί τη χρήση των Καπναποθηκών Η. Ηλίου στην Πανεπιστημιακή Σχολή Αγρινίου- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, προκειμένου μετά την ανακατασκευή τους, να στεγαστεί το νεοσύστατο τμήμα: Διαχείρισης Πολιτισμικού Περιβάλλοντος και Νέων Τεχνολογιών, που λειτούργησε το Ακαδημαϊκό έτος 2004.⁵⁸ (Το τμήμα αυτό σήμερα (2006) στεγάζεται σε άλλο χώρο).

Οι καπναποθήκες Α^{φωv} Ηλίου, των οποίων το ιδιοκτησιακό καθεστώς δεν είναι απόλυτα καθορισμένο, είναι επιτακτική ανάγκη να συντηρηθούν πριν καταρρεύσουν οριστικά σκεπάζοντας στα ερείπιά τους την κοινωνική ιστορία αυτής της πόλης. Εκτιμάται ότι πρέπει να γίνει έστω και τώρα αλλαγή της διαθήκης ώστε να μπορέσει ο Δήμος Αγρινίου να προχωρήσει στην αξιοποίηση του κτιρίου.

Ο Ηλίας Ηλίου για τις δωρεές τους προς τους πρόσφυγες του σημερινού Δημοτικού διαμερίσματος του Αγ. Κων/νου, αλλά και προς το Δήμο Αγρινίου,

⁵⁶ "Το Δημοτικό Συμβούλιο εγκρίνει ομόφωνα την παραχώρηση της χρήσης των Καπναποθηκών Ηλία Ηλίου. Ιδιοκτησίας του Δήμου Αγρινίου, για τη στέγαση του εν Αγρινίω εδρεύοντος Σωματείου με την Επωνυμία "Λαογραφικό Μουσείο Αιτωλ/νίας" και την επέκτασή του σε "Μουσείο Καπνού"."

⁵⁷ Πρακτικό της με αριθ. 13^{ης} /1995 Συνεδρίασης του Δημοτικού Συμβουλίου Αγρινίου. Αριθ. αποφ. 192/1995.

⁵⁸ "Το Δημοτικό Συμβούλιο αποφασίζει ομόφωνα:

Α) Την ανάκληση της αριθ. 192/95 Α.Δ.Σ. Αγρινίου αποδεσμεύοντας έτσι τη χρήση των Καπναποθηκών Ηλία Ηλίου.

Β) Την παραχώρηση της χρήσης των Καπναποθηκών Ηλία Ηλίου στην Πανεπιστημιακή Σχολή Αγρινίου- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, προκειμένου μετά την ανακατασκευή του, να στεγαστεί το νεοσύστατο Τμήμα Πολιτισμικής Διαχείρισης και Νέων Τεχνολογιών, το οποίο αναμένεται να λειτουργήσει κατά το Ακαδημαϊκό Έτος 2004-2005, ενώ η Πολιτεία από την πλευρά της, υποχρεούται να στηρίζει αυτή την προσπάθεια, παρέχοντας στην πόλη του Αγρινίου τους απαραίτητους οικονομικούς πόρους..." Πρακτικό με αριθ. 12^{ης} /2003 Συνεδρίασης του Δημοτικού Συμβουλίου Αγρινίου. Αριθ. απόφ. 314/2003.

θεωρείται ευεργέτης. Προς τιμή του υπάρχει οδός που φέρει το όνομά του στο κέντρο της πόλης, η οποία αρχίζει από την οδό Κ. Καζατζή και καταλήγει στην πλατεία Δημοκρατίας.⁵⁹

Μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο τα παιδιά του Οδυσσέα Ηλιού: Ανδρέας, Σταύρος, Δάνης και Κώστας Ηλιού, συνέστησαν μια νέα εταιρεία, την οποία ονόμασαν «Αδελφοί Οδ. Ηλιού» και συνέχισαν τις καπνεμπορικές δραστηριότητες της οικογένειας. Ο Κώστας Ηλιού στα 1977 έχτισε τις νέες αποθήκες Ηλιού στη θέση Φούσκαρη Αγρινίου, παρά την Εθνική οδό Αγρινίου – Αμφιλοχίας.⁶⁰

2.3.4.4. Αποθήκες Αφ. Παναγοπούλου. Ο Αναστάσιος Παναγόπουλος γεννημένος στα Καλάβρυτα, είχε έρθει σε μικρή ηλικία στο Αγρίνιο, όπου και εγκαταστάθηκε. Αρχικά εργάστηκε ως τεχνίτης σε τοπική βιοτεχνία μάλλινων ανδρικών ειδών για τους φουστανελάδες. Με τη φιλεργία, την εξυπνάδα και το εμπορικό του δαιμόνιο κατόρθωσε να ανοίξει δικό του κατάστημα και να εξελιχθεί σε έναν από τους ευπορότερους εμπόρους του Αγρινίου. Παντρεύτηκε τη Σπυριδούλα Αντωνοπούλου και απέκτησε μαζί της τέσσερα αγόρια και πέντε κορίτσια. Ο Αναστάσιος παράλληλα με το εμπόριο υφασμάτων έκανε συναιτεριστικές δουλειές σε διάφορα προϊόντα: σιτηρά, καπνά, λάδια, μαλλιά αιγοπροβάτων, με τον πεθερό του Κωνσταντίνο Αντωνόπουλο και με τον κουμπάρο του Βασίλη Φαφούτη. Με το δεύτερο έκαναν χωριστά εμπόριο καπνών. (Κοντά στο Φαφούτη είχε την ευκαιρία ο μικρός υπάλληλος τότε Ευ. Παπαστράτος να μάθει τις ποιότητες των καπνών, βοηθώντας τους εργάτες στη διαλογή καπνού). Ο Αναστάσιος Παναγόπουλος πέθανε το 1898 και ανέλαβε τη διεύθυνση του εμπορικού ο ανιψιός του Επαμεινώνδας μαζί με το γιό του τον Ανδρέα Παναγόπουλο. Μετά από ένα χρόνο (1899) δολοφονήθηκε ο Επαμεινώνδας Παναγόπουλος, οπότε αναλαμβάνει τη διεύθυνση ο Ανδρέας με την επίβλεψη του παππού του τοκιστή Κ. Αντωνόπουλου και τον Β. Φαφούτη, συνεργάτη του πατέρα του στην εμπορία καπνών.⁶¹

Ο Ανδρέας Παναγόπουλος πρωτότοκος γιος του Αναστασίου, γεννήθηκε το 1883 στο Αγρίνιο. Μετά το θάνατο του πατέρα του Αναστασίου (1898) ανέλαβε την καπνεμπορική επιχείρηση και μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα επέκτεινε τις δραστηριότητες της εταιρείας, εξάγοντας καπνά όχι μόνο στην Αίγυπτο, που ήταν μια

⁵⁹ Βλ. Γ. Γερολυμάτου, ό.π., σ. 17.

⁶⁰ Βλ. στη συνέχεια στο παρόν κεφάλαιο 2.3.5. «Αποθήκες μετά τον πόλεμο».

⁶¹ Βλ. Ευ. Παπαστράτου, ό.π., σσ. 53-57.

από τις σημαντικότερες χώρες εισαγωγής Ελληνικών καπνών αλλά και στην Γερμανία, η οποία ήταν μια σημαντική αγορά τότε.

Μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, δύο σημαντικά γεγονότα σημάδεψαν την πορεία της εμπορικής εταιρείας Παναγοπούλου: Το πρώτο ήταν η αρχή μιας συνεργασίας της με την British American Tobacco (B.A.T.) Company το 1923, η οποία ήταν ο κυριότερος αγοραστής των καπνών Αγρινίου. Το δεύτερο ήταν η απόφαση του Ανδρέα Παναγόπουλου να πολιτευτεί, για τούτο κάλεσε τα αδέρφια του Μενέλαο, Κων/νο και Αχιλλέα να εισέλθουν στην επιχείρηση. Έτσι η εταιρεία στα 1925 διαμορφώθηκε σε συνεργασία των αδελφών Παναγοπούλου και του Ιωάννη Ροντήρη, ο οποίος ήταν γαμπρός τους. Η νέα εταιρεία μετά την οικονομική κρίση του 1929 διαρκώς προόδευε και καθιερώθηκε ως προμηθευτής καπνών στις καπνοβιομηχανίες της Βρετανίας, Γερμανίας, Αιγύπτου και Αμερικής. Η εταιρεία άνοιξε και θυγατρική στο Αμβούργο η οποία κατά το μεσοπόλεμο ήταν το κυριότερο κέντρο καπνού στην Ευρώπη και απέκτησε ισχυρή φήμη. Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου η εταιρεία αναγκάστηκε να σταματήσει τις δραστηριότητές της, γιατί αρνήθηκε να συνεργαστεί με τους κατακτητές. Μετά τον πόλεμο και την κατοχή επαναλειτούργησε συνεχίζοντας τις εξαγωγές της και την ανοδική πορεία της.⁶²

Ο Ανδρέας Παναγόπουλος παράλληλα με τις εμπορικές δραστηριότητές του, είχε αναπτύξει και αξιόλογη κοινωνική δράση στο Αγρίνιο. Χάρη στην καλλιέργειά του, την ενεργή παρουσία του, τις ανθρωπιστικές αντιλήψεις του, το ήθος και την απλότητα της συμπεριφοράς του καθιερώθηκε ως πρόσωπο κοινής αποδοχής στην τοπική κοινωνία, με αποτέλεσμα να εκλεγεί δήμαρχος για δύο συνεχείς τετραετίες από το 1925-1933 και βουλευτής Αιτωλοακαρνανίας το 1935. Επανεκλέχτηκε δήμαρχος το 1951, αλλά ο θάνατος το 1952 σταμάτησε τη δημιουργική πορεία του.

Ως δήμαρχος Αγρινίου ανέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα και πραγματοποίησε έργα υποδομής και ανάπτυξης αξιοποιώντας τις δωρεές και διατηρώντας προσωπική σχέση με τους ευεργέτες για την πρόοδο της πόλης, (χαρακτηριστική ήταν η φιλία με τον Ευ. Παπαστράτο, ο οποίος έδειχνε έμπρακτα το ενδιαφέρον του για το Αγρίνιο). Επιγραμματικά θα αναφερθούμε στα σημαντικά έργα, που συντελέστηκαν κατά την περίοδο της δημαρχίας του με στόχο τον εκσυγχρονισμό του Δήμου Αγρινίου:

⁶² Μετάφραση από το μηνιαίο περιοδικό "TOBACCO INTERNATIONAL", 15 Φεβρ. 1989, στο ένθετο λογοτεχνικό φύλλο της εφ. *Εβδομάς*, Ιουλ. 1997, αρ.16, σ. 12.

Το 1926 ενέκρινε σημαντικό χρηματικό ποσό (80.000) για την ανασκαφή και τον εντοπισμό του Αρχαίου Αγρινίου. Το 1928 πραγματοποιήθηκε ο γενικός ηλεκτροφωτισμός της πόλης. Ακολούθησε η κατασκευή υδραγωγείου και δικτύου ύδρευσης (1930). Το 1932 κατασκευάστηκε η δημοτική αγορά, απαλλάσσοντας, το Αγρίνιο από τη θέα των διασκορπισμένων ιχθυοπωλείων και κρεοπωλείων στο κέντρο του.⁶³ Το 1932 με προσφορά των Αδελφών Παπαστράτου έγιναν τα "Παπαστράτεια Εκπαιδευτήρια" και ταυτόχρονα μετά από διαπραγματεύσεις ο δήμαρχος-Ανδρέας Παναγόπουλος, πέτυχε να δεσμεύσει το Υπουργείο Παιδείας, να αναγερθούν άλλα τρία σχολεία με δαπάνες του υπουργείου.

Επί της δημαρχίας του επίσης δόθηκε οριστική λύση στο στεγαστικό πρόβλημα των προσφύγων, που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή μετά την Μικρασιατική καταστροφή, οι οποίοι στεγάστηκαν σε οικισμούς στον Άγιο Κων/νο Αγρινίου και όχι στο σημερινό Πάρκο (κτίμα των Αφ. Παπαστράτου που είχαν αγοράσει από τον Κ. Χατζόπουλο).

Η πρόοδος που συντελείται στην πόλη κατά την περίοδο αυτή πιστοποιείται και με τη λειτουργία υποκαταστημάτων των Τραπεζών: Εμπορική Τράπεζα το 1924, Τράπεζα Ελλάδος 1930, Αγροτική Τράπεζα 1934. Το 1932 με Προεδρικό Διάταγμα ιδρύεται το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο.

Αξιοσημείωτο είναι ότι το 1933 ιδρύεται στην πόλη ο Καπνικός Σταθμός, ένα επιστημονικό κέντρο για τον καπνό, που ανθούσε στην περιοχή. Η πρόοδος εκτείνεται παρατηρείται και στον πολιτιστικό τομέα: θεατρικές παραστάσεις, εκδόσεις εφημερίδων (*Θάρρος, Φως, Τριχωνίς*), καθώς και πολιτιστικοί σύλλογοι και σωματεία με αξιοθαύμαστη δραστηριότητα δημιουργούνται στην πόλη.⁶⁴ Ως ένδειξη τιμής προς το δήμαρχο Ανδρέα Παναγόπουλο, η πλατεία (Συντριβάνι) μπροστά στο Δημαρχείο και η οδός που καταλήγει στην οδό Εθν. Αντίστασης, φέρουν το όνομά του.

Το 1952 ο γιος του Ανδρέα Παναγόπουλου Αναστάσιος (Τάσος) και ο γιος του Ιωάννη Ροντήρη, Αθανάσιος, (Θανάσης) ανέλαβαν την επιχείρηση.

Ο Τάσος Παναγόπουλος (εικόνα 59) γεννήθηκε στο Αγρίνιο. Μετά την ολοκλήρωση των βασικών σπουδών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, εισάγεται στη Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών από την οποία

⁶³ Βλ. Θ. Θωμόπουλου, *Το Αγρίνιο*, 1954, σσ. 148, 151.

⁶⁴ Βλ. Κ. Κακαβιά, *"Ανδρέας Παναγόπουλος"* στο ένθετο αφιέρωμα της εφ. *Εβδομάς*, Ιουλ. 199, αρ. 16.

αποφοίτησε το 1940. Κατά τη διάρκεια της φοιτητικής του ζωής εντάσσεται στο φοιτητικό κίνημα και δραστηριοποιείται στους φοιτητικούς αγώνες για το δίκαιο και την ελευθερία.

Επιστρέφει στο Αγρίνιο όπου εργάζεται ως δικηγόρος. Και συνάμα ασχολείται με τις καπνεμπορικές επιχειρήσεις Αφ. Παναγοπούλου. Η δικηγορική και επιχειρηματική καριέρα διακόπτεται ξαφνικά από την κήρυξη του Ελληνο-Ιταλικού πολέμου, στον οποίο στρατεύεται ως ανθυπίαρχος. Με τη λήξη του πολέμου επιστρέφει και εγκαθίσταται στο Αγρίνιο σε μια δύσκολη εποχή για τον τόπο, που η πείνα και εξαθλίωση είχαν φτάσει στο κατακόρυφο. Οργανώνεται τότε στο ΕΑΜ και από την πρώτη στιγμή εντάσσεται στον Εθνικό Απελευθερωτικό Στρατό του ΕΛΛΑΣ. Είναι ο καπετάν-Δάφνης, που εμπνέει τους συντρόφους του και τους εμπυχώνει στον αγώνα κατά των κατακτητών.

Μετά την απελευθέρωση επιστρέφει στις ειρηνιστικές δραστηριότητές του και γίνεται μέλος της Καπνεταιρείας Αφ. Παναγόπουλοι. Παντρεύεται την Ισμήνη Μάντζου και αποχτά δύο παιδιά, τον Ανδρέα και τη Σπυριδούλα.

Οι προφορικές μαρτυρίες που συγκεντρώθηκαν κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας σκιαγραφούν το προφίλ του Τάσου Παναγόπουλου, ο οποίος έδωσε τη δυνατότητα για εργασία σε εκατοντάδες ανθρώπους από το Αγρίνιο και την ευρύτερη περιοχή, οι οποίοι είχαν άμεση ανάγκη να εργαστούν και ιδιαίτερα τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Σήμερα η μνήμη των πληροφορητών ασφαλώς επιλεκτική, απαλείφοντας τυχόν αρνητικές στιγμές, συγκρατεί μια πολύ θετική εικόνα του Τάσου Παναγόπουλου ως εργοδότη.⁶⁵ Οι πληροφορητές εκτιμούν το γεγονός ότι

⁶⁵ «Στ' Παναγόπουλον δούλεψα πολύ. Μετά πήγα και στον Παπαστράτου, πήγα και στον Ηλιού, πήγα και σε Κρατικά, παντού, όπου είχε μεροκάματο, αλλά στον Παναγόπουλο ήμνα σιάνταρ, δε σχόλαγε το καπνομάγαζο αυτό κόσμο καθόλ'. Αμα έμπαινες μέσα και νασ'να και να μην είχες ιδέα και να μην δουλεύεις καλά καιπολύ, δε σε σχόλαγε το μαγαζί!

Ήτανε καλός άνθρωπος ο Παναγόπουλος ο Τάσος ήτανε πολύ καλός άνθρωπος. Ο Παναγόπουλος κατέβαινε, ερχοντανε μια βολτίτσα, με το χαμόγελο κι έφευγε ο καημένος. Τι κάνετε και το προσωπικό. Δεν υπάρχει τώρα άνθρωπος σαν τον Τάσο το Παναγόπουλο. Στο μαγαζί τ' έδωσε τέτοια σειρά και φήμη. [...] Δώρα στον Παναγόπουλο, τα Χριστούγεννα έδωνε ένα γαλί στους εργατές[...]. Το μαγαζί αυτό ήτανε για τ' φτώχεια τ' Αγρινίου και τα περίχωρα. Ο Παναγόπουλος έφαγε ψωμί η φτώχεια! Τολέω με τ' καρδιά μ' [...].Κι ο Ροντήρης (ο Θανάσης), πολύ καλοί άνθρωποι, δε βρίσκεις...

Ε' τώρα δε μπορείς να το πεις το καλό μανάρι μ'. δε μπορείς να το πεις; Ήτανε ψυχήνονοι ούλοι οι Παναγοπουλαίοι, μη ρωτάς, έφαγαμε ψωμάκι, το '54 πήγα εγώ, δυστοχάγαμε για ψωμί. Πολύ δύσκολα μετά το '50 ας πούμε. Μετά τον πόλεμο, π' τελείωσε ο πόλεμος, να, αυτά τα χρόνια ήτανε δυσκολίες μεγάλες. Έβανε τη φτώχεια μέσα κι δουλεύει. Κι από τα χωριά γύρω Παναιτώλιο, Αβόρανη, διάφορα. Κι απ' τη Μακρυνεία απ' όλα τα χωριά, αλλά επί το πλείστον Αγρίνιο. 600 άτομα μέσα στον Παναγόπουλο 600 εργατρίες εκτός τεχνικοί. Βέβαια. Σταμάταγαν τα μηχανήματα έπρεπε να 'ναι ο τεχνικός εκεί».

δουλεύοντας στις καπναποθήκες του μπόρεσαν να επιβιώσουν, να συντηρήσουν τις οικογένειές τους και να εξασφαλίσουν μια σύνταξη, που τους επέτρεψε να ζήσουν αξιοπρεπώς.

Αναφέρονται επίσης στο κοινωνικό και ευαίσθητο πρόσωπο του επιχειρηματία Παναγόπουλου καθώς και του συνεταιίρου του Θανάση Ροντήρη, καταγράφοντας τις καλές εργασιακές σχέσεις στο χώρο της καπνεπεξεργασίας, αλλά και τις προσφορές των εργοδοτών προς τους εργαζομένους. (Π.χ.: τη γαλοπούλα των Χριστουγέννων). Αναγνωρίζουν ότι χάρη σ' αυτούς "έφαγε ψωμί η φτώχεια". Το καπνομάγαζο "τ' Παναγόπουλου ήταν φτωχομάγαζο", λένε χαρακτηριστικά, δηλώνοντας έτσι την προσφορά του Παναγόπουλου στο εργατικό δυναμικό της περιοχής, το οποίο προερχόταν από τα πιο φτωχά κοινωνικά στρώματα. Όταν ανέλαβε την επιχείρηση σε συνεργασία με το Θανάση Ροντήρη, βοήθησε το εργατικό και το αγροτικό στοιχείο της περιοχής, παρέχοντας εργασία στους καπνεργάτες και καπνεργάτριες και ανακουφίζοντας τους αγρότες από το βάρος της σοδειάς τους με την αγορά των καπνών και καθώς η Εταιρεία προόδευε είχε τη δυνατότητα να δώσει περισσότερα μεροκάματα στους εργάτες και να αγοράσει περισσότερα καπνά από τους παραγωγούς.

Παρά το φόρτο των εργασιών του, ανταποκρίθηκε στο αίτημα των συμπολιτών του και αποφάσισε να διεκδικήσει τη θέση του δημάρχου της πόλης. Εκλέχτηκε με συντριπτική πλειοψηφία στις 5 Ιουλίου 1964.

Επί της δημαρχίας του έγιναν έργα ώστε να αναδειχτεί το Αγρίνιο σε σύγχρονη πόλη και παράλληλα ενίσχυσε την κοινωνική πολιτική του δήμου. Συνοπτικά αναφέρουμε τα σημαντικότερα έργα:

- Ίδρυσε το Λαϊκό Πανεπιστήμιο Αγρινίου, με προπομπό το Σχολείο Λαϊκής Επιμόρφωσης, το οποίο λειτουργούσε στο σημερινό 4^ο Δημοτικό Σχολείο.
- Ίδρυσε την Εταιρεία Ανάπτυξης Πόλεως Αγρινίου με ευρεία εκπροσώπηση των επαγγελματιών, αγροτοεργατικών, επιστημονικών και εκπολιτιστικών οργανώσεων με στόχο την οργάνωση εκδηλώσεων για την ανύψωση του πνευματικού και πολιτιστικού επιπέδου του Αγρινίου και της ευρύτερης περιοχής.
- Αδελφοποίησε το Αγρίνιο, με τη Μπολόνια της Ιταλίας.

- Τίμησε πρόσωπα και γεγονότα που ως τότε η πολιτεία είχε αγνοήσει (προτομή Τσίγκα στην είσοδο της πόλης) και καθιέρωσε το μνημόσυνο για τα θύματα της Γερμανικής Κατοχής και τους 120 εκτελεσθέντες.
- Αγωνίσθηκε για την αναγνώριση της Εθνικής Αντιστάσεως και την αποκατάσταση των αγωνιστών.
- Πρωτοστάτησε στον αγώνα για τη δημιουργία Κεντρικής Ένωσης Δήμων και Κοινοτήτων.
- Ίδρυσε την Επιτροπή Οικονομικής Ανάπτυξης, γιατί πίστευε στο σημαντικό οικονομικό ρόλο του Αγρινίου στο χώρο της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας.
- Πέτυχε την ένταξη του Αγρινίου στα τουριστικά προγράμματα, αξιοποιώντας την ανθρωπογεωγραφία της περιοχής.
- Σχεδίασε και άρχισε την επικάλυψη των ρεμάτων.
- Προχώρησε στη Σύνταξη Κτηματολογίου του Δήμου.
- Εξάγγειλε την ύδρευση της πόλης από τον Αχελώο ποταμό.
- Διαμόρφωσε και επέκτεινε το σχέδιο πόλεως με σύγχρονες προδιαγραφές.
- Πραγματοποίησε την ανέγερση του σημερινού Δημοτικού Μεγάρου. Διαμόρφωσε την κεντρική πλατεία (Δημοκρατίας) και διάνοιξε εμπορικούς δρόμους.
- Αναδάσωσε εκτάσεις συνεχίζοντας το έργο του Παπαποστόλη.
- Ενίσχυσε με σημαντικές επιχορηγήσεις τα σχολεία, τις παιδικές κατασκηνώσεις και τον τόπο.
- Όραμά του ήταν η ίδρυση Πανεπιστημίου Δυτικής Ελλάδας με έδρα το Αγρίνιο. Το έργο του διέκοψε η εφτάχρονη δικτατορία, κατά την οποία ο ίδιος πήρε το δρόμο της εξορίας.

Μετά το θάνατο του Τάσου Παναγόπουλου (στις 9 Ιανουαρίου 1986) τα παιδιά του Ανδρέας και Σπυριδούλα τον αντικατέστησαν στην επιχείρηση, και σε συνεργασία με το θείο τους Θανάση Ροντήρη συνέχισαν την οικογενειακή παράδοση της καπνεμπορικής Εταιρείας ως το τέλος του 20^{ου} αι. περίπου, που έκλεισαν τελευταίες από όλες τις καπνικές επιχειρήσεις στο Αγρίνιο, καταγράφοντας μια πορεία ενός και πλέον αιώνα.

Ο Θανάσης Ροντήρης γεννήθηκε στο Αγρίνιο. Γονείς του ο Ιωάννης Ροντήρης και η Αικατερίνη Παναγοπούλου. Αδελφοί του, ο Λάμπρος και ο Τάσος. Απέκτησε δύο κόρες και δύο εγγόνια. Σπούδασε τοπογράφος μηχανικός στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο Αθηνών. Μετά το θάνατο του πατέρα του, που ήταν καθηγητής, αλλά ασχολήθηκε με το καπνεμπόριο στην οικογενειακή επιχείρηση "Αφοί Παναγόπουλοι", τον αντικατέστησε και από το 1952 μέχρι τέλος της ζωής του ασχολήθηκε με αυτό. Το εξαγωγικό εμπόριο ήταν το αντικείμενο της δουλειάς του όλο το διάστημα και το υπηρέτησε με μεγάλη ευσυνειδησία. Συνεταίρος του ο εξαδελφός του Τάσος Παναγόπουλος, που διετέλεσε και δήμαρχος Αγρινίου και ο θείος του Ντίνος Παναγόπουλος. Μετά το θάνατο του θείου του και του εξαδέλφου του και από το 1986 ήταν ο κύριος ρυθμιστής της Εταιρείας, βοηθούμενος από τα παιδιά του Τάσου Παναγόπουλου. Στη θέση αυτή κατάφερε να συγκεράσει το κέρδος του εμπόρου με το δίκιο του εργάτη και να κρατήσει μια λεπτή ισορροπία.

Από το 1952 μπήκε δυναμικά στην καλλιτεχνική δραστηριότητα του Αγρινίου και μαζί με άλλους διαπρεπείς συμπολίτες πρωταγωνίστησε στην επανίδρυση του Μουσικού Συλλόγου "ΟΡΦΕΥΣ ΑΓΡΙΝΙΟΥ". Το 1963 γίνεται πρόεδρος μέχρι το τέλος της ζωής του. Αγωνίστηκε για τη "Φιλαρμονική" και τη "Χορωδία" του "ΟΡΦΕΑ".

Το 1995 παραδίδει τη Φιλαρμονική στο Δήμο και διατηρεί τη χορωδία, η οποία μέχρι σήμερα (2007) εργάζεται και διακρίνεται στην Ελλάδα και το εξωτερικό.

Ο Θανάσης Ροντήρης (εικόνα 60) πίστευε στην πολιτιστική ανάπτυξη της πόλης και δούλευε ακατάπαυστα γι' αυτό παράλληλα με το φόρτο της εργασίας του. Ήταν ιδρυτικό μέλος αρκετών συλλόγων στο Αγρίνιο, όπως στο Φιλολογικό και λογοτεχνικό όμιλο «Κων/νος Χατζόπουλος», στον Ροταριανό όμιλο Αγρινίου κ.ά. Ήταν επίσης πρόεδρος του Καπνεμπορικού συλλόγου για πολλά χρόνια. Υπηρέτησε συνειδητά την πόλη του μέχρι την 21^η Μαΐου 2005 που έφυγε από τη ζωή.⁶⁶

Το κτίριο αποθήκευσης και επεξεργασίας του καπνού βρισκόταν στην ομώνυμη οδό (διασταύρωση οδών Γρίβα και Αφ. Παναγοπούλου, πρώην Παλαιών Πατρών Γερμανού). Χτίστηκε κατά την περίοδο του μεσοπολέμου. Είχε μήκος 44 μ. και πλάτος 22 μ. Το 1956 το αρχικό διώροφο κτίριο με το ημιυπόγειο επεκτάθηκε και προστέθηκε και τρίτος όροφος (εικόνα 61).

⁶⁶ Τα στοιχεία αυτά είναι από βιογραφικό σημείωμα που μας έδωσε η σύζυγός του Νένα Ροντήρη.

Σχετικά με την αρχιτεκτονική⁶⁷ του λιθόκτιστου⁶⁸ κτιρίου αναφέρονται τα εξής:

α) Μέχρι την οροφή του ημιυπόγειου η τοιχοποιία έγινε με ανάγλυφους ορθογωνισμένους ογκόλιθους κατά το ισοδομικό σύστημα.

β) Οι ίδιοι πελεκητοί ογκόλιθοι χρησιμοποιήθηκαν στους παραστάδες των κυρίων εισόδων των ορόφων.

γ) Στην εξωτερική τοιχοποιία και συγκεκριμένα πάνω από τις κύριες εισόδους και στο τελικό διάζωμα κάτω από την αρχική στέγη υπήρχαν μοναδικά διακοσμητικά στοιχεία: Εφυαλωμένα κεραμικά πλακίδια με παραστάσεις φυτών και ανθέων καπνού.⁶⁹

δ) Με εφυαλωμένα κεραμικά πλακίδια υπήρχε και η επιγραφή των ιδιοκτητών.

ε) Υπήρχε τεράστια σιδερόπορτα από την οποία εισέρχονταν στο λιθόστρωτο τα φορτωμένα κάρα και φορτηγά.

στ) Οι αρχικές ανάγκες των αποθηκών για νερό εξυπηρετούνταν από ιδιόκτητο πηγάδι που υπήρχε στο οικόπεδο.

ζ) Στο εσωτερικό του κτιρίου υπήρχαν οι κατάλληλοι χώροι, που εξυπηρετούσαν στη διαλογή, επεξεργασία και αποθήκευση του καπνού.⁷⁰

Στα τέλη της δεκαετίας του '80 ο πολιτικός μηχανικός Κ. Πατρώνης, ανέλαβε μια πρωτοβουλία για το χαρακτηρισμό κάποιων κτιρίων της πόλης, ως διατηρητέων. Ανάμεσα σε αυτά ήταν και οι καπναποθήκες Αφ. Παναγόπουλου. Τελικά η προσπάθεια χαρακτηρισμού του κτιρίου αυτού ως διατηρητέο έπεσε στο κενό. Με απόφαση της τότε Υπουργού Πολιτισμού Α. Ψαρούδα-Μπενάκη στις 20/11/1990 και

⁶⁷ Η αρχιτεκτονική περιγραφή που παρατίθεται προέρχεται από την δημοσιευμένη επιστολή του ICOMOS Δντ. Ελλάδας με έδρα το Αγρίνιο, προς τον πρωθυπουργό και Υπουργό Πολιτισμού Κ. Καραμανλή λίγο πριν την οριστική κατεδάφιση του κτιρίου (2004) σε μια προσπάθεια διάσωσής του.

⁶⁸ Όλοι οι τοίχοι ήταν από τα ιστορικά νταμάρια της πόλης (από την περιγραφή του ICOMOS).

⁶⁹ Όλη αυτή η τοιχοποιία επιχρίστηκε και οι σοβάδες κάλυψαν την επιφάνεια κατά την περίοδο που γίνονταν ενέργειες χαρακτηρισμού και του κτιρίου ως διατηρητέο, πράγμα το οποίο τελικά δεν επετεύχθη. Ο Κ. Πατρώνης, πολιτικός μηχανικός, που ανέλαβε πρωτοβουλία χαρακτηρισμού του κτιρίου αυτού ως διατηρητέο φωτογράφησε (1991) το σοβάτισμα του κτιρίου, που απέκρυπτε τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά τα οποία αναφέραμε. Η φωτογραφία η οποία δημοσιεύτηκε στον τοπικό τύπο(εφ. *Συνείδηση*, 25/3/2004) μαρτυρεί την προσπάθεια που έγινε από τους ιδιοκτήτες ώστε να μην χαρακτηριστεί το κτίριο διατηρητέο.

⁷⁰ Κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας επισκέφτηκα και φωτογράφισα τους χώρους των αποθηκών Α^{ων} Παναγοπούλου (το 2003). Ξεναγήθηκα στις αίθουσες με τα μηχανήματα, από τον οικονομικό Διευθυντή της Εταιρείας Ν. Κωνσταντινίδη.

έγγραφο του ΥΠΕΧΩΔΕ με υπογραφή του γενικού γραμματέα του υπουργείου Βασίλη Κορκόπουλου 4/9/1990 το κτίριο δεν κρίθηκε διατηρητέο.

Οι καπναποθήκες αυτές λειτούργησαν μέχρι το 2000, οπότε έκλεισαν τελευταίες από όλες (εικόνα 62). Και μάλιστα ένα τελευταίο στάδιο επεξεργασίας καπνών της Εταιρείας, το λεγόμενο "σοπάνι", δηλαδή το περιτύλιγμα με λινάτσα του δέματος καπνού από όλες τις πλευρές, έγινε το Μάη του 2003, στις αποθήκες Γεωργιάδη στη Νεάπολη, όπου είχαν μεταφερθεί.⁷¹ Με το κλείσιμο των συγκεκριμένων αποθηκών κλείνει και το κεφάλαιο Καπνεπεξεργασία για το Αγρίνιο.⁷²

Η Εταιρεία γνωστοποιεί, δημοσιεύοντας αγγελία στον τοπικό και Αθηναϊκό τύπο, την πρόθεσή της για την πώληση του κτιρίου.⁷³ Παράλληλα ο Πρόεδρος της επιχείρησης Θανάσης Ροντήρης με επιστολή του στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αγρινίου, γνωστοποιεί την απόφαση της οικογένειας Παναγοπούλου να δωρίσει τα μηχανήματα της επεξεργασίας του καπνού στο Δήμο, προκειμένου να αξιοποιηθούν μελλοντικά στη δημιουργία ενός Μουσείου Καπνού στην πόλη. Το Πνευματικό Κέντρο όμως δεν είχε τον κατάλληλο χώρο για την αποθήκευση των μηχανών.⁷⁴ Στη συνέχεια η Εταιρεία σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και ιδιαίτερα με τον Αντιπρύτανη Χρ. Μασσαλά και την καθηγήτρια Κ. Μπάδα,⁷⁵ ανέπτυξε μια έντονη δραστηριότητα, πριν τις γιορτές των Χριστουγέννων (2003) σε μια

⁷¹ Παρακολούθησα τη φάση αυτή και συνομιλήσα με τις λιγοστές γυναίκες και άνδρες που εργάζονταν τότε εκεί, οι οποίοι εξέφρασαν τη λύπη τους για το τέλος της επεξεργασίας του καπνού.

⁷² "Το εργοστάσιο του Παναγόπουλου έκλεισε το 2000. Τελευταία χρόνια δουλέψαμε το 2000 το καλοκαίρι. Αυτά τα αγοράσανε η Εγγλέζοι. Τα επεξεργαστήκαμε εμείς στην Αποθήκη, εφόσον μετά έκλεισε η Αποθήκη, είχαν νοικιάσει την Αποθήκη του Γεωργιάδη αυτό ήταν καπνομάγαζο. Εκεί που ήρθατε και προχθές στη Νεάπολη [το επισκέφτηκα όπως ανέφερα παραπάνω]. Αφού έφυγε ο Γεωργιάδης, πήγε κι αυτός στη Θεσσαλονίκη, το νοίκιασε ο Παναγόπουλος την αποθήκη αυτή, γιατί είχε πάρα πολλά καπνά. Είχε καπνά εκεί. Αφού τέλειωσε με την καπνεργασία στο εργοστάσιο του Παναγόπουλου τα μεταφέραμε εδώ, στον Γεωργιάδη. Κι αυτά πλέον είχαν μείνει τρία χρόνια μέσα ήταν πουλημένα στους Εγγλέζους. Και τα φτιάχνουμε εμείς τώρα για να φύγουν όλα τα τελευταία. Δηλαδή τέλος του μηνός τελειώνουν τα πάντα όλα! Δεν θα υπάρχει ούτε - τίποτα! Ούτε φύλλο! Δουλέψαμε λίγο και πέρασε το 2002. Μια μερίδα, δύο. Κάναμε κάποια μεροκάματα. Δηλαδή να σκεφτείτε τώρα για είκοσι μεροκάματα μιλάμε. Ε, θα κάνουμε τώρα [2003] γύρω στα σαράντα πέντε μεροκάματα, τα τελευταία και τελειώσε. Θα φύγουμε, αυτό ήταν όλο! Πάει, τελειώσαμε! Οι τελευταίες καπνεργάτριες ήταν αυτές που είδατε εκεί ... " Συνέντευξη της Ι.Ρ., α/α 22, 12/4/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

⁷³ Εφ. Μαχητής, 24/3/2004.

⁷⁴ Εφ. Αναγγελία, 18/3/2004.

⁷⁵ Η Κ. Μπάδα, καθηγήτρια Λαογραφίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων σε συνέντευξή της που δημοσιεύτηκε στην εφ. Η Εποχή, Κυριακή 4 Απριλίου 2004, αρ.φ. 716, τονίζει τη σημασία των καπναποθηκών Αφ. Παναγοπούλου και την ευθύνη όλων (πολιτείας και πολιτών) για τη διάσωση της βιομηχανικής κληρονομιάς του Αγρινίου. Το κτίριο αυτό από μόνο του, όπως υπογραμμίζει η ίδια, αποτελούσε ένα "μνημονικό τόπο" της ταυτότητας της καπνούπολης.

προσπάθεια ανεύρεσης αποθηκευτικού χώρου. Το Υπουργείο Γεωργίας, παραχώρησε στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων τη χρήση ισόγειας αίθουσας 700 τ.μ. για την αποθήκευση του μηχανολογικού εξοπλισμού και του αρχαιακού υλικού των Α^{φωv} Παναγοπούλου, στο κτίριο του πρώην Εθνικού Οργανισμού Καπνού στην οδό Μακρή 18 όπου και παραμένουν ως σήμερα⁷⁶ (2007).

Η κυριότητα του κτιρίου των αποθηκών Α^{φωv} Παναγοπούλου πέρασε (2004) σε ιδιώτες επιχειρηματίες (Αφ. Μπαρτζώκα) με νόμιμες διαδικασίες, οι οποίοι είχαν κάθε δικαίωμα να το διαχειριστούν όπως ήθελαν. Η αντίστροφη μέτρηση είχε αρχίσει. Λίγο πριν την ολοκληρωτική κατεδάφιση του κτιρίου, το ICOMOS (παράρτημα Αγρινίου) ανέλαβε πρωτοβουλία διάσωσης των αποθηκών, με επιστολή προς τον πρωθυπουργό και υπουργό Πολιτισμού Κ. Καραμανλή.

- Το Κομμουνιστικό κόμμα Ελλάδας Ν.Ε. Αιτ/νίας με δήλωσή του τοποθετήθηκε κατά της κατεδάφισης του κτιρίου. Επίσης η Δημοτική Αγωνιστική Συνεργασία (Δ.Α.Σ.) Αγρινίου τάχτηκε αντίθετη προς την κατεδάφιση των καπναποθηκών.⁷⁷

Ο τοπικός τύπος και ολόκληρη η τοπική κοινωνία συγκλονισμένη μπροστά στον κίνδυνο κατεδάφισης του κτιρίου αντέδρασε ανάλογα. Παρά τις διαστάσεις όμως που πήρε το θέμα και τις αντιδράσεις που δημιουργήθηκαν, δε στάθηκε δυνατό να αποτραπεί η κατεδάφιση.

- Από τα μέσα Μαρτίου 2004 ξεκίνησαν οι εργασίες και οι εκσκαφείς δουλεύοντας ασταμάτητα γκρέμισαν τις καπναποθήκες που για ένα αιώνα σχεδόν πρωταγωνίστησαν στην ιστορική-κοινωνική και οικονομική ζωή του τόπου. Στη θέση τους σήμερα (2007) ορθώνεται πολυκατοικία.

Οι καπναποθήκες Αφ. Παναγοπούλου, εκτός από χώρος, που ήταν συνδεδεμένος με την επεξεργασία του καπνού και τους χιλιάδες καπνεργάτες και καπνεργάτριες, που εργάστηκαν εκεί, συνδέονταν και με τη νεότερη ιστορία της πόλης, της Εθνικής Αντίστασης, αφού επιλέχτηκαν από τους Γερμανούς κατακτητές ως φυλακές των αγωνιστών. Μέσα στα υπόγεια του κτιρίου κρατήθηκαν βασανίστηκαν και οδηγήθηκαν στη δολοφονία ήρωες της Εθνικής αντίστασης, γεγονός που διασώζει η συλλογική μνήμη.

Οι Γερμανοί ύστερα από την πετυχημένη δράση των Αντιστασιακών (30 Ιουλίου 1944), στην περιοχή Καλυβίων, αποφάσισαν να εκδικηθούν. Πήραν από τις

⁷⁶ Την απόφαση της παραχώρησης του χώρου υπογράφει ο τότε Υπουργός Γεωργίας Γ. Δρυς, 25/2/2004.

⁷⁷ Βλ. Εφ. *Συνείδηση*, 25/3/2004.

φυλακές Παναγοπούλου 60 ομήρους και με τη βοήθεια των ταγματσαφαιτών του Αγρινίου τους οδήγησαν στο χώρο, όπου οι Έλληνες είχαν χτυπήσει τους Γερμανούς στη διασταύρωση της σιδηροδρομικής γραμμής και του δημόσιου δρόμου, όπου υπήρχε το φυλάκιο του σιδηροδρομικού σταθμού, εκεί με πολυβόλα θέρισαν τους 56 από τα θύματα. Τους τέσσερις τους οδήγησαν στην κρεμάλα (31 Ιουλίου 1944).⁷⁸

Στη συνέχεια παραθέτουμε δημοσίευμα (σε μετάφραση) από το μηνιαίο περιοδικό "Tobacco International", (15/2/1959), για τα 100 χρόνια λειτουργίας της Εταιρείας "Αφ. Παναγόπουλοι"⁷⁹:

**Η ΚΑΠΝΕΜΠΟΡΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ
"ΑΔΕΛΦΟΙ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΙ"
ΓΙΟΡΤΑΖΕΙ ΤΑ ΕΚΑΤΟ ΧΡΟΝΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ**

ΑΓΡΙΝΙΟ, ΕΛΛΑΔΑ: Μια από τις παλαιότερες και πιο επιτυχημένες εξαγωγικές εταιρίες καπνού της Ελλάδος - ΑΔΕΛΦΟΙ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΙ - γιορτάζει φέτος τα εκατό χρόνια λειτουργίας. Η εταιρία βρίσκεται στο Αγρίνιο, στη Δυτική Ελλάδα, μια από τις σημαντικότερες περιοχές παραγωγής καπνού της χώρας.

Η περιοχή παράγει κυρίως Μυρωδάτα Αγρινίου και Τσεμπέλια, ενώ τα τελευταία χρόνια παράγει επίσης ελληνικά Βριτζίνια.

Η εταιρία ΑΔΕΛΦΟΙ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΙ ιδρύθηκε κάτω απ' αυτή την επωνυμία 1889 από τον Αναστάσιο Παναγόπουλο, εξάγοντας καπνό Αγρινίου σε μία από τις σημαντικότερες χώρες εισαγωγής ελληνικού καπνού την Αίγυπτο.

Το 1900, μετά το θάνατο του Αναστασίου Παναγόπουλου, ο πρωτότοκος και δεκαεξάχρονος γιος του Ανδρέας, ανέλαβε την επιχείρηση. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, ο Ανδρέας επέκτεινε τις δραστηριότητες της εταιρίας, εξάγοντας στη Γερμανία, η οποία τότε ήταν μια σημαντική αγορά καπνού.

Μετά τα δύσκολα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, δύο σημαντικά γεγονότα σημάδεψαν την ιστορία και τη μελλοντική πορεία της εταιρίας. Το πρώτο γεγονός ήταν η αρχή μιας μακράς και κερδοφόρας συνεργασίας της εταιρίας ΑΦΟΙ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΙ με την BRITISH-AMERICAN TOBACCO COMPANY, το έτος 1923. Αυτή η συνεργασία συνεχίζεται μέχρι σήμερα, εκτός από μια πενταετή διακοπή λόγω του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Ετσι η Β.Α.Τ., έγινε ο κυριότερος πελάτης της εταιρίας και αγοραστής των καπνών του Αγρινίου.

Το δεύτερο γεγονός ήταν η απόφαση του Ανδρέα Παναγόπουλου να πολιτευτεί, ενώ κάλεσε τα αδέρφια του Μενέλαο, Κωνσταντίνο και Αχίλλεα να εισέλθουν στην επιχείρηση. Ετσι στα 1925, η εταιρία διαμορφώθηκε σε συνεργασία μεταξύ των Αδελφών Παναγόπουλου και του κοινού τους Ιωάννη Ροντήρη.

Η καινούργια εταιρία μετά την οικονομική κρίση του 1929 αναπτύχθηκε με γρήγορο ρυθμό και καθιερώθηκε ως προμηθευτής μεταξύ των Βρετανικών, Γερμανικών, Αγγυπιακών και Αμερικανικών καπνοβιομηχανιών.

Η εταιρία άνοιξε μια θυγατρική στο Αμβούργο, η οποία ήταν το κυριότερο κέντρο καπνού στην Ευρώπη κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, αποκτώντας σύντομα ισχυρή φήμη. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '30 η επιχείρηση εξαπλώθηκε σε δυναμική εταιρία εξαγωγής καπνού έχοντας φημισμένο όνομα στην παγκόσμια αγορά.

Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η εταιρία αναγκάστηκε να σταματήσει τις δραστηριότητές της διότι αρνήθηκε να συνεργαστεί με τους κατακτητές. Αμέσως μετά το τέλος του πολέμου, η εταιρία επαναλειτούργησε αρχίζοντας πάλι να εξάγει στην BRITISH-AMERICAN TOBACCO COMPANY.

Το 1952, οι γιοι του Ανδρέα Παναγόπουλου και του Ιωάννη Ροντήρη - Τάσος Παναγόπουλος και Θανάσης Ροντήρης - ανέλαβαν την επιχείρηση την οποία και εκσυγχρόνισαν ανοίγοντας νέες αγορές και κάνοντάς την μία από τις καλύτερες εξαγωγικές εταιρίες καπνού στην Ελλάδα. Αυτοί, άρχισαν να δουλεύουν και με άλλες ποιότητες καπνών, όπως τα Κατερίνης, Καμπα-κουλάκ και Μπέρλεου.

Το 1988, ο Τάσος Παναγόπουλος πέθανε ξαφνικά και τα παιδιά του Ανδρέα και Σίσου τον αντικατέστησαν στην επιχείρηση, κάτι που εξασφάλισε τη συνέχιση των δραστηριοτήτων της εταιρίας στο μέλλον.

Σήμερα, στα εκατό γενέθλιά της, η εταιρία ΑΔΕΛΦΟΙ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΙ, είναι η κυριότερη εξαγωγική εταιρία καπνών στην περιοχή του Αγρινίου, έχοντας εκσυγχρονισμένες μεθόδους επεξεργασίας και μεγάλες δυνατότητες αποθήκευσης.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ "TOBACCO INTERNATIONAL" ΤΗΣ 15ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ ΤΟΥ 1959

2.3.4.5. Αποθήκη Β. Παπαβασιλείου. Ο Βασίλης Παπαβασιλείου καταγόταν από την Κανδήλα ένα χωριό κοντά στη Βυτίνα (Πελοπόννησος). Εγκαταστάθηκε στο Αγρίνιο, όπου παντρεύτηκε την Όλγα Λουλά προς το τέλος του 19^{ου} αι. και απέκτησε μαζί της τρία αγόρια: το Λάμπρο, το Γεράσιμο και το Γεώργιο και ένα κορίτσι την Ευανθία Παπαβασιλείου. Η κατοικία του βρισκόταν επί της σημερινής πλατείας Τσακανίκα και στη γωνία (προς την σημερινή οδό Κακαβιά) υπήρχε η Καπναποθήκη

⁷⁸ Βλ. Θ. Κακογιάννη, ό.π., σσ. 394-395.

⁷⁹ Από το ένθετο Λογοτεχνικό φύλλο της εφ. *Εβδομάδας*, Ιούλιος 1997, αρ. 16, σ. 12.

(εικόνα 63), που λειτουργούσε ως χώρος αποθήκευσης και επεξεργασίας καπνών, τα οποία διοχετεύονταν στην εσωτερική και εξωτερική αγορά. Ο ίδιος ταξίδευε για τις ανάγκες του εμπορίου του στο εξωτερικό και ιδιαίτερα στην Αίγυπτο και την Αμερική.

Στην κάπναποθήκη Παπαβασιλείου εργαζόνταν κυρίως πρόσφυγες καπνεργάτες και καπνεργάτριες, οι οποίοι είχαν καταφθάσει στην περιοχή μετά τη Μικρασιατική καταστροφή και κάποιοι από αυτούς είχαν στεγαστεί προσωρινά σε ένα σχολείο που βρισκόταν εκεί όπου σήμερα είναι ο 1^{ος} Παιδικός Σταθμός, δηλαδή απέναντι από την κάπναποθήκη Παπαβασιλείου. Ο ίδιος ευαισθητοποιήθηκε στη θέα των άστεγων ανθρώπων⁸⁰ και προθυμοποιήθηκε να τους προσφέρει εργασία στην επεξεργασία των καπνών.

• Ο καπνέμπορος έδειξε ευαισθησία και προς τα μικρά παιδιά, τα οποία μη έχοντας που να τα αφήσουν, τα έπαιρναν μαζί τους στο χώρο της αποθήκης. Εκεί ο Παπαβασιλείου προσπαθούσε ο ίδιος να ηρεμεί τα μωρά, κάνοντας αυτοσχέδιες

---

⁸⁰ «Μια βραδιά σηκώνεται και λέει : "γυναίκα, δε μπορώ να ησυχάσω". Είχαν έρθει οι πρόσφυγες, οι οποίοι ήταν απέναντι, εδώ, που είναι το σχολείο, ο παιδικός σταθμός. Και βγαίνουν αυτές το πρωί, είχαν έρθει από τη Σμύρνη, ένα μπουλούκι, κάτι αρχόντισσες, κάτι κυρίες, με τις βελουδένιες τις ρόμπες τους από κάτω, σα να τις βλέπω, και τα πασουμάκια τους. Και βγάλανε έξω από το προαύλιο και λέει μια μέρα, "ξέρεις ρε γυναίκα, τι σκέφτομαι, αυτοί οι άνθρωποι που είναι τώρα κατατρεγμένοι, θα ήταν καλύτερα από μας εκεί στη Σμύρνη. Κοίταζε πως κατάντησαν, στο σχολείο νάρχονται μ' ένα κυπελλάκι να πάρουνε ό,τι τους φέρνανε, ή ψωμί, ένα κάρο είχε κομμάτια ψωμί και ρωτούσε πόσα άτομα είστε"3, και να πίνουν αυτές. "Ξέρεις λέει δε μπορώ να ησυχάσω, Αυτοί φύγαν απ'τα καλά τους και να καταντήσουν έτσι οι άνθρωποι, ξέρεις τι σκέφτηκα; Θα κάνουμε ένα γεύμα για όλους αυτούς εδώ στην αυλή μας και θα τους καλέσουμε θα φτιάξουμε κρέας, σουπες, ξέρω γω τι". Είχαν φτιάξει τέτοια πράγματα. Είχε πάρει και τους εργάτες απ' την αποθήκη για βοηθούς. Τους ειδοποίησαν και ήρθαν οι καημένοι... Και γέμισε η αυλή εδώ πέρα. Ο μπαμπάς καθότανε και σεββίριζε. Και τους έβαζε σε κυπελλάκια, σε βαζάκια, ό,τι είχανε. Τι ναχουνε εδώ πέρα, αφού δεν είχαν τίποτε οι άνθρωποι. Τέλος πάντων. Και λέγανε: "Μονάχα ο Βασίλης ο Παπαβασιλείου που είναι άνθρωπος που σκέφτεται τις δυσκολίες του καθενός». Συνέντευξη της Ευ. Π., α/α 105, 4/4/2004, Ερευνητικό Πρόγραμμα.

Ενδεικτικό της ευαισθησίας και ανθρωπιάς του καπνέμπορα Παπαβασιλείου αποτελεί και το γεγονός ότι όταν πληροφορήθηκε πως στο Μεσολόγγι είχε φθάσει μια νεαρή προσφυγοπούλα με τα δύο ανήψια της, πήγε με καρότσα και τη μετέφερε στο σπίτι του. Εκεί η γυναίκα φιλοξενήθηκε με τα δυο παιδιά επί ένα χρόνο. Μετά βρήκε τους συγγενείς της και έφυγε. Ελένη Μαμακλή ήταν το όνομά της, όπως μας πληροφορεί η Μαίρη Λυμπουρίδη εγγονή του Παπαβασιλείου.

Και ο χρυσοχός Παντελίδης, προσφυγικής καταγωγής, όταν η Ευανθία Παπαβασιλείου πήγε να επισκευάσει ένα ρολόι τοίχου, βλέποντάς το θυμήθηκε ότι αυτό το ρολόι σήμαινε την ώρα του μεσημεριανού φαγητού, που ως παιδί γευμάτιζε στην αποθήκη του Παπαβασιλείου, για τον οποίο, με την ευκαιρία αυτή εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του μετά από πολλά χρόνια. Προφορική πληροφορία της Μ. Λυμπουρίδη.

"μπιμπίλες": δηλαδή τυλίγοντας σε τούλι ένα λουκούμι, όπως αφηγείται σήμερα η εγγονή του Μαίρη Παπαλάμπρου-Λυμπουρίδη.⁸¹

Και το ενδιαφέρον του για τους εργαζομένους δε σταματάει εδώ. Καθιέρωσε μεσημεριανό φαγητό για τους καπνεργάτες και καπνεργάτριες. Σε ένα ειδικό διαμορφωμένο χώρο, μαγειρείο, ετοιμαζόταν σε μεγάλο καζάνι φαγητό για το εργατικό προσωπικό, με το οποίο πολλές φορές συνέτρωγε και ο ίδιος. Συνδαιτημόνες δηλαδή οι εργάτες και ο εργοδότης! Ίσως το γεγονός της διατροφής των καπνεργατών στο χώρο της καπναποθήκης με τη μέριμνα του ιδιοκτήτη «αφεντικού», να αποτελεί μοναδικό φαινόμενο, όχι μόνο για το Αγρίνιο, αλλά και για τα άλλα κέντρα επεξεργασίας καπνού.

Αυτό όμως κράτησε μόνο ένα χρόνο, αφού την επόμενη χρονιά ο Παπαβασιλείου πέθανε (από ανακοπή καρδιάς) σε ηλικία 53 ετών το 1923.

Στην κηδεία του οι πρόσφυγες καπνεργάτες καπνεργάτριες ως ένδειξη σεβασμού και ευγνωμοσύνης προς τον εργοδότη με την ευαισθησία και την ανθρωπιά που είχε επιδείξει προς αυτούς έφεραν τη φιλαρμονική.

2.3.4.6. Αποθήκες Σακελλαριάδη. Οι αδελφοί Σακελλαριάδη (Σπύρος, Γεώργιος, Νικόλαος και Δημοσθένης), κατάγονται από το χωριό Ματαράγκα του Δήμου Αρακύνθου. Νωρίς εγκαθίστανται στο Αγρίνιο, όπου ασχολούνται με το καπνεμπόριο, το οποίο γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου.

Ο Σπύρος Σακελλαριάδης (εικόνα 64) είχε ιδρύσει καπναποθήκες στην οδό Παπαστράτου 71, όπου γινόταν η αποθήκευση και η επεξεργασία των καπνών.⁸² Η μοναδική απόγονος της οικογένειας Σπ. Σακελλαριάδη, η δωρήτρια Ελένη Σακελλαριάδη, σύζυγος του Σπύρου Τσικνιά, αναφέρεται σήμερα (2007) στην αγάπη του πατέρα της, αλλά και των άλλων τριών αδελφών για το χωριό τους. Η ίδια αποφεύγοντας να μιλήσει πολύ για την οικογένειά της, αναφέρει ότι ήταν μια εύπορη οικογένεια και αυτό χάρη στο καπνεμπόριο με το οποίο ασχολήθηκε ο πατέρας της.

Οι τρεις αδελφοί: Γεώργιος, Νικόλαος και Δημοσθένης, ίδρυσαν από κοινού Καπνεμπορική Εταιρεία «Αφοί Σακελλαριάδη». Ο Γεώργιος Σακελλαριάδης ήταν

⁸¹ Προφορική πληροφορία της Μαίρης Λυμπουρίδη.

⁸² Χειρόγραφες σημειώσεις Π. Τσίρου και προφορική συνέντευξη της Ελ. Σακελλαριάδη-Τσικνιά στην οποία αναφέρεται στις «κούκλες που έφερε ως δώρο ο πατέρας της από τη Γερμανία όπου πήγαινε για τις ανάγκες του εμπορίου, σε μια εποχή που στην Ελλάδα δεν υπήρχαν κούκλες και διάφορα άλλα παιχνίδια...».

εκπρόσωπος της Εταιρείας στη Γερμανία (Βερολίνο) όπου είχε εγκατασταθεί, αφού η Γερμανία ήταν βασική χώρα εξαγωγής καπνών προπολεμικά.

Ο Νικόλαος Σακελλαριάδης ήταν εκπρόσωπος της Εταιρείας στην αγορά της Αιγύπτου, όπου και παντρεύτηκε την εξαιρετικά μορφωμένη Μυριέλα.

Ο Δημοσθένης Σακελλαριάδης ήταν υπεύθυνος της Εταιρείας με έδρα το Αγρίνιο, το γραφείο της οποίας ήταν στο κέντρο στην οδό Μπαϊμπά. Η εταιρεία βρισκόταν σε ακμή μέχρι το 1930. Πριν τον πόλεμο του '40 όμως παρήκμασε, όπως μας πληροφορεί σήμερα (2007) η κόρη του καπνέμπορου Δημοσθένη, Μαρία Σακελλαριάδη σύζυγος Γεωργίου Τριανταφύλλου. Τεκμήρια της περιόδου ακμής της Εταιρείας αποτελούν τα πολύτιμα σκεύη και τα έπιπλα της οικογένειας, που διατηρούνται από εκείνη την εποχή.⁸³

2.3.4.7. Αποθήκες Ιωάννη Κόκκαλη. Ο Ιωάννης Κόκκαλης γεννήθηκε στις Παπαδάτες Ξηρομέρου. Νωρίς εγκαταστάθηκε στο Αγρίνιο και ασχολήθηκε με το εμπόριο καπνού. Παράλληλα ασχολούνταν και με το εμπόριο ψαριών από τις λίμνες Οζερός και Αμβρακία. Στα 1925 παντρεύτηκε την Άννα Τσιμπουράκη από το Αιτωλικό με την οποία απέκτησε τέσσερα παιδιά: Βασίλη, Αλεξάνδρα, Διονύσιο και Δημήτριο. Οι καπναποθήκες Ιω Κόκκαλη, βρίσκονταν στην οδό Μπουκογιάννη 4 (εικόνα 65). Ήταν ένα τετραώροφο κτίριο με υπόγειο, το οποίο λειτουργούσε ως καταφύγιο (σε περίπτωση πολέμου). Στον τέταρτο όροφο του κτιρίου διέμενε ο καπνέμπορος με την οικογένειά του.

Ο Ιω. Κόκκαλης πέθανε νέος στα 1940 και επειδή τα παιδιά του τότε ήταν ανήλικα, δεν μπόρεσαν να αναλάβουν την επιχείρηση και να συνεχίσουν το εμπόριο καπνών. Οι καπναποθήκες λοιπόν νοικιάζονται στον επιχειρηματία Κεράνη, με υπεύθυνο στο Αγρίνιο τον Πέτρο Παπαπέτρο. Κατεδαφίστηκαν το 1995 και στη θέση τους σήμερα ορθώνεται πολυκατοικία.⁸⁴

2.3.4.8. Αποθήκες Καμποσιώρα (Πρώην Αβραμίκου): Οι αποθήκες Καμποσιώρα βρίσκονται στην συμβολή Παναγιώτη Σούλου και ανώνυμης δημοτικής οδού πεζόδρομου (ήδη ονομαζόμενη Μανδηλαρά), παραπλεύρως του κτιρίου του ΟΤΕ. Χτίστηκαν την περίοδο του Μεσοπολέμου. Είναι ένα τριώροφο με υπόγειο κτίριο, το οποίο έχει κριθεί διατηρητέο σύμφωνα με την από 24 Μαρτίου 1987 απόφαση του

⁸³ Προφορική πληροφορία της Μαρίας Σακελλαριάδη-Τριανταφύλλου.

⁸⁴ Προφορικές πληροφορίες της Σπυριδούλας συζύγου Δημητρίου Κόκκαλη.

Υπουργού Περιβάλλοντος και Δημοσίων Έργων, η οποία δημοσιεύτηκε στο υπ' αριθμόν 397/14-5-1987 ΦΕΚ (τεύχος τέταρτο). Αποτελείται από το υπόγειο με επιφάνεια 141,11 τ.μ., από το ισόγειο 135,80 τ.μ., τον πρώτο όροφο 272,78 τ.μ., το δεύτερο όροφο 272,78 τ.μ.

Το κτίριο αυτό αγόρασε η Εταιρεία ΟΤΕ Ακίνητα Α.Ε. από τους κύριους Σπύρο Καμποσιώρα του Κων/νου και της Μαρίας και το Θεόδωρο Καμποσιώρα του Κων/νου και της Μαρίας με τον υπ' αριθμόν 142/25-6-1987 συμβόλαιο και το αναπαλαίωσε. Το ανακαινισμένο σήμερα ακίνητο πούληθηκε στο Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος στις 16-7-2003, για τη στέγαση των υπηρεσιών του Περιφερειακού Τμήματος του ΤΕΕ Νομού Αιτωλοακαρνανίας.⁸⁵

- **2.3.4.9. Αποθήκες Καμποσιώρα** Βρίσκονταν στην οδό Δημητρίου Βότση. Το 1971 περιήλθαν στην ιδιοκτησία των Α^{φών} Ηλιού και στη συνέχεια εκποιήθηκαν και παραχώρησαν τη θέση της σε πολυώροφη πολυκατοικία.⁸⁶

2.3.4.10. Αποθήκες Ρόζη – Βαρνάβα: Οι αποθήκες αυτές βρίσκονταν στην πλατεία Παναγοπούλου⁸⁷ και ήταν χτισμένες το 1924-1926. Αγοράστηκαν αργότερα από τους Αδελφούς Παπαστράτου και στη συνέχεια το κτίριο και η λοιπή περιοχή, περίπου 780 τ.μ., παραχωρήθηκαν από τους Παπαστραταίους με δωρητήριο στη Γυμναστική Εταιρεία Αγρινίου (1984).

Στο οικόπεδο αυτό με δαπάνη πάλι της Εταιρείας "Παπαστράτος ΑΒΕΣ" ανεγέρθηκε το σημερινό Παπαστράτειο Μέγαρο της Γ.Ε.Α. Τα θεμέλια του κτιρίου τέθηκαν στις 10 Φεβρουαρίου 1993 από τον πρόεδρο της Εταιρείας "Παπαστράτος

⁸⁵ Έχω το συμβόλαιο της αγοραπωλησίας.

⁸⁶ Π. Τσίρου, χειρόγραφες σημειώσεις.

⁸⁷ "Όχι το συντριβάνι δεν είχε καφετέριες. Τότε είχε την «ζωοδότρα» καπναποθήκη του Παπαστράτου με τους καπνεργάτες. Τότε το τεράστιο και ισομετρικό δίκυπο σπίτι με τα πολλά παράθυρα ήταν, όπως και σήμερα, "ωχρό! Ωχροί ήταν και οι εργαζόμενοι σ' αυτό. Τα κλειστά του παράθυρα δεν άφηναν το σπίτι ν' ανασάνει. Από την καπνοδόχο εξαερωνόταν η εγκλωβισμένη ασφυξία, σκορπίζοντας στον αγρινιώτικο ουρανό τη μούχλα της καπνόσκονης και τους στεναγμούς των εργατών καπνού. Έτσι, το Αγρίνιο, στο κέντρο του μύριζε καπνίλα! Στο συντριβάνι, κάποτε, δεν καθόταν μονάχα οι συνταξιούχοι της ζωής και οι αργόσχολοι. Όταν άρχιζε η καπνεργασία, γέμιζε από καπνεργατικά (μυρμήγκια). Κι όταν το γιόμα κάθονταν στα πεζοδρόμια, «αλά Τούρκα», να φάνε καημό με ψωμοτύρι, οι περαστικοί, αναγκάζονταν να επιταχύνουν τον βηματισμό τους, κρατώντας την αναπνοή τους!". Από:Αρ. Μπαρχαμπά, Το Αγρίνιο κάποτε..., εκδ. Ergo, Αθήνα 2003, σ. 370.

ΑΒΕΣ" Τάσο Παπαστράτο.⁸⁸ Στο επιβλητικό τετραώροφο κτίριο,⁸⁹ υπάρχουν πολυτελείς άνετοι και πολλαπλά λειτουργικοί χώροι: για διοργάνωση εκθέσεων, για διδασκαλία χορών, για διαλέξεις, σεμινάρια, συνέδρια κλπ. (εικόνα 66).

2.3.4.11. Αποθήκες Α^{φωv} Γιάγκα: Οι αδελφοί Επαμεινώνδας, Γιάννης και Χρήστος είχαν συστήσει Καπνεμπορική Εταιρεία: Αφ. Γιάγκα. Οι καπναποθήκες τους βρίσκονταν στην οδό Ζωοδόχου Πηγής. Μετά το θάνατο των Αφ. Γιάγκα το κτίριο νοικιαζόταν από τους καπνέμπορους Αποστόλη Μακρυκώστα και Σπύρο Καπέρδα..⁹⁰

2.3.4.12. Αποθήκες Χασουράκη: Στην οδό Παπαστράτου. Στη θέση τους σήμερα υπάρχει πολυκατοικία στην οποία στεγάζεται και το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο.⁹¹

2.3.4.13. Αποθήκη Εθνικής Τραπέζης: Βρίσκονταν στην οδό Πάνου Σούλου, όπου σήμερα η επέκταση του καταστήματος της Τράπεζας από την ομώνυμη οδό (Πάνου Σούλου).⁹²

2.3.4.14. Αποθήκες Κων/νου Ανδρικόπουλου: Βρίσκονταν στην οδό Δ. Σταϊκού. Στη θέση τους σήμερα υπάρχει πολυώροφη πολυκατοικία.⁹³

⁸⁸ Ο Τάσος Παπαστράτος στην πλάκα των θεμελίων του Παπαστρατείου Μεγάρου, έβαλε τέσσερις λίρες, πιθανόν ο αριθμός ήταν συμβολικός και παραπέμπει στους τέσσερις αδελφούς Παπαστράτου. Την πληροφορία μας έδωσε ο τότε Πρόεδρος της Γυμναστικής Εταιρείας Αγρινίου Νικόλαος Γράψας.

⁸⁹ Ο υπόγειος χώρος έχει διαρρυθμιστεί ειδικά για λειτουργία λαογραφικού μουσείου και βιβλιοθήκης. Στο χώρο αυτό στεγάζονται εκθέσεις ζωγραφικής, γλυπτικής, βιβλίων κλπ.

Στο ισόγειο βρίσκεται πολυτελής αίθουσα εκδηλώσεων (300 θέσεων) με ευρύχωρη σκηνή (80τ.μ.). Ο χώρος χρησιμοποιείται για ομιλίες, διαλέξεις, συνέδρια, θεατρικές παραστάσεις κλπ.

Ο πρώτος όροφος μεταξύ των άλλων περιλαμβάνει το μεγάλο φουαγιέ 120 τ.μ. που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως χώρος εκθέσεων.

Ο δεύτερος όροφος αποτελείται από μια τεράστια αίθουσα 400 τ.μ. που χρησιμοποιείται για κλασικό μπαλέτο, παραδοσιακούς χορούς και γυμναστική.

Στον τρίτο όροφο βρίσκεται η λέσχη και το εντευκτήριο της Γ.Ε.Α. επίσης στον όροφο υπάρχουν τα γραφεία της Γ.Ε.Α.

Οι πληροφορίες για τους εσωτερικούς χώρους του Παπαστρατείου Μεγάρου από το έντυπο: ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΕΙΟ ΜΕΓΑΡΟ. Υπερσύγχρονο Πολιτιστικό Κέντρο, Γ.Ε. Αγρινίου 1998.

⁹⁰ Προφορική πληροφορία Π. Τσίρου και Αλίκης Γιάγκα – Γαρουφαλή.

⁹¹ Π. Τσίρος, ό.π. και Προφορική πληροφορία του Χρ. Κατσιμπίνη.

⁹² Π. Τσίρος, ό.π.

⁹³ Στο ίδιο.

2.3.4.15. Αποθήκη Ανδρέα Παπανδρέου (καπνεμπόρου): Υπήρχε στην οδό Μπαϊμπά. Στη θέση της υψώθηκε πολυώροφη πολυκατοικία.⁹⁴

2.3.4.16. Μικροαποθήκες: Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες υπήρχαν διάσπαρτες στην πόλη του Αγρινίου, διάφορες μικροαποθήκες, που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του καπνεμπορίου, ως αποθηκευτικοί χώροι καπνού. Αναφέρεται επίσης ότι για αποθήκευση καπνών νοικιάζονταν τα ισόγεια και τα υπόγεια πολλών κατοικιών στο κέντρο κυρίως της πόλης, προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες των καπνεμπόρων.⁹⁵

2.3.4.17. Καπνεργοστάσιο: Η συλλογική μνήμη, αλλά και η φωτογραφική μαρτυρία, καταγράφουν την ύπαρξη δημόσιου καπνεργοστασίου στην οδό Ερμού, σημερινή οδό Κύπρου.

Καπνεργοστάσιο υπήρχε και στο Μεσολόγγι, όπως καταγράφεται στον τύπο της εποχής. Στην εφημερίδα "Μεσολόγγιον" αρ.φ.246, δημοσιεύεται εγκύκλιος, που υπογράφεται από το Διευθυντή του Καπνεργοστασίου Μεσολογγίου Κ. Τσουμάκη (6 Φεβρουαρίου 1936) και απευθύνεται προς τους καπνοπαραγωγούς της περιοχής.⁹⁶

2.3.5. Αποθήκες μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο:

2.3.5.1. Αποθήκες Παπαστράτου (Οι Νεότερες): Βρίσκονται στην οδό Δαγκλή και Παπαθανάση. Χτίστηκαν στο τέλος της δεκαετίας του '60. Πρόκειται για το εξαώροφο "τσιμεντένιο" κτίριο που έχει εμβαδόν περίπου 9.360τ.μ.(εικόνα 67)

Ο Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ανωνύμου Εταιρείας αξιοποίησης ακινήτων Α^{φοί} Παπαστράτου Α.Ε., Δημήτριος Γκέρτσος, με έγγραφό του (21-7-2004)στο Δήμο Αγρινίου πληροφορεί για την απόφαση της Εταιρείας να δωρίσει στο Δήμο Αγρινίου τις καπναποθήκες αυτές.

"Αγαπητέ κ. Δήμαρχε

⁹⁴ Στο ίδιο.

⁹⁵ Π. Τσίρος, και προφορική πληροφορία Χρ. Κατσιμπίνης.

⁹⁶ Η εγκύκλιος αυτή συνιστά αν είναι δυνατόν τον περιορισμό των καλλιεργούμενων στρεμμάτων και οπωσδήποτε την αυστηρή επιλογή των εδαφών ώστε να εξασφαλίζεται η πώληση του καπνού και μάλιστα σε καλές τιμές. Η καλλιέργεια του καπνού σε ακατάλληλα εδάφη θα τιμωρείται με πρόστιμο και ξερίζωμα των φυτών, όπως αναφέρεται σχετικά. Βλ. εφ. *Μεσολόγγιον*, αρ.φ. 246.

Με χαρά σας πληροφορώ ότι στις 23 Ιουνίου 2004, η Γενική Συνέλευση της Εταιρείας μας απεφάσισε ομόφωνα να δωρίσει στο Δήμο Αγρινίου, τις Καπναποθήκες των οδών Δαγκλή και Παπαθανάση.

Το οικόπεδο που απέκτησε η Καπνεμπορική Εταιρεία το 1925, έχει έκταση 2.870 τ.μ. Το κτίσμα των τέως Αποθηκών και επεξεργασίας καπνού κατασκευάστηκε το 1969 και είναι 9.835 τ.μ. Επίσης περιλαμβάνεται η κατοικία με κατάστημα, 2002 τ.μ.

Οι σημερινοί μέτοχοι της Εταιρείας, είναι όλοι απόγονοι των τεσσάρων αδελφών Παπαστράτου, με αγαπημένη γενέτειρα το Αγρίνιο και έχουν την επιθυμία ο χώρος αυτός να ανήκει στους πολίτες του Αγρινίου.

Είμαι στη διάθεσή σας για την σύντομη διεκπεραίωση".

Με απόφασή του το Δημοτικό Συμβούλιο Αγρινίου, (Αριθ. απόφασης 257/2004) αποδέχεται τη δωρεά και εκφράζει τις ευχαριστίες και τη μεγάλη ευγνωμοσύνη του Δήμου και των Αγρινιωτών στους σημερινούς απογόνους της οικογένειας των μεγάλων ευεργετών της πόλης, των αιμνήστων Α^{φωv} Παπαστράτου, οι οποίοι διακατέχονται με τα ίδια αισθήματα για το Αγρίνιο, που το θεωρούν και δική τους πόλη αναφοράς.⁹⁷

Ο Δήμαρχος Θ.Ν. Σώκος προκειμένου να αξιοποιηθεί το κτίριο αυτό πρότεινε να μεταστεγασθούν σ' αυτό οι υπηρεσίες του Δήμου Αγρινίου, αφού διαμορφωθούν κατάλληλα οι χώροι.⁹⁸

⁹⁷ Πρακτικό της με αρ. 11^{ης} /2004 Συνεδρίασης. Αριθ. αποφ. 257/2004.

⁹⁸ Πρακτικό της με αρ. 9^{ης} /2005 Συνεδρίασης. Αριθ. αποφ. 195/2005. " Κατά πλειοψηφία 17 ΝΑΙ, μειοψήφησαν 3 οι κ.κ. Α. Αλεξιάκης, Β. Μπαμπάτσικος, Ν. Καζαντζής, απείχαν 4 οι κ.κ. Θ. Σεϊτανίδης, Α.Κοτρολός, Κ.Καλαντζής, Χ. Πριόβολος,) τα εξής: Α) Να αξιοποιηθεί το δωρηθέν από το Ίδρυμα Παπαστράτου δόροφο κτίριο των Παλαιών αποθηκών Παπαστράτου, εμβαδού περίπου 9.360 Μ2 με το αντίστοιχο οικόπεδο συνολικού εμβαδού 2.865,69 Μ2 , με την μεταστέγαση και συγκέντρωση σ' αυτό όλων των Υπηρεσιών του Δήμου Αγρινίου.

Β) Να διαμορφωθεί ο εσωτερικός χώρος του κτιρίου , σύμφωνα με την μελέτη που θα εκπονήσει δωρεάν ο ανάδοχος της αρχιτεκτονικής μελέτης του Νέου Δημαρχείου Αγρινίου «ΘΕΡΟΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ».

Γ) Να ανατεθούν απ' ευθείας σε ειδικούς μελετητές, σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν. 3316/2005 , αφού προηγουμένως εξασφαλιστούν οι σχετικές πιστώσεις με αναμόρφωση του προϋπολογισμού έτους 2005, οι παρακάτω μελέτες, ήτοι:

1) Προμετρήσεις, προμελέτες και προκοστολόγηση απαιτούμενων ηλεκτρομηχανολογικών εγκαταστάσεων για την διαρρύθμιση υπάρχοντος κτιρίου καπναποθηκών Παπαστράτου με σκοπό την στέγαση των υπηρεσιών του Δήμου Αγρινίου.

2) Τελική μελέτη συστήματος κλιματισμού - αερισμού, τελική μελέτη συστήματος ενεργητικής και παθητικής προπροστασίας για την διαρρύθμιση υπάρχοντος κτιρίου καπναποθηκών Παπαστράτου με σκοπό την στέγαση των υπηρεσιών του Δήμου Αγρινίου.

Το Δημοτικό Συμβούλιο αποφάσισε κατά πλειοψηφία να προβεί σε εξαγορά των παλαιών Αποθηκών Παπαστράτου και του οικοπέδου τους ώστε μαζί με τη δωρεά να αποτελέσουν ένα ενιαίο κοινόχρηστο και κοινωφελή χώρο.⁹⁹

2.3.5.2. Καπναποθήκες της «Παπαστράτος ΑΒΕΣ» στο Ζαπάντι. (Μεγάλη Χώρα)

Πρόκειται για τεράστιες αποθήκες που βρίσκονται σε ένα οικόπεδο 250 στρεμμάτων στο Ζαπάντι (εικόνα). Ο κτιριακός χώρος καταλαμβάνει έκταση 58 στρέμματα. Ιδρύθηκαν το 1978 και λειτούργησαν αρχικά ως χώροι αποθήκευσης και επεξεργασίας καπνού. Οι καπνεργάτριες και καπνεργάτες, που εργάστηκαν στις αποθήκες αυτές, μιλούν για «ευχάριστη» εργασία, αφού το εργασιακό περιβάλλον εξασφάλιζε τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την καλύτερη διεξαγωγή της (άνετοι χώροι, κατάλληλος εξαερισμός, υπερσύγχρονα μηχανήματα, ειδική ένδυση κλπ). Η εταιρεία είχε μεριμνήσει και για τη μεταφορά των εργαζομένων με λεωφορείο.¹⁰⁰

Οι αποθήκες αυτές σήμερα λειτουργούν (2007) ως αποθηκευτικοί χώροι καπνών, που συγκεντρώνεται από όλο τον κόσμο. Στους χώρους αυτούς αποθηκεύονται και συντηρούνται (αλαμπούρα κ.ά.) μέχρι να διοχετευθούν στην

---

3) Τελικές ηλεκτρομηχανολογικές μελέτες συστημάτων ύδρευσης - αποχέτευσης, ηλεκτρολογικών εγκαταστάσεων (ισχυρά - ασθενή) ανελκυστήρων για την διαρρύθμιση υπάρχοντος κτιρίου καπναποθηκών Παπαστράτου με σκοπό την στέγαση των υπηρεσιών του Δήμου Αγρινίου.

Δ) Το ύψος της δαπάνης που θα απαιτηθεί, για την διαμόρφωση των εσωτερικών χώρων του ανωτέρω κτιρίου, θα προκύψει από τις μελέτες που θα γίνουν και θα εξασφαλιστεί με δάνειο από το Τ.Π.Κ.Δ..

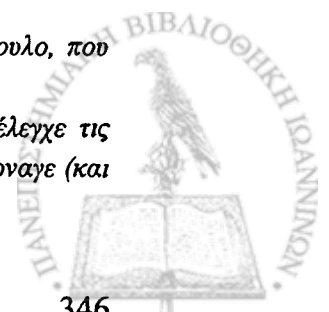
Ε) Εξουσιοδοτεί τον Δήμαρχο κ. Θύμιο Ν. Σώκο για την υπογραφή κάθε σχετικού εγγράφου.

⁹⁹ Πρακτικό της με αρ. 9^{ης} /2005 Συνεδρίασης, Αριθ. αποφ. 196/2005. "Το Δημοτικό Συμβούλιο κατά πλειοψηφία αποφασίζει: την εξαγορά της ιδιοκτησίας του Ιδρύματος ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΥ, η οποία περιλαμβάνει οικόπεδο εμβαδού 4.675,27 Μ2 στο Ο.Τ. 185, καθώς επίσης και τα διατηρητέα κτίσματα που υπάρχουν μέσα σ' αυτό, ώστε να αποτελέσει ένα ενιαίο σύνολο Κ.Χ. μαζί με τη δωρεά του παρακειμένου δορόφου κτιρίου και την παρακείμενη πλατεία Παναγοπούλου, στα πλαίσια του σχεδιασμού της ευρύτερης περιοχής με ένα σύστημα Κοινοχρήστων και Κοινωφελών Χώρων καθώς και διατηρητέων κτισμάτων".

¹⁰⁰ «Είχε λεωφορείο, μας έπαιρνε από δω, απ' τον Άγιο Κών/νο, εδώ απ' το δρόμο. Ξεκίναγε το λεωφορείο απ'κατ' απ' τ' Αγρίνιο. Ε' πέρναγε απ' το δρόμο, μάζευε τις γυναίκες και μετά άμα σχολούσαμε πάλι μας ξανάφερνε. Είχε λεωφορείο. Κι εκεί στο εργοστάσιο ακόμα, άλλο που εμείς βιαζόμασταν να φύγουμε, είχε μέσα ντουζιέρες να πας να κάνεις ντουζ. Ντουλάπες η κάθε μια να βάζει τα πράγματά της, να κλειδώνει με τα κλειδιά, είχε τα πάντα είχανε.

Ναι ήτανε, ωραία ήτανε. Ενώ σε άλλες αποθήκες, πήγαγα παλιά, ας πούμε στον Παναγόπουλο, που δούλευε η μάνα μ', παλιά χρόνια, δεν είχε τέτοια πράγματα [...]

Ο γέρος ο Παπαστράτος (ο Τάσος), είχε μια εναισθησία στις γυναίκες! Όταν ερχόντανε έλεγε τις τουαλέτες. Η πρώτη τ' δουλειά ήταν να πάει να ελέγξει τις τουαλέτες.. Και μετά, ας πούμε, πέρναγε (και μας χαιρέταγε ο άνθρωπος)... Προφορική συνέντευξη Ευ. Α.

Καπνοβιομηχανία του Πειραιά προκειμένου να γίνει η βιομηχανική επεξεργασία τους (σιγαρετοποίηση κλπ.)¹⁰¹

2.3.5.3. Αποθήκες Ηλιού (Νέες): Πρόκειται για το πολυώροφο κτίριο στη θέση Φούσκαρη Αγρινίου παρά την Εθνική οδό Αγρινίου-Αμφιλοχίας, δεύτερο χιλιόμετρο (εικόνα 68). Άρχισε να οικοδομείται το 1977 και ολοκληρώθηκε το 1981. Βρίσκεται σε ένα χώρο περίπου 8 στρεμμάτων. Αποτελείται από υπόγειο, ισόγειο και τέσσερις ορόφους. Ο κάθε όροφος έχει εμβαδόν 1972 τ.μ. Αν αφαιρεθούν οι βοηθητικοί χώροι (κλιμακοστάσιο, ασανσέρ κλπ.) ο καθαρά αποθηκευτικός χώρος είναι 1500 τ.μ.

Ήταν μια καπναποθήκη με σύγχρονες εγκαταστάσεις¹⁰² και λειτούργησε μέχρι το 1996. Το κτίριο αυτό σήμερα (2007) είναι ιδιοκτησία του Πυθαγόρα Σαμαρά, πρώην Δημάρχου Αστακού.

¹⁰¹ Τις πληροφορίες μας έδωσε ο υπεύθυνος Γ. Παπατριανταφύλλου, κατά την επίσκεψή στο χώρο των αποθηκών στη διάρκεια της παρούσας έρευνας.

¹⁰² Ο Παντελής Τσίρος, ο οποίος δούλεψε ως λογιστής (συνταξιούχος σήμερα 2006) αναφέρει για τις αποθήκες αυτές: " Ο Κώστας Ηλιού ο μόνος επιζών από τους αδελφούς Ηλιού, έχτισε αυτή την καπναποθήκη, εδώ στη Μεγάλη Χώρα, στη θέση Φούσκαρη, όπως λέγεται, η οποία καπναποθήκη είναι χτισμένη μέσα σε μία έκταση που είχαμε αγοράσει περίπου τριάντα στρέμματα. Αλλά τελικώς η αποθήκη αυτή εξυπηρετείται από έναν περιβάλλοντα χώρο των 8 στρεμμάτων περίπου, 7-8 στρέμματα. Αυτή είναι στο απλανές του οικοπέδου αυτού και αποτελείται από ένα υπόγειο, ισόγειο και τέσσερις ορόφους από τη μία πλευρά από Ν.Α. πλευρά μπορούμε να δούμε τον πρώτο όροφο και το ισόγειο και τους τέσσερις ορόφους και από τη Β.Δ. πλευρά του άλλου μέρους βλέπουμε τους τρεις ορόφους μόνο.

Αυτή η αποθήκη έχει διαστάσεις το κτίριο 32Χ56 είναι κάπου 1972τ.μ. ο κάθε όροφος και ο κάθε όροφος επίσης έχει ωφέλιμο αποθηκευτικό χώρο, αν αφαιρέσουμε τους βοηθητικούς χώρους, όπως είναι κλιμακοστάσια, ασανσέρ, γραφεία και λοιπούς χώρους 1500 ο κάθε όροφος. Είναι πάρα πολύ καλή και λειτουργική καπναποθήκη. Έχει δύο ανελκυστήρες, ασανσέρ, δυνάμεως 1500kg ο κάθε ένας.

Εδώ θα μπορούσα να σας πω και ένα ευτράπελο με τα καπνά σε ένα προεκλογικό αγώνα. Ερχόντουσαν διάφοροι βουλευτές και θέλαν να πούνε δύο λόγια στο καπνεργατικό προσωπικό και φροντίζαμε αυτό εμείς έτσι ώστε να μη γίνεται και μεγάλη απώλεια χρόνου απ' την καπνεργασία τους. Μία απ' αυτές τις φορές είχε έρθει και ο Χαρίλαος Φλωράκης, έχω φωτογραφία να σας δείξω. Ήρθε τον ανεβάσαμε πάνω στην αίθουσα επεξεργασίας που είναι στον 4^ο όροφο επάνω, γιατί συνήθως είναι σε ψηλά μέρη, αφού είπε δύο λόγια στους καπνεργάτες εκεί κλπ. ήρθε η στιγμή να κατέβουμε και μπαίνουμε όλοι μέσα στο ασανσέρ. Σε κάποια στιγμή φωνάζω: παιδιά είμαστε πολλοί εδώ. Αλλά μέχρι να πω αυτό το είμαστε πολλοί, είχε πατηθεί ήδη το μπουτόν να κατεβεί το ασανσέρ, οπότε σε κάποια στιγμή σταματάμε, ακούσαμε ένα θόρυβο και ευτυχώς τα φρένα κρατήσανε το φορτίο αυτό του ασανσέρ, που είχαμε μαζευτεί πάνω από τριάντα άτομα, ήμασταν πενήντα μπορώ να σας πω! Λέω κύριε πρόεδρε μην ανησυχείτε θα μας φροντίσουν, θα μας βγάλουν σιγά-σιγά από δω. Εγώ δεν ανησυχώ λέει, εγώ σκέφτομαι αυτούς τους αξιωματικούς ασφαλείας, που είναι τώρα εκεί έξω και θα ανησυχούν! Και πετάγεται ο επικεφαλής και λέει εδώ είμαστε κι εμείς κύριε πρόεδρε!

Αυτό το οικοδόμημα δεν εξυπηρετεί τίποτα τώρα. Έχει αγοραστεί από ένα συγχωριανό σας μπορώ να πω, τον Πυθαγόρα Σαμαρά. [Είναι ο σημερινός δήμαρχος Αστακού]. Αυτός είναι ο ιδιοκτήτης. Τα μηχανήματα έχω μια πληροφορία ότι τα έχει φορτώσει για το Βόλο, τα έχει πουλήσει.

2.3.5.4. Καπναποθήκες ιδιοκτησίας Εθνικού Οργανισμού Καπνού: α) Βρίσκονται στην οδό Μακρή 18, Αργίνο. Χτίστηκαν το 1960.

Πρόκειται για ένα επτάωρο κτίριο στο οποίο στεγάζονταν τα γραφεία του Ε.Ο.Κ. και -παράλληλα υπήρχαν αποθηκευτικοί χώροι καπνού, αλλά και χώροι επεξεργασίας. Ως χώροι επεξεργασίας λειτούργησαν μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '70. Έκτοτε ο ΕΟΚ νοίκιαζε κτίρια άλλων καπναποθηκών για την επεξεργασία των καπνών του.¹⁰³

Στο υπόγειο του κτιρίου υπάρχει αναγνωρισμένο καταφύγιο¹⁰⁴ για καιρό πολέμου. Στο ισόγειο σε μια αίθουσα 700τ.μ. αποθηκεύτηκαν προσωρινά ο μηχανικός εξοπλισμός και το μικρό Αρχείο πριν την κατεδάφιση των αποθηκών Παναγοπούλου¹⁰⁵ (2004). Τα μηχανήματα και ο εξοπλισμός των ΕΟΚ έχουν εκποιηθεί στην Εταιρεία Κουτσομπός Α.Ε. Σήμερα (2007) το κτίριο ανήκει στο Υπουργείο Γεωργίας, το οποίο έχει παραχωρήσει ένα χώρο για χρήση στη Νομαρχιακή αυτοδιοίκηση και λειτουργεί σήμερα (2007) ως Διεύθυνση Καπνού.

β) Στη θέση Ρουπακιά Αργινίου (στο δρόμο για Νέα Αβόρανη).¹⁰⁶ Είναι τριώροφο κτίριο, με εμβαδόν 3.000 τ.μ. ο όροφος και χρησιμοποιήθηκαν μόνο ως χώροι αποθήκευσης καπνών. Μετά τη διάλυση του Εθνικού Οργανισμού Καπνού μισθώνονταν στην Εταιρεία Α^{φωv} Παναγοπούλου ως αποθηκευτικοί χώροι. Σήμερα (2007) είναι άδειες.

γ) Στη Λεπενού (Βάλτου). Πρόκειται για δύοροφο κτίριο με εμβαδόν 3.000 τ.μ. ο όροφος. Χρησιμοποιήθηκαν ως αποθηκευτικοί χώροι καπνών. Και αυτές μισθώνονταν σε διάφορες εταιρείες, όπως π.χ. στην εταιρεία Μιχαηλίδης.

Οι δύο τελευταίες χτίστηκαν στη δεκαετία του '80 με κοινοτικές επιδοτήσεις.¹⁰⁷

2.3.5.5. Αποθήκες "Θ. Γεωργιάδης" Α.Ε.: Πρόκειται για δυο "μεταλλικά" κτίσματα ιδιοκτησίας του καπνοβιομηχάνου "Θ. Γεωργιάδη" Α.Ε., που βρίσκονται στη

Ο Κώστας Ηλιού έχει σταματήσει τις καπνικές δραστηριότητες, έχει αποσυρθεί". Συνέντευξη Π. Τσίρος, α/α 21, 10/4/2003, Ερευνητικό Πρόγραμμα

¹⁰³ Πληροφορίες Ν. Κατσακιώρη.

¹⁰⁴ Αρ. Μητρώου 18, χωρητικότητα 400 άτομα, είσοδοι δύο και έξοδοι δύο.

¹⁰⁵ Απόφαση του Υπουργείου Γεωργίας στις 25/2/2004, όπου και παραμένουν μέχρι σήμερα.

¹⁰⁶ Π. Τσίρου, χειρόγραφες σημειώσεις και πληροφορίες Ν. Κατσακιώρη.

¹⁰⁷ Πληροφορίες Ν. Κατσακιώρη και Αριστέας Χήρα.

Νεάπολη, (πρώην Ρουσεΐκα) είκοσι χιλιόμετρα από την κεντρική πλατεία Αγρινίου. Λειτουργήσαν ως χώροι αποθήκευσης και επεξεργασίας καπνού.¹⁰⁸ Τα τελευταία χρόνια είχαν νοικιαστεί από την Εταιρεία Α^{ων} Παναγοπούλου και αφού έγιναν κάποιες επεμβάσεις χρησιμοποιούνταν ως καθαρά αποθηκευτικοί χώροι καπνού. Σε χώρο των αποθηκών αυτών, παρακολούθησα την Άνοιξη του 2003, το "σοπάνιασμα"¹⁰⁹ των δεμάτων καπνού πριν της εξαγωγή τους. Ήταν η τελευταία φάση επεξεργασίας και μαζί το τέλος της καπνεργασίας στην περιοχή που ερευνούμε.

---

¹⁰⁸ Π. Τσίρου, χειρόγραφες σημειώσεις και πληροφορίες Ν. Κατσακιώρη.

¹⁰⁹ "Σοπάνιασμα" είναι το περιτύλιγμα όλων των πλευρών του δέματος με λινάτσα, έτσι ώστε να καλύπτονται εντελώς τα φύλλα του καπνού, προκειμένου να αποφεύγονται οι φθορές κατά την εξαγωγή τους.

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

3.1. ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΚΑΙ ΑΓΩΝΕΣ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΩΝ ΚΑΙ ΚΑΠΝΟΠΑΡΑΓΩΓΩΝ. ΔΥΟ ΓΕΓΟΝΟΤΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

3.1.1. Η ίδρυση των πρώτων Εργατικών Κέντρων. Οι απεργίες των καπνεργατών και η απαρχή της εργατικής νομοθεσίας (1908-1918). *«Εμείς οι εργάτες είμαστε που με τον ιδρώτα μας ποτίζουμε τη γη για να γεννά [...] /Αγκαλιαστείτε, αδέρφια, ορθοί! Με μια καρδιά, μια γνώμη/Δικαιοσύνη, βρόντηξε και λάμψε, Προκοπή!»*

(Κ. Παλαμάς).¹ Κατά την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αι. αναφέρεται η ίδρυση πολλών νέων εργατικών σωματείων (150 σωματεία). Αυτή η "ιδρυτική βουλιμία", όπως τη χαρακτηρίζει ο Σπύρος Κορώνης² θα συνεχιστεί ως τα 1914. Αποτέλεσε μάλιστα και αιτία του συνδικαλιστικού νόμου της ίδιας χρονιάς (νόμος 281/1914 "Περί Σωματείων"). Όμως παρά τον πολλαπλασιασμό των σωματείων, ένα μεγάλο μέρος της εργατικής τάξης παρέμενε ανοργάνωτο. Την ανάγκη αυτή αναλαμβάνουν να καλύψουν τα Εργατικά Κέντρα σε τοπικό επίπεδο. Τα πρώτα Εργατικά Κέντρα στην Ελλάδα ιδρύθηκαν από το 1908 ως το 1918. Το έτος 1908 θα πρέπει να θεωρηθεί τομή όσον αφορά τον εκσυγχρονισμό των δομών της χώρας και της προσπάθειας οργάνωσης των εργατών όχι πια σε συντεχνιακές οργανώσεις, αλλά σε Εργατικά Σωματεία, τα οποία ιδρύουν και τα Εργατικά Κέντρα στην Ελλάδα.³

Ο Βόλος αναδεικνύεται ως χώρος ανάπτυξης ενός εργατικού κινήματος με αξιώσεις πανελλαδικής πρωτοπορίας. Η ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Βόλου (Ε.Κ.Β.), στις 14 Δεκεμβρίου 1908, με πρωτοβουλία των καπνεργατών, αποτελεί

¹ Κ. Παλαμάς, *Απαντα*, επιμ. Γ. Βαλέτας, τ. 4, εκδ. Μπίρη.

² Σπ. Κορώνης, *Η εργατική πολιτική των ετών 1909-1918*, Αθήνα 1944, σ. 37.

³ Γ.Κορδάτου, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Αθήνα, εκδ. Μπουκουμάνης, 1972.

σταθμό στην πορεία του Εργατικού Κινήματος της Ελλάδας. Ακολουθεί η ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Λαρίσης 1910 και σε λίγες μέρες η ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Αλμυρού.⁴ Με τη δημιουργία αυτών των Εργατικών Κέντρων αρχίζει στην Ελλάδα το καθαυτό συνδικαλιστικό κίνημα.⁵

Την ίδια χρονιά (1910) ιδρύεται το Εργατικό Κέντρο Αθήνας (Ε.Κ.Α.)⁶ και το 1912 το Εργατικό Κέντρο Πειραιώς (Ε.Κ.Π.) Ακολουθεί στα 1914 η ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Χανίων. Μέχρι τα 1918 είχαν ιδρυθεί Εργατικά Κέντρα στην Πάτρα, στο Αγρίνιο, στη Θεσσαλονίκη, στην Καλαμάτα, στην Κέρκυρα, στην Ερμούπολη, στο Ηράκλειο και στη Μυτιλήνη.⁷

Τα εργατικά Κέντρα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο Ελληνικό Εργατικό Κίνημα, εξαιτίας της απουσίας μεγάλων Εθνικών Ομοσπονδιών, της διασποράς των Εργατικών Κλάδων, αλλά και του χαρακτήρα των διεκδικήσεων, που απαιτούσαν αλληλεγγύη και κινητοποιήσεις σε τοπική κλίμακα.

Οι προθέσεις του Κράτους να ελέγξει το εργατικό κίνημα εκδηλώθηκαν στην προσπάθειά του να διαλύσει τα Εργατικά Κέντρα που ανέπτυξαν "ανεξάρτητες, έστω και μετριοπαθείς πρωτοβουλίες, (Βόλος, Λάρισα)." ⁸

---

⁴ Βλ. Αντ. Λιάκου, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 98.

Μ. Γκιόλια, *Το εργατικό Κίνημα στην Ελλάδα και ο Κώστας Χατζόπουλος*, εκδ. Π. Μοσχονά, Αγρίνιο 1996, σ. 258 και σ. 269.

Α. Αντωνίου, Κ. Μπρέγιαννη, *"Πτωχές ιδεολογικών και κοινωνικών συγκρούσεων Θεσσαλία, από την αγωγή του 20^{ου} αι. έως το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας"*, σ. 2, (προς έκδοση από το Δήμο Βόλου).

⁵ Ν. Σβορώνου, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, σ. 105.

⁶ Ο Κ. Παλαμάς έγραψε τον ύμνο του ΕΚΑ «Εμείς οι εργάτες»:

*Εμείς οι εργάτες είμαστε, που με τον ιδρώτα μας
ποτίζουμε τη γη για να γεννά
καρπούς, λουλούδια, τ' αγαθά του κόσμου ολόγυρά μας,
φτωχή, αλολούδιαστη, άκαρπη, μονάχα η αργατιά.*

*Εμείς οι εργάτες είμαστε που με τον ιδρώτα μας
ζυμώνουμε του κόσμου το ψωμί
πιο δυνατά κι απ' τα σπαθιά τα χέρια τα δικά μας,
και μ' όλο το αλυσόδεμα, σκάφτουν και η γη πλουτεί.*

*Στου κόσμου τους θησαυριστές το βιός σου, εργάτη νόμοι
στο τρώνε αδικητές χωρίς ντροπή.
Αγκαλιαστείτε, αδέρφια, ορθοί! Με μια καρδιά, μια γνώμη.
Δικαιοσύνη, βρόντηξε, και λάμψε, Προκοπή! (Κ. Παλαμά, Άπαντα, εκδ. Μπίρη).*

⁷ Αντ. Λιάκου, ό.π., σ. 98.

⁸ Στο ίδιο, σ. 98.

Στην απόληξη αυτής της περιόδου, σημαντικό επίσης ρόλο για την οργάνωση του Ελληνικού Εργατικού κινήματος αποτέλεσε η ίδρυση της ΓΣΕΕ (1918). Στα τέλη Οκτωβρίου 1918 συγκαλείται το Ιδρυτικό Συνέδριό της. (Ιδιαίτερα σημαντικά για την πορεία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος, είναι τα μεσοπολεμικά συνέδρια της ΓΣΕΕ). Λίγες μέρες μετά το Ιδρυτικό Συνέδριο της ΓΣΕΕ ιδρύεται το Εργατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΣΕΚΕ). Στην ίδρυσή του μετέχουν σοσιαλιστικές οργανώσεις μεταξύ των οποίων και η Φεντερασιόν της Θεσσαλονίκης, αλλά και το Σοσιαλιστικό Κέντρο του Γιαννιού. Το ΣΕΚΕ αρχικά εντάσσεται ιδεολογικά και από άποψη πολιτικής πρακτικής στην Ευρωπαϊκή Σοσιαλιστική Κίνηση της περιόδου και ήδη από το Ιδρυτικό του Συνέδριο αυτοπροσδιορίζεται ως το Ελληνικό τμήμα της Σοσιαλιστικής Διεθνούς.⁹ Το 1924 το ΣΕΚΕ μετονομάστηκε σε ΚΚΕ με κύριο στόχο το σχηματισμό εργατοαγροτικής Κυβέρνησης.¹⁰

Ένα μικρό κόμμα απεργιακών κινητοποιήσεων θα σημαδέψει την περίοδο αυτή, κατά την οποία ο Βόλος και η Καβάλα φαίνεται να αποτελούν το δίπολο της Ελληνικής επαρχίας, όπου αναπτύχθηκε ένα σημαντικό εργατικό κίνημα χάρη κυρίως στους καπνεργάτες.

Θα αναφέρουμε ενδεικτικά κάποιες από τις καπνεργατικές απεργίες της περιόδου προκειμένου να γίνει κατανοητό μέσα από τα γεγονότα, πώς η οργάνωση των εργατών εξελίσσεται και αρχίζει να συγκροτείται σε ταξική ταυτότητα:

Στις 23 Φεβρουαρίου 1909 κηρύσσεται καπνεργατική απεργία στο Βόλο, με αίτημα την αύξηση των αμοιβών και τη μείωση του ωραρίου, το οποίο υπερέβαινε τις δώδεκα ώρες. Στο υπόμνημά τους οι εργάτες ζητούν διαβαθμίσεις στα ημερομίσθια ανάλογα με το είδος της εργασίας, αφού ως γνωστόν υπήρχε ένας καταμερισμός εργασιών και διάφορες ειδικότητες εργαζομένων.¹¹ Οι διαπραγματεύσεις όμως με την εργοδοσία αποβαίνουν άκαρπες. Ο Βόλος αναστατώνεται για αρκετές μέρες. Επεμβαίνουν οι αρχές και πολιτικοί παράγοντες της πόλης, αλλά οι καπνεργάτες δεν εκφοβίζονται και διεκδικούν με μαχητικότητα τα αιτήματά τους.

Στις 2 Μαρτίου η απεργία πήρε βίαιη τροπή με επίθεση σε καπναποθήκες που λειτουργούσαν με απεργοσπάστες. Ακολουθούν συγκρούσεις με τη χωροφυλακή και το στρατό, ρίχνονται πυροβολισμοί, με αποτέλεσμα να τραυματιστούν τρεις

⁹ Βλ. *Το πρώτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ*, Πρακτικά, Αθήνα, ΚΕ του ΚΚΕ, 1982, σ. 21.

¹⁰ Α. Αντωνίου, Κ. Μπρέγιαννη, ό.π., σ. 6.

¹¹ Βλ. Β' Μέρος, Κεφ. Α' της παρούσας μελέτης.

καπνεργάτες. Τα αιματηρά γεγονότα συγκλονίζουν την τοπική κοινωνία. Το Εργατικό Κέντρο Βόλου με ψήφισμα τίθεται στο πλευρό των εργατών. Η κυβέρνηση στέλνει ενισχύσεις στρατού και αστυνομικών δυνάμεων. Οι απεργοί επιτίθενται ακόμα και στους έφιππους χωροφύλακες που συνοδεύουν το Νομάρχη και τον Εισαγγελέα. Η εργατιά της Θεσσαλίας «αναταράζεται» κατά την έκφραση του Κ. Χατζόπουλου.

Τις επόμενες μέρες πραγματοποιούνται διαπραγματεύσεις, προφυλακίζονται συνδικαλιστές, αλλά τελικά τα αιτήματα των καπνεργατών γίνονται δεκτά εξαιτίας του φόβου επέκτασης των απεργιών και σε άλλες πόλεις. Ήδη στις 2 Μαρτίου απεργούν και οι καπνεργάτες στην Καρδίτσα, η οποία λύθηκε στις 9 Μαρτίου 1909. Ο επίλογος της απεργίας των καπνεργατών του Βόλου γράφεται με τη δίκη των καπνεργατών τον Οκτώβριο του 1909. Σύντομα όμως οι καπνοβιομήχανοι αθετούν τη συμφωνία για το ωράριο και προσπαθούν να επαναφέρουν τη 12ωρη ημερήσια εργασία.¹²

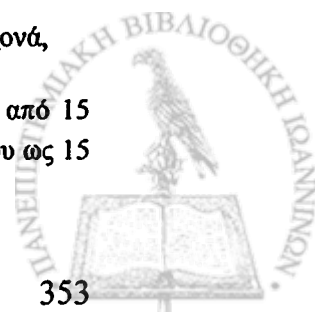
Στις 10 Φεβρουαρίου του 1910, ξεσπά πάλι στο Βόλο απεργία, η οποία διαρκεί τρεις εβδομάδες και λήγει με νίκη των καπνεργατών. Ο χρόνος εργασίας εξακολουθεί να ταλαιπωρεί τους εργάτες και να αποτελεί ένα άλυτο πρόβλημα.

Στις 31 Ιανουαρίου 1911 ξεσπάει νέα απεργία με βασικά αιτήματα το ωράριο εργασίας, καλύτερες συνθήκες στο χώρο εργασίας και ιατροφαρμακευτική περίθαλψη. Οι απεργοί προτείνουν ένα περιοδικό ωράριο, ανάλογα με την εποχή, για λόγους προστασίας της υγείας τους.¹³

Αξίζει να αναφερθεί ότι εκδίδονται ψηφίσματα συμπαράστασης από τα Εργατικά Κέντρα Βόλου, Λάρισας και Αλμυρού. Οι καπνεργάτες του Αγρινίου στέλνουν οικονομική ενίσχυση 5.000 δραχμές και οι καπνεργάτες της Λάρισας 3.000 δραχμές. Οι καπνεργάτες της Καρδίτσας, διαθέτουν από δύο ημερομίσθια ο καθένας για υποστήριξη των απεργών. Παράλληλα προγραμματίζονται απεργίες στο Αγρίνιο, Λαμία, Αλμυρό, Καρδίτσα κι άλλες πόλεις. Προκειμένου να προλάβει εξάπλωση των απεργιακών κινητοποιήσεων η κυβέρνηση προτείνει στους εργοδότες συνδιαλλαγή για τη λήξη της απεργίας. Ως προς το αποτέλεσμα της απεργίας, οι απόψεις

¹² Βλ. Μ. Γκιόλια, *Το εργατικό Κίνημα στην Ελλάδα και ο Κώστας Χατζόπουλος*, εκδ. Π. Μοσχονά, Αγρίνιο 1996, σ.385-389 και Α. Αντωνίου, Κ. Μπρέγιαννη, ό.π., σ. 8.

¹³ «Οι απεργοί ζητούν 8ωρο για το διάστημα 16 Οκτωβρίου ως 31 Δεκεμβρίου· 8,5 ώρες από 15 Ιανουαρίου ως 15 Φεβρουαρίου· 9ωρο από 16 Φεβρουαρίου ως 23 Απριλίου και 16 Αυγούστου ως 15 Οκτωβρίου· 10ωρο από 24 Απριλίου ως 15 Αυγούστου». Μ. Γκιόλια, ό.π., σ. 390.

δίστανται: Ο Γ. Κορδάτος αναφέρει ότι υποχώρησαν οι καπνεργάτες χωρίς να ικανοποιηθούν τα αιτήματά τους,¹⁴ ενώ ο Μ. Γκιόλιας¹⁵ αναφέρει ότι ικανοποιήθηκαν τα αιτήματα των καπνεργατών, γεγονός που δικαιολογεί τις πανηγυρικές εκδηλώσεις των εργατών που προβάλλει ο τοπικός τύπος.¹⁶

Αξιοσημείωτη είναι η μεγάλη «Παμμακεδονική» απεργία των καπνεργατών που πραγματοποιείται στα 1914, την επαύριο των Βαλκανικών Πολέμων. Η απεργία ξέσπασε πρώτα στην Καβάλα (24 Μαρτίου 1914) και σύντομα θα επεκτάθηκε και στη Δράμα και στο Πράβι (Ελευθερούπολη). Στη Θεσσαλονίκη άρχισε στις 28 Μαρτίου. Η απεργιακή επιτροπή από εκπροσώπους όλων των σωματείων επέλεξε ως έδρα την Καβάλα. Η απεργία διήρκεσε είκοσι μέρες και αφορούσε τριάντα χιλιάδες περίπου καπνεργάτες της περιοχής. Τα αιτήματα των απεργών ήταν: βελτίωση των αποδοχών και ωρών εργασίας, θεσμοθέτηση του ρόλου του συνδικάτου στο χώρο εργασίας, διατήρηση της κατοχής από τους άνδρες καπνεργάτες της ανώτερης ειδικότητας των ντεκτοσίδων. Ενώ οι διαπραγματεύσεις διεξάγονται στην Καβάλα με την διαμεσολάβηση των κυβερνητικών αρχών, η Θεσσαλονίκη (όπου βρίσκεται η έδρα της Εργατικής Σοσιαλιστικής Ομοσπονδίας, γνωστή ως Φεντερασιόν), γίνεται το σκηνικό έντονων συγκρούσεων μεταξύ απεργών, απεργοσπαστών και αστυνομίας με ενδιαφέροντες συνδυασμούς φύλου και εθνότητας.

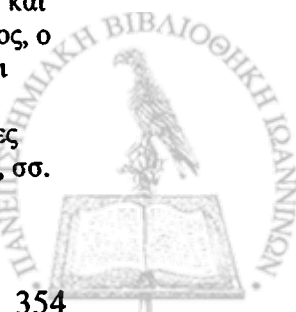
Η απεργία λήγει με μερική ικανοποίηση της πρώτης συλλογικής σύμβασης εργασίας στον Ελλαδικό χώρο. Αρκετούς μήνες μετά οι αρχές θα προχωρήσουν στη δίωξη και στην εκτόπιση τριών Εβραίων στελεχών της Φεντερασιόν καθώς και των καπνεργατών που πρωτοστάτησαν στην απεργία, επικαλούμενες κυρίως λόγους εθνικής ασφαλείας.¹⁷ Ο απόηχος των απεργιακών αγώνων της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα αποτυπώνεται στο ποίημα του Κ. Χατζόπουλου *Ένα Παραμύθι*, που δημοσιεύεται στο *Νουμά* του 1910: «*Ρίχνε ό,τι κόβει την ορμή σου, χίμα/σαν ακράτητη θάλασσα πλατειά/ Κάθε άλλο μεγαλείο μπροστά σου, τρίμμα/ ας πέση απ' την γερή σου τη γροθιά/ Αιώνες δεν απόστασες να γέρνης/σαν το νωθρό το βόδι στο ζυγό,/ να σου*

¹⁴ Βλ. Γ. Κορδάτου, ό.π., σ. 189-190

¹⁵ Μ. Γκιόλιας ό.π., σ. 401.

¹⁶ Η εφ. *Θεσσαλία* αναφέρεται περί του "στεφθέντος υπό λαμπράς επιτυχίας αγώνες των εργατών" και ότι τη νίκη των απεργών χαιρετούν με ομιλίες τους ο διευθυντής της Θεσσαλίας Δημοσθένης Ρίζος, ο νομικός σύμβουλος του ΕΚΒ Κ. Ζάχος, ο γραμματέας της διοικητικής επιτροπής Ανδριτσάνος και αρκετοί συνδικαλιστές. Εφ. *Θεσσαλία*, φ. 18/2/1911.

¹⁷ Ε. Αβδελά «Ο σοσιαλισμός των «άλλων» ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετά-οθωμανική Θεσσαλονίκη», περ. *Ιστορικά*, τ.10, 1993, τ.χ.18-19, Μ. Γκιόλιας ό.π., σσ. 406-407 και Ιω. Ιωαννίδη ό.π., σσ.77-78.

θερίζουν άλλοι ό,τι σπέρνεις,/αρμούς να τρέφεις, στάζοντας ιδρό;[...] Και συ να λαχταράς, να μη χορταίνης, και το πικρό σου, το ξερό ψωμί! «Πικρό ψωμί! Ξερό ψωμί», ξεχύθη/κραυγή βραχνή, βοή βαρειά, βαθειά,/ σα να στενάζαν χίλια μύρια στήθη/ από της γης τα πέρατα πλατιά».¹⁸

Η απαρχή της εργατικής νομοθεσίας: Οι απεργιακοί αγώνες των εργατών θέτουν άμεσα το πρόβλημα για ουσιαστική εργατική και κοινωνική πολιτική από το κράτος: Ήδη ο Ελ. Βενιζέλος από το Μάρτιο του 1911 σχετικά σε αγόρευση του στη Διπλή Βουλή, μιλάει περί «ιδεών της κοινωνιστικής Δημοκρατίας» και τονίζει ότι το αστικό καθεστώς δεν μπορεί «να μη βλέπη παντάπασι των κινδύνων, ο οποίος επέρχεται κατά τον εικοστόν αιώνα εκ των κάτω», (δηλαδή από τις εργατικές τάξεις). Για τούτο: «Η δύναμις του αστικού καθεστώτος είναι να προλαμβάνη τας εκρήξεις δι' α της εγκαίρου ικανοποιήσεως των δικαίων αξιώσεων των τάξεων εκείνων των εργατών, των αποκλήρων της κοινωνίας».¹⁹

Ο Βενιζέλος λοιπόν έχοντας την πολιτική πρόθεση να ολοκληρώσει την αστική κοινωνία έβαλε από τους πρώτους στόχους του την εκπόνηση μιας νομοθεσίας που θα οργάνωνε την παροχή εργασίας, για να ευνοήσει έτσι την ανάπτυξη και διαστρωμάτωση της εργατικής τάξης και να προλάβει τυχόν "εκρήξεις". Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν από το 1909 ως το 1914 να ψηφιστούν ορισμένοι εργατικοί νόμοι και να τεθούν οι βάσεις προστασίας των εργαζομένων. Οι νόμοι αυτοί, αποτελούν την απαρχή της Ελληνικής εργατικής νομοθεσίας και για πρώτη φορά η Βουλή ασχολείται με το εργατικό ζήτημα

Ως το 1909 το νεοελληνικό κράτος είχε θεσπίσει μόνο τρεις εργατικούς νόμους. Την περίοδο 1909-1914 όμως ψηφίζονται μια σειρά νόμων που προστατεύουν την παιδική εργασία των γυναικών, την υγεία των εργαζομένων, την αποζημίωση των εργατών που παθαίνουν ατυχήματα εξαιτίας της εργασίας τους κ.ά.

Οι νόμοι οι οποίοι ψηφίζονται την περίοδο αυτή είναι:

- i. Ο νόμος ΓΥΝΕ', «Περί Κυριακής αργίας». Πρόκειται για νόμο που θεσπίστηκε στις 3 Δεκεμβρίου 1909, με τον οποίο καθιερώνεται για πρώτη φορά στην Ελλάδα η Κυριακή ως ημέρα αργίας, που αν και παλαιό αίτημα των εργαζομένων δεν θεωρείται αίτημα "αιχμής"²⁰ και αυτό γιατί ήδη σε

¹⁸ Βλ. Μ. Γκιόλια στο ίδιο, σσ. 401-402.

¹⁹ Αγορεύσεις ΕΚ, Β' περίοδος, 1, σσ. 505-506. Από Μ. Γκιόλια, ό.π., σσ.410-411.

²⁰ Γ. Ληξουριώτη, ό.π., σ.214.

πολλούς επαγγελματικούς κλάδους ή σε πολλές περιοχές ήδη η Κυριακή ως αργία ίσχυε εθιμικά και όπου δεν ίσχυε ο νόμος δεν στάθηκε ικανός να την καθιερώσει και διαπιστωνόταν η παραβίασή του.²¹

- ii. Ο νόμος ΓΠΛΒ', «*Περί συστάσεως Τμήματος Εργασίας και Κοινωνικής Πρόνοιας*», ο οποίος ψηφίστηκε στις 12 Νοεμβρίου 1911. Με το νόμο αυτό ιδρύεται στο Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας υπηρεσία με σκοπό την έρευνα και τη μελέτη των όρων εργασίας στη βιοτεχνία, στο εμπόριο και τη βιομηχανία, την επίλυση διαφορών εργατών και εργοδοτών, τη μελέτη ξένων νομοθεσιών και την προπαρασκευή νομοσχεδίων προκειμένου να βελτιωθούν οι υγιεινές συνθήκες και τα οικονομικά των Ελλήνων Εργατών, την επίβλεψη εφαρμογής των εργατικών νόμων, τη λειτουργία των ενώσεων αλληλοβοήθειας, την οργάνωση των ταμείων αλληλασφάλειας και συντάξεων εργατών.²²
- iii. Ο νόμος ΓΠΛΔ', «*Περί υγιεινής και ασφαλείας των εργατών και περί ωρών εργασίας*», που θεσπίζεται 19/21 Νοεμβρίου 1911 και αποσκοπεί στην προστασία της υγείας, της ζωής και της σωματικής ακεραιότητας των εργατών.
- iv. Ο νόμος ΔΚΘ', «*περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων*» που θεσπίζεται 24 Ιανουαρίου/ 4 Φεβρουαρίου 1912. Με το νόμο αυτό η προβλεπόμενη προστασία για τα παιδιά μπορεί να συνοψιστεί σε μια γενική απαγόρευση της απασχόλησης των παιδιών, εφόσον δεν έχουν συμπληρώσει το 12^ο έτος της ηλικίας τους.²³ Δυο χρόνια μετά την ψήφιση του νόμου όμως ο Κ. Χατζόπουλος με βάση τις εκθέσεις της Επιθεώρησης Εργασίας, καταγγέλλει την παραβίασή του σε όλες σχεδόν τις εργατοπόλεις.²⁴
- v. Ο νόμος ΔΛ', «*Περί πληρωμής των ημερομισθίων των εργατών και περί των μισθών των υπηρετών και υπαλλήλων*» (1912). Ο νόμος αυτός ρυθμίζει τον τρόπο καταβολής των ημερομισθίων στους εργάτες, καθώς και τις νόμιμες κρατήσεις και τα πρόστιμα .

²¹ Μ. Γκιόλια, ό.π., σ. 416.

²² Στο ίδιο, 417.

²³ Γ. Ληξουριώτη, ό.π., σ.216.

²⁴ Μ. Γκιόλια, ό.π., σ. 419.

- vi. Ο νόμος ΔΚΗ', «Περί κανονισμού της υπηρεσίας των σιδηροδρομικών και τροχιοδρομικών υπαλλήλων (1911)». Με το νόμο αυτό ρυθμίζονται οι όροι της σύμβασης εργασίας μεταξύ των επιχειρήσεων και του προσωπικού.
- vii. Ο νόμος 551, «Περί ευθύνης προς αποζημίωσιν των εξ ατυχημάτων εν τη εργασία παθοντων εργατών και υπαλλήλων» (1914). Με το νόμο αυτό για πρώτη φορά εισάγεται στην Ελλάδα ο θεσμός της γενικής ασφάλειας των εργατών και υπαλλήλων της βιομηχανίας, βιοτεχνίας και κάθε επιχείρησης. Η αποζημίωση φυσικά καταβάλλεται από τον εργοδότη, που επιβαρύνεται επίσης με τα έξοδα νοσηλείας και φαρμάκων του τραυματία.
- viii. Ψηφίζεται επίσης ο νόμος 281, «Περί σωματείων», που αποτελούσε παραχώρηση της Κυβέρνησης Βενιζέλου προς την εργατική τάξη και συνέβαλε στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η διάταξη για την κατάργηση των συντεχνιών, δηλαδή των ενώσεων εκείνων που είχαν μέλη τους τόσο εργάτες, όσο και εργοδότες.²⁵

---

²⁵ Ανάλυση του νόμου 281/1914 και τις επιδράσεις που είχε στην εξέλιξη του εργατικού κινήματος, βλ. Σταύρου Μουδόπουλου, «Ο Νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδραση του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο: Γ. Μαυρογορδάτος, Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 1988, σσ. 225-253.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

3.2. ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΣ: ΟΙ ΦΑΣΕΙΣ

ΤΩΝ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΙΚΩΝ ΑΓΩΝΩΝ. ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΑΓΡΙΝΙΟ

3.2.1. Καπνεργατικοί αγώνες από το 1918 μέχρι το 1936. Ο πολιτικός μετασχηματισμός του εργατικού κινήματος κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου σχετίζεται με το γενικότερο αναπροσανατολισμό της Ελληνικής κοινωνίας. Η εγκατάλειψη της Μεγάλης Ιδέας και η ανάγκη επούλωσης των πληγών που άφησαν οι πόλεμοι και ιδιαίτερα η Μικρασιατική Καταστροφή, σήμανε την επιδίωξη του εκσυγχρονισμού και της οικονομικής ανάπτυξης.

Η εισροή των χιλιάδων προσφύγων και η αποκατάσταση ενός μέρους αυτών στην ύπαιθρο χώρα είχε ως συνέπεια και την ολοκλήρωση στη δεκαετία του 1920 της αγροτικής μεταρρύθμισης και την εφαρμογή της πολιτικής του νεοελληνικού κράτους που ήταν η παγίωση της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας.¹ Η εγκατάσταση των προσφύγων στα αστικά κέντρα συντέλεσε στη μεταμόρφωση αυτών (Αθήνα, Πειραιάς, Θεσσαλονίκη, Βόλος, Καβάλα) σε βιομηχανικές πόλεις με πυκνότερο πληθυσμό, αλλά και πυκνότερο οικιστικό ιστό.²

Στο μεσοπολεμικό διάστημα καταγράφεται η εμφάνιση ενός δυναμικού συνδικαλιστικού κινήματος με ευρύτερη γεωγραφική εμβέλεια, επικεντρωμένου όμως στα βιομηχανικά κέντρα της εποχής. Οι παράγοντες που ευνοούσαν την ανάπτυξή του ήταν: η απότομη αύξηση του εργατικού δυναμικού μετά την έλευση των προσφύγων και η συνακόλουθη πτώση των ημερομισθίων.

¹ Βλ. Μέρος Α', Κεφ. Β' της παρούσας μελέτης.

² Βλ. Α. Αντωνίου, Κ. Μπρέγιαννη, ό.π., σ. 6.

Η απότομη αύξηση της προσφοράς εργατικού δυναμικού μετά την έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα, οι διεθνείς κρίσεις, οι δημοσιονομικές δυσχέρειες της Ελλάδας, επακόλουθο μιας μακράς πολεμικής περιόδου, καθώς και η ύπαρξη του ΣΕΚΕ το οποίο το 1924 μετονομάστηκε σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΚΚΕ)³ συντέλεσαν στην όλη χώρα επικεντρωμένου όμως στα βιομηχανικά κέντρα της εποχής. Το ΚΚΕ ήταν η βασική και μοναδική οργανωμένη δύναμη, μπορούσε να οδηγήσει τους εργάτες στον αγώνα για τα καθημερινά κοινωνικά τους προβλήματα, όπως το ημερομίσθιο, επιδόματα ανεργίας, κοινωνικής ασφάλισης κλπ. Επίσης μπόρεσε να κρατήσει όρθια και αξιοπρεπή την εργατική τάξη κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης 1930.⁴

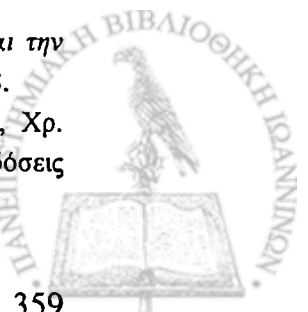
Τα καπνεργατικά σωματεία και σε συντονισμό με άλλους κλάδους με την καθοδήγηση του ΣΕΚΕ άρχισαν νέους αγώνες και κινητοποιήσεις το 1920, όπου παράλληλα με τα οξυμμένα οικονομικά και άλλα αιτήματά τους, προβάλλουν και το αίτημα ενάντια «στον ιμπεριαλιστικό πόλεμο» στη μέση Ανατολή και τη Μικρασία.⁵ «Αν η αντίθεση στον πόλεμο έσπρωξε, όπως φαίνεται το μεγαλύτερο μέρος της εργατικής τάξης στον Αντιβενιζελισμό, η ίδια αντίθεση έσπρωξε το οργανωμένο συνδικαλιστικό και Σοσιαλιστικό κίνημα έξω από τα πλαίσια του αλυτρωτισμού ή και του εθνικισμού γενικότερα. [...] Από τη σκοπιά του Βενιζελισμού ως ανένδοτου φορέα του ελληνικού αλυτρωτισμού, η αποστασία του συνδικαλιστικού κινήματος υπό την ηγεσία του ΣΕΚΕ εύλογα συνεπαγόταν το στίγμα της εθνικής προδοσίας. Το ίδιο στίγμα άλλωστε αποδόθηκε τότε και στην παράλληλη υπονομευτική δράση του Αντιβενιζελισμού, χωρίς δηλαδή να γίνονται ταξικές διακρίσεις. Η μόνη αλλά κρίσιμη διαφορά είναι ότι το ΣΕΚΕ παρέμεινε απόλυτα συνεπές στην ολοκληρωτική απόρριψη του εθνικισμού και μετά το 1920, καθώς μεταμορφωνόταν σε ΚΚΕ διατηρώντας τον έλεγχο της ΓΣΕΕ».⁶

³ Ν. Σβορώνου, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο 1999, σ. 127

⁴ «Ακριβώς σ' αυτήν την εποχή το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος παίζει σημαντικό ρόλο στο καπνεργατικό κίνημα. Στάθηκε με την πολιτική του συμπαραστάτης και καθοδηγητής σε όλους τους αγώνες των καπνεργατών, αφού έριξε στην πάλη τα καλύτερα στελέχη του, πολλά από τα οποία προέρχονταν από την ίδια την τάξη των καπνεργατών». Βλ. Γ. Πέγιου, ό.π., σσ. 52-53.

⁵ Ιω. Β. Ιωαννίδη, *Το καπνικό στην Καβάλα, μαρτυρίες και στοιχεία από το καπνεμπόριο και την καπνεργασία*, Δήμος Καβάλας, Εκδόσεις Ιστορικού αρχείου Δημοτικού Μουσείου Καβάλας, σ. 78.

⁶ Γ. Μαυρογορδάτου, «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός» στο: Γ. Μαυρογορδάτος, Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμέλεια), *Βενιζελισμός και Αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 1988, σσ. 15-16

Ενδεικτικά θα αναφέρουμε κάποιες σημαντικές απεργίες που πραγματοποιούνται την περίοδο αυτή ανά την Ελληνική επικράτεια με κυρίαρχες πάλι τις δύο πόλεις Βόλο και Καβάλα, τις οποίες όμως ακολουθεί και το Αγρίνιο, όπως προκύπτει από την παρούσα έρευνα.

Το χειμώνα του 1920-21 σημειώνεται στο Βόλο εξαιρετική κινητοποίηση ανάμεσα στους καπνεργάτες η οξύτητα της οποίας οφείλεται στη σιτοδεία. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου διατυπώνεται το αίτημα: της απαγόρευσης της εξαγωγής ανεπεξέργαστων καπνών. Στα τέλη Ιανουαρίου 1921 οργανώθηκαν πανθεσσαλικές εκδηλώσεις με στόχο να σταματήσει η εξαγωγή ανεπεξέργαστων καπνών, προκειμένου να αντιμετωπισθεί η μεγάλη ανεργία που αντιμετώπιζαν οι καπνεργάτες, οι οποίοι λιμοκτονούσαν.⁷

Το Φεβρουάριο του 1921 πραγματοποιήθηκε συλλαλητήριο στο Βόλο. Η διαδήλωση έγινε μπροστά στα γραφεία της Πανεργατικής και ήταν ιδιαίτερα μεγάλη. Ανάμεσα στους ομιλητές ήταν ο Αβραάμ Μπεναρόγια εκτελεστικός επίτροπος της ΓΣΕΕ. Την επομένη μέρα σημειώθηκαν νέα επεισόδια μεταξύ εργατών και χωροφυλάκων και ακολούθησαν συλλήψεις λόγω του φόβου επέκτασης των επεισοδίων. Πάνω από εκατό άτομα συνελήφθησαν ανάμεσα στα οποία ο Μπεναρόγια, αλλά και ο μοίραρχος Μιχαλόπουλος γιατί έδειξε επιείκεια προς τους εργάτες.⁸

Στα 1920-1922 η κυβέρνηση Γούναρη αντιμετώπισε τα αιτήματα των καπνεργατών με μια διάθεση να κατασιγάσει την κοινωνική ένταση. Γι' αυτό ψήφισε το νόμο «Περί απαγορεύσεως εξαγωγής ανεπεξέργαστων καπνών», Ν.2869 Ιούλιος 1922. Ο νόμος αυτός αποτελούσε μια επέμβαση στην ελευθερία του εμπορίου, μια προσπάθεια που γίνεται με σκοπό την προστασία των καπνεργατών δηλαδή την εξασφάλιση εργασίας στους καπνεργάτες. Απαγόρευε την εξαγωγή γενικά αρωματικών καπνών, αλλά πολλά καπνά χαρακτηρίζονταν ως μη αρωματικά και εξαγόταν. Έτσι παρά τη θέσπιση του νόμου γίνονταν διαμάχες για την ερμηνεία του και συγκρούσεις κυρίως στα λιμάνια φόρτωσης των εξαγωγίμων καπνών.⁹

⁷ Βλ. Α. Αντωνίου, Κ. Μπρέγιαννη, σ. 13.

⁸ Βλ. στο ίδιο, σσ. 13-14.

⁹ Α. Λιάκου, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπ. Τράπεζας Ελλάδος, Αθήνα 1993, σσ. 428-429.

Αξιοσημείωτος είναι ο αγώνας των καπνεργατών στην Καβάλα το 1924 εξαιτίας της μυστικής φόρτωσης των ανεπεξέργαστων καπνών για τη Γερμανία, από τον καπνέμπορο Γρηγοριάδη. Αυτό θα είχε δυσάρεστες συνέπειες στην εργατική τάξη, η οποία αντιμετώπιζε την ανεργία. Όταν το πληροφορήθηκαν οι καπνεργάτες όλοι μαζί «σαν ένας άνθρωπος, ενωμένοι, κίτρινοι και κόκκινοι» έτρεξαν στο μόλο του Λατίνου, όπως λεγόταν, για να εμποδίσουν τη φόρτωση των καπνών. Με μαχητικότητα ξεφόρτωναν τα δέματα και τα συγκέντρωναν προσωρινά στο χώρο του δημοτικού κήπου και τους γύρω δρόμους. Κατά τη διάρκεια της εκφόρτωσης όμως έφτασαν οι δυνάμεις της Χωροφυλακής και "επί μία ώρα και πλέον οι καπνεργάτες και οι καπνεργάτριες πάλευαν με τους χωροφύλακες στήθος με στήθος".¹⁰ Ο απολογισμός αυτού του αγώνα ήταν δύο νεκροί. Ένας ήταν ο επικεφαλής Μοίραρχος της δύναμης των χωροφυλάκων και μία καπνεργάτρια. Τραυματίες ήταν πενήντα εργάτες και δεκάδες ήταν οι συλληφθέντες, οι οποίοι καταδικάστηκαν σε βαριές ποινές από το Στρατοδικείο Καβάλας.¹¹

Ανάλογες με αυτές ήταν και οι αντιδράσεις των καπνεργατών στο Αγρίνιο τον Ιούνιο του 1926 όταν η καπνεξαγωγική εταιρεία «General» την οποία διηύθυνε ο καπνέμπορος Οδυσσέας Ηλιού, αποφάσισε να μεταφέρει τα καπνά της για επεξεργασία στο Βόλο. Οι καπνεργάτες όρμησαν στο σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης και εκφόρτωσαν βίαια τα ανεπεξέργαστα δέματα καπνού από τα βαγόνια και τα επανέφεραν στις καπναποθήκες, για να γίνει η επεξεργασία τους στο Αγρίνιο, προκειμένου να έχει εργασία το εργατικό δυναμικό της πόλης. Η μεσολάβηση του καπνέμπορου και δημάρχου τότε Ανδρέα Παναγόπουλου μεταξύ του διευθυντή της Εταιρείας και του Σωματίου Καπνεργατών απότρεψε την πιθανή συνέχιση των επεισοδίων.¹²

Τον Αύγουστο του 1926 στο Αγρίνιο πραγματοποιείται η μεγάλη απεργία των καπνεργατών, με θύματα την καπνεργάτρια Βασιλική Γεωργαντζέλη (πρόσφυγα) και το Θεμιστοκλή Καραμιχάλη. (Αναλυτικά για την απεργία αυτή γίνεται αναφορά σε επόμενη ενότητα).

Μετά τις εκλογές τις 19^{ης} Αυγούστου 1928, η κυβέρνηση Βενιζέλου νόμο, το γνωστό ως «Ιδιώνυμο», Νόμος 4229/24-25 Ιουλίου, «Περί μέτρων ασφαλείας του

¹⁰ Γ. Πέγιου, ό.π., σ. 30.

¹¹ Στο ίδιο ό.π., σ.30.

¹² Βλ. Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου 11/8/1926 και Γερ. Παπατρέχα, ό.π., σ.417.

κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας της ελευθερίας των πολιτών». Ο νόμος αυτός έμελλε στα χέρια των οργάνων της εξουσίας να γίνει όπλο εξόντωσης κάθε πολίτη που διαμαρτύρονταν για ζητήματα επιβίωσης και υπερασπίσεως των συνδικαλιστικών ελευθεριών.¹³

«Με την πρόφαση ότι ήθελε ν' ανατρέψει βιαίως το κοινωνικό σύστημα ή προπαγάνδιζε ιδέες κι επεδίωκε την εφαρμογή τους, κάθε δημοκρατικός πολίτης συλλαμβάνονταν, βασανίζονταν και παραπέμπονταν στο δικαστήριο που συνήθως τους καταδίκασε σε πολύχρονες φυλακίσεις και εκτοπισμό στα νησιά, Αη Στράτη, Φολέγανδρο, Το, Γαύδο και σε άλλα ξερονήσια».¹⁴ Ο νόμος αυτός γράφτηκε στην ιστορία του Ελληνικού έθνους «με τα μελανότερα γράμματα ως αντεργατικός και βάνουσος»¹⁵

Ο Mark Mazower γράφει ότι η νομοθεσία του Ιδιωνύμου το 1929, «έδειξε σαφέστατα ότι οι φιλελεύθεροι θεωρούσαν κοινωνική απειλή την οργανωμένη εργασία». Σε ομιλία του το Νοέμβριο του 1929 προς τους καπνεργάτες ο Ελ. Βενιζέλος είχε αποφανθεί κατηγορηματικά: «*Να εξηγούμεθα, Εάν είσθε κομμουνισταί είσθε εχθροί του Κράτους και θα διαλύσωμεν τα σωματεία σας ως εχθρικά. Δεν σας αναγνωρίζομεν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι ίνα γίνεσθε ισχυρότεροι και εχθρικότεροι προς το Κράτος*». Η εξαιρετική ασάφεια των όρων που χρησιμοποιούσε ο νόμος «περί Ιδιωνύμου αδικήματος», επέτρεπε στις αρχές να αποφασίζουν «κατά βούλησιν» ποιοι ήταν κομμουνιστές. Στη Σάμο οι χωροφύλακες προσπάθησαν να διώξουν από τη θέση του τον πρόεδρο της Τοπικής Καπνεργατικής Ένωσης, αν και η οργάνωσή του, ανήκε στην αντικομμουνιστική Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος, επικαλούμενοι τις «συγκαλυμμένες κομμουνιστικές αρχές του», και το γεγονός επίσης ότι «ήταν πρόσωπο μισητό στους καπνεμπόρους». Επίσης το 1930 το

¹³ «Το ιδιώνυμο συνελήφθη εξ αρχής και εφαρμόστηκε στην πράξη ως ένας απεργοσπαστικός μηχανισμός. Το εδάφιο 2§1 του άρθρου 1 «με τας αυτάς ποινάς τιμωρείται και όστις επωφελούμενος απεργίας ή λόκ-άουτ, προκαλεί ταραχή ή συγκρούσεις» χωρίς καμμία αναφορά στο κρατούν κοινωνικό καθεστώς ανοίγει απεριόριστες δυνατότητες εφαρμογής του νόμου για την αντιμετώπιση του καθημερινού διεκδικητικού αγώνα της εργατικής τάξης». Βλ. Χρ. Χατζηιωσήφ, «Η Βενιζολογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο Μεσοπόλεμο», στο: Γ. Μαυρογορδάτος, Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμέλεια), Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σ. 445.

¹⁴ Ιω. Β. Ιωαννίδη, ό.π., σ. 84.

¹⁵ Γ. Πέγιου, ό.π., σ. 48.

« Ιδιώνυμο» χρησιμοποιήθηκε για τη διάλυση της Καπνεργατικής Ομοσπονδίας και των Ουγατρικών της οργανώσεων.¹⁶

Στη συνέχεια η οικονομική κρίση που ξέσπασε στην οικονομία της Αμερικής τον Οκτώβριο-του 1929, είχε σοβαρότατο αντίκτυπο στις οικονομίες και των άλλων Ηπείρων και όπως ήταν επόμενο οι επιπτώσεις της ήταν τρομακτικές και για την οικονομία της Ελλάδας, με την εκδήλωση της καπνικής κρίσης. Με την κρίση αυτή οι εξαγωγές των καπνών περιορίζονται στο ελάχιστο. Τα καπνά μένουν απούλητα στα χέρια των καπνοπαραγωγών και των καπνεμπόρων και οι καπνεργάτες αντιμετωπίζουν το οξύ πρόβλημα της ανεργίας και της πείνας.¹⁷ «Εκμηδενίστηκε οικονομικά ικανός αριθμός καπνεμπόρων, σημειώθηκε κάμψη της καπνοπαραγωγής, ενώ οι παραγωγοί και γενικά οι πληθυσμοί των καπνικών περιφερειών οδηγήθηκαν σταδιακά στην εξαθλίωση και την απόγνωση». Η κρίση διήρκεσε τρία χρόνια δηλαδή μέχρι το 1932.¹⁸

---

¹⁶Βλ. Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφ. Σπ. Μαρκέτος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθν. Τραπέζης, Αθήνα 2002, σσ. 175-176

Ο ίδιος γράφει επίσης ότι όταν τα δημοτικά συμβούλια των φιλελευθέρων εφαρμόζαν τη νέα νομοθεσία, οι εργάτες προσανατολίζονταν προς την Αριστερά. Και οι ψήφοι του ΚΚΕ αυξήθηκαν «κατακόρυφα» στις αναπληρωματικές εκλογές της Θεσσαλονίκης και της Μυτιλήνης το 1931, πράγμα το οποίο ανησύχησε την Κυβέρνηση. Κατά την επίσκεψη του Βενιζέλου στην Καβάλα, στις παραμονές των εκλογών του 1932, τον υποδέχτηκαν με ιαχές και κραυγές αποδοκιμασίας, ώστε δεν μπόρεσε να εκφωνήσει την ομιλία του. «Το επεισόδιο είχε συμβολική αξία: η πιο χαρισματική πολιτική μορφή της Ελλάδας δεν είχε πλέον απαντήσεις στα αιτήματα της απογοητευμένης εργατικής τάξης». Από Μ. Mazower, *ό.π.*, σ. 176.

Και ο Γ. Πέγιος αναφέρεται στην αντίδραση προς την πολιτική του Βενιζέλου, των καπνεργατών της Καβάλας και στον τρόπο που τον υποδέχτηκαν το 1932 σε μια προεκλογική περιοδεία του στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη: «Ένα τεράστιο πλήθος από χιλιάδες καπνεργάτες, καπνεργάτριες κρατώντας τα παιδιά τους στα χέρια, φώναζαν και αποδοκίμαζαν με κατάρες τον αρχηγό. Το πλήθος μαζεμένο στην αρχή της πόλης, στο συνοικισμό «Χίλια» και σε όλο το μήκος της οδού 7^{ης} Μεραρχίας και Βενιζέλου κατέληγε στην παραλιακή πλατεία (στη σημερινή πλατεία Μ. Καραολή), όπου θα γινόταν η ομιλία του αρχηγού. Εκεί, στο χώρο αυτό, έγινε κάτι ανεπανάληπτο. Την έναρξη της ομιλίας του συνόδευαν φωνές και κατάρες, όσο δε προχωρούσε ο Βενιζέλος, τόσο η αγανάκτηση των συγκεντρωθέντων κορυφωνόταν, η αποδοκιμασία ήταν τέτοια, που αναγκάστηκε να διακόψει την πολιτική του ομιλία και κατατρομαγμένος να αποσυρθεί. Το Ιδιώνυμο και οι άσχετοι συνεργάτες του Βενιζέλου έγιναν αιτία να καταδικαστεί η πολιτική του Φιλελεύθερου Κόμματος από το δημοκρατικό λαό της Ελλάδας και ιδιαίτερα από τις μάζες των εργαζομένων, σα συνέπεια δε είχε να αποτύχει στις βουλευτικές εκλογές, που ακολούθησαν το 1932». Γ. Πέγιου, *Από την ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας 1922-1953*, Αθήνα 1984 ΟΑΕΔ, σσ. 48-49

¹⁷ Στο ίδιο σ. 50

¹⁸ Ιω. Β. Ιωαννίδη, *ό.π.*, σ. 84.

Η οικονομική κρίση από τη μια και το ιδιώνυμο από την άλλη, δημιούργησαν έντονες κοινωνικές αναταραχές σε όλες τις εργατικές τάξεις στην Ελλάδα. Οι εργάτες αμύνονται. Και η καλύτερη άμυνα ήταν οι απεργιακοί αγώνες.¹⁹

Ιδιαίτερα η κρίση αυτή έγινε αισθητή στην «Κόκκινη Καβάλα»,²⁰ όπου υπήρχαν 14.000 καπνεργάτες. Χαρακτηριστικά είναι τα αιματηρά γεγονότα που διαδραματίζονται αυτή την περίοδο (Οκτώβριος 1932) στην Καβάλα: Στις Αποθήκες των Α^{φών} Πετρίδη, επί των οδών Βουκεφάλου και Φιλελλήνων, όπου εργάζονταν 2.000 εργάτες, σε συγκέντρωση διαμαρτυρίας για τη χορήγηση των επιδομάτων ανεργίας μίλησαν στους συγκεντρωμένους ο Γεράσιμος Ευαγγελίδης και ο Ταξίαρχος Ψήφος και τους κάλεσαν να αγωνιστούν. Επενέβη τότε η περίολος της χωροφυλακής για τη διάλυση των καπνεργατών, ακολούθησε σύγκρουση και πήρε μέρος και η έφιππος χωροφυλακή. Οι εργάτες αντεπιτέθηκαν ρίχνοντας πέτρες στην έφιππο χωροφυλακή που είχε «τεράστιες σπάθες». Στη σύγκρουση έπεσε θανάσιμα τραυματισμένος από σφαίρα ο Ψαρόπουλος Ιωάννης 20 ετών, ο οποίος κηδεύτηκε στη Θάσο σκεπασμένος με κόκκινη σημαία με το σφυροδρέπανο.²¹ Τραυματίστηκε σοβαρά ο Θωμάς Κοτεμενίδης και ο Π. Λάγιος.²² Οι υπεύθυνοι της συγκέντρωσης και οι ομιλητές δικάστηκαν με το Ιδιώνυμο σε βαριές ποινές. Η αστυνομία και τα όργανά της «βγήκαν πάλι πάνω από το λάδι, όπως πάντα».²³

Άλλη μια δυναμική κινητοποίηση των καπνεργατών θα σημειωθεί στην Καβάλα στις 20 Ιουλίου 1933. Τότε η Εταιρεία Μενβενίστε, ανακοίνωσε ότι σε 3 μέρες απολύονται όλοι οι άνδρες, με την αιτιολογία ότι θα μετέτρεπε την κλασική επεξεργασία σε τόγκα, χρησιμοποιώντας μόνο γυναίκες εργάτριες. Η εργοστασιακή επιτροπή διαμαρτυρήθηκε στη διεύθυνση, η οποία όμως ήταν ανένδοτη. Το μεσημέρι

¹⁹ «Οι εργαζόμενοι, κνηγμένοι από το ανατριχιαστικό αγκάλιασμα της ανεργίας και της πείνας, προσπαθούσαν με αγώνες να επιβιώσουν», Γ. Πέγιου, ό.π., 50.

²⁰ Εκωνυμία που απέκτησε η πόλη την περίοδο εκείνη, εξαιτίας των αιματηρών γεγονότων, με την οποία γίνεται γνωστή στο Πανελλήνιο, αλλά και στο εξωτερικό. Βλ. Γ. Πέγιου, ό.π., σ. 64.

²¹ Στο ίδιο, ό.π., σσ. 65-66.

²² Ιω. Β. Ιωαννίδη, ό.π., σ. 79.

²³ «Η αστυνομία και τα όργανά της βγήκαν πάλι πάνω από το λάδι, όπως πάντα. Κανένας δεν κατηγορήθηκε για τα θύματα της συγκέντρωσης εκείνης. Οι εγκληματίες μπορεί νομικά να μην τιμωρήθηκαν για την ενέργειά τους εκείνη, όμως ποτέ δεν συγχωρέθηκαν τα χέρια εκείνων που αδίστακτα χτύπησαν τα δύο παλικάρια. Τα αναθέματα και οι κατάρες τους συνόδευαν σε όλη τους την υπόλοιπη ζωή. Η δολοφονία αυτή και ο βαρύς τραυματισμός αντί να αποδυναμώσουν και να τρομοκρατήσουν τους καπνεργάτες, αντίθετα τους δυνάμωναν ακόμη περισσότερο». Γ. Πέγιου, ό.π., σ. 66.

λοιπόν οι καπνεργάτες δεν βγήκαν από την Καπναποθήκη. Η διεύθυνση τότε κάλεσε την αστυνομία, η οποία ήρθε και ζήτησε από τους εργάτες να βγουν έξω, διαφορετικά θα χρησιμοποιηθεί βία. Επακολούθησε «άγρια συμπλοκή μέσα στην καπναποθήκη και οι χωροφύλακες απωθούνται».²⁴ Στη συνέχεια οι εργάτες ενθαρρυμένοι κλείνουν τις πόρτες και στοιβάζουν από πίσω εκατοντάδες δέματα καπνού. Τα γεγονότα γίνονται γνωστά στην πόλη και η συμπαράσταση όλων προς τους απεργούς ήταν αποφασιστική. Το Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο, οι επαγγελματικές οργανώσεις, η Δημαρχία, οι εφημερίδες, ζήτησαν να ικανοποιηθούν τα αιτήματα των εργατών. Ο Γ. Πέγιος δίνει την εικόνα των αποθηκών στα παράθυρα των οποίων κρέμονταν πένθιμα μαύρα τσόλια και σε μεγάλες «χάρτινες κόλλες» ήταν γραμμένα τα συνθήματα: «Οι άνδρες στην Τόγκα-ψωμί-νερό». Την πέμπτη ημέρα της απεργίας έφθασε στην Καβάλα ο Υπουργός Γεν. Διοικήσεως Θράκης, Μ. Μαντάς, ο οποίος έδωσε εντολή να αποσυρθούν οι δυνάμεις ασφαλείας, να επιτραπεί η προμήθεια νερού και τροφίμων στους έγκλειστους και συγκαλεί σύσκεψη, στην οποία διαβιβάζει ρητή και έγγραφη υπόσχεση της Κυβέρνησης Π. Τσαλδάρη ότι θα ικανοποιούσε τις δίκαιες αξιώσεις των καπνεργατών. Η σύσκεψη πραγματοποιήθηκε σε κλίμα αισιοδοξίας και το πρωτόκολλο που υπογράφηκε στις 25-9-1933, διαβεβαίωνε ότι η Κυβέρνηση θα λύσει νομοθετικά εντός 25 ημερών τα αιτήματα των καπνεργατών. Οι απεργοί δέχτηκαν αυτή τη συμφωνία με πανηγυρισμούς.²⁵

Το σημαντικότερο όφελος των καπνεργατών από την απεργία αυτή ήταν ότι κατοχυρώθηκε το καπνεργατικό επάγγελμα με το Νόμο 5817/710/1933 «Περί ασχολήσεως αρρένων καπνεργατών εν τη επεξεργασία, τόγκας», ο οποίος διατηρήθηκε για 20 χρόνια. Καταργήθηκε το 1953 επί Κυβερνήσεως Παπάγου.²⁶

Ένα μήνα μετά την απεργία η Κυβέρνηση Τσαλδάρη αθέτησε τα συμφωνηθέντα με τους καπνεργάτες της Καβάλας. Ακολούθησαν μαζικές συλλήψεις και εκτοπίσεις στελεχών που είχαν πάρει μέρος στον αγώνα. Η Κυβέρνηση έδειξε συνέπεια μόνο στο ζήτημα της «Τόγκας»,²⁷ ορίζοντας ότι άντρες και γυναίκες θα έπρεπε να απασχολούνται σε αναλογία 50%.

²⁴ Γ. Πέγιου, ό.π., σ. 75.

²⁵ Ιω. Β. Ιωαννίδη, ό.π., σσ. 99-102.

²⁶ Στο ίδιο, σ. 102.

²⁷ Γ. Πέγιου, ό.π., σσ. 80.

3.2.2. Τοπικές εκφάνσεις του εργατικού κινήματος: Το σωματείο καπνεργατών και οι κινητοποιήσεις στο Αγρίνιο. Μετά τη συνοπτική αναφορά που επιχειρήσαμε γενικά στο εργατικό κίνημα και κυρίως στις απεργιακές κινητοποιήσεις των καπνεργατών ανά την Ελλάδα, με πρωτοπόρες τις δύο καπνυπόλεις Βόλο και Καβάλα, προκειμένου να καταγραφεί η αρχική οργάνωση των εργατών και η εξέλιξη και η συγκρότηση της ταξικής ταυτότητάς τους, θα αναφερθούμε στην παρούσα ενότητα στην οργάνωση των καπνεργατών και στη «γεγονολογία» των απεργιακών κινητοποιήσεων ειδικά στο Αγρίνιο μέχρι τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου 1936.

Για την καταγραφή των απεργιών, των συμπλοκών με τη χωροφυλακή που ακολουθούσαν συνήθως και των αποτελεσμάτων που είχαν, οι πληροφορίες προέρχονται από την ελάχιστη τοπική βιβλιογραφία (Γ. Παπατρέχας, Β. Πατρώνης, Κ. Μπάδα) και τις εφημερίδες της εποχής (Αθηναϊκές, Πατραϊκές, Τοπικές), αλλά και από την αξιοποίηση της προφορικής ιστορίας στο βαθμό, που αυτό ήταν εφικτό.

Το 1911 ιδρύεται το Σωματείο Καπνεργατών και το έτος αυτό, συμβατικά, είναι το γενέθλιο του εργατικού κινήματος στο Αγρίνιο. Η ίδρυσή του οφείλεται στη διάδοση των ιδεών του σοσιαλισμού και του εργατικού συνδικαλισμού, που διακινούνταν στην περιοχή λόγω της γειννίας με την Πάτρα και ιδιαίτερα μετά την επέκταση της σιδηροδρομικής γραμμής του Σ.Β.Δ.Ε. στο Κρυονέρι.²⁸ Η περίοδος αυτή ήταν κατάλληλη για τη δημιουργία του Σωματείου, αφού από την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αι. το εμπόριο των καπνών συστηματοποιείται και παύει να γίνεται ευκαιριακά από κάποιους εμπόρους, όπως συνέβαινε τον προηγούμενο αιώνα. Παράλληλα είχε αρχίσει και η κατάλληλη επεξεργασία καπνών ώστε να εξασφαλίζεται η ποιότητα και η καλή φήμη των καπνών του Αγρινίου στις αγορές του εξωτερικού.²⁹ Η συστηματοποιημένη επεξεργασία προφανώς απαιτούσε κατάλληλους χώρους, αλλά και ειδικευμένο προσωπικό, καπνεργάτες, οι οποίοι αναλαμβάνουν τη διαλογή, κατάταξη και δεματοποίηση των καπνών. Στους χώρους εργασίας, τα καπνομάγαζα της πόλης διαμορφώνεται η εργατική συνείδηση και προκύπτει η ανάγκη δημιουργίας του Σωματείου καπνεργατών.

Τα ιδρυτικά μέλη του πρώτου αυτού εργατικού σωματείου του Αγρινίου, που ονομάστηκε "Αλληλοβοήθεια" αποτέλεσαν οι: Δημ. Σακαρέλης, Στέργιος Κασούμης, Αριστείδης Παρθένης, Απόστολος Μυτηλιός, Θεμιστοκλής Κλάκας, Απόστολος

²⁸ Γερ. Παπατρέχα, ό.π. σ. 411.

²⁹ Βλ. Ευ. Παπαστράτου, ό.π., σσ. 81-88.

Λιάκος, Σωτήρης Κουτσομήτσος, Δημ. Τριανταφύλλου, Θόδωρος Καρότος, Επαμεινώνδας Βασιλείου, Βασ. Καρναούτης, Χρ. Ευαγγέλου ή Νιάκας³⁰ (εικόνα 69).

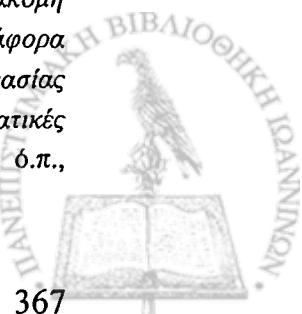
Το Σωματείο Καπνεργατών πρωτοστάτησε στην ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Αγρινίου το 1918 και αποτέλεσε τον κύριο κορμό του εργατικού κινήματος της πόλης για τις επόμενες τρεις δεκαετίες. Η επέκταση των καπνομάγαζων – καπναποθηκών και ο ερχομός των προσφύγων της Μ. Ασίας και του Πόντου αύξησε τον αριθμό των καπνεργατών-καπνεργατριών, ο οποίος ξεπέρασε τις 2000 και οι αγώνες τους πήραν μαζικό και μαχητικό χαρακτήρα. Οι απεργιακές κινητοποιήσεις των καπνεργατών πολλές φορές κατέληγαν σε συμπλοκή με τη χωροφυλακή και με δυνάμεις στρατού, που κατέφθαναν, με αποτέλεσμα αιματηρά επεισόδια.³¹

Η αγωνιστικότητα και μαχητικότητα της καπνεργατικής τάξης, πήγαζε από τις εργασιακές σχέσεις με τους εργοδότες, οι οποίες ανατρέπονταν συνέχεια ανάλογα με τις ανάγκες σε εργατική δύναμη που είχε το καπνεμπόριο. Οι καπνεργάτες απέναντι στο φάσμα της ανεργίας και της υποαπασχόλησης αντιτάσσουν τη συνδικαλιστική τους δραστηριότητα και τη συλλογική διαπραγμάτευση της εργατικής τους δύναμης. Έτσι γίνεται κατανοητή η υψηλή συμμετοχή στο Σωματείο τους. Η μαχητικότητα των Καπνεργατών πήγαζε επίσης και από την ιδιομορφία της εργασιακής διαδικασίας, η οποία ελεγχόταν στο σύνολό της από τους ίδιους. Το "σαλόνι", ο χώρος όπου οι καπνεργάτες – καπνεργάτριες επεξεργάζονταν τα καπνά ενίσχυε τη συλλογικότητα και ευνοούσε τη διακίνηση και προπαγάνδισή σοσιαλιστικών ιδεών.³² Προσφερόταν έτσι «για την ανάπτυξη μιας ιδιότυπης εργατικής δημοκρατίας του τόπου δουλειάς, που έβρισκε την έκφρασή της στην επιτροπή του "σαλονιού" Η επιτροπή μοίραζε τη

³⁰ Ο πίνακας με τα ονόματα των ιδρυτικών μελών υπάρχει στο Εργατικό Κέντρο Αγρινίου.

³¹ Αναλυτική αναφορά γίνεται στις επόμενες ενότητες.

³² "Στα σαλόνια όμως της επεξεργασίας, εν γνώσει των επιχειρήσεων, έπρεπε να εκλεγεί νόμιμα ο προϊστάμενος του σαλονιού, ο οποίος ήταν μέλος του σωματείου και εκπροσωπούσε όλους τους εργάτες του σαλονιού. Με την έναρξη της επεξεργασίας του καπνού, το σωματείο των καπνεργατών ΚΕΚ, ήταν υποχρεωμένο να συνδεθεί οργανωτικά με τους εργαζόμενους των καπνεμπορικών επιχειρήσεων. Με βάση τα σαλόνια επεξεργασίας ο προϊστάμενος κάθε σαλονιού έπαιρνε μέρος στις συσκέψεις, που γίνονταν τακτικά, με προϊσταμένους άλλων σαλονιών και άλλων επιχειρήσεων. Είχε τακτικές επαφές και συνεργασίες με το γενικό γραμματέα του σωματείου να ενημερώνει σχετικά τους εργάτες για κάθε θέμα που προέκυπτε. Ενδιαφερόταν να μην παραβιάζεται το δωρο, να εφαρμόζεται σωστά η σύμβαση, ακόμη να υπερασπίζεται αυτούς που τυχόν διώχονταν από τη δουλειά και γενικά να μεσολαβεί, στα διάφορα ζητήματα που προέκυπταν, μεταξύ εργατών και εργοδοτών. Ήταν υποχρεωμένος ακόμη εν ώρα εργασίας να εισπράττει τις συνδρομές των μελών της ΚΕΚ, να κάνει έκτακτο έρανο, να πουλάει εργατικές εφημερίδες, μέχρι και το "Ριζοσπάστη" την αγαπημένη εφημερίδα των καπνεργατών". Γ. Πέγιου, ό.π., σσ. 27-29.

δουλειά, την επόπτευε και ταυτόχρονα εκπροσωπούσε τους εργάτες απέναντι στην εργοδοσία».³³

*"Τα σαλόνια της επεξεργασίας καπνού είχαν καταστεί κυψέλες εργασίας, με τις χιλιάδες των καπνεργατών και καπνεργατριών που συνέθεταν ένα συμπαγές προλεταριάτο, το οποίο στην αρχή του 20^{ου} αι. θα οργανωθεί και θα γίνει η πρωτοπορία του Εργατικού Κινήματος της χώρας".*³⁴

Αυτό που έκανε πιο συμπαγές το μέτωπο των καπνεργατών ήταν ότι οι γυναίκες, οι αδελφές, οι γειτόνισσες, απασχολούνταν στην ίδια επιχείρηση. «Αυτές ακριβώς οι άτυπες και οργανωμένες σχέσεις των καπνεργατών στο καπνεργοστάσιο, διαπλεκόμενες με στοιχεία μιας αλληλέγγυας στάσης στη συνοικία και στη γειτονιά, ενδυνάμωναν τη συνοχή και τη μαχητικότητα της καπνεργατικής τάξης, διεύρυναν τις εμπειρίες της, ενώ την καταστούσαν ικανή να δρα και να συμπεριφέρεται αυτόνομα και με σιγουριά στον κοινωνικό χώρο».³⁵

Παράλληλα σε κάθε καπνεπιχείρηση μέχρι το 1925 που ο συνδικαλισμός ήταν ισχυρός, υπήρχαν αντιπρόσωποι του σωματείου, οι οποίοι είχαν λόγο για τις προσλήψεις. Το συνδικαλιστικό βιβλιάριο ήταν απαραίτητο για την εισδοχή στο επάγγελμα. Το μέτρο αυτό θεωρούνταν αναγκαίο για να εξασφαλιστούν οι συλλογικές συμφωνίες οι οποίες, εξαιτίας της απουσίας της σχετικής νομοθεσίας, κάλυπταν μόνο τα μέλη του σωματείου.³⁶ Με δεδομένο ότι οι κομμουνιστές είχαν την απόλυτη σχεδόν πλειοψηφία στο καπνεργατικό σωματείο, αυτό ενίσχυε την πολιτική ομογενοποίηση και ομοιομορφία του καπνεργατικού κλάδου, αλλά δημιουργούσε και τις συνθήκες για μετωπική σύγκρουση με την εργοδοσία.³⁷

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι μέσω των «επιτρόπων σαλονιών» και των εκπροσώπων του σωματείου οι καπνεργάτες εξασφάλιζαν τον απόλυτο έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας και ασκούσαν συνδιοίκηση στις επιχειρήσεις ή πιο σωστά μια προχωρημένη μορφή εργατικού ελέγχου, πρωτοφανούς για το Ελληνικό εργατικό κίνημα. Αυτό προϋποθέτει μια νοοτροπία της διαδικασίας της εργασίας όχι μόνο ανεξάρτητης από τις ιδιοκτησιακές σχέσεις, αλλά και ανταγωνιστικής απέναντί τους.

³³ Α. Λιάκου, ό.π., σ. 425.

³⁴ Ιω. Β. Ιωαννίδη, ό.π., σ. 74.

³⁵ Θ. Αλεξίου, «Οι κοινωνικές αιτίες της καπνεργατικής διαμαρτυρίας στο Μεσοπόλεμο», *Τα Ιστορικά*, τ. 11^{ος}, τχ. 21, 1994, σ. 342.

³⁶ Α. Λιάκου, ό.π., σ. 425.

³⁷ Β. Πατρώνη, ό.π., σ. 166.

Ενδεικτικό αυτής της νοοτροπίας των καπνεργατών είναι το απόσπασμα από μια έκθεση του Υπουργείου Εθνικής οικονομίας το 1929: «*Ούτω ο καπνεργάτης ως επί το πλείστον αγνοών πλέον τελείως τα δικαιώματα και τον ρόλον του εργοδότη, θεωρεί την εργασίαν του καπνού ως δικαίωμά του αποκλειστικόν μη εξαρτώμενον από την θέλησιν ουδενός και μη υπαγόμενον εις ουδένα περιορισμόν, φθάνει δε μέχρι του να θεωρή πάσαν διαταγήν του εργοδότη σχετικήν προς την εργασίαν ως παρέμβασιν τρίτου εις τα δικαιώματά του. Το συχνάκις εμφανιζόμενον φαινόμενον εργάτου απολυομένου παρά του εργοδότη και αρνούμενου να φύγη από την καπναποθήκην ή εργάτου αναλαμβάνοντος εργασίαν αυθαιρέτως εις καπναποθήκην, παρά την θέλησιν του εργοδότη, είναι χαρακτηριστικόν της τοιαύτης ψυχολογικής καταστάσεως*».³⁸

Η συνδικαλιστική ενεργοποίηση των καπνεργατών εκφραζόταν και πολιτικά. Στις βουλευτικές εκλογές οι καπνεργάτες σύσσωμοι σχεδόν υποστήριζαν κομμουνιστές υποψηφίους. Στις δημοτικές εκλογές, όπου η πολιτική αντιπαράθεση επεκτεινόταν στη μικρή κοινωνία της πόλης, οι καπνεργάτες παρά τις κινδυνολογίες των αστικών κομμάτων, ψήφιζαν υποψήφιους του ΚΚΕ. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν οι περιπτώσεις του Δ. Παρτσαλίδη στην Καβάλα και του Μενύχτα στις Σέρρες, που ήταν οι πρώτοι «κόκκινοι δήμαρχοι», που εκλέχτηκαν χάρη στις ψήφους των καπνεργατών. Επίσης ένα μεγάλο μέρος των στελεχών του ΚΚΕ προέρχονταν από τις τάξεις τους.³⁹

Στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου δεν υπάρχει κάτι ανάλογο με αυτό, λόγω ότι το ΚΚΕ δεν παρουσίαζε αυτόνομο υποψήφιο στις δημοτικές εκλογές. Στη γειτονική κοινότητα του Αγίου Κωνσταντίνου όμως, όπου κυρίως κατοικούσαν οι πρόσφυγες καπνεργάτες, στις δημοτικές εκλογές του 1934 οι κομμουνιστές υποψήφιοι κατάφεραν να εκλέξουν 4 από τα 6 μέλη του Κοινοτικού Συμβουλίου.⁴⁰

Στο Εργατικό Κίνημα του Αγρινίου, κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, δραστηριοποιούνταν και μια ομάδα Αρχαιομαρξιστών, η οποία αυτοαποκαλούνταν «Αριστερή Αντιπολίτευση». Οι Αρχαιομαρξιστές κυριαρχούσαν στο σωματείο των υποδηματεργατών (τσαγκαράδων) και είχαν δημιουργήσει ισχυρούς πυρήνες στο σωματείο των ραπτεργατών και των καπνεργατών. Η προσπάθειά τους να αυξήσουν την επιρροή τους στο χώρο των καπνεργατών κατέληξε σε επεισόδια και συγκρούσεις

³⁸ Το κείμενο παρατίθεται στο: Α. Λιάκου, ό.π., σ. 427.

³⁹ Θ. Αλεξίου, ό.π., σ. 343.

⁴⁰ Βλ. Β. Πατρώνη, ό.π., σ. 167.

με τους συνδικαλιστές του ΚΚΕ τελικά στη δημιουργία και νέου καπνεργατικού σωματείου καπνεργατών το 1930, το οποίο οι κομμουνιστές το αποκαλούσαν περιφρονητικά «Κίτρινο», (κατασκεύασμα της εργοδοσίας και της Ασφάλειας), ενώ το δικό τους το ονόμαζαν «Κόκκινο».⁴¹

Ανάμεσα στα δύο σωματεία υπήρχε μια αντιπαλότητα και οι μεν λειτουργούσαν αντίθετα από τους δε. Ενδεικτική της συμπεριφοράς είναι η στάση τους απέναντι στην Εταιρεία Παπαστράτου τον Απρίλιο του 1930. Η εταιρεία είχε μία αρκετά μεγάλη ποσότητα σκάρτων (της κατώτερης ποιότητας καπνών), που η επεξεργασία τους ήταν ασύμφορη με τα καθιερωμένα ημερομίσθια. Για τούτο πρότεινε στα σωματεία, να γίνει η επεξεργασία με μειωμένα ημερομίσθια, εκμεταλλευόμενη προφανώς και την ανεργία που υπήρχε. Διαφορετικά θα αναγκαζόταν να τα μεταφέρει αλλού. Το σωματείο των Αρχείων, το "Κίτρινο", με πρωτοστάτες τον Πάνο Αναστασίου και τον Τριαντάφυλλο Καπετανάκη αρνήθηκε τον συμβιβασμό και κάλεσε σε απεργία. Το αντίπαλο σωματείο, το "κόκκινο", αντιδρώντας στου Αρχείου δέχτηκε την πρόταση της εταιρείας. Το αποτέλεσμα ήταν να γίνουν επεισόδια και μικροσυμπλοκές και η Αστυνομία συνέλαβε όσους θεώρησε πρωταίτιους από το "κίτρινο" σωματείο, οι οποίοι καταδικάστηκαν σε βαριές ποινές με βάση το νόμο 4229", το Ιδιώνυμο δηλαδή.⁴²

Σχετικά με την πορεία των Αρχαιομαρξιστών του Αγρινίου αναφέρεται ότι στη δικτατορία του Μεταξά οι σημαντικότεροι εξορίστηκαν ή φυλακίστηκαν. Στη συνέχεια και ενώ οι περισσότεροι είχαν προσχωρήσει στο ΕΑΜ θα βρουν τραγικό τέλος όταν το 1944-45 τουλάχιστον 10 από αυτούς θα δολοφονηθούν από ένοπλες δυνάμεις, οι οποίες ελέγχονταν από το σκληρό πυρήνα του ΚΚΕ, χωρίς να προηγηθεί έστω και συνοπτική διαδικασία.⁴³

3.2.3. Η κλιμάκωση των κινητοποιήσεων στο Αγρίνιο (α' φάση) Στην πρώτη φάση των καπνεργατικών αγώνων η οποία διαρκεί μέχρι το 1926, οι καπνεργάτες αγωνίζονται για μεγαλύτερο ημερομίσθιο και για να πετύχουν της απαγόρευση της εξαγωγής ανεπεξεργαστων τα καπνών. Κατά την περίοδο αυτή ο τρόπος επεξεργασίας του καπνού, αποτελεί κύριο σημείο της ταξικής πάλης. Βασική

⁴¹ Βλ. Γερ. Παπατρέχα ό.π., σ. 443 και Β. Πατρώνη, ό.π., σ. 167.

⁴² Βλ. Γερ. Παπατρέχα, ό.π, σσ. 443-444.

⁴³ Βλ. Γερ. Παπατρέχα ό.π., σσ. 447-448 και Β. Πατρώνη, ό.π., σ. 168.

επιδίωξη των επιχειρηματιών ήταν να μειώσουν το κόστος της καπνεπεξεργασίας, ενώ των εργατών να εξασφαλίσουν απασχόληση. Οι εργοδότες ζητούσαν αλλαγή και αυτοματοποίηση της επεξεργασίας, επικαλούμενοι τις προδιαγραφές που έθεταν οι ξένοι αγοραστές. Οι καπνεργάτες όμως, έβλεπαν ότι με την απλούστευση της επεξεργασίας μειώνονταν δραστικά ο αριθμός των ειδικευμένων ανδρών σε κάθε επιχείρηση, υπέρ της εργασίας των ανειδίκευτων καπνεργατριών. Και φυσικά οι εργάτες, πίσω από την αλλαγή της εργασιακής διαδικασίας, διέβλεπαν την προσκάρθια των καπνεμπόρων από τη μια να μειώσουν το κόστος, αφού τα γυναικεία ημερομίσθια ήταν πολύ κατώτερα των ανδρικών και από την άλλη να κάμψουν το πιο μαχητικό τμήμα του καπνεργατικού κινήματος, τους ειδικευμένους άνδρες καπνεργάτες και να μειώσουν έτσι τη διαπραγματευτική δύναμη του κλάδου.⁴⁴

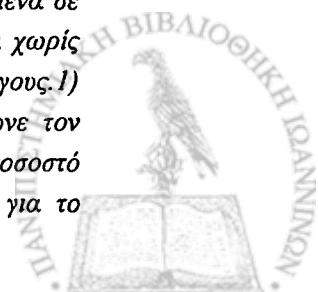
Οι κινητοποιήσεις των καπνεργατών στο Αγρίνιο κλιμακώνονται με αποκορύφωμα την αιματοβαμμένη απεργία του 1926. Η αφορμή βέβαια είναι παλαιότερη. Ήδη από το 1920 εκδηλώθηκε η αρχή της σύγκρουσης καπνεργατών και καπνεργοδοσίας για το θέμα της «τόγκα». Πρόκειται για την απλή επεξεργασία καπνού, κατά την οποία γίνεται διαλογή ποιοτική ταξινόμηση και δεματοποίηση των καπνόφυλλων.⁴⁵

Το σύστημα της «τόγκα» είχε αρχίσει να εφαρμόζεται για πρώτη φορά στο Αγρίνιο το 1910, από την εταιρεία «Αυγερινός και Παπαστράτος», σύμφωνα με τις υποδείξεις του εργοστασίου Κωνσταντίνου (Ανόβερο Γερμανίας), που ήδη είχε εφαρμόσει το ίδιο σύστημα και για τα καπνά της Σμύρνης, όπως αναφέρει ο καπνέμπορας ο Ευ. Παπαστράτος.⁴⁶

⁴⁴ Β. Πατρώνη,ό.π., σ. 167.

⁴⁵ Για την επεξεργασία «κλασική» και «τόγκα», έχει γίνει λεπτομερής αναφορά στο: Κεφάλαιο Α', Μέρος Δεύτερο της παρούσας μελέτης.

⁴⁶ "Με τη συνεργασία μας αυτή άρχισε να εφαρμόζεται από μας στο Αγρίνιο, για πρώτη φορά το 1910, το σύστημα της επεξεργασίας ορισμένων καπνών σε «τόγκα», σύμφωνα με τις υποδείξεις του Εργοστασίου Κωνσταντίνου, που είχε ήδη εφαρμόσει το ίδιο σύστημα και για τα καπνά της Σμύρνης. Η επεξεργασία σε «τόγκα» σημαίνει το ξεκαθάρισμα, δηλαδή το συστηματικό ξεχώρισμα των καπνών σε ποιότητες, την ανάμιξη των καπνών της κάθε κατηγορίας για να εξασφαλιστεί ομοιομορφία, και τη δεματοποίηση σε φύλλα, αντί των συνηθισμένων τότε συστημάτων της επεξεργασίας των καπνών σε «αρμάθες», όπου τα φύλλα των καπνών ήταν περασμένα σε κλωστές, ή σε κεφαλοδεμένα φύλλα καπνών, πασταλιασμένα σε μάτσα και δεμένα με κλωστή στα κοτσάνια, ή τέλος σε «μπασμάδες» — φύλλα πασταλιασμένα χωρίς κλωστές. Το Εργοστάσιο Κωνσταντίνου προτιμούσε το σύστημα της τόγκας για τρεις σοβαρούς λόγους. 1) Χάρη στην τόγκα πετύχαινε μεγαλύτερη ποιοτική ομοιομορφία στα καπνά του, που διευκόλυνε τον εργοστασιάρχη να εξασφαλίσει τη σταθερότητα των χαρμανιών του, χρησιμοποιώντας ορισμένο ποσοστό από κάθε κατηγορία καπνών. 2) Απέφευγε την περιττή δαπάνη, με την οποία επιβαρυνόταν για το

Την ίδια εποχή, δηλαδή στα 1910, ήρθαν από τη Δράμα στο Αγρίνιο καπνοτεχνίτες και εμπειρογνώμονες, "experts", των καπνών ανατολικού τύπου, άλλοι με πρόσκληση καπνεμπορικών γραφείων κι άλλοι φεύγοντας τον κίνδυνο των κομιτατζήδων.-Μεσολάβησαν οι πόλεμοι 1912-1913 και ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος, που προκάλεσαν όχι στασιμότητα στα εξαγώγιμα καπνά και αναστολή κάθε δραστηριότητας του εργατικού σωματείου.⁴⁷

Το 1920 έγινε, με αφορμή το σύστημα "τόγκα", πραγματοποιείται η πρώτη σύγκρουση των εργατών με την εργοδοσία. Οι καπνεργάτες κατηγόρησαν τους εργοδότες, γιατί τώρα με το νέο σύστημα χρησιμοποιούσαν κυρίως γυναίκες για να πληρώνουν πιο φθηνά μεροκάματα, με αποτέλεσμα να μένουν άνεργοι οι άντρες καπνεργάτες. Έβλεπαν δηλαδή οι καπνεργάτες ότι το σύστημα της τόγκας είχε επιβληθεί μόνο "για λόγους κερδοσκοπίας του καπνεμπορίου" και όχι σαν "αξίωση των πελατών του εξωτερικού".⁴⁸ Γι' αυτό στράφηκαν κατά του νέου τρόπου συσκευασίας και οργάνωσαν «πάνδημο συλλαλητήριο διαμαρτυρίας με μαύρες σημαίες, δραματικές επιγραφές και ψηφίσματα κατά των αδελφών Παπαστράτου.⁴⁹ Ο Ευάγγελος Παπαστράτος κατηγορεί ευθέως βουλευτές και πολιτευτές του νομού Αιτωλοακαρνανίας, ότι καλλιέργησαν κλίμα όξυνσης, για ψηφοθηρικούς λόγους, μ' αποτέλεσμα να προκαλέσουν "ευρύτερη κοινωνική αναταραχή".⁵⁰ Επακόλουθο εκείνης της αναταραχής ήταν η Εταιρεία Αδελφών Παπαστράτου να αποσυρθεί για δυο χρόνια από την αγορά.

Το 1922 η Βασιλική Κυβέρνηση, δεχόμενη ίσως πιέσεις πολιτευτών και βουλευτών, όπως εκτιμά ο Ευ. Παπαστράτος, ψήφισε νόμο που απαγόρευε την επεξεργασία καπνού με το σύστημα της τόγκας. Αργότερα το 1925, ο νόμος κρίθηκε αντισυνταγματικός και καταργήθηκε, αλλά στο διάστημα που μεσολάβησε η ζημιά ήταν μεγάλη και πολλά καπνά έμειναν απούλητα και πολλά μεροκάματα χάθηκαν. Με διάταξη του νέου νόμου υποχρεώνονταν οι επιχειρήσεις στην αναλογική

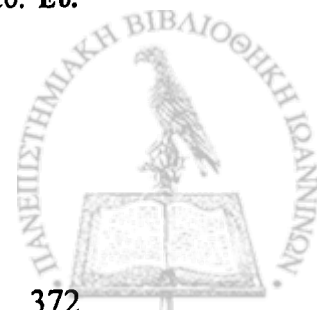
ξεφύλλισμα των καπνών όταν έκαναν τη σύνθεση των χαρμανιών, και περιόριζε τη φύρα από το ξεφύλλισμα και το άνοιγμα των φύλλων. 3)Τέλος, απέφευγε και τον κίνδυνο ν' αλλοιώνονται τα συστατικά του καπνού από τις κλωστές (που ανακατώνονταν με τα φύλλα του καπνού από απροσεξία των εργατριών και κόβονταν μαζί με τον καπνό), ή άλλες ξένες ύλες κολλημένες στα φύλλα. " Από: Ευ. Παπαστράτο, Η δουλειά και ο κόπος της, Αθήνα 1964 σσ. 100-101.

⁴⁷ Γερ. Παπατρέχα, , ό.π., σ. 413.

⁴⁸ Στο ίδιο, ό.π., σ. 413.

⁴⁹ Ευ. Παπαστράτου, ό.π., σ. 148.

⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 148.

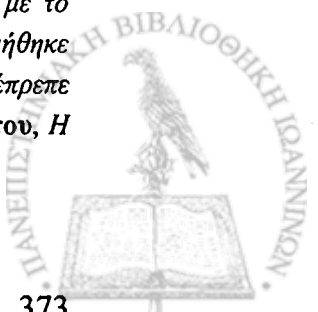
πρόσληψη γυναικείου και αντρικού προσωπικού που έπρεπε να χρησιμοποιείται για το σύστημα επεξεργασίας «τόγκα». ⁵¹

Ανεξάρτητα από το αν η «τόγκα» επιβλήθηκε από απαίτηση των ξένων αγοραστών ή όχι, γεγονός είναι, ότι ευνοούσε τους Καπνεμπόρους, γιατί τα μεροκάματα των γυναικών δεν έφταναν ούτε το μισό των ανδρών και ιδιαίτερα μετά το 1922, με την εγκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή, η μεγάλη προσφορά εργατικών χεριών κατέβασε τα γυναικεία μεροκάματα σε πολύ χαμηλά επίπεδα. ⁵²

Και ανάλογο γίνεται και στην Καβάλα, μεγάλο κέντρο επεξεργασίας καπνού, όταν καταργήθηκε η κλασική επεξεργασία, η οποία είχε υψηλό κόστος και επικράτησε η «τόγκα», πιο συμφέρουσα επεξεργασία με φθηνότερο κόστος για το

⁵¹ "Ωστόσο πρέπει να σημειώσω και πως η εισαγωγή νέων μεθόδων εργασίας και τεχνικών συστημάτων για την επεξεργασία του καπνού, μας δημιούργησε κάπου - κάπου αρκετές δυσκολίες κι αντιδράσεις. Έτσι, η εξέγερση των καπνεργατών, κατά της «τόγκας» για την οποία μίλησα ήδη πιο πάνω, πήρε το 1920 διαστάσεις πού ξεπέρασαν πολύ τα όρια μιας συνηθισμένης διαφοράς μεταξύ ενός εργοδότη και των εργατών του. Στην αφετηρία της, η διένεξη προήλθε από το γεγονός πώς η μέθοδος της τόγκας επέτρεπε να χρησιμοποιούνται περισσότερες γυναίκες από πριν κι αυτό θεωρήθηκε πώς ζημίωνε τους άντρες καπνεργάτες. Ύστερα η καταφορά κατά της τόγκας αιτιολογήθηκε με το ότι θα προκαλούσε τάχα ανεργία στην καπνεργατική τάξη. Από την υπόθεση θέλησαν να επωφεληθούν, και το κατάφεραν, μερικοί πολιτευόμενοι, και βουλευτές της Αιτωλοακαρνανίας. Αντί να διαφωτίσουν τους εργάτες για τα πραγματικά τους συμφέροντα, πού επέβαλλαν να γίνεται η επεξεργασία του καπνού με τον τρόπο που οι αγοραστές του εξωτερικού θεωρούσαν πώς ήταν-και πού ήταν στ' αλήθεια - ο καλύτερος, έχυσαν λάδι στη φωτιά και προκάλεσαν μιαν ευρύτατη κοινωνική αναταραχή στην περιφέρεια μας. Υποκινούμενοι από τους δημαγωγούς, οι εργάτες κι οι επαγγελματίες του Αγρινίου μα κι αυτοί ακόμα οι καπνοπαραγωγοί, ενώθηκαν κι οργάνωσαν ένα πάνδημο συλλαλητήριο διαμαρτυρίας με μαύρες σημαίες, δραματικές επιγραφές και φωνές και ψηφίσματα κατά των αδελφών Παπαστράτου. Μας κατηγορούσαν πώς εφαρμόζοντας την τόγκα επιδιώκαμε να καταστρέψουμε το λαό του Αγρινίου κι όλης της περιοχής. Έτσι, μετά τις καταστρεπτικές για την Ελλάδα εκλογές του Νοεμβρίου 1920, η Βουλή ψήφισε το 1922 ειδικό νόμο πού απαγόρευε την επεξεργασία του καπνού με το σύστημα της τόγκας. Αυτό θεωρήθηκε μεγάλη επιτυχία για το δυστυχημένο λαό της περιοχής Αγρινίου, πού είχε παρασυρθεί από τη δημαγωγία των πολιτευόμενων. Η στάση των συμπολιτών μας, μας ανάγκασε τότε να διακόψουμε κάθε αγορά καπνών από την περιφέρεια μας. Αυτό προκάλεσε σοβαρή κρίση στα καπνά Αγρινίου, πτώση των τιμών και ζημιές σοβαρές, όχι μόνο για τους καπνοπαραγωγούς και τους καπνεργάτες, παρά και για όλο τον εμπορικό κι επαγγελματικό κόσμο της περιοχής. Τότε οι συμπολίτες μας δεν άργησαν να καταλάβουν το λάθος τους. Με διαβήματα κι υπομνήματα όλων των επαγγελματικών τάξεων, πού έδειχναν πώς είχαν μετανιώσει για την συμπεριφορά τους κι αναγνώριζαν πώς, όχι μόνο δεν προκαλούσαμε την καταστροφή της Αιτωλοακαρνανίας παρά αποτελούσαμε απεναντίας αξιόλογο συντελεστή ευημερίας για την περιοχή, μας μετέπεισαν κι έτσι, ύστερα από δύο ετών απουσία από την καπναγορά του Αγρινίου, ξαναρχίσαμε τις αγορές μας. Στο μεταξύ άλλωστε ο νόμος που είχε απαγορέψει την επεξεργασία των καπνών με το σύστημα της τόγκας, κρίθηκε αντισυνταγματικός και καταργήθηκε το 1925 [...]Το ζήτημα τακτοποιήθηκε ακόμα καλύτερα όταν ψηφίστηκε νέος νόμος πού όρισε την αναλογία αντρών και γυναικών πού έπρεπε να χρησιμοποιούνται στις καπναποθήκες για την επεξεργασία της τόγκας". Από: **Ευ. Παπαστράτου**, Η δουλειά και ο κόπος της, Αθήνα 1995 σσ. 147-149.

⁵² Γερ. Παπατρέχα, ό.π., 414.

καπνεμπόριο⁵³ Το καπνεμπόριο για να πετύχει την απλοποίηση της επεξεργασίας του καπνού και τη μείωση του κόστους, προσλάμβανε μεγάλο ποσοστό γυναικών με μικρά ημερομίσθια και με μείωση ή και αποκλεισμό των αντρών από την καπνεπεξεργασία.⁵⁴

Μια καταγραμμένη προφορική μαρτυρία⁵⁵ προστίθεται να επιβεβαιώσει τα προαναφερθέντα:

"Το κακό έγινε με τη Τόγκα. Το δικό μας σωματείο ήταν ισχυρό. Τα αφεντικά έφεραν την τόγκα και για αυτή έπαιρναν μόνο γυναίκες, κι άντρες μας έμεναν χωρίς δουλειά. Τους συνέφερε να παίρνουν μόνο γυναίκες, γιατί το μεροκάματο ήταν μόνο το ένα τρίτο από αυτό που έπαιρναν οι άντρες. Να φανταστείς ότι όταν οι άντρες έπαιρναν ενενήντα δραχμές, οι γυναίκες παίρναμε τριάντα επτά. Γιατί να μην παίρνουν εμάς στην τόγκα..."

Από δω και μετά τα πράγματα οξύνονται. Πολύ σύντομα ξεσπάει νέο πρόβλημα.

Τον Ιούνιο του 1926, δημιουργούνται σοβαρές προστριβές μεταξύ των καπνεργατών και της καπνεξαγωγικής Εταιρείας " Genérale", την οποία διευθύνει ο Οδυσσέας Ηλιού. Η Εταιρεία αποφασίζει να μεταφέρει τα καπνά της στο Βόλο για επεξεργασία, «λόγω διαφόρων αιτημάτων των καπνεργατών επί εσωτερικής φύσεως των καπναποθηκών».⁵⁶

⁵³ Βλ. Γ. Πέγιου, *Από την ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας 1922-1953*, Αθήνα 1984 ΟΑΕΔ, σ. 74, όπου εξηγούνται οι λόγοι για τους οποίους το νέο σύστημα επεξεργασίας εξασφάλιζε μεγαλύτερο κέρδος στους καπνεμπόρους. Όσον αφορά το καπνικό ζήτημα στην Καβάλα ο Ιω. Ιωαννίδης, αναφέρει επίσης την προσπάθεια των καπνικών επιχειρήσεων να πετύχουν μικρότερο κόστος, που είχε ως συνέπεια την εγκατάλειψη της κλασικής επεξεργασίας και της εφαρμογής της τόγκας. Βλ. Ιω. Β. Ιωαννίδη, *Το καπνικό στην Καβάλα, μαρτυρίες και στοιχεία από το καπνεμπόριο και την καπνεργασία*, Δήμος Καβάλας, Εκδόσεις Ιστορικού Αρχείου Δημοτικού Μουσείου Καβάλας, σ. 104. Ακόμα και στην ειδική έκδοση της εφ. «Ο καπνός» διαβάζουμε για την «Τόγκα»: *"Η μεταβολή αυτή είχε ως συνέπεια την υπό του Καπνεμπορίου χρησιμοποίησιν γυναικών εις ευρείαν κλίμακα δια το ξεφύλλισμα των Καπνών, αφ' ενός μεν λόγω διαφοράς ημερομισθίου εν σχέσει προς τους άνδρας, αφ' ετέρου δε διότι διεπιστώθη υπ' αυτού ότι εις το ξεφύλλισμα αι γυναίκες ήσαν αποδοτικώτεροι. Η προϊούσα χρησιμοποίησις γυναικών προκάλεσε την αντίδρασιν των Καπνεργατών"*. Βλ. *Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού Καπνού 1945-1955*, ό.π., σ. 73

⁵⁴ Ιω. Β. Ιωαννίδη, *Το καπνικό στην Καβάλα, μαρτυρίες και στοιχεία από το καπνεμπόριο και την καπνεργασία*, Δήμος Καβάλας, Εκδόσεις Ιστορικού αρχείου Δημοτικού Μουσείου Καβάλας, σ. 104, και στο: *Η Δεκαετηρίς του Ελληνικού Καπνού 1945-1955*, ό.π., σ.73, διαβάζουμε επίσης για το σύστημα επεξεργασίας "Τόγκα".

⁵⁵ Κ. Μπάδα, *"Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου"*, στο: Κ. Μπάδα (γεν. επιμέλεια), Πρακτικά Ημερίδας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, εκδόσεις Μεταίχμιο και Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σ.123.

⁵⁶ Βλ. Πρακτικό Δημοτικού Συμβουλίου 11/8/1926.

Όταν η Εταιρεία φόρτωσε τα καπνά να τα μεταφέρει στο Βόλο, οι καπνεργάτες εφορμούν στο σιδηροδρομικό σταθμό και εκφορτώνουν βίαια τα δέματα καπνού από τα βαγόνια και τα επαναφέρουν στις καπναποθήκες, για να γίνει η επεξεργασία από τους εργάτες στο Αγρίνιο και όχι στο Βόλο. Ο τότε δήμαρχος Αγρινίου Ανδρέας Παναγόπουλος, μεσολάβησε και κατάφερε να επικρατήσει η διαλλακτικότητα και η σύνεση ώστε να λυθεί το πρόβλημα ανάμεσα στην εξαγωγική εταιρεία και τους καπνεργάτες.⁵⁷ Και φυσικά η επεξεργασία των καπνών της συγκεκριμένης εταιρείας έγινε στο Αγρίνιο.⁵⁸

3.2.3.1. Το χρονικό της αιματοβαμμένης απεργίας στο Αγρίνιο 9 Αυγούστου 1926.

Οι οικονομικές εξελίξεις του 1926 και η κατακόρυφη άνοδος της τιμής του συναλλάγματος είχαν άμεσες ευεργετικές επιπτώσεις στο εξαγωγικό εμπόριο και ιδιαίτερα στις εξαγωγές καπνών που πληρώνονταν σε συνάλλαγμα. Η αγγλική λίρα είχε πραγματοποιήσει άλμα από τις 350 στις 450 δρχ., με αποτέλεσμα οι καπνέμποροι να κερδίζουν μεγάλα ποσά. Αυτή η οικονομική κατάσταση που ευνοούσε τους Καπνεμπόρους, επόμενο ήταν να οδηγήσει σε κινητοποιήσεις το καπνεργατικό Σωματείο Αγρινίου, το οποίο απαιτούσε να δοθεί στους καπνεργάτες ανάλογη αύξηση.⁵⁹

⁵⁷ «Θέλω να σας ανακοινώσω τα της επεμβάσεως μου, όταν προ ενός και ημίσεως μηνός η «Ζενεράλ» είχε λάβει απόφασιν να κλείσει τας απόθήκας της, μεταφέρουσα τα καπνά της εντεύθεν εις τον Βόλον, λόγω διαφόρων αιτημάτων των καπνεργατών επί εσωτερικής φύσεως των καπναποθηκών, ότε έσπευσα να ζητήσω από την Γενικήν συνέλευσιν των καπνεργατών, επιτροπήν εξουσιοδοτημένην παρ' αυτής, ίνα συζητήσωμεν προς επαναφοράν της διαταραχθείσης σχέσεως μεταξύ αυτών και της Εταιρείας.

Πράγματι η ολομέλεια των Καπνεργατών ώρισεν επιτροπήν εκκ τριών μελών, εξ ων ήτο ο δημότης μας κ. Βασιλείου, μεθ' ης συνεζήτησα και ετόνισα την ζημίαν ην θα ηφίστατο η πόλις του Αγρινίου και το καπνεργατικόν Σωματείον εκ της μεταφοράς της «Ζενεράλ» αλλαχού. Παρεδέχθησαν τα απόψεις μου τότε και μετέβημεν ομού μετά της Επιτροπής εις τον Διευθυντήν της Εταιρείας κ. Ηλιού, επενεγκών ούτω τας σχέσεις αυτών, όποτε απεσοβήθη η αναχώρησις της Εταιρείας». Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Αγρινίου 11/8/1926.

⁵⁸ Γ. Παπατρέχα, ό.π., σ. 417 και Βασίλη Πατρώνη, ό.π., σ.167.

⁵⁹ Τα αιτήματά τους οι καπνεργάτες διατύπωσαν με υπόμνημα προς την επιτροπή η οποία συστάθηκε για την εξεύρεση συμβιβασμού των απόψεων των εργατών και των καπνεμπόρων. Η επιτροπή απαρτιζόνταν από: «κ.κ.Κ. Καλαμάρα δικηγόρου ως προέδρου, Ροντήρη. Π. Πάνου, Α. Παπαβασιλείου, Γ. Ερμογένη, Ι. Θεμελή, Ε. Παπαναστασίου» από εφ. Εμπρός 11/8/1926. Στην ίδια εφημερίδα διαβάζουμε ότι: Το Σωματείο των καπνεργατών «Η αλληλοβοήθεια» είχε απευθύνει προ 10ημέρου τηλεγράφημα προς τον Νομάρχη Αιτ/νίας ζητώντας την επέμβασή του για να διευθετηθεί η διαφορά με τους εργοδότες. Ο Νομάρχης μετέβη στο Αγρίνιο εξέτασε το θέμα και υποσχέθηκε ότι θα διέτασσε μέσα σ' ένα διήμερο τη συγκρότηση επιτροπής από εργάτες και εργοδότες προς επίλυση της διαφοράς.

Μπροστά στα αιτήματα των Καπνεργατών, οι Καπνέμποροι ανακοίνωσαν στις 31/7/26, χορήγηση αύξησης 5 δρχ. στα ανδρικά μεροκάματα, η οποία θα δινόταν αναδρομικά από τις 12 του μήνα. Αυτή όμως η ελάχιστη αύξηση θεωρήθηκε κοροϊδία για τους εργαζομένους, οι οποίοι από την πλευρά τους απαιτούσαν μεγαλύτερη αύξηση. Συγκεκριμένα αξίωναν 130δρχ. ως ανώτατο όριο για τα ανδρικά και 15% για τα γυναικεία μεροκάματα, για να έχουν περιθώρια διαπραγματεύσεων με τους εργοδότες. Η εργοδοσία όμως επιμένει να αυξήσει στις 5 δρχ. για τα "πρώτα χέρια" δηλ. 90 δρχ. μεροκάματο, ενώ δεν συζητούσε καθόλου για τις γυναίκες, οι οποίες καθελώνονταν στις 37 δρχ. Η αδικία για τις καπνεργάτριες ήταν "κατάφωρη".⁶⁰ Το Σωματείο επειδή θεωρούσε δυνατή τη μεγαλύτερη αύξηση των ημερομισθίων και πίστευε ότι τελικά η εργοδοσία θα υποχωρήσει, κήρυξε απεργία το Σάββατο 31/7/1926 και ώρα 11:30.⁶¹ Ο Νομάρχης Αιτωλοακαρνανίας προσπάθησε να φέρει συνδιαλλαγή στις δυο αντίπαλες πλευρές, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Και οι δύο παρέμεναν στις αρχικές τους θέσεις και δεν υπήρχε διάθεση συνδιαλλαγής.⁶² «*Οργανωτής και καθοδηγητής της απεργίας ήταν η κομμουνιστική οργάνωση και οι κομμουνιστές ήταν η σπονδυλική στήλη [...]. Αυτή άλλωστε ήταν η μόνιμη γραμμή του Κ.Κ. με τις φράξιες σε κάθε μαζικό φορέα.*»⁶³

Αυτή την περίοδο υπήρχε πολιτική αναμέτρησης και κατάσταση έντασης σε όλη της Ελλάδα αφού η δικτατορία του Πάγκαλου περνούσε τις τελευταίες μέρες. Και τα γεγονότα του Αγρινίου πρέπει να τα δούμε σε κάποια συνάρτηση με το γενικότερο κλίμα.⁶⁴

Αμέσως μετά την κήρυξη της απεργίας, οι απεργοί αποφασίζουν την αυστηρή περιφρούρησή της: Συγκεντρώνονταν κατά ομάδες έξω από τις καπναποθήκες και εμπόδιζαν τη λειτουργία τους με απεργοσπάστες ή «ελεύθερους εργάτες». Τη νύχτα κοιμόνταν έξω από αυτές τοποθετώντας σκοπούς με «νούμερα» για να μην πλησιάσουν οι ιδιοκτήτες. Από αυτή τη στάση των απεργών προκλήθηκαν πολλά επεισόδια. Ένα χαρακτηριστικό επεισόδιο καταγράφεται σε Αθηναϊκή εφημερίδα: «Ο

Μετά την αναχώρηση του Νομάρχη όμως πέρασαν 6 μέρες χωρίς να συγκροτηθεί η επιτροπή. Την επόμενη το Σωματείο κυκλοφόρησε προκήρυξη.

⁶⁰ Γερ. Παπατρέχα, ό.π., 418.

⁶¹ [Ανυπόγραφο], «*Η επίσημος έκθεσις δια τα αιματηρά γεγονότα του Αγρινίου. Πως επήλθεν η σύμπραξις- Ο πανικός των κατοίκων*», εφ. Εμπρός, 11/8/1926.

⁶² Γερ. Παπατρέχα, ό.π., σ. 418.

⁶³ Στο ίδιο, ό.π., σ. 418.

⁶⁴ Στο ίδιο, ό.π., σ. 418.

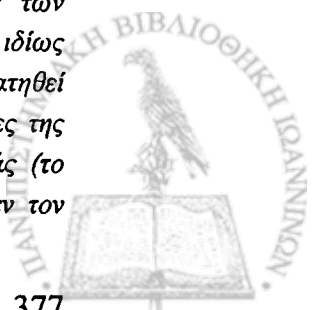
υιός του δολοφονηθέντος παρά το Σοροβίγλιον καπνεμπόρου Κατσιμπίνη Ευστάθιος, επειγόμενος να αποστείλη δέματα καπνού εις το καπνεμπορικόν οίκον «Λέρτα», ούτινος τυγχάνει αντιπρόσωπος, κατήλθεν εις την καπναποθήκην του ευρισκομένην κάτωθεν της οικίας του. Οι απεργοί μόλις τον αντελήφθησαν προσεπάθησαν να τον απομακρύνουν. Την στιγμήν εκείνην κατήρχετο της οικίας εις την αποθήκην και η μήτηρ του Κατσιμπίνη, ήτις αντιληφθείσαν κακώς την προσπάθειαν των απεργών και νομίσασα ότι κινδυνεύει ο υιός της ήρχιζε να φωνάζη. Εις τας φωνάς αυτής έτρεξεν ο γαμβρός επ' αδελφή του Κατσιμπίνη, όστις προς εκφοβισμόν επυροβόλησεν εις τον αέρα, διασκορπισθέντων ούτω των απεργών».⁶⁵

Την Παρασκευή 6/8/1926 η Διοίκηση του σωματείου⁶⁶ δημοσίευσε προκήρυξη, με την οποία απευθύνονταν σε όλη την κοινωνία του Αγρινίου και την καλούσε να συμπαρασταθεί στον αγώνα τους: «Προς όλους τους εργάτας, αγρότας, πρόσφυγας, μικροαστούς και εις όσους γενικώς συμμερίζονται τον αγώνα των καπνεργατών από την κοινωνία Αγρινίου[...]. Ο καπνεργατικός κόσμος Αγρινίου δια της προκηρύξεώς του απευθύνεται σε σας όλους που αισθάνεστε την δυστυχία, σας ζητεί να ενώσετε την φωνή σας με των πεινασμένων για να επιβάλλουμε στους καπνεμπόρους και στις αρχάς, που αδιαφορούν για την πείνα μας, να γίνουν δεκτά τα αιτήματά μας, να πάρουμε το ολοφάνερο δίκαιό μας....».⁶⁷

⁶⁵ Από εφ. Εμπρός, 11/8/1926.

⁶⁶ Τη Διοίκηση του σωματείου καπνεργατών το 1926 αποτελούσαν οι: Ευθύμιος Αναστασίου Γενικός γραμματεύς, Ιωάννης Θεμελής, Διογένης Βασιλείου, Δημήτριος Μάτσας Ταμίας, Φίλιππος Μαυρίδης, Δημήτριος Πιστιόλας, Γεώργιος Στεργίου. Τα ονόματα αναφέρονται σε δημοσίευμα της τοπικής εφημερίδας «Ο Εργαζόμενος» Αιτωλοακαρνανίας και Ηπείρου, Αγρίνιο, Ιούλιος 1977, έτ. 2^ο, αρ.φ. 14, εκδότης Θεοφάνης Βέτσας: «Πως έγιναν τα γεγονότα σε βάρος των Καπνεργατών Αγρινίου στις 8 Αυγούστου 1926».

⁶⁷ «Προς όλους τους εργάτας, αγρότες, πρόσφυγας, μικροαστούς και εις όσους γενικώς συμμερίζονται τον αγώνα των καπνεργατών από την κοινωνίαν Αγρινίου. Ο καπνεμπορικός κόσμος Αγρινίου βλέποντας την οικτράν σημερινήν του οικονομικήν κατάστασιν λόγω της αυξανόμενης ακρίβειας της ζωής, ως και το σημερινό ημερομίσθιον που παίρνει και θέλοντας να δώσει ψωμί στα παιδιά του όσο δίνουν και οι καπνεργάται της νέας Ελλάδος, ως και πολλοί της παλαιάς θέλοντας να παύσει η αδικία που τους γίνεται επάνω στο ημερομίσθιο και μάλιστα από καπνεμπόρους συμπολίτες μας που με την αισχρά αυτή εκμετάλλευση καπνοπαραγωγών και καπνεργατών κερδίζουν αμύθητα χρήματα, που είναι ο ιδρώτας, η ζωή αυτών των καπνεργατών και καπνοπαραγωγών εκμεταλλεόμενοι της περιστάσεως που ο καπνοπαραγωγός έχει ανάγκην και μιας δραχμής ακόμη. Με τους διάφορους πράκτορες των κατορθώνουν να πάρουν τα καπνά των με τιμάς που μόνον σπανάκια μπορούν να πωληθούν και ιδίως καπνά σαν τα δικά μας, αρωματικά. Σήμερον ο καπνεργατικός κόσμος Αγρινίου δεν δύναται να κρατηθεί πλέον κάτω από τέτοιου είδους εκμεταλλεύσεως, δεν δύναται να βλέπει όλους τους καπνεργάτες της χώρας μας να παίρνουν από 40-130 δραχμάς ημερομισθίον και ημείς μόνον 30-35 δραχμάς (το τελευταίον παίρνουν ολίγοι μόνον). Κι αν προσθέσουμε τους μήνας της ανεργίας και πάρωμεν τον

Το Σάββατο 7/8/1926 η απεργία κλείνει 8 μέρες. Το Δημοτικό Συμβούλιο συνέρχεται σε έκτακτη συνεδρίαση⁶⁸ με μοναδικό θέμα την απεργία. Αυτό δείχνει τη σοβαρότητα της κατάστασης. Ο Δήμαρχος Ανδρέας Παναγόπουλος απουσιάζει (στον Άγιο Βλάση) και τον αναπληρώνει ο Λάμπρος Τσιτσιμελής. Οι Δημοτικοί Σύμβουλοι θεωρούν το ζήτημα "σπουδαίον" και διαπιστώνουν "ότι επήλθε κρίσις στην αγοράν" πράγμα αναμενόμενο, γιατί μια απεργία τόσων ημερών, επόμενο ήταν να νεκρώσει την αγορά, τη στιγμή που οι 2000 και πλέον καπνεργάτες αποτελούσαν κινητήριο

έμμεσον φόρον του ημερομισθίου, βλέπουμε πως το ημερομίσθιο μας μένει 30-40 δραχμάς το πολύ, ενώ των καπνεργατών της νέας Ελλάδος και των περισσοτέρων της παλαιάς είναι κατά πολύ ανώτερο των 70-80 δραχμών κατά μέσον όρον. Για όλους αυτούς τους λόγους απεφάσισαν οι καπνεργάται Αγρινίου να ζητήσουν το ολοφάνερο δίκαιό τους και στον αγώνα αυτών των ημερών μας δόθηκαν πολλές υποσχέσεις που καμμιιά δεν πραγματοποιήθηκε. Και οι καπνεργάται πολύ δικαίως κατηγονάκησαν και η αγανάκτησις αυτή ανάγκασε να έλθει διά δευτέραν φοράν ο κ. Νομάρχης και ο Νομαρχεύων. Την τελευταίαν φοράν παρουσία όλων των καπνεμπόρων οι αντιπρόσωποι των καπνεργατών και του αντιπροσώπου της Ομοσπονδίας μας απέδειξαν πως σε όλα έχουμε δίκιο και μείναμε σύμφωνοι πιστεύσαντες βάση στα λόγια του Νομαρχεύοντος πως στο σχηματισμό μιας άλλης επιτροπής που θα συνήρχετο το πολύ σε δύο ημέρες θα εκανονίζετο το ζήτημά μας. Άλλ' αντί των δύο πέρασαν εξ μέρες και ακόμη η επιτροπή δεν συνήλθε και έτσι η αγανάκτησις των καπνεργατών ηυξήθη ακόμη περισσότερο, και πολύ δικαίως, με την μη σύγκλησιν της επιτροπής, καίτοι αναφέρθημεν τηλεγραφικώς προς τον κ. Νομάρχην. Αγαπηταί συμπολίται και Βιοπαλαισταί. Ο καπνεργατικός κόσμος Αγρινίου διά της προκηρύξεως του απευθύνεται σε εσάς όλους που αισθάνεσθαι την δυστυχίαν, σας ζητεί να ενώσετε τη φωνή σας με την πεινασμένη φωνήν για να επιβάλουμε στους καπνέμπορους και στις αρχάς που αδιαφορούν για την πείνα μας, να γίνουν δεκτά τα αιτήματα μας, να πάρουμε το ολοφάνερο δίκιο μας κλπ. Το Διοικητικόν Συμβούλιον.

Η προκήρυξις αυτή τεθείσα εις κυκλοφορίαν την παρελθούσαν Παρασκευήν κατασχέθη υπό των αρχών, αφού κυκλοφόρησε μεταξύ των κατοίκων του Αγρινίου εις πολλά αντίτυπα». Από: εφ. Εμπρός, 11/8/1926.

⁶⁸ «Κυλπάσης: Εισηγείται όπως αποτελέση θέμα ημερησίας διατάξεως το υφιστάμενον μεταξύ των καπνεργατών και καπνεμπορικόν ζήτημα. Το Συμβούλιον δέχεται τούτο. Ο κ. Κυλπάσης λέγει ότι το Δημοτικόν Συμβούλιον έχει καθήκον, όπως λάβη μέρος εις το απεργιακόν ζήτημα. Το Δημοτικόν Συμβούλιον λαμβάνει απόφασιν προς τούτο, του κ. Προέδρου λέγοντος, ότι μία ευχή προς την ανωτέραν αρχήν, δύναται να υποβάλη το Σώμα προς διευθέτησιν του ζητήματος.

Αλεξάς: Επί τη ευκαιρία της παρουσίας του κ. Νομάρχου ενταύθα, καλόν θα ήτο να εκφρασθή η εν λόγω ευχή.

Καλαμάρας: Το Δημοτικόν Συμβούλιον πρέπει να επέμβη ενεργώς, διότι το ζήτημα είναι σπουδαίον, ότι επήλθε κρίσις εις την αγοράν.

Σπανόπουλος: Το συμβούλιον έχει καθήκον βεβαίως να επέμβη, αλλ' από της ευχής μέχρι της ενεργείας κύριοι, είναι διαφορά μεγάλη, το δε Σώμα δεν δύναται να τεθή με το μέρος της μιας ή της άλλης μερίδος.

Δημαρχών Τσιτσιμελής: Κύριοι, Το Σάββατον με εκάλεσαν οι εργάται όπως λάβω μέρος εις το ζήτημά των. Είπα εις τούτους ότι έχουσιν εν μέρει δίκαιον και παρεκάλεσα, όπως υποχωρήσουν εις τας απαιτήσεις των, μέχρι τινός σημείου, οπότε να αναλάβω να μεσολαβήσω παρά τοις καπνεμπόροις. Οι καπνέμποροι έκριναν δικαίαν μεν την αύξησιν του ημερομισθίου των καπνεργατών, άλλα' όμως είπαν, ότι δεν δύναται να πραγματοποιήσουν αυτήν, διότι δεν τους επιτρέπει το εμπόριόν των». Από: Πρακτικά Συνεδρίασης 7 Αυγούστου 1926.

δύναμη για την πόλη. Μια πόλη που ο πληθυσμός της τότε ήταν περίπου 15.000 κάτοικοι. Και οι μαγαζάτορες και οι έμποροι όλοι καρτερούσαν το βδομαδιάτικο του καπνεργάτη και της καπνεργάτριας για να κινηθούν. "Για αυτό το λόγο ο εμπορικός σύλλογος στήριζε τους αγώνες των καπνεργατών ακόμα και όταν ελάμβαναν ακραίες μορφές"⁶⁹. Το Δημοτικό Συμβούλιο κατανοεί την κρισιμότητα της κατάστασης και αποφασίζει να παίξει ενεργό ρόλο, κρατώντας όμως ίσες αποστάσεις, «δεν δύναται να τεθεί με το μέρος της μιας ή της άλλης μερίδος» κι ο «Δημαρχών» Λάμπρος Τσιτσιμελής αναγνωρίζει στους εργάτες ότι «Έχουσιν εν μέρει δίκαιον» και συνιστά μετριοπάθεια και διαλλακτικότητα.⁷⁰

Παρόλα αυτά δεν υπάρχει καμιά εξέλιξη στις διαπραγματεύσεις, οι οποίες ουσιαστικά είχαν διακοπεί. Ο Γερ. Παπατρέχας⁷¹ εκτιμά ότι υπήρξε αδιαλλαξία και από τις δύο πλευρές, τουλάχιστον την πρώτη βδομάδα της απεργίας. Η αξίωση για αύξηση 40% στα αντρικά μεροκάματα δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί, αλλά και η αύξηση των 5 δρχ. που δίνουν οι εργοδότες δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ικανοποιητική. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι και η σχέση των ανδρών απέναντι στις γυναίκες καπνεργάτριες ήταν «λεόντεια». Ενώ για τα δικά τους μεροκάματα ζητούσαν αύξηση περίπου 41% δηλαδή 35 δρχ, για τα αντίστοιχα γυναικεία ζητούσαν 15% δηλαδή λιγότερο από έξι δρχ. Είναι μια αδικία που γίνεται σε βάρος των γυναικών από τους ίδιους τους συναδέλφους τους, οι οποίοι κρατούν για λογαριασμό τους, τη μερίδα του λέοντος.⁷²

⁶⁹ Β. Πατρώνη, ό.π., σ.166. Αυτό προκύπτει και μέσα από τις προφορικές αφηγήσεις καπνεργατών και καπνεργατριών, που συγκεντρώθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας.

⁷⁰ Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Αγρινίου 7/8/1926 και Γερ. Παπατρέχα, ό.π., 420.

⁷¹ Γερ. Παπατρέχα, ό.π., 420.

⁷² Στο σημείο αυτό, σχετικά με την αμοιβή και το γιατί τους φέρονται με τέτοιο τρόπο οι συνάδελφοι και σύντροφοι, αφού οι περισσότεροι έχουν την ίδια πολιτική ιδεολογία, όπως προαναφέρθηκε, δίνει μια λογική εξήγηση η Τασούλα Βερβενιώτη στο βιβλίο της, *Η Γυναίκα της Αντίστασης*: « Το ερώτημα που τίθεται είναι αν το κόμμα «ζέχασε» να διεκδικήσει «ίση αμοιβή για ίση εργασία» γιατί δεν το έκαναν οι ίδιες οι εργάτριες. Μια εύκολη απάντηση - που δίνεται συνήθως - είναι ότι βίωναν την ανισότητα ως «φυσική» κατάσταση. Το θάρρος όμως και η αποφασιστικότητα που δείχνουν μας κάνει να αποκλείουμε την περίπτωση να έχουν αποδεχτεί τη «μοίρα» τους και να μην αντιλαμβάνονται ότι είναι άδικο να αμείβονται τόσο λίγο. Είναι αλήθεια πως οι σχέσεις τους με το συνδικαλισμό δεν ήταν σταθερές, αλλά αυτό οφειλόταν σε ένα πλέγμα σχέσεων που είχε (και έχει) να κάνει με τη θέση τους στην κοινωνία, την οικογένεια και τη δομή του συνδικαλισμού. Η αλήθεια είναι ότι κανείς δεν θέτει ένα πρόβλημα όταν δεν υπάρχει έστω και η παραμικρή ελπίδα να το λύσει. Οι γυναίκες δεν είχαν δική τους οργάνωση. Η τοποθέτηση ενός τέτοιου αιτήματος εκείνη τη στιγμή δε σήμαινε μόνο ρήξη με τους εργοδότες αλλά και με ολόκληρη την κοινωνία - που συμπεριλάμβανε και τις ίδιες. Σήμαινε επανατοποθέτηση του συνδικαλισμού και εν γένει της πολιτικής σε μια άλλη βάση - πράγμα που ακόμα και σήμερα είναι

Η απεργία συνεχίζεται και οι καπνεργάτες εκτιμούν ότι η κατάσταση γινόταν δυσκολότερη. Οικονομική αντοχή δεν υπήρχε για πολλές μέρες, ο απεργοσπαστικός μηχανισμός ήταν σε δράση, οι ανάγκες ήταν πιεστικές και η απεργία σταδιακά θα εκφυλιζόταν. Γι' αυτό το σωματείο αποφασίζει τη μαχητική παρουσία με μαζικές συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις.⁷³

Ζητά λοιπόν από τη στρατιωτική αρχή Μεσολογγίου να τους χορηγηθεί άδεια να συγκεντρωθούν το πρωί της Δευτέρας 9/8/26 στο χώρο της "Αγ. Σωτήρας". Πρόκειται για το ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Πάρκο Αγρινίου, χώρος ο οποίος τότε ήταν «εκτός πόλεως». Πιθανόν το μέρος αυτό επιλέχτηκε μετά από άρνηση των Αρχών να παραχωρήσουν στους καπνεργάτες την Πλατεία Αγοράς, (σημερινή Ειρήνης), όπου κατά παράδοση γίνονταν πολιτικές εκδηλώσεις, αλλά και συγκεντρώσεις απεργών.⁷⁴

Τη Δευτέρα από το πρωί 6:00 η ώρα, άρχισαν να συγκεντρώνονται ομάδες-ομάδες στον προκαθορισμένο χώρο. Ντόπιοι και πρόσφυγες, γυναίκες και παιδιά⁷⁵ ενωμένοι σε ένα κοινό αγώνα επιβίωσης. Είχαν περάσει 10 μέρες απεργίας, χωρίς καμία κατάληξη, χωρίς συνδιαλλαγή και η ατμόσφαιρα ήταν ηλεκτρισμένη. Οι αρχές προκειμένου να αποφευχθούν τυχόν επεισόδια αποφάσισαν να αποκλείσουν τις οδούς που οδηγούσαν προς το κέντρο της πόλης. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποίησαν δυο τμήματα τα οποία θα παρατάσσονταν στις κατάλληλες θέσεις: Ένα ισχυρό τμήμα της Χωροφυλακής με τον ταγματάρχη Ζαμπετάκη παρατάχτηκε "ολίγον άνωθεν του ταχυδρομείου και εις την καμπήν της οδού Αγρινίου-Αμφιλοχίας". Κι ένα άλλο στρατιωτικό τμήμα με επικεφαλής τον ανθυπολοχαγό Κ. Κρέτση, «εξ Ευζώνων του

ζητούμενο». Βλ. **Τ. Βερβενιώτη**, *Η Γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, εκδόσεις *Οδυσσέας*, Αθήνα 1994, σ. 59.

⁷³ Γερ. Παπατρέχα, *Ιστορία του Αγρινίου*, Αγρίνιο 1991, σ. 421.

⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 421.

⁷⁵ Υπάρχει προφορική μαρτυρία του Σπ. Καραγιάννη, ο οποίος λέει ότι τότε οι γυναίκες από τον Άγιο Κωνσταντίνο πήραν τα παιδιά τους και κατέβηκαν στον τόπο της συγκέντρωσης. Η μάνα του έχοντάς τον στην αγκαλιά της βρέθηκε μαζί με άλλες γυναίκες στη διαδήλωση. Στη σύγκρουση που ακολούθησε στη συνέχεια, για να τον γλιτώσει από τις σφαίρες της χωροφυλακής τον έβαλε μέσα σ' ένα χαντάκι και τον κάλυψε με το σώμα της. Το ίδιο έκαναν και άλλες γυναίκες για να προστατέψουν τα παιδιά τους από τους πυροβολισμούς, που έπεσαν κατά τη συμπλοκή. Προφορική μαρτυρία του Σπ. Καραγιάννη, α/α 124, 212/2003.

2/39 Συντάγματος, παρατάχτηκε "επί της αυτής οδού κάτωθεν του εξοχικού κέντρου Χαραυγή".⁷⁶

Στις 8:00 το πρωί ξεκίνησε η εκδήλωση με ομιλητές από τη διοίκηση του σωματείου, οι οποίοι αφού έκαναν τον απολογισμό, πρότειναν τη συνέχιση της απεργίας. Η συγκέντρωση ήταν επιβλητική, μαχητική και είχε υψωθεί μαύρη σημαία πάνω στην οποία γράφονταν τα εξής: " Δικαία η απαίτησις: ή 100 δράμια ψωμί ή ένα χρόνο απεργία".⁷⁷ Μετά από μια ώρα η εκδήλωση τέλειωσε, με ομόφωνη απόφαση για συνέχεια του αγώνα και " ακολούθως συστάσει του απεργού Ντούβα ήρχισαν να διαλύονται και άλλοι κατηυθύνθησαν εις τον προσφυγικόν συνοικισμόν του Αγίου Κωνσταντίνου και άλλοι προς την πόλιν δια της οδού Αμφιλοχίας- Αγρινίου".⁷⁸ Από το τμήμα που κατευθύνεται προς την οδό Παπαστράτου, προπορεύεται "μία θορυβώδης ομάς εργατριών".⁷⁹ Φτάνουν στο σημείο, όπου τώρα είναι το περίπτερο και βρίσκονται αντιμέτωποι με ισχυρή δύναμη της χωροφυλακής. Ο επικεφαλής Ζαμπετάκης τους προτρέπει «να διαλυθούν και να κατέλθουν εις την πόλιν ανά δυο». ⁸⁰ Οι απεργοί τον διαβεβαιώνουν ότι δεν πρόκειται να διαδηλώσουν και ότι η συγκέντρωση είχε διαλυθεί.

Από εκείνη τη στιγμή τα γεγονότα εξελίσσονται με γοργούς ρυθμούς. Εκεί στο δημόσιο δρόμο διαδραματίζεται η σύγκρουση. Η συνάντηση των απεργών, γυναικών και ανδρών στο δρόμο με τη χωροφυλακή, είχε όλα τα στοιχεία της σύγκρουσης, που χαρακτηρίζει τις απεργίες παλαιού τύπου στις κινήσεις και τους ήχους, τη βιαιότητα στο λόγο και τη βία στις πράξεις, που συνθέτουν «ένα ψυχόδραμα, όπου απελευθερώνονται οι απωθημένες τάσεις». ⁸¹

«Επειδή δεν υπήκουσαν [στη διαταγή να διαλυθούν] προεκλήθη συμπλοκή, καθ' ην ερρίφθησαν πολλοί πυροβολισμοί, αποτέλεσμα των οποίων υπήρξεν ο φόνος δύο εργατών και ο τραυματισμός ετέρων δύο». ⁸² Τα θύματα ήταν δύο: η καπνεργάτρια η

⁷⁶ [Ανυπόγραφο], «Η επίσημος Έκθεσις δια τα αιματηρά γεγονότα του Αγρινίου», Εφ. Εμπρός, 11/8/1926.

⁷⁷ Στο ίδιο.

⁷⁸ Στο ίδιο.

⁷⁹ [Ανυπόγραφο], «Πως συνέβησαν αι σκηναί εν Αγρινίω. Η συμπλοκή προεκλήθη εξ αφορμής των εργατριών», εφ. Πρωΐα, 11/8/1926.

⁸⁰ Εφ. Εμπρός, ό.π.

⁸¹ Έφη Αβδελά, «Ο σοσιαλισμός των "άλλων". Ταξικοί αγώνες, εθνικιστικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετά οθωμανική Θεσσαλονίκη», περ. Ιστορικά, τ. 10 (1993), τχ.2.

⁸² Εφ. Εμπρός, ό.π.

Βασιλική σύζυγος Γεωργίου Γεωργαντζέλη και ο «νεαρός, σχεδόν παιδί» Θεμιστοκλής Νικ. Καραμιχάλης.⁸³ «Οι λοιποί εργάται προ της θέας των φονευθέντων οι απεργοί εξεμάνησαν και ώρμησαν προς την στρατιωτικήν ζώνην, την οποίαν αφού διέσπασαν κατήρχοντο προς την πόλιν φωνάζοντας: -Φωτιά-φωτιά!»⁸⁴

Οι απεργοί κατεβαίνουν την οδό Ηρώων Πολυτεχνείου, φτάνουν στην πλατεία Ζωοδόχου Πηγής, όπου η Διοίκηση της Χωροφυλακής και χωρίς βιαιότητες καταλήγουν στην πλατεία Στράτου, σήμερα Ειρήνης. Εκεί ο «δημαρχών» Λ. Τσιτσιμελής, ανεβαίνει στον εξώστη της οικίας του Στεροδήμα και καταφέρνει να ηρεμίσει τα πνεύματα, μαζί με το δικηγόρο Παπαϊωάννου, με τη διαβεβαίωση ότι εκείνοι που προκάλεσαν "την χύσιν αδελφικού αίματος, θα τιμωρηθούν αμειλίκτως" και ότι αυτοί (οι απεργοί) δεν έπρεπε να προκαλέσουν νέα αιματηρά επεισόδια.⁸⁵

Πενηταένα χρόνια μετά τα γεγονότα, τον Ιούλιο του 1977, σε δημοσίευμα του τοπικού τύπου, γίνεται αναφορά στην απεργία του 1926, στα δύο θύματα, αλλά και στη σημαντική συμπαράσταση προς τους απεργούς καπνεργάτες, που έδειξε κυρίως ο εμπορικός κόσμος του Αγρινίου:

«Πριν από 51 χρόνια - ΠΩΣ ΕΓΙΝΑΝ ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΣΕ ΒΑΡΟΣ ΤΩΝ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΩΝ ΑΓΡΙΝΙΟΥ στις 8 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1926

Εξιστορούν ο τότε Γενικός Γραμματέας του Σωματείου Καπνεργατών Αγρινίου Συνταξιούχος Ευστάθιος Αναστασίου, ο Μπαρμπακώστας Τσακλατήρας, Τάσος Πετρίδης, Θεόδωρος Σταυροθανάσης ή Κατής, Γεώργιος Στρεβενιώτης, Πάνος Γιώτης, Χρης. Καλύβας και ά. Όλοι αυτοί έζησαν από κοντά τα γεγονότα όπου ήταν απεργοί καπνεργάτες. Η απεργία άρχισε στις 2 Ιούλη 1926 με αίτημα την αύξηση των ημερομισθίων και με κανένα απεργοσπάστη. Κράτησε δε 38 ημέρες και ήταν η μεγαλύτερη απεργία στην Ελλάδα τότε. Ήταν δε πολύ καλά οργανωμένη. Την 38^η ημέρα της απεργίας οι καπνεργάτες και καπνεργάτριες του Αγρινίου 2.500 περίπου συγκεντρώθηκαν στην Εκκλησία του Σωτήρα στου σημερινού Δημοτικού Πάρκου όπου τότε ήταν χέρσα έκταση. Κεντρικό ομιλητής της συγκέντρωσης ήταν ο σύμβουλος της διοίκησης του Σωματείου Καπνεργατών Αγρινίου, ο μακαρίτης Γιάννης Θέμελης. Άλλοι

⁸³ Σχετικά με το επώνυμο του Θεμιστοκλή, διαπιστώθηκε ότι σε ορισμένες αναφορές αποδίδεται λανθασμένα ως Καρανικόλας. Πιθανόν οι συγγραφείς παρασύρονται από το πατρώνυμό του, που είναι Νικόλαος. Και το Εργατικό Κέντρο Αγρινίου παίρνοντας το λάθος επώνυμο, το μεταφέρει στη στήλη που έστησε προς τιμή των νεκρών της απεργίας του 1926, αντί του σωστού Καραμιχάλης.

⁸⁴ Εφ. *Εμπρός*, ό.π.

⁸⁵ Εφ. *Πρωΐα*, ό.π. και Γερ. Παπατρέχα, ό.π., σ. 433.

ομιλητές που ήρθαν για συμπαράσταση στους απεργούς οι μακαρίτες δικηγόροι της πόλης, ο Μπαρμπαλάμπρος Τσιτσιμελής, πατέρας του σημερινού Δημάρχου και ο Γιάννης Παπαϊωάννου, πατέρας του δικηγόρου και τώρα βουλευτή Αιτωλίας Νίκου Ιωάν. Παπαϊωάννου και πολλοί άλλοι. Μόλις τελείωσαν οι ομιλίες και εγκρίθηκε το ψήφισμα οι απεργοί άρχισαν να διαλύονται για τα σπίτια τους. (Εδώ υπάρχουν δύο απόψεις από το σημείο δηλ. που άρχισαν τα γεγονότα). Κατά τη μία άποψη είναι ότι είχε πάρει εντολή ο επικεφαλής να χτυπήσει τους καπνεργάτες για να διαλύσουν την απεργία. Κατά την άλλη άποψη ο επικεφαλής νομίζοντας ότι θα κάνουν στη συνέχεια διαδήλωση οι Απεργοί μέσα στην πόλη τους χτύπησε, διέταξε πυρ όταν οι απεργοί είχαν φτάσει στη μάντρα του πάρκου και χτύπησαν τους απεργούς και σκότωσαν αυτούς εν ψυχρώ. Δύο θύματα είχαν οι απεργοί, την Βασιλική, σύζυγο Γεωργ. Γεωργαντζέλη που ήταν έγκυος και τον Θεμιστοκλή Ν. Καραμιχάλη. Τραυματίστηκαν βαριά πάνω από 30 καπνεργάτες μεταξύ των οποίων και ο Π. Τσαμπής, του οποίου κόπηκε το χέρι του και έμεινε ανάπηρος σ' όλη του τη ζωή. Το κακό θα χειρότερευε αν δεν επενέβαιναν οι δύο Δικηγόροι που αναφέραμε και οι οποίοι διαμαρτυρήθηκαν έντονα στον επικεφαλής του τάγματος και τον κατέστησαν υπεύθυνο των γεγονότων. Και έτσι σταμάτησαν τους πυροβολισμούς.

Αμέσως διαλύθηκαν οι καπνεργάτες, αφού πήραν τα θύματα μαζί τους. Το ίδιο βράδυ των γεγονότων η άπληστη εργοδοσία δέχτηκε την αύξηση που ζητούσαν 38 μέρες οι απεργοί. Ο Λαός του Αγρινίου έδειξε μεγάλη συμπαράσταση στους απεργούς. Τα Μαγαζιά ειδών τροφίμων, εδωρίζαν και πίστωναν τεράστια ποσά στους απεργούς. Χαρακτηριστικά μάθαμε για το μακαρίτη Αριστείδη Παρθένη (που δώρισε και τη φωτογραφία της Κηδείας) ότι είχε τότε ταβέρνα και μαγείρευε για τους απεργούς δωρεάν. Οι φουρνάρηδες της πόλης έδιναν και αυτοί δωρεάν καρβέλια ψωμί. Στον επάνω συνοικισμό υπήρχε ένα σπίτι που είχαν για πρατήριο διανομής ψωμιού γιατί δεν υπήρχε φούρνος εκεί. Την άλλη μέρα έγινε πάνδημη η κηδεία των θυμάτων που φαίνονται στην φωτογραφία. Ων συνέχεια τις επόμενες μέρες για να τρομοκρατηθούν οι καπνεργάτες, συνελήφθησαν και εκτοπίστηκαν στη Σκιάθου οι πρωτοστατήσαντες και οι οργανωτές της απεργίας και οι συνδικαλιστές μεταξύ των οποίων και ο Γ. Γραμματέας του Σωματίου Αναστασίου Ευστάθιος. Μεταξύ των πρωτεργατών της απεργίας, ήταν και ο Γιώργος Στεργίου και ο Γιώργος Κέπεντζης, οι οποίοι ζουν σήμερα. Τελειώνοντας θεωρούμε υποχρέωσή μας να ευχαριστήσουμε αυτούς που μας βοήθησαν να γράψουμε αυτό το μικρό ιστορικό, εις μνήμη των πεσόντων καπνεργατών για τη

συμπλήρωση 51 χρόνων από το θάνατό τους. Τα ονόματα της διοίκησης Σωματείου Καπνεργατών Αγρινίου το 1926 κατά την εποχή των γεγονότων. Αναστασίου Ευθύμιος Γεν. Γραμματέας, Θεμελής Ιωάννης, Βασιλείου Διογένης, Μάτσας Δημήτριος «Ταμίας», Μαυρίδης Φίλιππος, Πισκόλας Δημήτριος, Στεργίου Γεώργιος». ⁸⁶

3.2.3.2. Γεγονός και μνήμη - Ο θάνατος της Βασιλικής Γεωργαντζέλη. Κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας, αναζητήθηκαν πληροφορίες και στοιχεία για τη Βασιλική Γεωργαντζέλη, τόσο από τη γραπτή όσο και την προφορική ιστορία. Οι γραπτές πηγές είναι ελάχιστες, αφού τα αρχεία του Σωματείου Καπνεργατών δεν διασώθηκαν. Το Πρωτοδικείο Μεσολογγίου κήκε το 1928, οπότε χάθηκαν όλα τα στοιχεία της ανάκρισης, της δίκης κ.α., τα οποία θα μπορούσαν να φωτίσουν το γεγονός. Υπάρχει βέβαια το Αρχείο Δήμου Αγρινίου, όπου διασώζονται τα Πρακτικά των έκτακτων συνεδριάσεων του Δημοτικού Συμβουλίου (1926), που αναφέρονται στην κρισιμότητα της κατάστασης των ημερών εκείνων. Επίσης ελάχιστες εφημερίδες καταγράφουν το γεγονός της απεργίας αυτής και αναφέρονται στη σύγκρουση των απεργών με τη χωροφυλακή και το στρατό, με αποτέλεσμα το θάνατο μιας καπνεργάτριας και ενός παιδιού, χωρίς να αναφέρουν τα ονόματα των θυμάτων. Ο ιστοριογράφος Γερ. Παπατρέχας αντλώντας πληροφορίες και από προφορικές μαρτυρίες των επιζώντων της εποχής εκείνης δίνει περισσότερα στοιχεία για το θάνατο της Βασιλικής Γεωργαντζέλη και του Θεμιστοκλή Καραμιχάλη (το επίθετο του οποίου αποδίδει λανθασμένα ως Καρανικόλας αντί του ορθού Καραμιχάλης).

Οι προφορικές μαρτυρίες επίσης που αναφέρονται στην απεργία του 1926 και το γεγονός του θανάτου της Β. Γεωργαντζέλη είναι ελάχιστες δυστυχώς, γιατί οι πληροφορητές που θα μπορούσαν να δώσουν χρήσιμα στοιχεία για τη συγκεκριμένη περίπτωση έχουν φύγει παίρνοντας μαζί και τις πολύτιμες γνώσεις τους. ⁸⁷ Κατέγραψα όμως αρκετές μαρτυρίες ανθρώπων που άκουσαν το γεγονός από τους γονείς τους και άλλους καπνεργάτες από το Σωματείο τους ή το θυμούνται έτσι όπως η συλλογική μνήμη το διασώζει και το διατηρεί ως τις μέρες μας (2007). Συνάντησα

⁸⁶ Δημοσίευμα στην εφ. «Ο Εργαζόμενος» Αιτωλ/νίας και Ηπείρου, Ιουλ. 1977, αρ. φ. 14.

⁸⁷ Για να έχει ζήσει κάποιος το γεγονός της απεργίας του '26 και να το θυμάται θα πρέπει να είναι σήμερα τουλάχιστο 90 χρονών, πράγμα δύσκολο. Δυστυχώς πολλές φορές ο ερευνητής φτάνει "κατόπιν εορτής" ή για να κυριολεκτούμε "κατόπιν κηδείας" των πληροφορητών. Γι' αυτό είναι επιτακτική η ανάγκη καταγραφής της προφορικής ιστορίας, καθότι οι "αυτόπτες μάρτυρες" φεύγουν και παίρνουν μαζί τους σημαντικά βιώματα και μαρτυρίες γεγονότων.

επίσης και μέλη της οικογένειας της Β. Γεωργαντζέλη (σύζυγο του γιου της, εγγονές και ανήψια) με τα οποία συζήτησα και κατέγραψα τις μνήμες που διατηρούν για εκείνη και το θάνατό της. Δυστυχώς τα δυο παιδιά της ο Γεράσιμος και η Παρασκευή δεν ζουν, για να καταθέσουν τις προσωπικές τους μνήμες.⁸⁸

Από τη μελέτη του παραπάνω υλικού διαπιστώνεται ότι η Βασιλική Γεωργαντζέλη ήταν μια γυναίκα η οποία ήρθε πρόσφυγας, όπως και τόσοι άλλοι απ' τη Μικρά Ασία και εγκαταστάθηκε στο Αγρίνιο στο 2^ο Συνοικισμό Αγίου Κωνσταντίνου, στην οδό Καραολή.⁸⁹ Ήρθε με την οικογένειά της, τη μητέρα της Θεοδώρα Δεληγιάννη, τα αδέρφια της Πάνο και Γιάννη και τον άνδρα της Γεώργιο Γεωργαντζέλη.⁹⁰ Όπως οι περισσότεροι πρόσφυγες έτσι και η οικογένεια της Βασιλικής εργάστηκε στα καπνομάγαζα του Αγρινίου. Η καπνεργασία εξάλλου ήταν ο σημαντικότερος τρόπος επιβίωσης αυτών των ανθρώπων. Είχαν ανάγκη να

---

⁸⁸ Η εγγονή της Βασιλικής Γεωργαντζέλη διατηρεί την εικόνα της γιαγιάς της, την οποία φυσικά δεν γνώρισε, μέσα από τις λίγες αφηγήσεις του πατέρα της Γεράσιμου Γεωργαντζέλη: «Πολλές μνήμες δεν έχουμε, γιατί ο μπαμπάς είχε πολύ λίγες εικόνες απ' τη μητέρα του. Ήταν μικρό παιδί όταν χάθηκε, αλλά εκείνο που είναι έντονα μέσα στη μνήμη μου χαραγμένο, είναι ότι αγαπούσε πολύ και ότι ήταν μια δραστήρια γυναίκα, η οποία λόγω των καταστάσεων χρειαζόταν να δουλέψει απ' το πρωί ως το βράδυ στα κάπνα. Έβλεπε πολύ λίγο τα παιδιά της. Τα παιδιά δηλαδή το πρωί βρίσκανε ένα κουτάκι συμπυκνωμένο γάλα και λίγο ψωμί και το έτρωγαν και το βράδυ, όταν ερχόταν η μητέρα ίσα που τη βλέπανε. Δεν είχε μνήμες, ούτε υπάρχουν πολλά υλικά, έτσι φωτογραφίες, γιατί ήταν μια εποχή δύσκολη γι' αυτούς. Φτωχοί άνθρωποι, ήρθαν απ' την προσφυγιά, αλλά εκείνο που θυμάμαι ήταν ότι την αγαπούσε. Μέχρι την τελευταία στιγμή βρέθηκε στο πορτοφόλι του μια πολύ μικρή φωτογραφία της[...]. Μετά ο πατέρας του αναγκάστηκε να ξαναπαντρευτεί. Τότε μπήκε μια καινούρια μητέρα και σα δύσκολος χαρακτήρας ο μπαμπάς, δύσκολος δηλ. από την άποψη ευαίσθητο, ορφανό, αισθανόταν ότι έπρεπε να προστατέψει τη μικρή αδελφή του την Παρασκευή[...]. Και όταν μιλούσε για τη μητέρα του βούρκωνε. Δηλαδή μέχρι που έφυγε 84 χρονών για τη μάνα του[...]. Ήταν πολύ νοικοκυρά, είχε έτσι πολύ... δηλαδή ήταν γυναίκα με τσαγανό, που λέμε σήμερα». Προφ. συνέντευξη, της Β. Γεωργαντζέλη – Ψάρρη.

⁸⁹ Το σπίτι της Βασιλικής Γεωργαντζέλη ήταν στο 2^ο Συνοικισμό στην οδό Καραολή. Ένα σπίτι σαν όλα τα προσφυγικά της περιοχής. Μια περιγραφή του χώρου που έζησε η Βασιλική με το σύζυγό της και τα δυο παιδιά της, Γεράσιμο και Παρασκευή και τη μάνα της Θεοδώρα μας δίνει η εγγονή της, που φέρει και το όνομα της γιαγιάς της η Β. Γεωργαντζέλη - Ψάρρη: «Το σπίτι βέβαια ήταν ένα κλασικό σπίτι όπως ήταν όλα τα προσφυγικά. Ήταν δύο δωμάτια, το ένα πίσω από το άλλο και υπήρχε και μια κουζίνα κι ένα μπάνιο. Αυτό που θυμάμαι ήταν μια σειρά από δωμάτια. Ήταν όλα εκεί με μια μικρή, πολύ μικρή αυλίτσα το καθένα. Και με το διπλανό τους χώριζε μια φράχτη. Ο διπλανός δεν ξέρω πως λεγότανε. Έχουν μείνει αυτά μέσα μου εικόνες, πως το λένε... [...]. Σε κάθε δωμάτιο, στο πρώτο δωμάτιο νομίζω, υπήρχε ένα κρεβάτι κι ένα τραπέζι με καρέκλες. Ήταν λιτά τα πράγματα, γιατί εμείς όταν γνωρίσαμε αυτό το σπίτι, ο πατέρας μου ήταν ήδη παντρεμένος. Άρα υπήρχε ένα κρεβάτι για το θείο, ένα κρεβάτι για τη γιαγιά...». Προφορική συνέντευξη της Β. Γεωργαντζέλη – Ψάρρη.

⁹⁰ Ο σύζυγος της Βασιλικής, Γεώργιος Γεωργαντζέλης εργάστηκε επίσης ως καπνεργάτης κατά την εγκατάστασή τους στο Αγρίνιο.

εργαστούν και πάλεψαν σκληρά για να στήσουν από το μηδέν τα νοικοκυριά τους και να αναστήσουν τα παιδιά τους, όπως δηλώνουν οι πληροφορητές στις αφηγήσεις τους.

Συγκεκριμένα καθημερινά κινούσαν απ' τους συνοικισμούς να εργαστούν στις καπναποθήκες, για τον "άρτο τον επιούσιο". Χιλιάδες καπνόφυλλα ξεφύλλισαν με τα χέρια τους και πολλή σκόνη ρούφηξαν τα πνευμόνια τους μέσα στον κλειστό χώρο της καπναποθήκης. Οι μάνες άφηναν τα παιδιά τους στη γιαγιά αν υπήρχε ή μόνα τους στο σπίτι, χωρίς την απαραίτητη φροντίδα.⁹¹ Έτσι κύλαγε η ζωή στην καθημερινότητά της. Βαριά και ανθυγιεινή η δουλειά στην Αποθήκη, μικρό το μεροκάματο κι οι ώρες πολλές. Οι καπνεργάτες και καπνεργάτριες με αγώνες και απεργίες διεκδικούσαν τα δικαιώματά τους: για καλύτερη αμοιβή, ανθρώπινο ωράριο, καλύτερες συνθήκες εργασίας, αναλογική συμμετοχή ανδρών και γυναικών στην εργασία κλπ. Στη μεγάλη απεργία του 1926 οι καπνεργάτες και καπνεργάτριες του Αγρινίου διεκδικούν αύξηση του ημερομισθίου, αφού οι οικονομικές εξελίξεις ήταν ευνοϊκές για τους καπνέμπορους, όπως προαναφέρθηκε σε άλλη ενότητα. Στην απεργία αυτή συμμετείχε μαζί με άλλες καπνεργάτριες και η Βασιλική Γεωργαντζέλη, η οποία ξεχωρίζει «για τη μαχητικότητα και την τόλμη της» και στη συμπλοκή που ακολούθησε με τη χωροφυλακή, η άτυχη καπνεργάτρια έπεσε θανάσιμα τραυματισμένη από τη σφαίρα του ανθυπολοχαγού Κ. Κρέτση.⁹²

Ας παρακολουθήσουμε όμως το χρονικό του θανάτου: Μετά τη λήξη της απεργίας (9/8/1926) ένα τμήμα των απεργών κατευθύνεται προς τον προσφυγικό συνοικισμό του Αγίου Κωνσταντίνου και ένα άλλο προς την πόλη του Αγρινίου, του οποίου προπορεύεται "μια θορυβώδης ομάς εργατριών".⁹³

Στο σημείο που σήμερα είναι το περίπτερο το τμήμα αυτό βρέθηκε αντιμέτωπο με ισχυρή περίπολο της χωροφυλακής, ο Ταγματάρχης της οποίας Ζαμπετάκης "προέτρεπε τους απεργούς να διαλυθούν".

⁹¹ «Έλεγε ο Γεράσιμος: η μάνα έφευγε το πρωί νύχτα που κοιμόμασταν, μας άφηνε ένα γάλα στο τραπέζι και κομμένο το ψωμί σε φέτες, αυτό ήταν το κολατσιό, το μεσημεριανό και το βραδινό! Μάνα στο πρόσωπο Μαρία μου 'λεγε δεν είδα ποτέ, γιατί όπως έφευγε όταν 'ρχότανε κοιμόμασταν, το πρωί κοιμόμασταν... Κυριακή που 'τανε στο σπίτι, γιατί τότε δούλευαν και το Σάββατο, έ, έκανε τις δουλειές, έπλενε, δε μας άφηνε να μπούμε μέσα, να σφουγκαρίσει, να συγυρίσει... Δε μπορούσαμε να τη δούμε και να 'νε χορτάσουμε...». Αφήγηση της Μαρίας Γεωργαντζέλη, α/α 114, Ερευνητικό Πρόγραμμα 22/9/2003.

⁹² Γερ. Παπατρέχα, *Η ιστορία του Αγρινίου*, Αγρίνιο 1991, σσ. 432-433.

⁹³ Στο ίδιο, σ.432.

Οι απεργοί διαμαρτύρονταν και τον διαβεβαίωναν ότι η συγκέντρωσή τους είχε διαλυθεί και δεν υπήρχε πρόβλημα. Ο Ζαμπετάκης φοβούμενος πιθανόν ότι οι απεργοί θα διασπάρουν τη ζώνη των χωροφυλάκων και θα ξεχυθούν στην πόλη, όπου ενδεχομένως συμβούν επεισόδια, δίνει εντολή για πυροβολισμό στον αέρα προς εκφοβισμό των συγκεντρωμένων. Τότε μια σφαίρα βρίσκει στο κεφάλι το νεαρό, "σχεδόν παιδί", Θεμιστοκλή Καραμιχάλη, ο οποίος τυχαία είχε βρεθεί στο χώρο αυτό και έπεσε νεκρός απέναντι από το περίπτερο μπροστά στην κατοικία Κατσάμπα.⁹⁴

Για τη Βασιλική Γεωργαντζέλη αναφέρεται ότι ήρθε αντιμέτωπη με τον ανθυπολοχαγό Κ. Κρέτση λίγο πιο κάτω από τη γωνία του Πάρκου με τον οποίο διαπληκτίστηκε. Τι ακριβώς έγινε δε μπορεί να διευκρινιστεί και παραμένει άγνωστο τι διευκρινίστηκε από την ανάκριση τότε, αφού τα αρχεία του Πρωτοδικείου Μεσολογγίου δεν διασώζονται. Σύμφωνα με μια εκδοχή η Γεωργαντζέλη προσπάθησε να πάρει το πιστόλι του Κρέτση, ενώ μια άλλη υποστηρίζει ότι του ξήλωσε την επωμίδα.⁹⁵ Ο τύπος γράφει σχετικά ότι κάποιος εργάτης «ερράπισε τον ανθυπολοχαγό Κρέτση».⁹⁶

Γεγονός είναι ότι ο Κρέτσης είτε γιατί έχασε την ψυχραιμία του είτε γιατί έκρινε ότι έτσι έπρεπε να ενεργήσει, πυροβόλησε και σκότωσε την καπνεργάτρια. Δεν αποκλείει όμως και την περίπτωση στην προσπάθειά του να αποφύγει τον εξευτελιστικό αφοπλισμό να εκπυρσοκρότησε το πιστόλι ή να δοκίμασε να πυροβολήσει στον αέρα για εκφοβισμό και να εξοστρακίστηκε η σφαίρα. Μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε σχετικά με τον πυροβολισμό. Όπως και να έγινε όμως, ο θάνατος της εγκυμονούσας Βασιλικής Γεωργαντζέλη προήλθε από σφαίρα του ανθυπολοχαγού Κρέτση. Η άτυχη καπνεργάτρια άφησε την τελευταία πνοή της λίγο πιο κάτω, μπροστά στο σπίτι του Πανουργιά, όπου είχε μεταφερθεί.⁹⁷

Οι προφορικές μαρτυρίες συγκλίνουν στην εκδοχή ότι η Βασιλική Γεωργαντζέλη προσπάθησε να ξηλώσει τα γαλόνια του αξιωματικού κι αυτός την πυροβόλησε και τη σώριασε νεκρή.⁹⁸ Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά στο θάνατο της

⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 432.

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 432.

⁹⁶ Εφ. Πρωία, 11/8/1926.

⁹⁷ Γερ. Παπατρέχα, ό.π. σ. 433.

⁹⁸ Η Μ.Γ. αφηγείται: "...στο πάρκο, εκεί έγινε η συμπλοκή, μπήκε μπροστά αυτή λέει, σε ένα αξιωματικό, γαλόνι ξήλωσε, δεν ξέρω και τη σκότωσε εν ψυχρώ. Ήταν έγκυος, τώρα 5 μηνών, 4 μηνών περίπου, ο

Βασιλικής, από κάποιες νεώτερες καπνεργάτριες και καπνεργάτες, οι οποίοι αν και δεν έζησαν το γεγονός αναφέρονται σ' αυτό σαν να το είχαν ζήσει οι ίδιοι, ως βιωμένη εμπειρία, που έπαιρνε διάφορες εκδοχές ως προς τον τρόπο και το χρόνο που συνέβη το γεγονός. Η αναφορά στο γεγονός αυτό, φανερώνει τον τρόπο με τον οποίο η μνήμη ενός στιγμιαίου γεγονότος ασκεί μια σημαντική επίδραση πάνω στην ταυτότητα και την κουλτούρα των εργατικών στρωμάτων της πόλης και ιδιαίτερα των γυναικών, όπως σημειώνει η Κ. Μπάδα στο άρθρο της για τις καπνεργάτριες του Αγρινίου.⁹⁹

Η κηδεία της Βασιλικής Γεωργαντζέλη και του Θεμιστοκλή Καραμιχάλη, σύμφωνα με τις προφορικές και τις γραπτές πηγές έγινε στο ναό του Αγ. Δημητρίου και ήταν πάνδημη.¹⁰⁰ Η επικήδεια φωτογραφία του Ιωάννη Κονιαβίτη, (εικόνα 70) την οποία δώρισε στο Εργατικό Κέντρο ο Αριστείδης Παρθένης, απαθανατίζει ένα πλήθος κόσμου, που συνοδεύει τις σωρούς των δύο θυμάτων και αποτυπώνει όχι μόνο το πένθος των οικογενειών, αλλά και της ευρύτερης κοινωνίας. Οι φωτογραφίες του θανάτου ενέχουν και την κοινωνική λειτουργία της συγκρότησης και της συντήρησης της οικογενειακής, αλλά και ευρύτερα συλλογικής-κοινωνικής μνήμης στην περίπτωση που η αντικειμενική στιγμή του θανάτου συνδέονταν πραγματικά ή συμβολικά με πρόσωπα σημαντικά για μια κοινωνική ομάδα, σημειώνει σε άρθρο της η Κ. Μπάδα.¹⁰¹ Τέτοιο σημαντικό πρόσωπο υπήρξε η καπνεργάτρια Βασιλική Γεωργαντζέλη για την καπνεργατική ομάδα, αλλά και για την ευρύτερη κοινωνία της Καπνούπολης Αγρινίου.

Γεράσιμος ο μεγάλος της γιος ήταν 9 χρονών..." Συνέντευξη Μ.Γ. α/α 114, Ερευνητικό πρόγραμμα 22/9/2003.

Και η Φ.Δ. λέει: "Αυτή στο μεταξύ αράθυμη όπως ήταν του ξήλωσε τα γαλόνια. Δεν ξέρω πως τα τράβηξε και τα ξήλωσε κι αυτός από την τσαντίλα του, έβγαλε όπλο και την πυροβόλησε στην κοιλιά, ήταν κι έγκυος εκείνη και αιμόφυρτη έπεσε στο συμπέθερο μου την πλακούλα... Σ' εκείνη την πλάκα έπεσε αιμόφυρτη. Και τότε γράφτηκε η ιστορία της". Συνέντευξη της Φ.Δ.

⁹⁹ Κ.Μπάδα, "Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου", ό.π., σ. 123.

¹⁰⁰ Ο Αγρινιώτης ιστορικός αρθρογράφος Σπύρος Γερολυμάτος γράφει σε άρθρο του σχετικά με την κηδεία "Η κηδεία των θυμάτων που σκοτώθηκαν στις 8 Αυγούστου 1926 πήρε τη μορφή συλλαλητηρίου, που πήραν μέρος όλοι οι κάτοικοι της πόλης και τελικά πολλά από τα αιτήματα των καπνεργατών βρήκαν τη λύση τους, όπως 600 δρχ. ενίσχυση στους ανέργους, αύξηση του μεροκάματου κατά 25 δρχ. και καθιέρωση του Τ.Α. Κ. (Ταμείο Ασφάλισης Καπνεργατών)". Μ. Χρυσικοπούλου, Γυναικείες μορφές της Αιτωλοακαρνανίας, Αθήνα 2001, σελ.94.

¹⁰¹ Κ. Μπάδα, "Παλιά φωτογραφία: Μια πρόταση "ανάγνωσής" της", Δωδώνη, τ. ΚΔ', τχ. 1 (1995), Ιωάννινα 1996, σσ. 211-212.

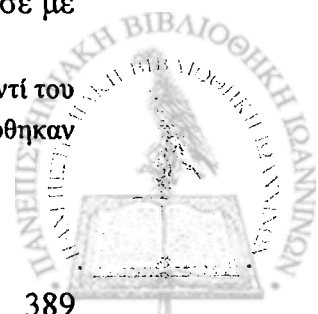
Ένα μικρό μνημείο, (εικόνα 71) το οποίο έχει στηθεί διακριτικά στο χώρο του θανάτου, θυμίζει τη μεγάλη καπνεργατική απεργία του 1926 και τα δύο θύματα. Πρόκειται για μια μαρμαρίνη επιφάνεια μικρών διαστάσεων στην είσοδο του Πάρκου (προς το μέρος της Παπαστρατείου βιβλιοθήκης), στην οποία αναγράφονται τα εξής: *«Τιμή σε αυτούς που έπεσαν στην πόλη για τα δίκαια της τάξης μας. Για την κατάργηση της εκμετάλλευσης. Για την κοινωνική απελευθέρωση. Στη θυσία των καπνεργατών που δολοφονήθηκαν σ' αυτό το χώρο το 1926: Β. Γεωργαντζέλη Θ. Καρανικόλας Στα 100 χρόνια της Πρωτομαγιάς». Εργατικό Κέντρο Αγρινίου.*¹⁰²

3.2.3.3. Η δράση από το δρόμο μεταφέρεται στον τύπο: «Φονευθέντες είναι εις μικρός παις και μια γυνή πρόσφυξ». Μετά την αιματηρή συμπλοκή στο δρόμο, όπου συναντώνται οι απεργοί, (άνδρες και γυναίκες με παιδιά) και η αστυνομία, η δράση των υποκειμένων θα μεταφερθεί στις στήλες των εφημερίδων. Έτσι ο τύπος αποτελεί το νέο σκηνικό της καπνεργατικής απεργίας και στις σελίδες του διαδραματίζονται τα αιματηρά γεγονότα.

Η εφημερίδα *ΕΜΠΡΟΣ* 10-8-'26, αναφέρεται στην απεργία των καπνεργατών του Αγρινίου και στην αιματηρή σύγκρουσή τους με το στρατό. Αποδίδει την αφορμή για τη συμπλοκή σε κάποιες καπνεργάτριες, που έριξαν πέτρες εναντίον του στρατού και σε κάποιους καπνεργάτες, οι οποίοι πυροβόλησαν. Αποτέλεσμα ήταν να σκοτωθούν τρεις και να τραυματιστούν τέσσερις εργάτες. *«Εργάτιδες τίνες έρριψαν λίθους κατά του στρατού, εργάται δε και επυροβόλησαν. Επηκολούθησε αιματήρα συμπλοκή καθ' ην αντηλλάγησαν πυροβολισμοί και το αποτέλεσμα της οποίας ήτο να φονευθούν μια εργάτις, εις πρόσφυξ και εις μικρός παις και να τραυματισθούν τέσσαρες εργάται».*¹⁰³ Παρατηρείται εδώ μια ανακρίβεια: Ο αριθμός των νεκρών αποδίδεται λανθασμένα. Οι νεκροί ήταν δύο: Η Β.Γεωργαντζέλη και ο Θ.Καραμιχάλης. Προφανώς λοιπόν οι γραπτές πηγές δεν είναι πάντα αξιόπιστες. Η ίδια εφημερίδα σε φύλλο της στις 11-8-'26 παρουσιάζει επίσημη έκθεση των αιματηρών γεγονότων του Αγρινίου, δίνει λεπτομέρειες για την απεργία, τα αιτήματα των καπνεργατών, παρουσιάζει την προκήρυξη των εργατών προς όλους τους συμπολίτες τους για στήριξη του αγώνα τους, τη μεγάλη διαδήλωση και τη συμπλοκή που ακολούθησε με

¹⁰² Στο λιτό αυτό μνημείο αναγράφεται λανθασμένα το επώνυμο του Θεμιστοκλή Καρανικόλα αντί του σωστού Καραμιχάλης. Νικόλαος ήταν το πατρώνυμό του, από το οποίο μάλλον παρασύρθηκαν κάποιοι και διαστρέβλωσαν το επώνυμο.

¹⁰³ Εφ. *Εμπρός*, (10/8/1929).

αποτέλεσμα να σκοτωθούν δύο εργάτες και να τραυματιστούν άλλοι δύο. Στο τέλος η εφημερίδα αναφέρει σωστά την πληροφορία για τους φονευθέντες: «Φονευθέντες είναι εις μικρός παις και μια γυνή πρόσφυξ». Χωρίς όνομα και οι δύο.

Η εφημερίδα ΠΡΩΪΑ 10-8-'26, αναφέρει ότι οι απεργοί μετά τη συγκέντρωσή τους στο Πάρκο, αντί να διαλυθούν θέλησαν να κατέβουν στην πόλη «εν διαδηλώσει». Παρά την ειδοποίησή τους από τις αρχές να διαλυθούν κατευθύνθηκαν προς την πόλη και βρέθηκαν αντιμέτωποι με στρατιωτική παράταξη. Μετά τις συστάσεις των επικεφαλής αξιωματικών οι απεργοί όχι μόνο δεν υποχώρησαν «αλλ' εκμανέντες περισσότερον επέπεσαν κατά των στρατιωτικών ζητούντες να διασπάσουν την ζώνην» και μπαίνοντας στην πόλη «εσκοπούν να καύσουν τας καπναποθήκας». Συγχρόνως έριξαν και πυροβολισμούς. Ακολουθεί αντιπυροβολισμός από τους στρατιώτες. Αποτέλεσμα της συμπλοκής ήταν να σκοτωθούν δύο και να τραυματισθούν άλλοι δύο, όλοι καπνεργάτες.

Η ίδια εφημερίδα σε φύλλο της 11-8-'26, αποδίδει την έναρξη της συμπλοκής στην ομάδα εργατριών, η οποία προπορεύονταν των απεργών, που κατευθύνονταν προς την πόλη και άρχισε να λιθοβολεί τους στρατιώτες, ενώ συγχρόνως ένας εργάτης "ερράπισε" τον ανθυπολοχαγό Κρέτση. Τότε ρίχτηκαν από την περίπολο οι πρώτοι πυροβολισμοί και αμέσως πέφτουν, γράφει, δύο εργάτριες μια νεκρή και μια σοβαρά τραυματισμένη. «Των απεργών προηγείται μία θορυβώδης ομάς εργατριών, αίτινες εν τέλει ήρχισαν να λιθοβολούν τους στρατιώτας, ενώ εις εργάτης ερράπισε τον ανθυπολοχαγόν Κρέστην. Επικολούθησε μεγάλη σύγχυσις ότε εκ της περιπόλου ερρίφθησαν οι πρώτοι πυροβολισμοί. Αμέσως πίπτουν δύο εργάτιδες η μία νεκρά και η άλλη σοβαρώς τραυματισμένη».¹⁰⁴ Οι απεργοί μετά την αιματηρή σύγκρουση τρέχουν στην πόλη φωνάζοντας: Φωτιά, φωτιά! Η πόλη ήταν ανάστατη. Τελικά «ο Δημαρχών κ. Τσιτσεκλής¹⁰⁵ και ο δικηγόρος κ. Παπαϊωάννου κατόρθωσαν να πείσουν τους απεργούς ότι οι προκαλέσαντες την χύσιν αδελφικού αίματος, θα τιμωρηθούν αμειλίκτως και ότι αυτοί δεν έπρεπε να προκαλέσουν νέα αιματηρά επεισόδια». Στο τέλος η εφημερίδα παρουσιάζει τον εξακριβωμένο αριθμό των νεκρών: «Εφρονέθησαν μία εργάτρια και εν παιδίον, ετραυματίσθησαν δε τρεις απεργοί, εξ' ων

¹⁰⁴ Εφ. ΠρωΪα, (11/8/1926). Παρατηρείται στο δημοσίευμα ότι αναγράφεται λανθασμένα το όνομα του ανθυπολοχαγού «Κρέστης» αντί Κρέτσης. Επίσης και τα θύματα αναφέρονται λανθασμένα ως μια εργάτρια νεκρή και μια «σοβαρώς τραυματισμένη», αφού είναι γνωστό ότι τα θύματα ήταν μια καπνεργάτρια και ένα παιδί: η Βασιλική Γεωργαντζέλη και ο Θ. Καραμιχάλης.

¹⁰⁵ Κι εδώ το όνομα του δημαρχούντος αποδίδεται λάθος Τσιτσιμεκλής και όχι Τσιτσιμελής, όπως είναι το σωστό.

του ενός απεκόπη η χείρ, δι' εγχειρήσεως». Δεν αναφέρονται τα ονόματα των φονευθέντων, ούτε του ατυχού εργάτη που έχασε το χέρι του.¹⁰⁶

Η εφημερίδα *ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ* 10-8-'26, αναφέρεται στη συμπλοκή εργατών και χωροφυλάκων σημειώνοντας την άρνηση των εργατών να διαλυθούν ήσυχα, όπως τους σύστησε ο επικεφαλής δυνάμεως της χωροφυλακής. Και μάλιστα επιδίδει ευθύνες σε ομάδα εργατριών, η οποία κατευθυνόμενη προς την πόλη άρχισε να βρίζει και να χειρονομεί κατά των στρατιωτικών δυνάμεων. Τότε ένας ενωμοτάρχης έρριψε ένα πυροβολισμό στον αέρα για εκφοβισμό. Και οι εύζωνοί έκαμαν χρήση "των υποκοπάνων των όπλων των". Οι εργάτριες τότε έριξαν πέτρες κατά των στρατιωτών. Ακολούθησε σύγχυση και οι στρατιώτες άρχισαν να πυροβολούν. Τα αποτελέσματα της αιματηρής συμπλοκής, σύμφωνα μ' αυτή την εφημερίδα ήταν: Φονεύτηκε ένας εργάτης και ένας πρόσφυγας και τραυματίστηκαν τέσσερις εργάτες και ένα παιδί, το οποίο υπέκυψε μετά από λίγη ώρα. Από τους στρατιώτες τραυματίστηκαν πολλοί.

Η ίδια εφημερίδα δημοσιεύει το επείγον τηλεγράφημα του διευθυντή της χωροφυλακής Αιτωλοακαρνανίας προς την ανωτέρα Διοίκηση Χωροφυλακής Πατρών στο οποίο αναφέρεται ότι οι απεργοί μετά τη συγκέντρωσή τους αντί να διαλυθούν θέλησαν να προχωρήσουν προς την πόλη του Αγρινίου. Τους έγινε σύσταση ότι δεν μπορούν να εισέλθουν όλοι "εν σώματι" στην πόλη, αλλά αυτοί προσπάθησαν να διασπάσουν τη ζώνη των στρατιωτών αφού ήρθαν στα χέρια με αυτούς. Και μάλιστα, γράφει, «έρριψαν πυροβολισμούς τινας δια πιστολίων εκ πολλών σημείων κατά του ανθυπολοχαγού Γκρέτση.¹⁰⁷ Οι άνδρες [της χωροφυλακής] προς τοιαύτης στάσεως αντεπυροβόλησαν». Δηλαδή «αναγκάστηκαν» οι δυνάμεις της χωροφυλακής να αντιπυροβολήσουν, με αποτέλεσμα να τραυματιστούν σοβαρά τρεις, όπως αναφέρει το τηλεγράφημα.

Διαπιστώνεται εδώ ότι η στάση της χωροφυλακής παρουσιάζεται ως συγκαταβατική: Στέκεται σε απόσταση από τους απεργούς και προσπαθεί να τους πείσει να διαλυθούν και να μην εισέλθουν "εν σώματι" στην πόλη. Και αφού πρώτοι οι εργάτες και οι εργάτριες στρέφονται κατά των στρατιωτικών δυνάμεων και κατά

¹⁰⁶ Το όνομα του εργάτη είναι Π. Τσαμπής, σύμφωνα με το δημοσίευμα της τοπικής εφημερίδας «*Εργαζόμενος*» Αιτωλοακαρνανίας και Ηπείρου, (Ιούλιος 1977).

¹⁰⁷ Αντί του σωστού ονόματος: Κρέτση.

του ανθυπολοχαγού Κ. Κρέτση, αναγκάζονται κι εκείνοι να αντιπυροβολήσουν. Αυτή ήταν η εκδοχή που είχε διοχετεύσει στον Τύπο η Χωροφυλακή Αιτωλοακαρνανίας.

Αξιοπρόσεχτο είναι ότι οι εφημερίδες αναφέρονται στα θύματα με νούμερα: δυο, τρεις, τέσσερις και στην καλύτερη περίπτωση με τις φράσεις: "*φονευθέντες είναι εις μικρός παις και μία γυνή πρόσφυξ*" ή "*Μία εργάτρια και εν παιδίον*". Πουθενά δεν αναγράφονται τα ονόματα των θυμάτων. Ανώνυμα περνάει στις στήλες των εφημερίδων η εγκυμονούσα καπνεργάτρια¹⁰⁸ και το παιδί, που σύμφωνα με μαρτυρίες τότε, τυχαία βρέθηκε στο χώρο της συμπλοκής.¹⁰⁹

Από σεβασμό στη μνήμη των δύο νεκρών θεωρούμε χρέος μας να γράψουμε τα ονόματά τους: Βασιλική σύζυγος του Γεωργίου Γεωργαντζέλη, το γένος Δεληγιάννη ήταν η νεαρά καπνεργάτρια (προσφυγικής καταγωγής) και Θεμιστοκλής Καραμιχάλης του Νικολάου ήταν το παιδί. Φυσικά τόσο το γεγονός της απεργίας, όσο και το όνομα της καπνεργάτριας το διασώζει η συλλογική μνήμη και αρκετές προφορικές μαρτυρίες ανδρών και γυναικών, που εργάστηκαν στα καπνομάγαζα-καπναποθήκες του Αγρινίου.

---

¹⁰⁸ Η Βασιλική ήταν έγκυος στο τρίτο της παιδί. Είχε άλλα δύο το Γεράσιμο και την Παρασκευή.

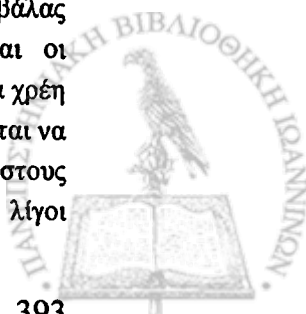
¹⁰⁹ Γερ. Παπατρέχα, ό.π., σ. 432.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

3.3. Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΦΑΣΗ ΤΩΝ ΚΑΠΝΕΡΓΑΤΙΚΩΝ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΩΝ

3.3.1. Η οικονομική κρίση, το ιδιώνυμο και η συνέχεια των καπνεργατικών αγώνων στο Αγρίνιο. Στη δεύτερη φάση των κινητοποιήσεων, από το 1926 και μετά οι αλληπάλληλες καπνικές κρίσεις, αλλά και η γενικότερη οικονομική ύφεση, υποχρέωσαν τα καπνεργατικά σωματεία σε μια αμυντική στάση διασφάλισης των κεκτημένων κυρίως των θέσεων εργασίας, που κινδύνευαν να χάσουν εξαιτίας της ανεργίας, η οποία διαρκώς αυξανόταν. Ιδιαίτερα μετά την Παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929, το μεγαλύτερο πλήγμα δέχτηκε ο καπνός, που ήταν από τα βασικά εξαγωγικά προϊόντα, και εξασφάλιζε σημαντικό ποσό σε συνάλλαγμα. Στο διάστημα της κρίσης οι εξαγωγές περιορίζονται στο ελάχιστο. Τα καπνά μένουν απούλητα στα χέρια των παραγωγών και εμπόρων και οι καπνεργάτες αντιμετωπίζουν το φάσμα της ανεργίας. Παρατηρήθηκε δηλαδή μια ανισορροπία στο κύκλωμα παραγωγή-εμπορία-βιομηχανοποίηση του καπνού, με αποτέλεσμα τη δημιουργία τεράστιων αποθεμάτων και με δυσάρεστες συνέπειες στο εισόδημα όλων των εμπλεκόμενων φορέων. Αυτή η κατάσταση προκάλεσε έντονες συζητήσεις σχετικά με την εμπορική πολιτική του κράτους. Προκλήθηκε έτσι το περίφημο «Καπνικό ζήτημα», που κυριάρχησε σε όλη σχεδόν τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.¹

¹ Βλ. Β. Πατρώνη, *ό.π.*, σ. 168, Ιω. Ιωαννίδη, *ό.π.*, σσ.103-107 και Γ. Πέγιου *ό.π.*, σσ. 49-51. Ο καπνεργάτης Γ. Πέγιος περιγράφει τη δραματική κατάσταση, που είχε διαμορφωθεί στο νομό Καβάλας εξαιτίας της οικονομικής κρίσης: Οι εξαγωγές καπνών περιορίζονται στο ελάχιστο και οι καπνοπαραγωγοί ζητούν από το Κράτος να αγοράσει τα απούλητα καπνά τους, να ανασταλούν τα χρέη τους στην Αγροτική Τράπεζα και να τους χορηγηθούν άτοκα δάνεια. Οι καπνέμποροι αναγκάζονται να διαλύσουν τις επιχειρήσεις τους και χρεωκοπούν. Οι τράπεζες σταματούν τις πιστώσεις τους στους άνεργους καπνεργάτες, αφού ο χρόνος της εξόφλησης ήταν άγνωστος ή και αδύνατος. Οι λίγοι

Η καπνική κρίση προφανώς έπληξε και το Νομό Αιτωλοακαρνανίας, αφού ο καπνός αποτελούσε τη βασική καλλιέργεια στην περιοχή. Στο Αγρίνιο την καπνούπολη του νομού, οι συνέπειες της κρίσης ήταν σημαντικές τόσο για τους καπνοπαραγωγούς όσο και για τους καπνεμπόρους και καπνεργάτες, οι οποίοι βρέθηκαν σε τραγική οικονομική κατάσταση. Ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής μένει απούλητο και σαπίζει στα σπίτια των παραγωγών, ενώ η καπνεπεξεργασία περιορίζεται με αποτέλεσμα η καπνεργατική τάξη να αντιμετωπίζει την ανεργία και την πείνα.²

Εκτός από την οικονομική κρίση και την ανεργία, η οποία προκλήθηκε εξαιτίας της, οι καπνεργάτες σε όλα τα κέντρα επεξεργασίας καπνού (Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Βόλο, Αγρίνιο κ.ά.), και γενικά όλοι οι συνδικαλισμένοι εργάτες, αντιμετωπίζουν και το νόμο που ψήφισε η Κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου, (Ν.4229/24-25 Ιουλίου), "*Περί μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας της ελευθερίας των πολιτών*", γνωστό ως "Ιδιώνυμο". Ο νόμος αυτός "αντεργατικός και βάνανσος"³ χαρακτηριζε ως "ιδιώνυμο" αδίκημα την κομμουνιστική δράση, προέβλεπε την διάλυση των σωματείων και την απαγόρευση συγκεντρώσεων. Άφηνε δηλαδή ελεύθερο το πεδίο δράσης στις υπηρεσίες ασφαλείας, οι οποίες μπορούσαν πλέον να ενεργούν "κατά το δοκούν, αλλά πάντα νομότυπα"⁴ σε βάρος των εργατικών σωματείων.

Καθ' όλη τη διάρκεια της ισχύος του, μέχρι τις μέρες της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου, εξελίσσονται πολλά και σημαντικά γεγονότα ανά την Ελληνική επικράτεια και όπως ήταν επόμενο και στο Αγρίνιο κυρίως οι καπνεργάτες, που θεωρούνταν "μια επικίνδυνη τάξη"⁵ υφίστανται τις συνέπειές του. Σε οποιαδήποτε

καπνεργάτες που βρίσκουν δουλειά αμοιβονται με μεροκάματα "πεινας". Την κρίσιμη αυτή περίοδο πολλοί επιχειρηματίες έβαλαν φωτιά στις επιχειρήσεις τους προκειμένου να εισπράξουν χρήματα από τις ασφάλειές τους. Πολλοί μάλιστα οδηγήθηκαν στην αυτοκτονία. Την οικονομική εξαθλίωση που βίωσαν οι 14.000 περίπου καπνεργάτες της Καβάλας σατίρισαν οι σατιρικές εφημερίδες της εποχής «Γλωσσού», και «Ζιζάνιο». Οι παρακάτω στίχοι που δημοσιεύτηκαν τότε αναπαριστούν την οικονομική εξαθλίωση των ντεξιδων και των πασταλιτών (ειδικότητες καπνεργατών και καπνεργατριών): "Οι δεξίδες κάνουν βόλτα/ στον Μελαχρινού την πόρτα/ και πουλάνε τα ψαθάκια, /για να πάρουν τσιγαράκια.

Οι καημένοι οι δεξίδες/χάσανε τις πασταλιτζίδες/ και γυρίζουν τα σοκάκια/ και μαζεύουν αποτσιγαράκια».

² Γερ. Παπατρέχα, ό.π., σ. 444.

³ Γ. Πέγιου, ό.π., σ. 48.

⁴ Γερ. Παπατρέχα, ό.π., σ. 434.

⁵ Βλ. Α. Μαντζαρη, *Το καπνεργατικόν ζήτημα*, Αθήνα 1927, σ. 40.

κινητοποίηση ή απεργιακή κίνηση του σωματείου καπνεργατών ή άλλου σωματείου, που είχε τη συμπαράσταση του καπνεργατικού, οι αρχές κινητοποιούνταν άμεσα και λάμβαναν αυστηρά μέτρα (συλλήψεις, καταδίκες και εξορίες των "πρωταιτίων"). Για την αστυνομία οι καπνεργάτες ήταν η μόνιμη απειλή της τάξης και της ησυχίας και κάθε κινητοποίησή τους θεωρούνταν, εκ των προτέρων έκνομη ενέργεια, έστω και αν είχε νομική κάλυψη. Για τους καπνεργάτες και τους συνδικαλισμένους εργάτες, η αστυνομία ήταν ο αντίπαλος, το όργανο της εργοδοσίας.⁶

3.3.2. Οι κινητοποιήσεις των καπνεργατών κατά το 1929: «Και πάλιν το Αγρίνιον διήλθεν ημέρας αναρχίας. Οι καπνεργάται θορυβωδώς εξήτησαν την κατάργησιν του Τ.Α.Κ.»⁷. Από την άνοιξη και μέχρι το φθινόπωρο του 1929 σημειώνονται στο Αγρίνιο μια σειρά κινητοποιήσεων των καπνεργατών, οι οποίοι διεκδικούν κυρίως καλύτερη παροχή υπηρεσιών από το Ασφαλιστικό Ταμείο τους (Τ.Α.Κ.), αφού έκριναν ως μη ικανοποιητικές τις παροχές του και ιδιαίτερα την παροχή ιατρικής περίθαλψης από έμμισθους γιατρούς. Το σωματείο Καπνεργατών Καβάλας, είχε επιβάλλει την κατάργηση των έμμισθων και την ελεύθερη επιλογή γιατρών από τους ασφαλισμένους. Το σωματείο καπνεργατών Αγρινίου ακολουθώντας το παράδειγμα των συναδέλφων τους στην Καβάλα κατά τη συνεδρίασή τους στις 7 Απριλίου 1929 έθεσαν το αίτημα "Περί ελευθέρας εκλογής ιατρού". Έτσι άρχισαν οι κινητοποιήσεις των καπνεργατών και δημιουργήθηκε μια αντιπαλότητα μεταξύ αυτών και της διεύθυνσης του τοπικού Τ.Α.Κ., με αποκορύφωμα τα αιματηρά επεισόδια του Οκτωβρίου 1929.

Στις **24 Μαΐου 1929** σημειώνεται η κινητοποίηση των καπνεργατών, οι οποίοι συγκεντρώθηκαν έξω από το γραφείο του Τ.Α.Κ., επί της οδού Αγίου Χριστοφόρου και ζητούσαν από τον προϊστάμενο Γ. Αλεξόπουλο να αποστείλει τηλεγράφημα στην κεντρική διεύθυνση του Τ.Α.Κ. στην Αθήνα, με βασικό αίτημά τους την κατάργηση των έμμισθων γιατρών, αλλά και άλλα αιτήματα. Ο τύπος της εποχής δημοσιεύει την είδηση: *"Το απόγευμα της παρελθούσης Παρασκευής λυπηρά γεγονότα έλαβον χώραν*

⁶ Σε κάθε κινητοποίηση των καπνεργατών έφθανε από το Μεσολόγγι στρατιωτικό τμήμα κι έτσι εμπλέκονταν και οι στρατιώτες στην αναμέτρηση. Για τη συχνή χρησιμοποίηση των στρατιωτών ως κατασταλτική δύναμη, οι αρμόδιοι επικαλούνταν την ανεπάρκεια της αστυνομικής δύναμης, παρόλο που υπήρχε και τμήμα έφτυπης χωροφυλακής, στρατωνισμένο κοντά στο τέρμα της οδού Ηρώων Πολυτεχνείου, κατά την αριστερή πλευρά. Γερ. Παπατρέχα, ό.π., σ. 435.

⁷ Εφ. Τριγωνίς, 26 Μαΐου 1929.

εις την πόλιν μας. Μετά το εσπερινό κλείσιμον των καπναποθηκών οι κομμουνισταί καπνεργάται παρασύροντες και τινες των συντηρητικών τοιούτων, περί τους 500, συγκεντρωθέντες έξωθι του γραφείου του Τ.Α.Κ., προέβησαν εις αποδοκιμασίας και βιαιότητας κατά των υπαλλήλων του ταμείου, αξιούντες την κατάργησιν των εμμίσθων ιατρών, ως και την αποδοχὴν εκ μέρους της τε Γενικής Διευθύνσεως του ΤΑΚ και του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας όλων των δι' υπομνήματος υποβληθέντων αιτημάτων." ⁸ Ο προϊστάμενος του γραφείου αρνήθηκε κατ' εντολή των ανωτέρων του να εκτελέσει το αίτημά τους και τότε αφού βιοπράγησαν κατά του υπαλλήλου Ιω. Κουζέλη, ανάγκασαν τον Γ. Αλεξόπουλο να τους ακολουθήσει και να αποστείλει το τηλεγράφημα ο ίδιος από το τηλεγραφείο. Μετά την επίδοση του τηλεγραφήματος συγκεντρώθηκαν στην πλατεία Ν. Στράτου (σημερινή Ειρήνης), όπου διάφοροι ρήτορες κατάγγειλαν το Τ.Α.Κ., το τοπικό παράρτημα και την Κυβέρνηση. Μετά τη διάλυση της διαδήλωσης, έγιναν οι συλλήψεις ορισμένων καπνεργατών, οι οποίοι εστάλησαν στον εισαγγελέα Μεσολογγίου. ⁹

Στις 2 Ιουνίου 1929 δημοσιεύεται στον τοπικό τύπο η πρόταση νόμου, που κατατέθηκε εκ μέρους των βουλευτών Αιτωλίας και Ακαρνανίας, για την ίδρυση Σανατορίου στο όρος Παναιτωλικό προς νοσηλεία των φυματικών της περιοχής. Η πρόταση όμως έπεσε στο κενό. 7 Ιουνίου 1929, πραγματοποιείται νέα κινητοποίηση των καπνεργατών, η οποία καταλήγει στην εισβολή τους στο γραφείο του Τ.Α.Κ. και στην καταστροφή του. Είχε δημιουργηθεί δηλαδή μια μόνιμη αντιδικία όχι μόνο με το Ταμείο Ασφάλισης Καπνεργατών, αλλά και με τον προϊστάμενο Γ. Αλεξόπουλο και τους υπαλλήλους, των οποίων ζητούσαν την απομάκρυνση και πρότειναν την αντικατάστασή τους από άλλους. Ακολούθησε συγκέντρωση των διαδηλωτών στην πλατεία Στράτου, όπως συνηθιζόταν. Η πόλη αναστατώθηκε και στρατιωτικό τμήμα κατέφθασε για καταστολή. Ακολούθησαν συλλήψεις των πρωταιτίων, οι οποίοι οδηγήθηκαν στον εισαγγελέα Μεσολογγίου "για τα περαιτέρω". ¹⁰

Φαίνεται πως το καλοκαίρι πέρασε ήσυχα και το Σεπτέμβρη του ίδιου χρόνου αναζωπυρώθηκαν οι κινητοποιήσεις των καπνεργατών με αφορμή την καθυστέρηση του επιδόματος ανεργίας, αλλά και την μη αντικατάσταση του προσωπικού του

⁸ Εφ. Τριχωνίς, 26 Μαΐου 1929.

⁹ Γερ. Παπατρέχα, ό.π., σ. 437.

¹⁰ Δικάστηκαν στο Αυτόφωρο και καταδικάστηκαν οι Σωτηρόπουλος, Γερολυμάτος και Μαυρίδης σε τρία χρόνια φυλάκιση και με εξάμηνη εκτόπιση στους Παξούς, Νιάκας και Λίτος σε τρία χρόνια, Αμάραντος και Ιωάννου σε δύο και Μπαλής σε ενάμισι. Γερ. Παπατρέχα, ό.π., σ. 438.

Τ.Α.Κ., που ήταν παλιό αίτημά τους. Οι καπνεργάτες επεμβαίνουν ξανά (20/9/1929) στο Τ.Α.Κ. Αγρινίου με αίτημά την απόλυση των υπαλλήλων Κουζέλη και Καψιμάλλη, ως μη αποδεκτών και την αντικατάστασή τους από τους προτεινόμενους Τουρλίδα και Ντούβα. Ο Αλεξόπουλος απάντησε ότι αδυνατεί να προβεί σε αυτή την ενέργεια αντικατάστασης και πρόσληψης νέου προσωπικού και ότι θα υποβάλλει αναφορά στην Κεντρική Διεύθυνση του Τ.Α.Κ.¹¹ (Αθήνα). Και αναχώρησε, όπως αναφέρεται, για την Αθήνα. Αυτό ερέθισε περισσότερο τα πνεύματα και με το σκεπτικό ότι καθυστερεί επίτηδες η καταβολή του επιδόματος ανεργίας επιτέθηκαν εναντίον του προϊσταμένου ανεργίας Γενογιώργη και του υπαλλήλου Κουζέλη, τους προπηλάκισαν και τους κακοποίησαν. Τελικά το επίδομα ανεργίας καταβλήθηκε, αλλά με απόφαση του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας το Τ.Α.Κ. Αγρινίου καταργήθηκε.¹²

3.3.3. 10 Οκτωβρίου 1929: «*Από μίαν απλήν συνεδρίασιν του σωματίου καπνεργατών καταλήξαμεν εις μίαν αιματηράν συμπλοκήν*»¹³ Τη 10^η Οκτωβρίου 1929, ημέρα Πέμπτη στις 2 μ.μ. η διοίκηση του σωματίου καπνεργατών είχε προγραμματίσει συνεδρίαση ή συνέλευση, άγνωστο για πιο θέμα, όπως άγνωστο είναι αν ζήτησε και έλαβε ή δεν έλαβε σχετική άδεια.¹⁴ Αναφέρεται ότι από τους συγκεντρωμένους κάποιοι διαμαρτύρονταν για το κλείσιμο του Τ.Α.Κ. και για τη μη διανομή των επιδομάτων ανεργίας.¹⁵ Η συγκέντρωση αυτή έμελλε να καταλήξει σε αιματηρή συμπλοκή.¹⁶

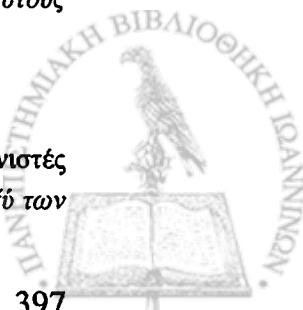
¹¹ "Από 1 Σεπτεμβρίου ήρξατο η περίοδος της ανεργίας των καπνεργατών, λόγω δε της ανεπαρκείας του προσωπικού του εδώ Γραφείου, προσελήφθη τη εγκρίσει του Κεντρικού, όπως και κατά τα προηγούμενα έτη εγένετο, ως έκτακτος υπάλληλος ο κ. Κουζέλης. Οι εργάται ήζιωσαν δι' εγγράφου την απόλυσιν του κ. Κουζέλη και την πρόσληψιν άντ' αυτού ενός εργάτου υποδεικνύοντες ως τοιούτους τους Τουρλίδαν, Ντούβαν κ.λ.π. γνωστούς κομμουνιστάς. Ο κ. Αλεξόπουλος απήντησεν ότι ούτος αδυνατεί να προβή εις παρομοίαν ενέργειαν και ότι την αναφοράν θα την υποβάλλη εις την δ/νσιν του Τ.Α.Κ.". Εφ. Τριχωνίς, 29 Σεπτ. 1929.

¹² Για το κλείσιμο του παραρτήματος του ΤΑΚ Αγρινίου, ο Παπατρέχας γράφει ότι: "έφερε αναμφισβήτητα την ευθύνη, ή τουλάχιστο το μεγαλύτερο μέρος, το Σωματείο με τις εξτρεμιστικές ενέργειες του. Κι εδώ πρέπει να τονισθεί ότι ουσιαστικά η ευθύνη έπεφτε στην περιφερειακή κομμουνιστική οργάνωση, που καθοδηγούσε το καπνεργατικό σωματείο, και στην Κεντρική, που χάραζε την πολιτική γραμμή. Δεν πρέπει να μας διαφύγει, ότι την ίδια εποχή είχε οξυνθεί η διαπάλη μέσα στους κόλπους του Κ.Κ.Ε", από Γερ. Παπατρέχα, ό.π.,σ. 439.

¹³ Εφ. Τριχωνίς, 13 Οκτ. 1929.

¹⁴ Βλ. Γερ. Παπατρέχα, ό.π.,σ. 440

¹⁵ Αναλυτικά περιγράφεται η σύγκρουση της αστυνομικής δύναμης με τους «κομμουνιστές καπνεργάτες στο: [Ανυπόγραφο], «Νέαι κομμουνιστικά σκηναί εν Αγρινίω, Τρίωρος μάχη μεταξύ των

Ας παρακολουθήσουμε συνοπτικά την εξέλιξη των γεγονότων: Κατά τις δύομισι το μεσημέρι, έφθασε αστυνομική δύναμη και η έφιππη ομάδα. Επικεφαλής ήταν ο ενωμοτάρχης Δημητρόπουλος, ο οποίος με πέντε χωροφύλακες μπήκε μέσα στο προαύλιο χώρο της Εργατικής Λέσχης (αντίστοιχη του σημερινού Εργατικού Κέντρου) που βρισκόταν στην σημερινή οδό Σουλίου, με σκοπό να απαγορεύσει τη συγκέντρωση.¹⁷ Τότε έφτασε μια ομάδα καπνεργατών, που επεχείρησε να μπει στη Λέσχη για την καθιερωμένη συνεδρίαση, αλλά βρέθηκε αντιμέτωπη με την απαγόρευση της εισόδου της από τον ενωμοτάρχη Δημητρόπουλο. Ακολούθησαν διαπληκτισμοί και ύβρεις, ενώ ταυτόχρονα ένας καπνεργάτης πυροβόλησε και τραυμάτισε σοβαρά τον ενωμοτάρχη.¹⁸ Αντιπυροβολούν οι χωροφύλακες και τραυματίζουν ελαφρά τρεις καπνεργάτες: Γιάννης Κανέλο, Γιάννη Σωτηράκη και Γ. Στεργίου. Δημιουργείται πανδαιμόνιο. Αφηνιάζει το άλογο του χωροφύλακα Γερ. Σταθάτου, ακολουθεί η πτώση και προκαλείται κάταγμα στο κρανίο και εσωτερική αιμορραγία. Ακολουθεί πολύωρη συμπλοκή χωροφυλακής και καπνεργατών. Ο ζωγράφος Κώστας Γούναρης αναπαριστά με την τέχνη του τους έφιππους χωροφύλακες να συγκρούονται με τους άοπλους καπνεργάτες στην Πλατεία Χατζοπούλου.¹⁹ Οι καπνεργάτες καταδιώκονται και η πόλη για μια ακόμα φορά αναστατώνεται από τους πυροβολισμούς. Οι πολίτες έντρομοι τρέχουν να ασφαλίσουν τους εαυτούς τους.²⁰

κομμουνιστών και της αστυνομίας. *Ετραυματίστησαν πέντε αστυνομικοί και πολίται*», εφ. *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή 11/10/1929.

¹⁶ Βλ. Εφ. *Τριχωνίς*, 13 /10/1929 και εφ. *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή 11/10/1929.

¹⁷ Ο ίδιος ο Δημητρόπουλος στη Δίκη που έγινε (14 Οκτωβρίου 1930) καταθέτει ότι είχε διαταγή να εμποδίσει "δια σώφρονος στάσεως" την συγκέντρωση στην Εργατική Λέσχη. Για το σκοπό αυτό κατέλαβε με εννέα άνδρες το προαύλιο της λέσχης, στο οποίο ήταν συγκεντρωμένοι περίπου σαράντα κομμουνιστές. Και κατά τις 3:12'μ.μ. μια ομάδα από τους: Νικολάου, Γερομήτσου, Νιάκα, Μ. Ντούβα, και Ε. Λίτου, προσπάθησαν να εισέλθουν βίαια. Τους συνέστησε να απέλθουν γιατί είχε διαταγή να μην επιτρέψει την είσοδο. Εκείνοι όμως επιτέθηκαν κατά του ιδίου και των χωροφυλάκων με ύβρεις και προσπάθησαν να τον αφοπλίσουν. Ταυτόχρονα δέχτηκε πυροβολισμό στην αριστερή ωμοπλάτη, γεγονός που επισημαίνεται και στον τοπικό τύπο. Βλ. Τα Πρακτικά της δίκης, που δημοσιεύονται στην εφ. *Φως*, 26 Οκτ. 1930, σ.4.

¹⁸ «Ο τραυματισθείς ενωμοτάρχης Δημητρόπουλος φέρει διαμπερές τραύμα του δεξιού πνεύμονος και έτερον εις την δεξιάν χείρα», εφ. *Νεολόγος Πατρών*, Παρασκευή 11/10/1929.

¹⁹ Ο πίνακας του Γούναρη βρίσκεται στην αίθουσα του Ε.Κ.Α. στο Αγρίνιο.

²⁰ "Οι πολίται έντρομοι διηρωτώντο τι άραγε συμβαίνει, και άλλοι μεν έσπευδον να ασφαλίσουν εαυτούς εις τās οικίας των, άλλοι δε ησφάλιζον τα καταστήματα των και εν διαστήματι ολίγων στιγμών η πόλις ηρημώθη", εφ. *Τριχωνίς*, 13 Οκτ. 1929.

Η αστυνομία προβαίνει σε συλλήψεις την ίδια νύχτα των επεισοδίων, αλλά και την επόμενη και την μεθεπόμενη μέρα, με την κατηγορία της συμμετοχής στην αιματηρή συμπλοκή.²¹ Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Εμπορικός Σύλλογος Αγρινίου και άλλοι φορείς κινητοποιήθηκαν με παραστάσεις και τηλεγραφήματα υπέρ των συλληφθέντων.

Την ίδια μέρα της συμπλοκής που αναστάτωσε την πόλη, η Δημοτική Αρχή Αγρινίου, έστειλε επείγον τηλεγράφημα προς το Υπουργείο Εσωτερικών με την παράκληση να ενισχυθεί η δύναμη "προς αποκατάστασιν διασαλευθείσης τάξεως".²²

Τα γεγονότα της 10^{ης} Οκτωβρίου 1929 καταγράφονται στον τοπικό τύπο της εποχής (εφ. *Τριχωνίς* 13/10/1929, εφ. *Νεολόγος Πατρών* 11/10/1929), ο οποίος χαρακτηρίζει ως "κομμουνιστικές" τις αιματηρές σκηνές που σημειώθηκαν τη μέρα

"Πλήρης αναρχία τότε επεκράτησε και ο κόσμος ο ευρισκόμενος κατ' εκείνην την ώραν εις τας οδούς ετρέπετο εις φυγήν [...]. Μάχη δε κρατερά συνήφθη μεταξύ αυτών (χωροφυλάκων) και των κομμουνιστών διαρκέσασα επί τριώρον. Κατά τον χρόνον τούτον τα καταστήματα έκλειον, οι πολίται έσπευδον να καταφύγουν εις τας οικίας των ή όπου αλλαχού εύρισκον άσυλον, πανικός δε είχε καταλάβει πάντας", εφ. *Νεολόγος Πατρών*, 11/10/1929.

²¹ "Εκτός των συλλήψεων αι οποίαι ενηργήθησαν την ιδίαν νύκτα των αιματηρών κομμουνιστικών σκηνών, την επομένην και μεθεπομένην ενηργήθησαν υπέρ τας 30 συλλήψεις...". Εφ. *Τριχωνίς*, 20/10/1929. Η πρώτη ομάδα συλληφθέντων, 22 άτομα, μεταφέρθηκαν με αυστηρή συνοδεία και απομονώθηκαν στις φυλακές Μεσολογγίου όπου κρατηθήκαν μέχρι τη μέρα της δίκης. "Στις 14 Οκτώβρη έγινε η δίκη και το δικαστήριο καταδίκασε σε διάφορες ποινές τους οχτώ καπνεργάτες απάλλαξε τους υπόλοιπους. Η δεύτερη ομάδα δικάστηκε στις 2 Νοέμβρη και καταδικάστηκαν μόνο τέσσερις: οι Δ. Γερομήτσος, Δίον. Βασιλείου και Α. Μαρίας σε τρία χρόνια φυλακή και έξη μήνες εκτόπιση στην Κέα και ο Ζαγορίσιος 2 χρόνια και 6 μήνες εκτόπιση. Στην ίδια δίκη δικάστηκαν ερήμην και καταδικάστηκαν σε τέσσερα χρόνια φυλακή και έξη μήνες εκτόπιση στη Σκύρο οι Χρ. Νικολάου, Γιάννης Θεμελής, Κ. Τσακλατήρας, Γ. Πιστιόλας, Μιλτιάδης Ντούβας, Γιάννης Σούρδας, Σωτ. Κατσικιώτης, Χ. Παλούμπας, Ι. Κανέλος, Γιάννης Σωτηράκης και Δ. Νιάρας. Δεν υπάρχουν πληροφορίες αν μειώθηκαν οι ποινές σε δευτεροβάθμιο δικαστήριο. Οι καταδικασθέντες ήταν οι πρώτοι που πλήρωσαν τις συνέπειες του ν. 4229 με βαρύτερες ποινές". Από: Γερ. Παπατρέχα, ό.π., 442.

Οι οχτώ καπνεργάτες που καταδικάστηκαν στις 14 Οκτώβρη ήταν: "Φ. Μαυρίδης, εις 3 χρόνια φυλάκιση και 6 μηνών εξορία, Χριστόφορος Κάπελλας, Κ. Νιάκας, Ε. Λίτος, Χ. Ιωάννου και Γερ. Γερολυμάτος σε 3 χρόνια φυλάκιση και οι Τ. Μπαλής και Ι. Αμάραντος εις 1^{1/2} χρόνο φυλάκιση", εφ. *Φως* 26/10/1930.

²² "Αρ. 4345

Επείγον

Υπουργείον Εσωτερικών Αθήνας

Επόμενοι υπ' αριθμ. 4125 και 4210 τηλεγραφικών αναφορών μας, αναφέρομεν ότι από τας τρίτης ημισείας ώρας απογευματινής πόλις ευρίσκεται εν αναστατώσει, συνεπεία συμπλοκής χωροφυλακής και καπνεργατών. Μέχρι στιγμής εγνώσθη τραυματισμός ενωμοτάρχου. Παρακαλούμεν διατάξατε ενίσχυσιν δυνάμεως προς αποκατάστασιν διασαλευθείσης τάξεως"

Ο Δήμαρχος

Ανδρέας Παναγόπουλος

αυτή, αν και υπεύθυνοι για την πρόκλησή τους, όπως προκύπτει από την ειδησεογραφία του τύπου, δεν φαίνεται ότι ήταν οι καπνεργάτες, που προσήλθαν για μια "απλή συνεδρίαση". Παρ' όλ' αυτά ο χαρακτηρισμός αποδίδει όλη την ευθύνη στους καπνεργάτες, οι οποίοι συλλήβδην χαρακτηρίζονται ως κομμουνιστές. Ως ένα βαθμό ο χαρακτηρισμός είναι κατανοητός αφού οι κομμουνιστές καπνεργάτες αποτελούσαν κατά κανόνα τη διοίκηση του Σωματείου και πρωτοστατούντων στη διοργάνωση και τις απεργιακές κινητοποιήσεις. Προκύπτει όμως το ερώτημα: Άραγε όλοι οι καπνεργάτες ήταν κομμουνιστές, όπως συνολικά χαρακτηρίζονται από τον τύπο; Ή τότε τα μέτρα καταστολής, όσο και τα δημοσιεύματα του τύπου, είναι απλώς οι συνέπειες του περίφημου Ιδιώνυμου, που με φαινομενικό στόχο την προστασία των ελευθεριών των πολιτών, ποινικοποιεί κάθε συνδικαλιστική δραστηριότητα ή απεργιακή κίνηση, καταδικάζοντας σε φυλακίσεις και εξορίες τους "πρωταιτίους", που πάντα είναι "κομμουνιστές";

"Ο επίλογος των εν Αγρινιώ κομμουνιστικών σκηνών",²³ γράφεται σχεδόν ένα χρόνο μετά που έγινε η δίκη και η καταδίκη αρκετών από τους συλληφθέντες ως πρωταιτίους. Η δίκη πραγματοποιήθηκε στο Μεσολόγγι (14 Οκτωβρίου 1930), τα πρακτικά της οποίας δημοσιεύονται στον τοπικό τύπο της εποχής,²⁴ όπου και πάλι κρίνονται ως υπεύθυνοι των γεγονότων οι κομμουνιστές. Ακολούθησε και δεύτερη δίκη (2 Νοεμβρίου 1930) και καταδίκη ορισμένων καπνεργατών.²⁵

3.3.4. Η Μεταξική βία και η σφαγή της 9^{ης} Μαΐου 1936. Το Μάιο του 1936 σημειώνεται σε όλη την Ελλάδα, μια αναταραχή «και από την πλευρά του κράτους και από την πλευρά των εργαζομένων. Μετακινούνται συντάγματα και ίλες ιππικού. Γίνονται αποσπάσεις από την Αθήνα στις ασφάλειες της Θεσσαλονίκης, του Βόλου και της Καβάλας. Η Κυβέρνηση Μεταξά προχωρεί στα σχέδιά της. Θέλει να καταφέρει κτυπήματα στις λαϊκές ελευθερίες[...]. Οι εργαζόμενοι μπροστά στον κίνδυνο κινητοποιούνται και σχηματίζουν συνδικαλιστική επιτροπή ενότητας. Η Θεσσαλονίκη

²³ Εφ. Φως 26/10/1930.

²⁴ Στην ίδια εφημερίδα δημοσιεύονται τα Πρακτικά της δίκης (14/10/1930), όπου ο Γραμματέας της "Αστικής Ένωσης" Μιλτιάδης Τζάνης, αν και απών κατά την ημέρα των επεισοδίων (10/10/1929) καταθέτει ότι υπεύθυνοι των εν Αγρινιώ σκηνών είναι οι κομμουνιστές, οι οποίοι έχουν σκοπό " την κατάληψιν των νομίμων εξουσιών του κράτους και την βιαιάν υπό τούτων κατάληψιν της αρχής. Τα κατά του Τ.Α.Κ. παράπονα, μόνον προσχηματικά δύναται να θεωρηθούν..."

²⁵ Βλ. Γερ. Παπατρέχα, ό.π., 442.

βρίσκεται στις επάλξεις».²⁶ Το Μάιο μήνα πραγματοποιήθηκαν σχεδόν χίλιες πεντακόσιες συλλήψεις, εκατόν εξήντα προφυλακίσεις, σαράντα ένα άτομα εξορίστηκαν, ενώ σκοτώθηκαν εννέα.²⁷ Στις 29 Απριλίου κηρύχτηκε η απεργία των καπνεργατών στη Θεσσαλονίκη για «συνδικαλιστικές ελευθερίες και κοινωνικές και οικονομικές παροχές».²⁸ Τα αιτήματα²⁹ που διατύπωσαν οι καπνεργάτες ήταν τα εξής. 1. Αύξηση ημερομισθίου σ' όλους τους κλάδους. 2. Οριστική εφαρμογή του νόμου περί τζόγκας. 3. Εφαρμογή των κοινωνικών ασφαλίσεων. 4. Δεκάδραχμο επίδομα στους στοιβαδόρους. 5. Αύξηση συντάξεων φυματικών και ανίκανων καπνεργατών. 6. Πλήρης ιατρική περίθαλψη. 7. Ίδρυση σανατορίων. 8. Συνδικαλιστικές ελευθερίες. 9. Συμμετοχή καπνεργατών στη Διοίκηση του ΤΑΚ. 10. Απαγόρευση εμπορικής επεξεργασίας καπνών στο εξωτερικό. 11. Αφομοίωση καπνεργατών Παλαιάς και Νέας Ελλάδας. 12. Χορήγηση βιβλιαρίων εργασίας στις γυναίκες. 13. Χορήγηση επιδομάτων ανεργίας. 14. Παροχή φαρμάκων δωρεάν. 15. Εργατική στέγη. 16. Αποκατάσταση των εξελθόντων εκ του επαγγέλματος καπνεργατών.

Όλη η εργατιά της Θεσσαλονίκης, στις 6 Μαΐου, τάσσεται στο πλευρό τους: υφαντουργοί, οδηγοί, τσαγκάρηδες, μαγαζάτορες, υπάλληλοι, ο λαός της Θεσσαλονίκης κατεβαίνει στον απεργιακό αγώνα, που διήρκησε 11 μέρες. Το κράτος εναντίων των απεργών παρέταξε χωροφυλακή, στρατό και στόλο. Ο στρατός αρνήθηκε να χτυπήσει, το ίδιο και ο στόλος. Η χωροφυλακή όμως αντιμετώπισε τους απεργούς.³⁰ Ο Μεταξάς περνάει από τη Θεσσαλονίκη για το Βελιγράδι και αρνείται να δεχτεί τις απεργιακές επιτροπές. Επιστρέφοντας δυο μέρες μετά από τη Γιουγκοσλαβία, μαθαίνει ότι η απεργία συνεχίζεται και δίνει εντολή να λήξει με κάθε τρόπο. Με αποτέλεσμα στις 8 Μαΐου να διαδραματιστούν σοβαρά επεισόδια ανάμεσα στους απεργούς, στη χωροφυλακή και σε απόσπασμα εφίππων.³¹

²⁶ Ιω. Β. Ιωαννίδη, *Το καπνικό στην Καβάλα, μαρτυρίες και στοιχεία από το καπνεμπόριο και την καπνεργασία*, Δήμος Καβάλας, Εκδόσεις Ιστορικού αρχείου Δημοτικού Μουσείου Καβάλας, σ. 123.

²⁷ Δ. Λιβιεράτου, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-'36)*, Αθήνα 1994, σ. 287-288.

²⁸ Γ. Πέγιου, *Από την ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας 1922-1953*, Αθήνα 1984 ΟΑΕΔ, σσ. 110.

²⁹ Ιω. Β. Ιωαννίδη, *ό.π.*, σ. 123.

³⁰ Στο ίδιο, σ. 126.

³¹ «Στις 8 του Μάη, στη διασταύρωση Κολόμβου, ισχυρή δύναμη Χωροφυλακής και απόσπασμα εφίππων συγκρούεται με 3.000 διαδηλωτές, οι οποίοι μετά τη διάλυση τους ανασυγκροτούνται στην οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου όπου και ενώνονται με τσαγκαράδες κι άλλους απεργούς και ορμούν προς την Βασιλέως

Η συγκλονιστική αυτή μαζική κινητοποίηση των εργαζομένων, μετά από έντεκα μέρες θα κλείσει με τη σφαγή της 9^{ης} Μαΐου,³² με πολλούς νεκρούς³³ και δεκάδες τραυματίες. Οι δρόμοι της συμπρωτεύουσας βάφτηκαν στο αίμα. Ανάμεσά στους νεκρούς ο 25χρονος σωφέρ Τάσος Τούσης, που έπεσε στη διασταύρωση των οδών Συγγρού και Πτολεμαίου. Ο θρήνος της μάνας για το σκοτωμένο γιό της (εικόνα) ενέπνευσε το νεαρό ποιητή Γιάννη Ρίτσο να γράψει την ποιητική συλλογή «Επιτάφιος», από τα ωραιότερα έργα για την Εργατική Τάξη.³⁴

Κωνσταντίνου. Δύο αντλίες και έφιπποι χωροφύλακες δεν κατόρθωσαν ν' ανακόψουν την ορμή των διαδηλωτών. Ο επικεφαλής της στρατιωτικής και αστυνομικής δύναμης διέταξε να πυροβολήσουν. Βροχή οι πέτρες από τους διαδηλωτές έπεφταν προς όλες τις κατευθύνσεις.

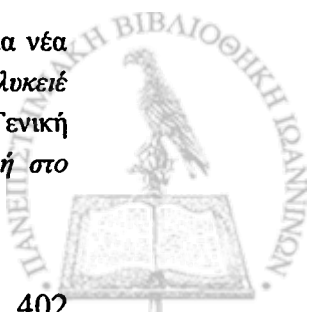
Οι έφιπποι χωροφύλακες με γυμνές τις σπάθες και στρατιώτες με τα ξίφη όρμησαν σπαθίζοντας και καταπατώντας όποιον τύχαιναν. Αντλίες με κατακόκκινο νερό προσπαθούσαν να διαλύσουν το πλήθος. Μισή ώρα διήρκεσε η σύρραξη. Τέλος, οι διαδηλωτές διαλύθηκαν. Νέκρωσε η αγορά. Κατά τη σύγκρουση, 12 καπνεργάτες τραυματίστηκαν βαριά. Επίσης 6 υποδηματεργάτες και 5 γυναίκες τραυματίστηκαν από τους σπαθισμούς. Περισυνελέγη ένας χωροφύλακας με κομμένη μύτη από σπαθιά. Επίσης τραυματίστηκαν ένας στρατιώτης, ένας χωροφύλακας και ο Ταγματάρχης Χωροφυλακής Ηρακλόπουλος, ο μοίραρχος Χωροφυλακής Αρβανιτογιάννης και ο έφεδρος ανθυπολοχαγός Τσιμινάκης. Συνελήφθησαν 25 περίπου. Αυτά αναφέρονται στις 8 του Μάη στα Πρωινά Νέα». Βλ. στο ίδιο σ. 126.

³² «Στις 9 του μήνα, Μάη, τηλεγράφημα από τη Θεσσαλονίκη έλεγε στην εισαγωγή του: «Η χθεσινή πρωτοφανής τραγωδία στη Θεσσαλονίκη. Ηρωικοί αγωνισταί εφονεύθησαν διεκδικούντες τα αιτήματα τους. Τα πεζοδρόμια της Θεσσαλονίκης εβάφισαν στο τίμιο αίμα των. Ζητείται η παραίτηση της κυβερνήσεως διότι υπήρξεν ένοχος για τις σκηνές. Από πρωίας οι απεργοί άρχισαν συγκεντρούμενοι, για να μεταβούν στο Διοικητήριο. Από της πλατείας Βαρδαρίου μέχρι των οδών Βασιλέως Κωνσταντίνου κι Εγνατίας οι αστυνομικοί και οι στρατιωτικές δυνάμεις σχημάτισαν κλοιό.

Περί την 10 π.μ. όμως, οι απεργοί, ως εκ συνθήματος, εξόρμησαν από διάφορα σημεία προς την οδό Εγνατίας. Πέτρες και τούβλα αρπάζονταν προχειρώς και εκτοξεύονταν κατά των αστυνομικών οργάνων. Στην Πλατεία Βαρδαρίου, η συγκέντρωση των απεργών σγκούται. Αντηχούν ολίγοι πυροβολισμοί. Τα καταστήματα αμέσως έκλεισαν, καθώς και τα παράθυρα των σπιτιών. Σε διάστημα ολίγων δευτερολέπτων οι απεργοί, μόλις άκουσαν τους πυροβολισμούς, άρχισαν να διασκορπίζονται, αλλά σε λίγο συγκεντρώθηκαν και πάλι και τότε οι Χωροφύλακες διέταχθησαν να πυροβολήσουν προς εκφοβισμό στον αέρα και το τμήμα εκείνο της οδού Εγνατίας προς τη διασταύρωση της οδού Βασ. Κωνσταντίνου, παρουσίαζε πεδίο πραγματικής μάχης, δεν έλειψαν δε και οδοφράγματα. Στις πέριξ οδούς επί 20 λεπτά διήρκεσε η μάχη αυτή, με σημαντικά θύματα, η οποία γίνεται με επέλαση και ομοβροντίες που σκόρπισαν τον πανικό και την συμφορά». Στο ίδιο σ. 127.

³³ Οι νεκροί της μέρας εκείνης ήταν οι: «Τάσος Τούσης, Δημ. Αγλαρίδης, οι Ισραηλίτες Ίντο Σενό και Σαλβατόρ Ματαράσο, Αναστασία Καρανικόλα, Ι. Πανόπουλος, Δ. Λαϊνάς, Σ. Διαμαντόπουλος, Ε. Μάνος, Ε. Ζαχαρίου, Ευθ. Αδαμαντίου και Β. Σταύρου. Και 180 τραυματίες, άλλοι ελαφρότερα κι άλλοι σοβαρά κι όλοι με όπλα μάνλιχερ. Σύμφωνα με άλλα δημοσιεύματα οι νεκροί ήσαν εννέα και γι' αυτό η στάση Κολόμβου ονομάστηκε αργότερα στάση των εννέα». Στο ίδιο, σ. 128.

³⁴ Οκτώ από αυτά τα ποιήματα μελοποιήθηκαν από το Μίκη Θεοδωράκη, σηματοδοτώντας μια νέα εποχή για το ελληνικό τραγούδι. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα «Μέρα Μαγιού μου μίσεψες» και «Γλυκειέ μου εσύ δεν χάθηκες» (1974). Πρώτη εκτέλεση από το Γρηγόρη Μπιθικώτση. Βλ. Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος, Γεια σου περήφανη και αθάνατη εργατιά: Μια διαδρομή στο κοινωνικό εργατικό τραγούδι, Αθήνα 2000, σ. 237.

Τα θλιβερά γεγονότα της Θεσσαλονίκης γίνονται γνωστά στους καπνεργάτες της Καβάλας, οι οποίοι αμέσως συγκροτούν πάνδημη διαδήλωση διαμαρτυρίας. Ζητούσαν την άμεση τιμωρία των δολοφόνων και την παραίτηση της Κυβέρνησης Μεταξά. Στη συνέχεια οι διαδηλωτές διέσχισαν το κέντρο της πόλης και κατευθύνθηκαν προς τα νεκροταφεία, όπου ο βουλευτής Τζήμας εκφώνησε τη νεκρολογία για το χαμό των εργατών και οι καπνεργάτες κατέθεσαν με εκπροσώπους τους στη μνήμη αυτών που δολοφονήθηκαν πολλά στεφάνια.³⁵

Μετά τη σφαγή της 9^{ης} Μαΐου στη Θεσσαλονίκη, σειρά έχουν τα αιματηρά επεισόδια στο Βόλο στις 2 Ιουνίου 1936. Τη μέρα αυτή σε ένδειξη αλληλεγγύης προς τους απεργούς των μεταλλείων, καπνεργάτες απεργοί ενώνονται με εκατό απολυθέντες από την Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου και κατευθύνονται προς το εργοστάσιο καλώντας τους συναδέλφους τους, που ήταν μέσα να κατέβουν σε απεργία. Ο εργοδότης όμως δεν επέτρεπε την είσοδο. Έφθασαν ενισχύσεις με δύναμη της χωροφυλακής, στρατό και τον εισαγγελέα. Γίνεται προσπάθεια να διαλυθούν οι απεργοί, οι οποίοι διαδηλώνουν στους δρόμους με συνθήματα: «ψωμί-δουλειά» και «κάτω ο δολοφόνος Μεταξάς». Ακολουθεί σύγκρουση στη διασταύρωση των οδών Δημητριάδος και Ιάσονος, με αποτέλεσμα να σκοτωθεί ένας εργάτης και να τραυματιστεί άλλος ένας, ο οποίος υπέκυψε αργότερα.³⁶

Το μήνα Μάιο που απεργιακοί αγώνες απλώνονται σε όλη την επικράτεια, κηρύσσεται και στο Αγρίνιο, 6 Μαΐου η απεργία των καπνεργατών. Με κυριότερα αιτήματα³⁷ τα εξής:

- Το μεροκάματο να φτάσει τις 135 δραχ. με κατώτατο όριο τις 105, με αυξομείωση ανάλογα με τις διακυμάνσεις του τιμάριθμου.
- Των καπνεργατριών από 50 σε 60 δραχμές. Ενιαίο ημερομίσθιο σε όλα τα συστήματα επεξεργασίας.
- Τροποποίηση του νόμου περί τόγκας. Συνταξιοδότηση στα 50, με 1.500 δραχμές στους άντρες και 750 στις γυναίκες.

³⁵ Γ. Πέγιου, *Από την ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας 1922-1953*, Αθήνα 1984 ΟΑΕΔ, σσ. 110-111.

³⁶ Ιω. Β. Ιωαννίδη, *ό.π.*, σσ. 128-129 και Α. Αντωνίου, Κ. Μπρέγιαννη, *ό.π.*, σσ. 16-17.

³⁷ Γερ. Παπατρέχα, *ό.π.*, 445.

- Αναγνώριση εργατικών επιτροπών στα εργοστάσια. Διεύρυνση της συμμετοχής των καπνεργατών στη διοίκηση του ΤΑΚ. Χορήγηση γενικής αμνηστίας σε φυλακισμένους και εξόριστους.

Η απεργία είχε αποφασιστεί από την ομοσπονδία και τα αιτήματα ήταν ίδια σε όλη τη χώρα. Αμέσως όταν εκδηλώθηκε η απεργία, η αστυνομία απαγόρευσε τις συγκοινωνίες και έκλεισε τα γραφεία του σωματείου. Τη δεύτερη μέρα της απεργίας, οι απεργοί συγκεντρώθηκαν στο θέατρο "Κρίππα", όπου μίλησε ο Βουλευτής του «Παλαιϊκού Μετώπου» Τυρίμος. Η Επιτροπή του απεργιακού αγώνα περιορίστηκε στην υποβολή υπομνημάτων και την αποστολή τηλεγραφημάτων διαμαρτυρίας. Και οι επαγγελματίες της πόλης με τηλεγραφήματα τάχθηκαν στο πλευρό των καπνεργατών, όπως έκαναν σε κάθε απεργιακό αγώνα τους. Η μεγάλη και με καθολική συμμετοχή απεργία του Μάη του '36, ήταν ο τελευταίος αγώνας μιας εποχής που είχε αρχίσει για το Αγρίνιο το 1911. Τρεις μήνες μετά (4 Αυγούστου 1936), η χώρα περνάει στην περίοδο της Δικτατορίας του Μεταξά, η οποία ήταν *«αρχή δεινών ιδιαίτερα για το εργατικό κίνημα, που στο εξής αυστηρά ελεγχόμενο, σιδεροδέσμιο, με διοικήσεις διορισμένες άνωθεν κατευθυνόμενες, θα περάσει αρκετές δεκαετίες κάτω από Κανδιανά δίκρανα»*.³⁸

Βέβαια η απαγόρευση της λειτουργίας του εργατικού κινήματος, οι φυλακίσεις και οι εξορίες των στελεχών του δεν ήταν άγνωστες πριν από τη δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου. Ωστόσο αποτελεί τομή το γεγονός ότι τώρα συστηματοποιούνται και εντάσσονται στο πλαίσιο της κατάργησης της νομιμότητας των πολιτικών κομμάτων, της απαγόρευσης της πολιτικής ζωής και της ατμόσφαιρας φόβου που επικρατούσε.³⁹

³⁸ Γερ. Παπατρέχα, ό.π. σ. 446.

³⁹ Βλ. Αντ. Λιάκου, ό.π., σ. 538.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

3.4. ΤΑ ΑΔΙΕΞΟΔΑ ΤΩΝ ΚΑΠΝΟΠΑΡΑΓΩΓΩΝ

3.4.1. Μετά την παρουσίαση της συνδικαλιστικής οργάνωσης και των καπνεργατικών αγώνων ανά την ελληνική επικράτεια και ιδιαίτερα στην περιοχή που ερευνούμε κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, θα επιχειρήσουμε μια επισκόπηση του καπνοπαραγωγικού προβλήματος στην Αιτωλοακαρνανία, τη δεκαετία του '60, κατά την οποία πραγματοποιείται το συλλαλητήριο των καπνοπαραγωγών (1962), το οποίο σημαδεύεται με το θάνατο του νεαρού παραγωγού Μήτσου Βλάχου.

Η επιλογή του συγκεκριμένου γεγονότος δεν είναι τυχαία. Γίνεται διότι η συλλογική μνήμη το συσχετίζει με το γεγονός του θανάτου της καπνεργάτριας Βασιλικής Γεωργαντζέλη στην απεργία του 1926, που μελετήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (κεφ. Α'). Εξετάζουμε πρώτα το πολιτικό κλίμα της μετακατοχικής περιόδου, της κυβέρνησης και την πολιτική αστάθεια, προκειμένου να γίνει πιο κατανοητός ο παραλληλισμός των δύο σημαντικών γεγονότων, με το δεδομένο ότι και στις δύο περιπτώσεις έχουμε συμπλοκή με την αστυνομία και αιματοχυσία.

3.4.2. Η πολιτική κατάσταση. Η περίοδος που ακολουθεί αμέσως μετά τον εμφύλιο πόλεμο χαρακτηρίζεται από μια χωρίς προηγούμενο ανισορροπία της πολιτικής ζωής: η δεξιά, μάλιστα η άκρα δεξιά, υποστηριζόμενη άμεσα από τις αμερικάνικες υπηρεσίες, κατάφερε να παραμερίσει από την Κυβέρνηση της χώρας, ό,τι φιλελεύθερο και μετριοπαθές στοιχείο απόμεινε και να μονοπωλήσει την εξουσία. Οι "φιλελεύθερης" κατεύθυνσης κυβερνήσεις που βγήκαν από τις εκλογές (1950 και 1951) χρειάστηκε να παραχωρήσουν τη θέση τους σε μια «ισχυρή κυβέρνηση», που

την ηγεσία της είχε η άκρα δεξιά και περιλάμβανε ορισμένους κεντρώους ηγέτες).¹ Ο "Ελληνικός Συναγερμός" που ιδρύθηκε το 1951 και πήρε από το 1955 το όνομα «Εθνική Ριζοσπαστική Ένωσις» (Ε.Ρ.Ε.), κατάφερε να κρατηθεί στην εξουσία μέχρι το 1963.² Το πολίτευμα έμενε «Βασιλευόμενη Κοινοβουλευτική Δημοκρατία», αλλά στην πραγματικότητα η εξουσία ασκούνταν από εξω-κοινοβουλευτικές δυνάμεις που κατέληξαν να συγκροτήσουν μια παράλληλη κυβέρνηση που "υπερσκέλιζε" κάθε επίσημη Κυβέρνηση.³

Το κλίμα της νομιμοποιημένης τρομοκρατίας και τα έκτακτα μέτρα που είχαν τεθεί κατά τη διάρκεια του εμφυλίου της αριστεράς και που ενισχύθηκαν μετά το 1958, κατέληξαν να χτυπούν κάθε αντιπολιτευόμενο. Ωστόσο δεν κατόρθωσαν να ανακόψουν τη δύναμη της αντιπολίτευσης που είχε απλωθεί στο στρώμα του Πληθυσμού: στους εργάτες, ορισμένους μικρομεσαίους αστούς που είχαν ενισχυθεί από την οικονομική ανάπτυξη, μεγάλο αριθμό επιχειρηματιών και τέλος την αγροτιά, η οποία είχε μπει στο κύκλωμα των καπιταλιστικών σχέσεων, ανοίγονταν όλο και περισσότερο στη ζωή των πόλεων και έτσι γίνονταν δύσκολη η χειραγώγησή της. Η "Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά" (Ε.Δ.Α.) συγκέντρωσε (1951) τα κομμουνιστικά και φιλοκομμουνιστικά στοιχεία, τους αριστερούς σοσιαλιστές και ένα μέρος των αντιστασιακών του Ε.Α.Μ. Οι πολιτικοί σχηματισμοί που εκπροσωπούσαν τους φιλελεύθερους και τους μετριοπαθής κατάφεραν να ενωθούν (1961) στην " Ένωση Κέντρου" (Ε.Κ.), η οποία περιελάμβανε και ορισμένα στοιχεία που είχαν αποχωρήσει από τη Δεξιά και κάποια σοσιαλίζοντα κινήματα που είχαν πάρει μέρος στο Ε.Α.Μ.

Η δολοφονία του Βουλευτή της Ε.Δ.Α., Γρηγόρη Λαμπράκη (Μάιος 1963), από μια οργάνωση της άκρας Δεξιάς και με τη συνενοχή της αστυνομίας έδειχνε που βρίσκονταν η πραγματική εξουσία. Η δολοφονία αυτή, η οποία έγινε, εν αγνοία, της Κυβέρνησης συντέλεσε στην ένταση της πάλης των δημοκρατικών δυνάμεων που

¹ Ν. Σβορώνου, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο 1999, σ. 144.

² "Χάρη στην κούραση ενός λαού συντριμμένου από τον πόλεμο και τους αδελφοκτόνους αγώνες, χάρη επίσης στους χειρισμούς των εκλογικών συστημάτων και στις ηθικές και οικονομικές πιέσεις, μάλιστα στη βία και στην εκλογική νοθεία, αυτό το κόμμα της δεξιάς, που πήρε από τα 1955 το όνομα (Ε.Ρ.Ε.) κατόρθωσε να κρατηθεί στην εξουσία ως το 1963". Βλ. Ν. Σβορώνου, ό.π., σ. 144.

³ "Ο βασιλιάς και το περιβάλλον του, ο στρατός που τελούσε από τα 1952 σε άμεση εξάρτηση από το ΝΑΤΟ άρα και από τις Ηνωμένες Πολιτείες, και διοικούσαν στην πραγματικότητα από μια μυστική οργάνωση του Ι.Δ.Ε.Α., ιδρυμένη στα 1944. ύστερα, οι μυστικές υπηρεσίες (Κ.Υ.Π.), όπου η Σ.Ι.Α. είχε τοποθετήσει τους ανθρώπους της, τέλος η αστυνομία και οι παραστρατιωτικές δυνάμεις (σώματα πολιτοφρουλακής: ΤΕΑ, που δρούσαν στην ύπαιθρο), όλοι οι παραπάνω αποτελούσαν τους κύριους τροχούς του παράλληλου κράτους". Βλ. Ν. Σβορώνου, ό.π., σ. 145.

απαιτούσαν την παραίτηση της Κυβέρνησης και την προσφυγή σε εκλογές. Τελικά έγιναν οι εκλογές 3 Νοεμβρίου 1963, κατά τις οποίες ο συνασπισμός του Κέντρου πήρε 42% και στις εκλογές τις 16^{ης} Φεβρουαρίου 1964 εξασφάλισε την απόλυτη πλειοψηφία 52,72% με 171 έδρες, 107 η δεξιά και 22 η ΕΔΑ. Ο Γεώργιος Παπανδρέου αρχηγός του συνασπισμού του Κέντρου, σχημάτισε Κυβέρνηση. Ο Ελληνικός λαός είχε την ελπίδα ότι θα ξανάβρισκε μια κανονική πολιτική και κοινωνική ζωή, που είχε διακοπεί από την εποχή της δικτατορίας του Μεταξά.⁴

3.4.3. Αδιέξοδα Αιτωλοακαρνανών καπνοπαραγωγών το 1962. *«Ξύπνα μονάχα απ' το αποκοίμισμα /Μη σκύβεις, λεημοσύνες μη ζητάς,/Τρίξε τα δόντια, αγρίεψε, ανταριάσου,/ Σπάσε όποιο εμπρός σου εμπόδιο απαντάς.[...]Να χύνεις αίμα αυτούς για να πλουταίνεις,/ να τους υψώνεις, σκύβοντας στη γη,/Κι εσύ να λαχταράς, να μη χορταίνεις/Και το πικρό σου, το ξερό ψωμί».* (Κ. Χατζόπουλος)⁵

Οι καπνοπαραγωγοί του Ξηρομέρου και του Βάλτου έβλεπαν ότι οι τιμές των φημισμένων καπνών τους ήταν καθηλωμένες σε χαμηλά επίπεδα, λόγω των χαμηλών διεθνών τιμών, χωρίς να μπορούν να αντιδράσουν. Το 1961 όμως παρατηρήθηκε αύξηση των διεθνών τιμών του καπνού, επειδή τα καπνά της Ευρώπης καταστράφηκαν από τον περονόσπορο, ενώ η κατανάλωση του σιγαρέτου συνεχώς αυξανόταν. Τα καπνά της παραγωγής του 1960 πωλήθηκαν το 1961, χωρίς να κατορθώσουν να επωφεληθούν οι καπνοπαραγωγοί από τις διεθνείς συγκυρίες, ακαθοδήγητοι καθώς ήταν.

Οι καπνέμποροι κι οι καπνοβιομήχανοι, δίχως καθυστέρηση πήραν τα καπνά από τους παραγωγούς, χωρίς να καταλάβουν εκείνοι τι ακριβώς συμβαίνει και πως μπορούσαν να διεκδικήσουν καλύτερες τιμές. Έτσι ήρθε το 1962 και η παραγωγή του '61 ήταν ακόμα στα χέρια των καπνοπαραγωγών, με νέες καταστροφές και με μεγαλύτερη ζήτηση καπνών από το εξωτερικό και με μεγαλύτερη αύξηση των διεθνών τιμών. Παρ' όλα αυτά όμως οι έλληνες καπνέμποροι και καπνοβιομήχανοι, δε δέχτηκαν να δώσουν καμία αύξηση. Οι παραγωγοί, όπως ήταν φυσικό, δεν υπέκυψαν και έτσι η πώληση των καπνών καθυστερούσε.⁶

⁴ Στο ίδιο, σσ. 144-148.

⁵ Από: Μ. Γκιάλια, ό.π., σ. 401.

⁶ Περ. *Το Παρόν της Επαρχίας* (εκδότης Γ. Παπαδημητρίου), Ιδιαιτέρα έκδοσις, Δεκ. 1962.

Η αγανάκτηση των καπνοπαραγωγών κορυφώθηκε όταν τον Ιούλιο του 1962, η Κυβέρνηση Καραμανλή⁷ αύξησε τις τιμές των σιγαρέτων κατά 250 εκατομμύρια δραχμές, εκ των οποίων τα 30 εκατομμύρια επρόκειτο να δοθούν στους παραγωγούς. Πέρασε όμως ο Αύγουστος, έφτασε ο Σεπτέμβρης και η αγορά των καπνών δεν προχωρούσε! Οι καπνέμποροι και καπνοβιομήχανοι, γνωρίζοντας ότι ο χρόνος κυλάει σε βάρος των παραγωγών, περίμεναν την κατάλληλη ώρα για να επωφεληθούν και να αγοράσουν τα καπνά σε χαμηλότερες τιμές.⁸

Μια ακόμα πρόκληση για τους καπνοπαραγωγούς ήταν η άρνηση εκ μέρους της τότε Κυβέρνησης να ικανοποιήσει τα δίκαια αιτήματα⁹ των παραγωγών της Αιτωλοακαρνανίας, όταν την ίδια χρονική περίοδο δε διστάζει να διπλασιάσει τη βασιλική χορηγία.¹⁰ Οι παραγωγοί δεν ήταν δυνατόν να περιμένουν περισσότερο. Είχαν καλλιεργήσει τη νέα σοδειά του 1962 και έτσι βρέθηκαν με δυο σοδειές στα χέρια τους. Τη σοδειά του '61 και του '62. Πιέζονταν ασφυκτικά από τα χρέη τους προς την Αγροτική Τράπεζα και προς τους ιδιώτες, δεν είχαν αποθηκευτικούς χώρους

⁷ «Η Κυβέρνηση Καραμανλή αναγκάστηκε ύστερα από πιέσεις και διαμαρτυρίες εκ μέρους του καπνοπαραγωγικού κόσμου της περιοχής να δώσει εντολή προς τους καπνοβιομηχάνους για να προβούν στην αγορά των καπνών εσωτερικής κατανάλωσης εσοδείας 1961 απ' την 1^η Απρίλη 1962, κατά ποσοστό 20% μηνιαία, ώστε μέχρι την 31^η Αυγούστου του αυτού έτους να πωληθεί και το τελευταίο κιλό εσοδείας 1962 και εν συνεχεία η Κυβέρνηση προέβη στη χρηματοδότηση των καπνοβιομηχάνων». Βλ. Γρ. Μπακόλα, *Η δίκη των καπνοπαραγωγών Ξηρομέρου – Βάλτου στο Αγρίνιο το 1962*, εκδ. Δήμου Στράτου 2001, σ. 48.

⁸ «Το αποτέλεσμα αυτής της συμπαιγνίας Κυβέρνησης – καπνοβιομηχάνων, υπήρξεν ότι επί 7.500 περίπου τόνων συνολικής εσοδείας καπνών εσωτερικής κατανάλωσης 1961, αγοράσθησαν πό την καπνοβιομηχανία σε πολύ εξευτελιστικές τιμές, μέχρι το Σεπτέμβριο 1962, 1.400 τόνοι και παρέμεινε τότε αδιάθετο ποσό 65% και πλέον της εσοδείας καπνών εσωτερικής κατανάλωσης 1961, της περιφέρειας του Νομού Αιτωλοακαρνανίας». Βλ. Γρ. Μπακόλα, *ό.π.*, σ. 49.

⁹ «Οι τιμές οι προσφερθείσες το προηγούμενο έτος 1961 για την αγορά καπνών εσοδείας 1960 κυμαίνονταν από 14-40 δρχ. κατά κιλό. Οι καπνοπαραγωγοί με τις τιμές αυτές δεν μπόρεσαν να πληρώσουν ούτε τα προς την Αγροτική Τράπεζα χρέη τους και ως εκ τούτου εύλογα προέβαλα τότε το αίτημα της διάθεσης των καπνών τους σε τιμές ανώτερες απ' αυτές του προηγούμενου χρόνου κατά 50-40% γιατί έτσι μόνο θα μπορούσαν να ξεχρεωθούν και να αντιμετωπίσουν τις στοιχειώδεις οικονομικές και βιοτικές τους ανάγκες. Οι καπνοβιομήχανοι όχι μόνο δε προσέφεραν τιμές ανώτερες του προηγούμενου έτους κατά 50-40%, όπως ζητούσαν οι καπνοπαραγωγοί, αλλά τουναντίον κατ' αρχάς δεν έδιναν την αύξηση κατά 10% επί των τιμών του προηγούμενου έτους που αποφάσισε η Κυβέρνηση, κατόπιν του νέου φόρου που επέβαλλε στα σιγαρέτα και που ανέρχονταν ως γνωστό σε 50-70 λεπτά κατά κοινή αναλογία». Βλ. Γρ. Μπακόλα, *ό.π.*, σ. 49.

¹⁰ Στην εφ. *Αυγή* παρατίθεται το "έμμετρο ξύπνημα" :Πανελλήνιος Βόγγος

*Ιδού, που η κυβέρνησις, με πράξη της αγία, /αυζάνει, ανήγγειλε, αδρά την χορηγία
του ανωτάτου άρχοντος, καθώς και του διαδόχου, /και στην Ελλάδα σύμπασα ηκούσθη βόγγος: «Ωχου!/
Εβόγγηξεν οι δόλιοι μας παραγωγοί, που κλαίνε/τα είδη τους τ' απούλητα, και τα καπνά τους καίνε./
Εβόγγηξαν υπάλληλοι κι εργάτες, που κραυγάζουν, /για μιας πεντάρας αύξηση, και τίποτε δε βγάζουν..».*

για τα καπνά δυο σοδειών και είχαν φθάσει σε απόγνωση. Έτσι απεγνωσμένοι οδηγήθηκαν στη διαμαρτυρία το Σεπτέμβρη του 1962, ήταν ένας κοινός αγώνας για την επιβίωσή τους.¹¹

3.4.4. Το συλλαλητήριο των αγροτών 8 Σεπτ. 1962[...]*Γιόμος' ο κόμπος αγροτιά κι οι δημοσιές κόπηκαν./Θέριεψ' ο Βάλτος, θέριεψαν κι όλα τα καπνοχώρια./το Ξηρομέρι το πικρό σήκωσε το κεφάλι/και μια βουήν ακούστηκεν ως κάτου στο Βραχώρι."/Βραχώρι, τι κι αν έπεσες- κι έδωσες τα καπνά σου./Εμείς εδώ το πιάσαμε. Φύλλο δε θα μας πάρουν, /αν δεν μας δώκουνε ψωμί να φάνε τα παιδιά μας...".(Π. Χατζόπουλος)¹²*

Τόσο η γραπτή όσο και η προφορική ιστορία αναφέρουν ότι στις 8 Σεπτεμβρίου ημέρα Σάββατο, οι άνδρες και τα γυναικόπαιδα μαζί κατέλαβαν την Εθνική Οδό Αμφιλοχίας –Αγρινίου σε δυο σημεία: Το πρώτο και κύριο σημείο ήταν η τοποθεσία "Σαμάρι" κοντά στο χωριό Στάνου και το δεύτερο, η γέφυρα της Σφήνας (σημερινή Κυψέλη). Έτσι διακόπηκε η συγκοινωνία από Αθήνα προς Γιάννενα και αντιστρόφως. Τα αυτοκίνητα είχαν ακινητοποιηθεί από τη μεγάλη συγκέντρωση των αγροτών. Η εκδήλωση αυτή είχε προγραμματιστεί να λήξει στις 5.00 μ.μ. την ίδια μέρα.¹³ Αίτημα των παραγωγών ήταν η δίκαια αμοιβή του προϊόντος του μόχθου τους,¹⁴ τη στιγμή που η κατάσταση γι' αυτό ήταν ευνοϊκή, για τους λόγους που εκθέσαμε παραπάνω. Ήταν όλοι οι αγρότες ενωμένοι, ανεξαρτήτως κόμματος και ιδεολογίας όλος ο εργαζόμενος λαός χωρίς καμιά πολιτική και ιδεολογική διάκριση... «Και αγωνίζονται όλοι μαζί, δεξιοί, αριστεροί και κεντρώοι".¹⁵ Οι καπνοπαραγωγοί μαζί με τις γυναίκες τους και τα παιδιά τους έφθασαν πολύ πρωί στα προκαθορισμένα

¹¹ «Το δίκαιον ήτο με το μέρος των καπνοπαραγωγών. Διότι ένα κράτος ευνοούμενον, προ αυτής της καταστάσεως, θα έσπευδεν εις προστασίαν των καπνοπαραγωγών και εις περιορισμόν των αθεμίτων κερδών των καπνεμπόρων και καπνοβιομηχάνων. Το Κράτος όμως της Ε.Ρ.Ε., επροτίμησε να λύση τον γόρδιον δεσμόν του Καπνού με τα όπλα της χωροφυλακής». Εφ.Το Παρόν της Επαρχίας (εκδότης Γ. Παπαδημητρίου), ό.π., σ. 4.

¹² Π. Χατζόπουλου, Αιτωλικά, ό.π.

¹³ Περ. Το Παρόν της Επαρχίας, ό.π., σ.4.

¹⁴ Ζητούσαν αύξηση των τιμών κατά 40-50% ενώ οι καπνέμποροι και καπνοβιομήχανοι δεν έδιναν ούτε την κατά 10%που αποφάσισε η Κυβέρνηση μετά από την επιβολή του νέου φόρου που επέβαλλε στα σιγαρέτα. Βλ. Γρ. Μπακόλα, ό.π. σ. 49.

¹⁵ Βλ. [Ανυπόγραφο], Να φύγει η Κυβέρνησις- δολοφόνος του λαού. Το ηφαίστειο της εξεγέρσεως κοχλάζει στα καπνοχώρια. Μαχητικό συλλαλητήριο θανάτου ετοιμάζουν οι παραγωγοί. Το δολοφονημένο παλληκάρι σύμβολο του μέχρις εσχάτων αγώνα τους», εφ. Αυγή, ό.π., σ. 3.

σημεία. Όσο για το σύνθημα της εκκίνησης για την κατάληψη του δρόμου δόθηκε στα περισσότερα χωριά με τις καμπάνες που χτύπησαν μέσα στη νύχτα.¹⁶

Μεγάλη δύναμη της χωροφυλακής¹⁷ είχε συγκεντρωθεί στο χώρο της διαδήλωσης των αγροτών στη Σφήνα. Κατά το μεσημέρι κάλεσαν τους αγρότες να διαλυθούν. Εκείνοι όμως δηλώνουν ότι δεν θα διαλυθούν, αν δεν ικανοποιηθούν τα δίκαια αιτήματά τους. Δεν αντέχουν πια άλλη εκμετάλλευση των καπνών τους, που είναι ποτισμένα με ιδρώτα και αίμα.

Στην άρνηση των παραγωγών να διαλυθούν και παρουσία του Νομάρχη Αιτωλοακαρνανίας Ιωάν. Μήλλιου, του Εισαγγελέα Πρωτοδικών Μεσολογγίου Δημόπουλου, του Αντεισαγγελέα Πρωτοδικών Αγρινίου Αθ. Πεταλά και του Βουλευτή της δεξιάς Νικ.Φαρμάκη¹⁸ οι χωροφύλακες, κατόπιν εντολής φυσικά, απαντούν με δακρυγόνα και καπνογόνα.¹⁹ Συγχρόνως επιτίθενται με κλομπς. Οι καπνοπαραγωγοί αμύνονται με μπλάνες και πέτρες. Τότε δόθηκε η διαταγή «πυρ»! και ρίχτηκαν χιλιάδες πυροβολισμοί στον αέρα.²⁰ Γίνεται χαμός εκεί στη γέφυρα της Σφήνας, το νέο Κιλελέρ²¹ της αγροτιάς, όπως χαρακτηρίστηκε από τότε.²² Περίπου

¹⁶ «Το σύνθημα της εκκίνησης για την κατάληψη του δρόμου δόθηκε στα περισσότερα χωριά, με τις καμπάνες, που αντήχησαν μέσα στη νύχτα. Οι αγρότες με τις γυναίκες τους και τα παιδιά τους περπάτησαν μέσα στα σκοτάδι ώρες-ολόκληρες μέχρι να φτάσουν στην Εθνική οδό». Βλ. εφ. Αυγή, ό.π. σ.3.

¹⁷ «Η Κυβέρνησις απήντησεν εις την δικαίαν και αναμενόμενην αυτήν εκδήλωσιν των Καπνοπαραγωγών, με συγκέντρωσιν δυνάμεων Χωροφυλακής, από ολόκληρον την Αιτωλοακαρνανίαν, την Πελοπόννησον και την Ήπειρον. Επίσης από το Αεροδρόμιον της Ελευσίνας μετεφέρθη με Ντακότα δύναμις της Σχολής Υπενωμοταρχών». Βλ. περ. Το Παρόν της Επαρχίας (εκδότης Γ. Παπαδημητρίου), ό.π., σ. 5

¹⁸ «Γενικό μίσος σε ολόκληρη την περιοχή συγκεντρώνει ο Βουλευτής της ΕΡΕ Φαρμάκης, για τον οποίο όλοι αναφέρουν ότι ήταν μαζί με το νομάρχη όταν διατάχθησαν οι χωροφύλακες «να βαρέσουν το ψαχνό». Βλ. εφ. Αυγή, ό.π. σ.5.

¹⁹ Γρ. Μπακόλα, ό.π. σ.51.

²⁰ «Στο τέλος ας πούμε, π' πιάσαμε εκεί και φαλτσάρ'σαμε με τ'ς αστυνομικούς, έβαλαν τότε δακρυγόνα, τ'φέκια, χριστούγεννα, διαόλ'ς, τριβόλ'ς, εκεί καλά...γιόμ'σε ο κάμπος εκεί, ούλους ο κάμπος, ήταν ούλους ο κάμπος!!! Δακρυγόνα κι τ'φέκια, τ'φέκαγανε οι αστυνομικοί! Στο τέλος ας πούμε σ'μάδεψανε το μακαρ'τα' τον αδερφό μ' και τον σκοτώσανε εκεί στη γέφυρα τότε σκότωσαν τότε [...]. Δεν είχαμε όπλα, τίποτα εμείς, δεν είχαμε όπλα, όχι, όχι! Δεν είχαμε τέτοιο σκοπό για να χτυπήσουμε εμείς ας πούμε. Εμείς, έλεγαμε εκεί, νάρθ'νε οι Υπουργοί ας πούμε, να μας δώσ'νε τίποτα και να σκωθούμε να φύγουμε. Τελικά δε μασδώκανε τίποτα εκεί! Κοντά μόλις έγινε το περιστατικό αυτό ας πούμε, τότε μασδώκανε αύξηση... Αλλά ήταν να γένει το γεγονός. Κι νε πάσαμε!... Νε πλιέρωσαμε εμείς τότε, οι φουκαράδες!!!». Συνέντευξη Π. Βλάχου.

²¹ Τα γεγονότα του Κιλελέρ Λαρίσης είχαν γίνει στις 6 Μαρτίου 1910. Ήταν η εξέγερση των κολίγων κατά των τσιφλικάδων.

²² «όπως ακριβώς τότε οι αγρότες της Θεσσαλίας κατήλθαν σε ειρηνική διαμαρτυρία, διεκδικώντας την γη από τους σκληρούς και απάνθρωπους φεουδάρχες και αντιμετώπισαν τότε στο Κιλελέρ τα

80 μέτρα δεξιά από τη γέφυρα πέφτει νεκρός ο Δημήτριος Κ. Βλάχος, από τη Λεπενού, στα 24 του χρόνια. Η σφαίρα βρήκε το παλικάρι στο κεφάλι. Αυτόπτης μάρτυρας είπε τότε, ότι είδε χωροφύλακα να γονατίζει, να σημαδεύει και να πυροβολεί.²³

Υστερα άρχισε η διάλυση των άοπλων καπνοπαραγωγών, οι οποίοι έτρεχαν στα χωράφια για να σωθούν, όπως λένε οι προφορικές μαρτυρίες. Αρκετή ώρα μετά χτυπήθηκε θανάσιμα και ένα παιδί, ο Ευστάθιος Σταύρου Μπίλιας, από τις Φυτείες (Μαχαλάς) Ξηρομέρου. Αρκετοί ήταν οι τραυματισμένοι και από τις δύο πλευρές. Πολλοί επίσης συνελήφθησαν ως υπεύθυνοι τότε και παραπέμφθηκαν σε Δίκη.²⁴ Οι συγκεντρωμένοι αγρότες στο «Σαμάρι», διαλύθηκαν ήσυχα στις 5.00 το απόγευμα. Στο σημείο αυτό η χωροφυλακή δεν χρησιμοποίησε βία, δεδομένου ότι εδώ είχε συγκεντρωθεί το μεγάλο πλήθος των καπνοπαραγωγών, περίπου 4.500 άνθρωποι.

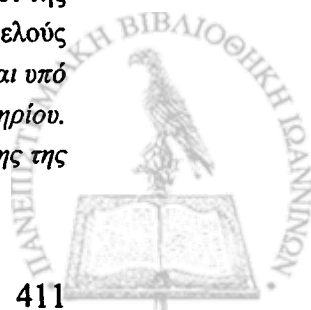
Ο άτυχος Δημ. Βλάχος που με το αίμα του έβαψε τη γη της Σφήνας, μεταφέρθηκε στο νοσοκομείο του Αγρινίου, αλλά ήταν ήδη νεκρός (εικόνα 72). Στην ιατροδικαστική έκθεση βεβαιώνονταν ότι ήταν θάνατος από σφαίρα με διαμπερές

Θανατηφόρα βέλη του αντιλαϊκού κράτους, έτσι ακριβώς οι σταφιδοπαραγωγοί Ηρακλείου –Κρήτης το περυσινό καλοκαίρι και οι καπνοπαραγωγοί του Βάλτου και του Ξηρομέρου το παρελθόν Φθινόπωρο, αντιμετώπισαν τα θανατηφόρα βέλη και το μίσος της παράνομης αντιλαϊκής και πλουτοκρατικής Κυβέρνησης Καραμανλή, με αποτέλεσμα να προσφέρει η αγροτική τάξη τη θυσία του νεαρού καπνοπαραγωγού του Βάλτου Δημήτρη Βλάχου, του οποίου η μορφή θα πλανιέται πάντοτε στη μνήμη των μελλοντικών γενιών του Έθνους». Βλ. Γρ. Μπακόλα, ό.π. σ.18. Επίσης παραλληλισμός με το Κιλελέρ γίνεται και στο Παρόν της Επαρχίας: «Αιώνιον μνημείον θαρραλέας Αγροτικής κινητοποιήσεως, αλλά και επαισχυντου δολοφονικής επιθέσεως εναντίον των καπνοπαραγωγών, εστήθη την 8^{ην} Σεπτεμβρίου και εις την Σφήνα της Ακαρνανίας, το νέον αυτό Κιλελέρ του Αγροτικού κόσμου». Βλ. περ. Το Παρόν της Επαρχίας (εκδότης Γ. Παπαδημητρίου), ό.π. 6,7.

²³ «Πολλοί αγρότες από τον Μαχαλά και την Λεπενού, μας είπαν ότι είδαν τον χωροφύλακα, που πυροβόλησε τον Δημ. Βλάχο, να γονατίζει, να ακουμπάει το τουφέκι στο κιγκλίδωμα της γέφυρας και να σημαδεύει το θύμα[...]. Η ιατροδικαστική έκθεση παραδέχεται ότι πράγματι το θύμα εβλήθη στο κρανίο με πυροβόλο όπλο και ότι η σφαίρα εισήλθε από την «βρεγματικήν χώραν του τριχωτού της κεφαλής» και βγήκε επίσης από σημείο της «βρεγματικής χώρας». Βλ. εφ. Αυγή, 11 Σεπτ. 1962, σ.5. Και σε άλλη Αθηναϊκή εφημερίδα γράφεται: «Ο Κωνσταντίνος Βλαχοδήμος, ετών 48 όμως, ένας πτωχός κάτοικος Λεπενού μας είπε: Βρισκόμουν δίπλα στον σκοτωμένον. Ένας χωροφύλακας γονάτισε στη γέφυρα και τον πυροβόλησε. Τον είδα με τα μάτια μου». Βλ. Μαν. Μαθιουδάκη, «Είδα τον Χωροφύλακα γονατιστό, να σημαδεύει και να πυροβολεί τον αγρότη Βλάχο». Εφ.Τα Νέα, Δευτέρα, 10 Σεπτ. 1962.

²⁴ Η Δίκη των 18 καπνοπαραγωγών, που συνελήφθησαν την ημέρα των γεγονότων ως πρωταίτιοι της "στάσεως" άρχισε στις 10 Νοέμβρη 1962 ημέρα Σάββατο και ώρα 9 π.μ. ενώπιον του Τριμελούς Πλημμελειοδικείου Αγρινίου. «Η δίκη αυτή διεξάχθηκε επί πενθήμερο υπό δραματικές συνθήκες και υπό το κράτος ηλεκτρισμένης ατμόσφαιρας και μεγάλης συγκίνησης του πολυπληθούς ακροατηρίου. Υπολογίζεται ότι τη δίκη αυτή παρακολούθησαν περί τους 5.000 αγρότες και καπνοπαραγωγοί όλης της περιφέρειας Αιτωλοακαρνανίας». Γρ. Μπακόλα, ό.π. σσ. 56-61.

τραύμα στο κρανίο. Η κηδεία του ήρωα της Αγροτιάς, Μήτσου Βλάχου, έγινε την Κυριακή 9-9-'62 στις 5.30 μ.μ. στον Ιερό Ναό Αγίου Γεωργίου Λεπενούς. Ήταν μια πάνδημη κηδεία. Χιλιάδες καπνοπαραγωγοί προσήλθαν για να γονατίσουν ευλαβικά στο νεκρό παλικάρι που ήταν "ο στυλοβάτης της οικογένειάς του" και έμελλε να γίνει το σύμβολο της Αγροτιάς. Ο επίλογος των καπνεργατών γράφτηκε με την δίκη των 18 καπνοπαραγωγών, η οποία διεξάχθηκε από τις 10 Νοέμβρη μέχρι τη νύχτα τις 13^{ης} του μήνα και η απόφαση του Δικαστηρίου εκδόθηκε την 14^η Νοέμβρη.²⁵

3.4.5. Γεγονός και μνήμη. Ο θάνατος του καπνοπαραγωγού Μήτσου Βλάχου.»*Γιε μου εσύ δεχάθηκες, ωιμέ/Μέσα στις φλέβες μου είσαι/ Γιέ μου στις φλέβες ολουनों, καημέ/ Έμπα βαθιά και ζήσε».* (Γ. Ρίτσος)²⁶. Κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας, μέσα από τη μελέτη της γραπτής ιστορίας, αλλά και των προφορικών μαρτυριών προκύπτει ότι ο Δημήτριος Βλάχος ή Μήτσος, όπως είναι ευρύτερα γνωστό το όνομα τόσο στο χωριό του τη Λεπενού, όσο και στο Νομό Αιτωλοακαρνανίας γενικότερα, ήταν ένας νεαρός αγρότης (εικόνα 73). Παιδί μιας πολύτεκνης οικογένειας, έξι παιδιά και οι γονείς, οχτώ άτομα συνολικά. Η οικογένεια ασχολούνταν με την καλλιέργεια του καπνού, όπως και οι περισσότερες στην περιοχή και μάλιστα δούλευε σεμπρικά²⁷ καπνά, λόγω έλλειψης ιδιόκτητης γης, γι' αυτό με δυσκολία τα έβγαζε πέρα, όπως αφηγείται ο αδελφός του ο Παναγιώτης, καθώς ξετυλίγει την ιστορία της ζωής του:

«Ήμασταν έξι αδέρφια, 4 παιδιά και 2 κορίτσα, έξι.

Ξεκινήσαμε από πρόβατα φύλαε ο πατέρας μ', κοντά ας πούμε, σαν έγιναν, εμείς τα μ'κρά, παιδιά ας πούμε, δε μπόργε να ανταπεξέλθ'. Κοντά, στο τέλος, ασχολήθ'καμε

²⁵ Ο Γρ. Μπακόλας παραλληλίζει τη δίκη των 18 καπνοπαραγωγών του Ξηρομέρου και του Βάλτου, με τη δίκη του Ντρέυφους στη Γαλλία: «Έτσι προβάλλει η δίκη των καπνοπαραγωγών του Αγρινίου μέσα απ' το φακό της Ιστορίας. Σαν μια δίκη – μάχη μεταξύ αδικούντων και αδικουμένων. Και όπως στη δίκη Ντρέυφους, παρουσιάστηκε η φωνή του Αιμίλιου Ζολά και βοήθησε για να θριαμβεύσει η αληθής δικαιοσύνη, η ελευθερία και το δίκαιο, έτσι ακριβώς και στη δίκη των καπνοπαραγωγών, τρεις Έλληνες δικαστές εκπρόσωποι της Ελληνικής δικαιοσύνης και αντάξιοι συνεχιστές ενδόξων παραδόσεων, με την αθωωτική τους σχεδόν απόφαση, προστάτευσαν τον ανθρώπινο μόχθο και περιφρουρούσαν την αλήθεια. Η ιστορική απόφαση του Τριμελούς Πλημμελειοδικείου Αγρινίου η οποία εκδόθηκε την 1^η μεταμεσημβρινή ώρα στις 14 Νοέμβρη 1962 υπήρξε αντάξια της ιστορικής δίκης, της οποίας αποτελεί τον επίλογο». Βλ. Γρ. Μπακόλα, ό.π. σ. 16.

²⁶ Γ. Ρίτσος, *Επιτάφιος*, τεσσαρακοστή έκδοση, εκδόσεις Κέδρος.

²⁷ Για το σύστημα των σεμπρικών καπνών, που ίσχυε στην περιοχή Αιτωλοακαρνανίας και για τις υποχρεώσεις των σέμπρων, έγινε αναφορά σε προηγούμενη ενότητα.

με αγροτική δ'λειά ας πούμε, με καπνά. Κι καπνά τότε σέμπρ' πηγαίναμε, σέμπρ' στον ένα, στον άλλο, δεξιά αριστερά, ας πούμε,, δε μπόρ'σαμε ας πούμε, να ανταπεξέλθουμε, ήμασταν οικογένεια μεγάλη, 8 νομάτ', πώς να ζήσεις; Τέλος πάντων ας πούμε, ε, μεγαλώσαμε σιγά-σιγά, πήγε φαντάρος ο αδερφός, εγώ ήμ'τανε ο πιο μεγαλύτερος, αυτός ήταν μετά από μένανε...[...].

Ε, πήε φαντάρος, γύρσε από φαντάρος δεν είχε κανά δυο μην'ς, τρεις, πούχε γυρίσ' από φαγτάρος, που απολύθ'κε. Τότε έγινε το συλλαλητήριο». ²⁸

Η συλλογική μνήμη και οι προφορικές αφηγήσεις αναφέρουν ότι ο Δημήτρης Βλάχος ήταν ιδιαίτερα εργατικός²⁹ και αν και νέος ήταν «ο στυλοβάτης» της οικογένειάς του, αναλαμβάνοντας ο ίδιος τις δύσκολες εργασίες που απαιτεί η καπνοκαλλιέργεια και μάλιστα με τα εργαλεία και τους τρόπους που διεξάγονταν την εποχή εκείνη. Δεν τον πτοούσε η κούραση κι ο μόχθος στα καπνοχώραφα, ούτε η ευθύνη για τη συντήρηση της πολύτεκνης οικογένειας. Η εργατικότητα και η καλή σχέση με τους ιδιοκτήτες στους οποίους εργάζονταν τον στήριζαν στον αγώνα της επιβίωσης.

Στη δύσκολη περίοδο που βρέθηκαν οι καπνοπαραγωγοί της περιοχής το 1962, με απούλητα καπνά της σοδειάς του 1961, οργάνωσαν ειρηνική κινητοποίηση, όπως προαναφέραμε, προκειμένου να διαμαρτυρηθούν και να απαιτήσουν τη δίκαιη αμοιβή του προϊόντος τους. Στη διαδήλωση αυτή συμμετείχε και ο νεαρός Μήτσος Βλάχος και μάλιστα στην πρώτη σειρά εκεί στη γέφυρα της Σφήνας, χωρίς να υπολογίζει τον πιθανό κίνδυνο του φονικού που ακολούθησε. Κατά τη συμπλοκή με τη χωροφυλακή ο Δημ. Βλάχος τραυματίστηκε θανάσιμα και όπως γράφτηκε στο βιβλίο των ασθενών του νοσοκομείου Αγρινίου, όπου μεταφέρθηκε, έφερε «κάταγμα του βρεγματικού οστού μετ' εξόδου εγκεφαλικής ουσίας». ³⁰ Η ιατροδικαστική εξέταση βεβαίωσε ότι

²⁸ Προφορική αφήγηση του Π. Βλάχου.

²⁹ Προφορικές μαρτυρίες αναφέρουν ότι από όλη την οικογένεια του Βλάχου ξεχώριζε για την εργατικότητα και την «αξιάδα» ο Μήτσος Βλάχος. Οι αδελφοί Χρήστος και Γεώργιος Αγγέλης από τη Λεπενού στα κτήματα των οποίων εργάζονταν η οικογένεια,, λένε ότι ο Μήτσος ήταν δυνατό παλικάρι. Μπορούσε να οργώνει πολλά στρέμματα γης με τα άλογα τότε: «100 στρέμματα γης με το ζευγάρι!». «Ήταν πολύ εργατικός και συνεργάσιμος» με καρδιά «σα μικρό παιδί». Ο Αλ. Τσούτσος, ο οποίος ως αγροτικός γιατρός στη Λεπενού την περίοδο εκείνη, γνώρισε την οικογένεια του Βλάχου και ιδιαίτερα το Μήτσο με τον οποίο ήταν φίλοι, και πηγαίνανε μαζί στον Πεταλά για κυνήγι, τον χαρακτηρίζει: «στυλοβάτη της οικογένειας». Και λέει ότι ήταν «ο πιο γερός και ο πιο εργατικός...». Από συνέντευξη του Αλ. Τσούτσου.

³⁰ Βλ. Μαν. Μαθιουδάκη, «Είδα τον Χωροφύλακα γονατιστό, να σημαδεύει και να πυροβολεί τον αγρότη Βλάχο». Εφ.Τα Νέα, Δευτέρα, 10 Σεπτ. 1962.

χτυπήθηκε με σφαίρα πυροβόλου όπλου.³¹ Κάτι που είχε καταθέσει κι ο αυτόπτης μάρτυρας του γεγονότος Κ. Βλαχοδήμος από τη Λεπενού, ο οποίος και κατά την αναπαράσταση της δολοφονίας, «αναπαρέστησε πώς ένας χωροφύλακας από το σημείο της γέφυρας πυροβόλησε προς την κατεύθυνσή τους και αμέσως έπειτα είδε τον Βλάχο να πέφτει νεκρός στο χαντάκι που βρέθηκε το πτώμα του».³²

Η κηδεία του Δημ. Βλάχου έγινε την Κυριακή 9 Σεπτεμβρίου 1962, ώρα 5:30 μ.μ. στον Ιερό Ναό Αγίου Γεωργίου Λεπενούς. Χιλιάδες αγρότες συνόδεψαν το νεκρό, καθώς και η φιλαρμονική του Δήμου Αγρινίου. Τραγική φιγούρα η μάνα του νεκρού παλικαριού.³³ Κοντά στο σημείο του θανάτου του, έχει στηθεί ένα καλαίσθητο μνημείο, για να θυμίζει την εξέγερση των καπνοπαραγωγών και τη θυσία του νεαρού Δημ. Κ. Βλάχου.

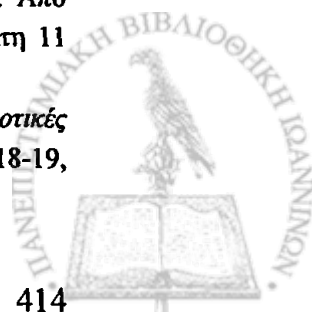
3.4.5.1. Από την εθνική οδό στις στήλες των εφημερίδων. Καθώς οι συγκρούσεις στο δρόμο σταματούν μετά το φονικό, η δράση θα μεταφερθεί από τον δρόμο στις στήλες των εφημερίδων. Οι εφημερίδες γίνονται έτσι το νέο σκηνικό της απεργίας.³⁴ Όχι μόνο γιατί περιγράφουν τα τεκταινόμενα και την κατάσταση στα καπνοχώρια, αλλά και γιατί τοποθετούνται με μακροσκελή κείμενα των συντακτών τους στη διαμάχη που ξέσπασε: ήταν η εξέγερση αγροτική ή ήταν πολιτική και στρέφονταν κατά της Κυβέρνησης;

³¹ Βλ. εφ. *Αυγή*, Τρίτη 11 Σεπτ. 1962.

³² Βλ. εφ. *Αυγή*, Παρασκευή 14 Σεπτ. 1962.

³³ Ο Αθηναϊκός τύπος κατέγραψε το σκηνικό της κηδείας του Δ. Βλάχου, όπως αυτή έγινε σύμφωνα με τα έθιμα του χωριού του: «Έξω από το φτωχικό σπίτι της οικογένειας του Δημ. Βλάχου, είναι μαζωμένοι οι στενότεροι συγγενείς. Μπήκαμε στο μικρό, σκοτεινό δωμάτιο που έχουν το νεκρό. Το φέρετρο βρίσκεται στη μέση του δωματίου. Το δωμάτιο είναι γεμάτο από μαυροφορεμένες, μαυρομαντηλάτες γυναίκες που κάθονται καταγής και κλαίνει το παλληκάρι. Αντηχεί ο θρήνος της μάνας και της αδελφής. Χαϊδεύουν στοργικά το κεφάλι του νεκρού, που είναι δεμένο με επίδεσμο και λένε με αναφιλητά: Σε δολοφόνησαν λεβέντη μας. Γιατί να πας έτσι άδικα; Κόκκινα τριαντάφυλλα, γιασεμιά, γεράνια, βασιλικά, αγριολούλουδα σκεπάζουν το σώμα του νεκρού. Του έχουν φορέσει ένα καινούργιο άσπρο πουκάμισο, χωρίς γραβάτα και ένα σκούρο κοστούμι. Στο δάχτυλό του έχουν περάσει μια βέρα. Είναι το έθιμο της περιοχής να ντύνουν γαμπρό το παλληκάρι που θα πεθάνει ανύπαντρο. Μια μαυροφόρα φέρνει εκείνη τη στιγμή λίγα αμύγδαλα και ένα μήλο και τα ακουμπάει στο φέρετρο, πάνω στα λουλούδια...». Από [Ανυπόγραφο], «Οι καπνοπαραγωγοί κήδεψαν σαν ήρωα τον Δημήτρη Βλάχο», εφ. *Αυγή*, Τρίτη 11 Σεπτ. 1962.

³⁴ Βλ. Έφη Αβδελά, "Θεσσαλονίκη: ο σοσιαλισμός των "άλλων": Ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα-οθωμανική Θεσσαλονίκη", περ. *Τα Ιστορικά*, τχ. 18-19, 1993, σ. 49.

Η εφ. *Καθημερινή* αναφέρει ότι η εξέγερση των καπνοπαραγωγών οφείλεται σε μεγάλη προετοιμασία της Άκρας Αριστεράς και ορισμένων στελεχών της Ένωσης Κέντρου, όπως για παράδειγμα ο Σ. Χούτας. Επίσης γράφει ότι οι αγρότες δεν άκουσαν τις εκκλήσεις των Αρχών «να διαλυθούν ησύχως» και οδηγήθηκαν σε σύγκρουση με την Αστυνομία. Και ο νεκρός Βλάχος "φέρει σοβαρότατον κάταγμα εις την κεφαλήν, προελθόν, πιθανώς, από εκτοξευθέντα λίθον".³⁵ Υπαινίσσεται δηλαδή ότι ο νεαρός αγρότης σκοτώθηκε από βολές των ίδιων των αγροτών, όπως και οι υπόλοιποι τραυματίες που χτυπήθηκαν από πέτρες που εκτόξευαν οι αγρότες. "Ουδείς εκ των τραυματισμών οφείλεται εις σφαίρας". Αξιοπρόσεχτο είναι ότι το όνομα του Βλάχου αποδίδεται λανθασμένα: Παναγιώτης Βλάχος και όχι Δημήτριος Βλάχος, το οποίο είναι το σωστό. Προφανώς λοιπόν, οι γραπτές μαρτυρίες δεν είναι πάντα αξιόπιστες.

Από την άλλη πλευρά η εφημερίδα *Αυγή* αναφέρει το συμβάν σαν μια αναμενόμενη εξέγερση των καπνοπαραγωγών απέναντι στην επίμονη άρνηση των καπνεμπόρων να δώσουν ικανοποιητική αύξηση στην τιμή του καπνού και απέναντι στο συνεχή εμπαιγμό από την τότε Κυβέρνηση. Αναφέρεται στην άγρια εκμετάλλευση των αγροτών: εξευτελιστικές τιμές των προϊόντων τους, χρέη στην ΑΤΕ και σε ιδιώτες, ακριβά λιπάσματα και αγροτικά είδη κλπ. Ενώ την ίδια στιγμή η Κυβέρνηση αυξάνει τις βασιλικές χορηγίες. Η εφημερίδα επιδίδει βαρύτατες ευθύνες για τα γεγονότα και κατηγορεί ευθέως την τότε Κυβέρνηση:

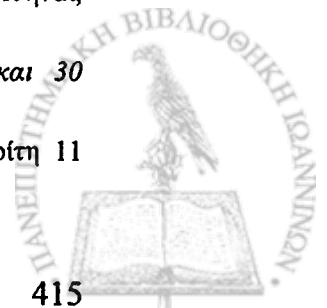
"Η Καραμανλική κυβέρνηση έβαψε στο αίμα τους αγρότες καπνοπαραγωγούς του Αγρινίου. Απάντησε με τις σφαίρες των χωροφυλάκων της στο αίτημα των αγροτών για μια δίκαιη τιμή του προϊόντος των..."³⁶. Η αναφορά του ονόματος του νεκρού Βλάχου και εδώ είναι λανθασμένη Παν. Βλάχος, αντί του σωστού Δημ. Βλάχος.

Η εφημερίδα *Το Βήμα*³⁷ περιγράφει επεισόδια και κάνει παράλληλη αναφορά στους αμπελουργούς της Γαλλίας οι οποίοι κλείνουν τους κεντρικούς δρόμους για να διεκδικήσουν κάποια αιτήματά τους. Εκεί όμως τα περιστατικά αυτά

³⁵ [Ανυπόγραφο], «Αιματηραί ταραχαί εις Ξηρόμερον. Ένας νεκρός και 30 τραυματίαι κατά τη διάρκεια σφοδρών συγκρούσεων των καπνοπαραγωγών με την χωροφυλακήν. Αεροπλάνα μετέφερον ενισχύσεις από τον Άραξον. Πυροβολισμοί εις τον αέρα και χρήσις καπνογόνων», εφ., *Η Καθημερινή*, Αθήναι, Κυριακή 9 Σεπτεμβρίου 1962.

³⁶ [Ανυπόγραφο], «Εξέγερσις οργισμένων καπνοπαραγωγών στο Βάλτο. Ένας νεκρός και 30 τραυματίες». Εφ. *Η Αυγή*, Κυριακή 9 Σεπτεμβρίου 1962.

³⁷ [Ανυπόγραφο], «Αι σφαίραι και το αίμα δεν λύουν τα προβλήματα». Εφ. *Το Βήμα*, Τρίτη 11 Σεπτεμβρίου 1962.

αντιμετωπίζονται με ψυχραιμία και διάλογο, ενώ στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στην Αιτωλοακαρνανία, περιοχή Σφήνας, οι χωροφύλακες κατόπιν εντολής χρησιμοποίησαν κλομπς και δακρυγόνες βόμβες. Η εφημερίδα θεωρεί υπεύθυνη γι' αυτό τη Διοίκηση της χώρας. Όσο για το παραμύθι της «κομμουνιστικής υποκινήσεως» δεν ισχύει στη συγκεκριμένη εξέγερση, η οποία ήταν μια ειρηνική διαμαρτυρία των καπνοπαραγωγών της περιοχής.

Η εφημερίδα *Ακρόπολις*³⁸ αναφέρεται στα γεγονότα και τη συμπλοκή που ακολούθησε μετά την δεύτερη εκπνοή της προθεσμίας για διάλυση των αγροτών από το χώρο της διαδήλωσης. Αποτέλεσμα της συμπλοκής ήταν να τραυματιστούν αρκετοί και από τις δυο πλευρές και να σκοτωθεί ο νεαρός αγρότης Παναγιώτης Βλάχος(και εδώ το όνομα είναι λανθασμένο, όπως και στις άλλες εφημερίδες).

Η ίδια εφημερίδα δημοσιεύει επίσης τις ανακοινώσεις του υπουργού Συντονισμού κ. Παπαληγούρα ότι :«η Κυβέρνησις θα εμμένει εις την πολιτικήν της» καθώς και του υφυπουργού Εσωτερικών κ. Δαβάκη που αναφέρει μεταξύ άλλων ότι «άπαντες οι τραυματῖαι φέρουσι τραύματα επενεχθέντα δια λίθων», που σημαίνει ότι προήλθαν από τις βολές των αγροτών. Αυτή είναι η πληροφορία που είχε δώσει η αστυνομία.

Η εφημερίδα *Τα Νέα* αναφέρεται στη διαδήλωση των αγροτών 9-9-1962, στο θάνατο και την πάνδημη κηδεία του Δημ. Βλάχου. Στο γεγονός του θανάτου παραθέτουν δύο απόψεις: Την άποψη της χωροφυλακής η οποία αποδίδει τον φόνο του Βλάχου εις ριφθέντα λίθον εκ μέρους των αγροτών", για τον οποίο λέει ότι "ήτο ζωηρόν στοιχείον". Ο Κωνσταντίνος Βλαχοδήμος ετών 48 όμως, κάτοικος της Λεπενούς είπε ότι είδε ένα χωροφύλακα να γονατίζει, να σημαδεύει και να πυροβολεί το Δημ. Βλάχο.³⁹

3.4.5.2. Οι προφορικές μαρτυρίες για το γεγονός: «Βρισκόμουν δίπλα στον σκοτωμένο. Ένας χωροφύλακας γονάτισε στην γέφυρα και τον πυροβόλησε. Τον

³⁸ [Ανυπόγραφο], «Αιματηραί συγκρούσεις χωροφυλακής –καπνοπαραγωγών. Εφονεύθη εις πολίτης και ετραματίσθησαν δώδεκα».Εφ. *Ακρόπολις*, Κυριακή 9 Σεπτεμβρίου 1962.

³⁹Μαν. Μαθιουδάκη, «Είδα τον Χωροφύλακα γονατιστό», να σημαδεύει και να πυροβολεί τον αγρότη Βλάχο». Εφ. *ΤΑ ΝΕΑ*, Δευτέρα, 10 Σεπτεμβρίου 1962

είδα με τα μάτια μου. Στην συγκέντρωση δεν είμαστε κομμουνιστές. Είμαστε αδικημένοι αγρότες. Οι χωροφύλακες βάραγαν στο ψαχνό".⁴⁰

Σε μια εξέταση των προφορικών μαρτυριών του τότε (1962) όπως αυτές παρατίθενται στον τύπο της εποχής, διαπιστώνεται ότι οι αφηγητές που είναι στελέχη ή επίσημοι κομμάτων αντανακλούν την επίσημη υπερασπιστική γραμμή,⁴¹ ότι δηλαδή

⁴⁰ Εφ. Τα Νέα, Δευτέρα, 10 Σεπτεμβρίου 1962

⁴¹ Ο Νομάρχης Ι. Μήλιος είπε: «ότι ακεραϊάν την ευθύνην φέρουν οι καπνοπαραγωγοί, οι οποίοι αντί να διαλυθούν, ως προειδοποιήθησαν, επετέθησαν των ανδρών της Χωροφυλακής». Εφ. Το Βήμα, Τρίτη 11 Σεπτεμβρίου 1962.

Ο ανώτερος Διοικητής Χωροφυλακής κ. Βινιάρáκης: «απέδωσε τα γεγονότα εις τους καπνοπαραγωγούς, οι οποίοι, ως ετόνισεν, πρώτοι επετέθησαν εναντίον των χωροφυλάκων. Εφ. Τα Νέα, Δευτέρα, 10 Σεπτεμβρίου 1962

Ο υπουργός κ. Παπαληγούρας δήλωσε: «Οι καπνοπαραγωγοί Αιτωλοακαρνανίας γνωρίζουν ποια υπέρ αυτών μέτρα έλαβε και κατά το παρελθόν αλλά και εντελώς προσφάτως η παρούσα Κυβέρνησις. Ειδικώτερον κατά το τρέχον έτος ελήφθη πρωτοφανές εις την καπνικήν ιστορίαν της χώρας μέτρον, δια του οποίου εξαναγκάζονται βάση ρητής διατάξεως νόμου αι καπνοβιομηχανίαι να διαθέσουν ποσόν τουλάχιστον 30εκατομμυρίων δραχμών δια την αύξησιν των τιμών της τρεχούσης εσοδείας. Του ποσού τούτου θα επωφελούνται κατ' έτος κυριώτατα οι παραγωγοί Αιτωλοακαρνανίας. Πράγματι, αφ' ενός μεν ισχύει η επίσης υπό της παρούσης Κυβερνήσεως ληφθείσα απόφασις καθ' ην το 50% του συνόλου των αγορών εκάστης εσοδείας πρέπει να καλύπτεται υπό καπνών της περιοχής ταύτης, αφ' ετέρου δε είναι πρόδηλον το συμφέρον των αγοραστών να διαθέτουν το μέγιστον μέρος του ανωτέρου ποσού εις αγοράς ευγενών καπνών παραγόμενων εν Αιτωλοακαρνανία. Η μέχρι τούδε πορεία των αγορών επιβεβαίωσε την ορθότητα των κυβερνητικών μέτρων. Ούτω αι διαμορφωθείσαι ειδικώς εις το Ξηρόμερον τιμαί είναι κατά 20 και πλέον τοις εκατόν ανώτεραι των περυσινών, αίτινις σημειωτέον, ήσαν αι υψηλότεραι των τελευταίων ετών.

Πλέον των ζητηθέντων Ουδέν άλλον γεωργικόν προϊόν έτυχε τοιαύτης μεταχειρίσεως. Η Κυβέρνησις εις την προκειμένην περίπτωσιν έδωσε περισσότερα από όσα είχαν ζητήσει δια των υπομνημάτων των αυτοί ούτοι οι παραγωγοί και δεν έδιστασε να επιβαρύνη την κατανάλωσιν χάριν της προστασίας των. Διαπιστώνω με λύπην ότι, παρά ταύτα, ελάχιστοι ευτυχώς, δημαγωγοί, κινούμενοι εκ μικροκομματικών και υπόπτων ελατηρίων, προέβησαν εις απαράδεκτους εκδηλώσεις, επιχειρήσαντες να παρασύρουν τους καπνοπαραγωγούς. Η μεγίστη όμως πλειοψηφία των καπνοπαραγωγών της Αιτωλοακαρνανίας ηρνήθη να ακολουθήση τους δια ταπεινούς αντιπολιτευτικούς λόγους κατηλενομένους τον μόχθον των. Γνωρίζει πόσα η Κυβέρνησις έπραξεν υπέρ του προϊόντος των και αντιλαμβάνεται την γενικώτεραν εκ της δημαγωγίας ζημίαν. Επιθυμώ να δηλώσω ότι η Κυβέρνησις θα διασφαλίσει δι' όλων των νομίμων μέσων την ησυχίαν και την τάξιν εις την περιοχίν». Εφ., Η Καθημερινή, Αθήναι, Κυριακή 9 Σεπτεμβρίου 1962. Και οι δηλώσεις του υφυπουργού Εσωτερικών: «Ο υφυπουργός Εσωτερικών κ. Δαβάκης αναφερόμενος εις την συγκέντρωσιν ομάδων καπνοπαραγωγών επί της εθνικής οδού Αγρινίου- Αμφιλοχίας, εδήλωσεν ότι:

"Την 4^{ην} πρωινήν της χθες συγκεντρώθησαν επί δύο σημείων και επί του καταστρώματος της δημοσίας οδού Αγρινίου – Αμφιλοχίας ομάδες καπνοπαραγωγών εις το 24^ο και 43^ο χιλιόμετρον με σκοπόν να διακόψωσι την κυκλοφορίαν και προκαλέσωσι ζητήματα δημοσίας τάξεως. Προσπάθεια των τοπικών Αρχών όπως πεισθώσιν και διαλυθώσιν ησύχως, απέβη άνευ αποτελέσματος. Κατόπιν τούτου και επειδή οι συγκεντρωθέντες εις το 23^{ον} χιλιόμετρον επετέθησαν δια λίθων και ροπαλών εναντίον της χωροφυλακής, αυτή επενέβη και διέλυσεν τούτους, με αποτέλεσμα να τραυματισθώσιν εκ μόν των πολιτών δύο άτομα εκ δε της Χωροφυλακής εις αξιωματικός και εννέα (9) χωροφύλακες. Θεωρείται

η ευθύνη για τα αιματηρά γεγονότα βαραίνει τους καπνοπαραγωγούς οι οποίοι επιτέθηκαν κατά της χωροφυλακής, κινούμενοι από κάποιους δημαγωγούς για πολιτιστικούς λόγους.

Στις αφηγήσεις των αγροτών όμως φαίνεται ήταν ένας κοινός αγώνας για την επιβίωσή τους, χωρίς καμιά πολιτική υποκίνηση. « Εμείς τώρα τρώμε σκουληκιάρικα σύκα"», «Τα παιδιά έχουν λαχταρήσει το ψωμί...», «Είμαστε καταχρεωμένοι στην Τράπεζα... Και δεν είναι μονάχα τα χρέη στην Τράπεζα. Χρωστάμε και στους μπακάληδες το αλεύρι και τα σαπούνια», «Γράψτε ότι βαράμε το ξεροκόμματο με το γκρα για να το φάμε. Όσοι ξέρουν από χωριό θα καταλάβουν...».⁴² Όσο για τη βασική διχογνωμία: αν το θανάσιμο τραύμα του Βλάχου ήταν από πέτρα ή από σφαίρα, η χωροφυλακή και οι αρχές υποστήριζαν ότι οφείλονταν σε πέτρα που έριξαν οι ίδιοι οι αγρότες, οι αγρότες όμως και μάλιστα συγκεκριμένος αυτόπτης μάρτυρας του φόνου ο Κ. Βλαχοδήμος καταθέτει ότι είδε το χωροφύλακα να σημαδεύει και να πυροβολεί το Μήτσο Βλάχο.⁴³ Η νεκροψία και η νεκροτομή που ακολούθησε για αποδεικνύει ότι ο θάνατός του οφείλονταν σε σφαίρα και διέψευδε την επίσημη δήλωση των Αρχών ότι ο αγρότης χτυπήθηκε από πέτρα.⁴⁴

σκοπίμον να αναφερθεί ότι άπαντες αι τραυματία φέρουσι τραύματα επενεχθέντα δια λίθων. Η ετέρα συγκέντρωσις επί του 43^{ου} χιλιομέτρου διελύθη άμα τη εμφανίσει ισχυράς δυνάμεως Χωροφυλακής"». Εφ. Ακρόπολις, Κυριακή 9 Σεπτεμβρίου 1962.

⁴² Είναι λόγια των απελπισμένων καπνοπαραγωγών όπως τα κατέγραψε ο τύπος Από: Εφ. Η Αυγή 12 και 13 Σεπτεμβρίου 1962.

⁴³ Ο συγκεκριμένος αγρότης, αυτόπτης μάρτυρας του φόνου αναπαράστησε πώς ο χωροφύλακας πυροβόλησε και σκότωσε το Βλάχο, διαψεύδοντας έτσι την επίσημη δήλωση ότι ο νεκρός είχε χτυπηθεί από πέτρα, κάτι βέβαια που είχε αποκλειστεί και από τη νεκροτομή του νεκρού στο Νοσοκομείο Αγρινίου, όπου μεταφέρθηκε μετά το θανάσιμο τραυματισμό του. Εφ. Τα Νέα, 10 Σεπτεμβρίου 1962.

⁴⁴ «Ε, απάνω σ' αυτή την φασαρία, φωνάζει κάποιος: σκοτώθηκε κάποιος, ας πούμε. Λοιπόν τρέχουμε ας πούμε, στο μέρος εκεί, γιατί μαζεύτηκαν αμέσως κι εγώ τουλάχιστον που ήμνα κοντά, βρέθηκα μπροστά στο νεκρό, στο Βλάχο, ο οποίος ήταν νεκρός, γιατί είδα αμέσως εγώ, το τραύμα ήταν διαμπερές στο κρανίο, ε, οπότε όπως καταλαβαίνετε πήραμε ένα ταξί που βρήκαμε μπροστά μας, με το, δε ζει τώρα, το Γρηγόρη το Σταυρόπουλο το δημοσιογράφο και τον πήραμε το Μήτσο και τον βάλουμε και τον πάμε στο Νοσοκομείο. Αυτή ήτανε η δική μου, ας πούμε, εν ολίγοις, γιατί είδα ας πούμε, που ακριβώς έπεσε, εγώ τον πήρα μαζί με τον Σταυρόπουλο, ε, και οι άλλοι άνθρωποι ήταν μπροστά. Βέβαια δεν τον προλάβουμε ζωντανό! Ούτε καμιά στιγμή δεν... Πάει επιτόπου. Ακαριαίως. Κι αυτό μπορεί νάσαι και καλό. Μετά άρχισαν οι άλλες διαδικασίες τώρα, οι φασαρίες, οι ιατροδικαστικές εξετάσεις [...]. Λοιπόν στο Νοσοκομείο υπάρχει Δ/ντής στη Χειρουργική, γιατί δεν έχει εδώ πέρα ειδικό Ιατροδικαστή η Πόλις και τις νεκροτομές τις κάνει ο χειρουργός, κατόπιν βέβαια παραγγελίας του εισαγγελέα. Δε γίνεται από μόνο του, έτσι δεν είναι; Εφόσον η χωροφυλακή έλαβεν γνώσιν του συμβάντος, αμέσως έστειλε τα όργανα να δει τι γίνεται. Εν τω μεταξύ η οικογένεια του Βλάχου, ζήτησε να μετέχω κι εγώ. Πήραμε την παραγγελία από τον κ. Καντάρη, Διοικητή της Χωροφυλακής τότε να είμαι κι εγώ στη νεκροψία και τη

Μελετώντας τις αφηγήσεις που συγκεντρώθηκαν κατά τη διάρκεια αυτής της έρευνας, διαπιστώνεται πώς ο θάνατος του Βλάχου, η μνήμη του γεγονότος έχει ασκήσει διαμορφωτική επίδραση στην ταυτότητα της περιοχής. Ο θάνατος του Μήτσου Βλάχου, δεν ανήκει στον προσωπικό χώρο των ανθρώπων αφού δεν επηρέασε άμεσα τα άτομα στην οργάνωση της ζωής τους. Ανήκει στο χώρο της κοινότητας, της συλλογικότητάς της και συμβολοποιείται.⁴⁵ Η συλλογική μνήμη αναφέρεται στο νεκρό Μήτσο Βλάχο, δίνοντας του την ανάλογη θέση. Ο Βλάχος είναι ήρωας στη συνείδηση του αγροτικού κόσμου. Και γίνεται ένας παραλληλισμός του γεγονότος στις Σφήνας με την εξέγερση του Κιλελέρ (1910).

Ένα μνημείο⁴⁶ (εικόνα 74), έργο του γλύπτη Ευθύμιου Πανουργιά, συμβολίζει το συλλαλητήριο των καπνοπαραγωγών και τη θυσία του νεαρού αγρότη, στο δρόμο που έγινε η εξέγερση και η σύγκρουση των αγροτών με τις δυνάμεις της χωροφυλακής, δείχνει την τιμή και την ευγνωμοσύνη στον ήρωα και στον αγώνα των ανθρώπων του μόχθου. Στο χώρο αυτό γίνεται κάθε χρόνο το ετήσιο μνημόσυνο του Δ. Βλάχου.

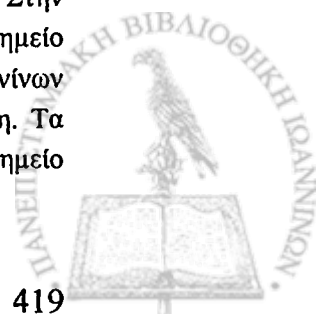

νεκροτομή. Οπότε από κοινού βγάλαμε την Ιατροδικαστική Έκθεση...Λοιπόν στην Ιατροδικαστική Έκθεση, βεβαιώσαμε όλα τα στοιχεία: ότι ήταν δολοφονία από σφαίρα. Ήταν θάνατος δηλαδή από σφαίρα. Διαμπερές τραύμα στο κρανίο. Λοιπόν τώρα τ' άλλα, τα επόμενα, για δίκες κλπ. ήρθαν αργότερα, οι διαδικασίες...». Προφορική μαρτυρία Αλ. Τσουτσο (ιατρού).

⁴⁵ Ο αδελφός του νεκρού, ο Πάνος Βλάχος λέει σχετικά με το όνομα που κουβαλάει: «...Ρωτάνε; Μονάχα ρωτάνε ο κόσμος! Πολλοί ακόμα ξένοι, δεξιά, αριστερά, π' δε με ξέρ'νε. Ναι, μ' λένε: Πώς λέγεσαι; Βλάχος;. Βλάχος; Τι τον είχες το Μήτσο Βλάχο; Αδερφό! Αδερφός λέει; Τι λες μωρέ! Πολλοί μέχρι ακόμα, συνέχεια μας ρωτάνε[...]. Νοιώθ'ς καλά, τώρα αυτό ναι ικανοποίηση είναι[...]. Είναι ικανοποίηση, πως το λένε. Για ολουνούς τ'ς αγρότες, δεν είναι για μας, είναι σύμβολο τ'ς αγροτιάς!». Συνέντευξη Π. Βλάχου.

Και ο ανηψιός του Κώστας Βλάχος λέει σχετικά: «Το Μήτσο Βλάχο τον σέβονται οι χωριανοί. Τον σέβονται οι χωριανοί. Τον σέβονται πάρα πολύ. Το όνομα Βλάχος το σέβονται πάρα πολύ![...]. Εντάξει, μια περηφάνια αισθανόμαστε κι ας μη τον γνωρίσαμε (ήταν αγέννητος το '62). Αλλά το όνομα το σέβονται ακόμα, και στο χωριό πέρα και αλλού...». Συνέντευξη Κ. Βλάχου.

⁴⁶ Οι Αγροτικοί Σύλλογοι του νομού Αιτωλοακαρνανίας και δη του Αγρινίου, των επαρχιών Τριχωνίδας, Ξηρομέρου και Βάλτου, καθώς και πολλοί αγροτικοί Σύλλογοι από διάφορες αγροτικές περιοχές της Ελλάδας, με τη συμπαράσταση της Ένωσης Αγροτικών Συνεταιρισμών Αγρινίου και άλλων παρόμοιων ενώσεων της περιοχής, αποφάσισαν την ίδρυση του Μνημείου της εξέγερσης των καπνοπαραγωγών Ξηρομέρου και Βάλτου (8-91962) και του θανάτου του Δημ. Βλάχου. Στην ανέγερση του Μνημείου συντέλεσε και η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αιτωλοακαρνανίας. Το Μνημείο φιλοτέχνησε ο Αγρινιώτης γλύπτης Ευθύμιος Πανουργιάς, επί της Εθνικής Οδού Αγρινίου- Ιωαννίνων στη Σφήνα Βάλτου (Κυψέλη) στο σημείο της σύγκρουσης και της θυσίας του νεαρού αγρότη. Τα αποκαλυπτήρια έγιναν την 1 Οκτωβρίου 1995. Βλ. Γρ. Μπακόλα, ό.π. σσ. 106-110. Στο Μνημείο αυτό κάθε χρόνο γίνεται μνημόσυνο στη μνήμη του Δημ. Βλάχου.

Ο ποιητής Πάνος Χατζόπουλος⁴⁷ με τους στίχους του απαθανάτισε τα γεγονότα του 1962, τότε που οι αγρότες εξεγέρθηκαν για ο ψωμί των παιδιών τους και ο Μήτσος Βλάχος πότισε με το αίμα του τον αγώνα της αγροτιάς στο γεφύρι της Σφήνας:

*«Τρία πουλάκια κάθονται στον Πεταλά τη ράχη.
Τόνα κοιτάει το Μαχαλά, τ' άλλο κατά το Ρίβιο,
το τρίτο το καλύτερο, τη Λεπενού τη δόλια.
Τόνα το λέει σαν πέρδικα, σα χελιδόνα τ' άλλο,
το τρίτο το πικρότερο, σα λαβωμένη μάννα,
που της επήρε τον υγιό φαρμακωμένο βόλι.
Κι όλο ξεσκλαίει τα ρούχα της κι όλο τροχάει τα νύχια
κι όλο βουρλιέται και βογγάει, σκούζει και καταριέται:
"Πανάθεμά σας έμποροι και τρις ανάθεμα σας,
που βάλατε τους αδερφούς, αδέρφια να σκοτώνουν,
για να μας πάρτε τα καπνά, το γαίμα της καρδιάς μας".
Μια μπαταρία ν' ακούστηκε 'πο πέρα απ' το ποτάμι.
Γιόμοσ' ο κάμπος γαίματα, γιόμοσ' η πλάση φρίκη
κι ο ν' Ασπρος πίσω νέκαμε κι οι λίμνες ξεχείλισαν.
Βογγάν τα καπνοχώραφα, σκούζουν οι βαλαώρες
κι ο Πεταλάς σκοτείνιασε και βάφτηκε στα μαύρα.
Αστραφτ' ο Μπούμπστος τρεις βολές και τ' Άγραφα βροντάνε.
Το Μήτσο Βλάχο βάρεσαν στη Σφήνα στο γιοφύρι,
για να κιοτέψει η αγροτιά, τη σύναξη να λύσει...*

[...]

*Μα ετούτοι δεν κιοτέβουνε, το δίκιο τους το παίρνουν,
στήνοντας φλάμπουρο τρανό κι αιώνια τιμημένο
του Μήτσου Βλάχου το κορμί, σκιάχτρο μαζί κι ελπίδα,
πάνου απ' του Βάλτου τα χωριά κι όλο το Ξηρομέρι.*

Ν' αναθυμιάται η αγροτιά, πως το ψωμί κερδιέται...».

⁴⁷ Π. Χατζόπουλου, *Αιτωλικά*, ό.π.

Και η λαϊκή μούσα⁴⁸ παραλλάσσοντας το κλέφτικο τραγούδι «Ο θάνατος του Λεπενιώτη», υμνεί το νεαρό αγρότη που έπεσε στο γεφύρι της Σφήνας:

*«Βγήκε ο ήλιος κόκκινος/και το φεγγάρι μαύρο
και ο λαμπερός αυγερινός/πάει να βασιλέψει.*

*Ήτανε Σάββατο πρωί,/καταραμένη μέρα,
το Λεπενιώτη Βλάχο, βάρεσαν/στης Σφήνας το γιοφύρι.*

- Κλάψτε Ξηρομερίτικα χωριά/Του Βάλτου Καπνοχώρια.

---

⁴⁸ Το τραγούδι είναι δημοσιευμένο στο περιοδικό: *Το Παρόν της Επαρχίας* (εκδότης Γ. Παπαδημητρίου), Δεκ. 1962, σ. 3.

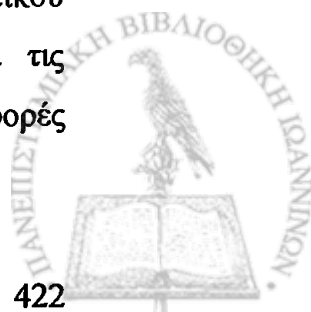
ΕΠΙΛΟΓΟΣ

«Υπό έποψιν εμπορικής κινήσεως το Αγρίνιον σήμερον κατέχει την πρώτην εν τω νομώ θέσιν. Είναι πόλις μικρά εισέτι (7 χιλ. κατ), προοδεύουσα όμως ολονέν χάρις εις την καλλιέργειαν και το εμπόριον του καπνού. Η αρίστη ποιότης και η αύθονος παραγωγή των καπνών Αγρινίου έδωσαν αρκετήν ζώήν εις τους κατοίκους και πάντες ζώσιν ανέτως...»
(Εφ. Νεολόγος (Πατρών), 23/5/1898)

Στην παρούσα μελέτη, η οποία διαρθρώνεται σε τρία μέρη αναπτύχθηκαν τα βασικά θέματα: Παραγωγή και επεξεργασία του καπνού, συνδικαλιστική οργάνωση και απεργίες των καπνεργατών στο μεσοπόλεμο. Οι βασικές διαπιστώσεις της έρευνας είναι οι εξής και αφορούν την καπνούπολη, την καπνοκαλλιέργεια, την καπνεπεξεργασία και το τέλος του καπνού στην περιοχή:

Το Αγρίνιο, η πόλη του καπνού, όπως σωστά χαρακτηρίζεται, για μισό αιώνα μετά την απελευθέρωση και μέχρι το 1870 περίπου, ήταν ένα παραδοσιακό αγροτικό κέντρο και οι κάτοικοί του διαβίωναν σε ένα καθεστώς κλειστής οικονομίας. Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα όμως και ιδιαίτερα στις τελευταίες δεκαετίες του η ελληνική ύπαιθρος μεταμορφώνεται με βασικό γνώρισμα τον εκχρηματισμό της αγροτικής παραγωγής και των εξαγωγικών προϊόντων. Όπως σε όλη την επικράτεια έτσι και στο Αγρίνιο την περίοδο αυτή και μάλιστα στα 1860-1870, παρατηρείται στροφή των μικροκαλλιεργητών προς τις εμπορευματικές καλλιέργειες και κυρίως στην καλλιέργεια του καπνού, αφού αυτή ήταν από τις πιο αποδοτικές και συμφέρουσες για μικρές ιδιοκτησίες, οι οποίες επικράτησαν με την αγροτική πολιτική του ελληνικού κράτους και τη διανομή των «εθνικών γαιών» στα 1871.

Μετά το 1870 ο καπνός άρχισε να αποκτά βαρύνουσα σημασία για την τοπική οικονομία, η οποία μέχρι πριν δεκαετίες ήταν ασήμαντη. Παράγεται καπνός καλής ποιότητας και μεγάλης ποσότητας, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας ήταν εξαγωγίμο. Ο βαθμιαίος εξαστισμός και η πρόοδος του Αγρινίου πιστοποιείται και από την πρωτοφανή κίνηση στον κοινωνικο-πολιτιστικό τομέα. Η μεγάλη ανάπτυξη όμως θα επέλθει στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οπότε η επέκταση της καπνοκαλλιέργειας λαμβάνει εκρηκτικές διαστάσεις. Οι πρώτες δεκαετίες σηματοδοτούνται επίσης και από την οργάνωση του συνδικαλιστικού κινήματος, την ίδρυση του εργατικού κέντρου και το σχηματισμό μιας εργατικής συνείδησης, με αποτέλεσμα τις συλλογικές κινητοποιήσεις και τις απεργίες, οι οποίες αρκετές φορές αντιμετωπίζονται με κατασταλτικές μεθόδους.

Ο καπνός επέτρεψε την ομαλή σχετικά απορρόφηση του προσφυγικού πληθυσμού, ο οποίος συνέρρευσε στην περιοχή μετά τη Μικρασιατική καταστροφή (1922). Οι περισσότεροι πρόσφυγες εργάστηκαν στα καπνοχώραφα και στα καπνομάγαζα της πόλης. Οι πρόσφυγες επίσης έδωσαν ώθηση στο συνδικαλιστικό κίνημα που ήδη είχε οργανωθεί στην προηγούμενη δεκαετία. Γενικά η εγκατάστασή τους έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οικονομία της πόλης. Ενδεικτικό παράδειγμα η μεγάλη οικοδόμηση που εκδηλώνεται κυρίως σε καπναποθήκες και κτιριακά συγκροτήματα της πρώτης επεξεργασίας του καπνού: οι αποθήκες αφ. Παπαστράτου 1924, αφ. Παπαπέτρου 1925, αφ. Παναγοπούλου 1925, Ηλία Ηλιού, Κ. Καμποσιώρα, Ιω. Κόκκαλη λίγο αργότερα. Την ίδια περίοδο και ξένες εταιρείες εγκαθιστούν μόνιμα υποκαταστήματα (π.χ. Γκέρυ, Ταμπάκο Κόμπανυ, Σουηδικό Μονοπώλιο κ.ά.).

Η δικτατορία του Μεταξά, ο πόλεμος και η Κατοχή, όπως σε όλη την Ελλάδα έτσι και στο Αγρίνιο, προκάλεσαν θλιβερές συνέπειες και φυσικά πλήρη εξάρθρωση της καπνικής οικονομίας. Τα αποθέματα των καπνών περιήλθαν στα χέρια των Γερμανών, ίσως και ένα μέρος στα χέρια των Ιταλών. Εκτός από την λεηλασία των καπνικών αποθεμάτων και το μαρασμό της καπνοκαλλιέργειας, συντελέστηκαν καταστροφές από τους κατακτητές και στην ύπαιθρο (σπίτια, ζώα, γεωργικά εργαλεία κλπ). Στο Αγρίνιο οι καπνεμπορικές επιχειρήσεις «Αφ. Παναγοπούλου» και «Αφ. Παπαπέτρου» διέκοψαν τις εργασίες τους και τα κτίρια των καπναποθηκών χρησιμοποιήθηκαν από τους Γερμανούς ως χώροι φυλάκισης και βασανιστηρίων των Ελλήνων Αντιστασιακών.

Από στατιστικά στοιχεία του Εθνικού Οργανισμού Καπνού (Ε.Ο.Κ.) προκύπτει ότι την περίοδο της Κατοχής, η καπνοπαραγωγή είχε φτάσει σε πολύ χαμηλά όρια και σχεδόν κινδύνεψε να αφανιστεί το 1942. Μετά την απελευθέρωση εκδηλώθηκε η κρίση των ελληνικών καπνών, η οποία οφειλόταν στην αμερικάνικη πολιτική και στον ανταγωνισμό των αμερικάνικων καπνών έναντι των ανατολικών. Αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν να περιοριστεί η διάθεση των ελληνικών καπνών σε μέγιστο βαθμό, γιατί εξέλιπε σχεδόν ολοκληρωτικά ο τύπος του ανατολικού σιγαρέττου, ενώ διαδόθηκε το σιγαρέττο «American Blend», αφού οι αμερικάνοι καπνοβιομήχανοι κατά τη διάρκεια του πολέμου είχαν διαφοροποιήσει τη σύνθεση των χαρμανιών τους, μειώνοντας σε αυτά το ποσοστό προσμίξεως με ανατολικά καπνά ελληνικής προέλευσης. Οι αμερικάνικες καπνοβιομηχανίες που απορροφούσαν το 20% των προπολεμικών ελληνικών εξαγωγών λόγω του αποκλεισμού της Ελλάδας

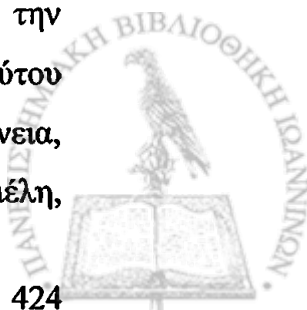
από τη διεθνή αγορά κατά τη διάρκεια του πολέμου στράφηκαν προς τα καπνά της Τουρκίας και δεν επέστρεψαν στον προπολεμικό ρυθμό εισαγωγής από την Ελλάδα. Η Γερμανία η οποία προπολεμικά ήταν η μεγαλύτερη αγορά ελληνικών καπνών για τρία χρόνια μετά την απελευθέρωση δεν μπόρεσε να αγοράσει ούτε φύλλο καπνού από την Ελλάδα. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η κρίση διαθέσεως στην ελληνική καπναγορά, εκδηλωνόταν με βραδύτατο και όχι καθολικό ρυθμό στην απορρόφηση των καπνών, με αποτέλεσμα την οικονομική εξαθλίωση των παραγωγών. Δύσκολη βέβαια ήταν και η κατάσταση των καπνεμπόρων, οι οποίοι δεν είχαν εξασφαλισμένη την προώθηση του εμπορεύματός τους. Το καπνικό πρόβλημα φυσικά απασχόλησε την πρώτη μεταπολεμική κυβέρνηση και άρχισε συζήτηση στη Βουλή για την επίλυσή του (1946).

• Η σταδιακή ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας είναι ορατή από τις αρχές του 1950. Σύμφωνα με στοιχεία του Ε.Ο.Κ. η καπνοπαραγωγή στην Αιτωλοακαρνανία από το 1955 μέχρι το 1975 παρουσιάζει μια βραδεία και με ελεγχόμενο ρυθμό ανάπτυξη. Από το 1976 αρχίζει η περίοδος της απότομης αύξησης του καπνού, γιατί από τότε έμεινε ελεύθερη η καπνοκαλλιέργεια και ο κάθε παραγωγός μπορούσε να παράγει όση ποσότητα ήθελε. Δεν ήταν πια δέσμιος της «δικαιούμενης ποσότητας», που καθόριζε η Εφορία Καπνού με βάση τις αποφάσεις της Κυβερνητικής Επιτροπής Καπνού.

Ακολούθησε μια δεκαετής περίοδος σταθερής παραγωγής καπνού (1975-1985), περίπου 22.000 τόνοι με αυξομειώσεις. Στη συνέχεια με το πρόγραμμα αναδιάρθρωσης μπαίνουν στην καλλιέργεια νέες ποικιλίες πιο παραγωγικές και εμπορεύσιμες τότε: τα βιτζίνια και Σ79. Το αποτέλεσμα ήταν στην επόμενη πενταετία (1986-1990), να παρατηρηθεί νέα εντυπωσιακή αύξηση του καπνού, που κυμάνθηκε στα επίπεδα 30-32.000 τόνους. Το 1992 όμως εφαρμόστηκαν οι περιορισμοί στα βιτζίνια και ορίστηκε η «δικαιούμενη ποσότητα» παραγωγής, γιατί υπήρχε πρόβλημα διάθεσης του προϊόντος. Στο 2006 οριοθετείται το τέλος του καπνού στην περιοχή, αφού οι παραγωγοί αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την καπνοκαλλιέργεια.

*

Η καλλιέργεια του καπνού, ο οποίος κρίθηκε ως «ιδεώδες προϊόν» για την περιοχή, αφού προσφέρει το υψηλότερο εισόδημα κατά στρέμμα και ως εκ τούτου επιλέγεται από τους αγρότες με μικρό αγροτικό κλήρο και πολυμελή οικογένεια, στηρίχτηκε βασικά στην οικογενειακή εργασία. Συμμετείχαν σ' αυτή όλα τα μέλη,

ανάλογα με την ηλικία, το φύλο, τη σωματική διάπλαση και τη μυική δύναμη. Σημαντική ήταν η συμμετοχή των παιδιών, ιδιαίτερα σε περιόδους έντασης (συλλογή και αρμιάθιασμα). Σε περιπτώσεις που το οικογενειακό δυναμικό δεν επαρκούσε τότε αναζητούσαν άλλες πηγές εργασίας: μισθωτούς εργάτες, ανταλλαγές εργασίας, σέμπρους. Εκτός από το ανθρώπινο δυναμικό στην παραδοσιακή καλλιέργεια σημαντική ήταν η συμβολή της εργασίας των ζώων, τα οποία στη μηχανοποιημένη καλλιέργεια αντικαταστάθηκαν από τις μηχανές.

Ο καλλιεργητικός κύκλος του καπνού, αρχίζει από το Φεβρουάριο περίπου με τη σπορά και τελειώνει κατά το Φθινόπωρο με τη δεματοποίηση του καπνού. Διακρίνεται σε περιόδους έντασης, που εστιάζονται κατά τους ανοιξιάτικους και τους καλοκαιρινούς μήνες, οπότε γίνεται η μεταφύτευση και η συλλογή αντίστοιχα και σε περιόδους λιγότερης έντασης όπως είναι η εποχή του χειμώνα.

Η καπνοκαλλιέργεια στηρίζεται κυρίως στο οικογενειακό εργατικό δυναμικό, όπως προαναφέραμε. Στον καλλιεργητικό κύκλο του καπνού υπάρχει ένας καταμερισμός εργασιών σε ανδρικές και γυναικείες. Παρατηρείται δηλαδή και στην περιοχή του Αγρινίου κάτι ανάλογο με αυτό που καταγράφει ο B. Vernier για τους Έλληνες Πομάκους: ότι οι άνδρες και οι γυναίκες έχουν απέναντι στον καπνό ρόλους ανάλογους με εκείνους που έχουν απέναντι στα παιδιά τους, χωρίς βέβαια να διαφοροποιούνται τόσο αυστηρά. Για παράδειγμα ο άνδρας ασχολείται με το όργωμα, η γυναίκα με τη «γέννηση» των καπνόφυτων. Τα παιδιά συμμετέχουν στον εργασιακό αγώνα της οικογένειας όχι απλώς βοηθητικά, αλλά εντάσσονται πλήρως στις διαδικασίες ανάλογα με το φύλο τους και ακολουθούν το αγροτικό ωράριο των ενηλίκων.

Βέβαια, ιδιαίτερα βαρύνουσα στην καλλιέργεια και παραγωγή του καπνού είναι η συμμετοχή του γυναικείου φύλου σε όλες τις φάσεις και κυρίως στη μεταφύτευση. Ο Αγρινιώτης ποιητής Πάνος Χατζόπουλος αποτυπώνει στο ποίημα «Βραχωρίτικο» το μόχθο της καπνοφύτισας:

*Μάνα μου Βραχωρίτισσα, με το λερό φουστάνι
το κόκκινο, που τόκαμε σταχτό σαν καταχνιά
η μαύρη κόλλα του καπνού, φαρμακερό βοτάνι,
όλα της τα φαρμάκωσες, μεδούλι και καρδιά.*

[...]

*Τ' άγια σου χέρια τ' άπλωνες γύρα σ'όλα τα τόπια,
φρουρός, προστάτης της σοδειάς. Μάνα σ'όλα μπροστά,
στο μάζεμα, στ'αρμάθιασμα, στο γύρισμα στη λιάστρα
και για βαντάκιασμα θαμπά σαν έπεφτε δροσιά.
Στο πάστρεμα, στο ζύμωμα, στο φούρνο και στη γάστρα.
Χρόνια και χρόνια δούλεψη χωρίς ανάσα μια. [...]*

(Αιτωλικά, 1967)

Εδώ ας μου επιτραπεί να προσθέσω ότι το γυναικείο φύλο, εκτός από βασικός φορέας και συντελεστής της καθημερινής ζωής και του πολιτισμού του καπνού, παρεμβαίνει δυναμικά και αναλαμβάνει κυρίαρχη δράση στην καλλιέργεια και παραγωγή του καπνού, για την ενίσχυση του οικογενειακού εισοδήματος.

Στην περιοχή που ερευνούμε καλλιεργούνται τα «ανατολικά» καπνά και κυρίως η ποικιλία «τσεμπέλια Αγρινίου», τα οποία φημίζονται για την εξαιρετική τους ποιότητα. Από τις δεκαετίες του 1960 και 1970 έγιναν προσπάθειες καλλιέργειας βιρτζίνια στην Ελλάδα σε εμπορική μορφή, αλλά δεν απέδωσαν και εγκαταλείφθηκαν. Το 1982 με νέα προσπάθεια του Ε.Ο.Κ. και με την οικονομική υποστήριξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης τόσο με ισχυρή πριμοδότηση των κλιβάνων αποξήρανσης, όσο και της τιμής του καπνού, ξεκίνησε σε κάποιες περιοχές της Ελλάδας η καλλιέργεια των βιρτζίνια. Μεταξύ αυτών και το Αγρίνιο. Πρόκειται για μια νέα καλλιέργεια η οποία συνάντησε αρχικά δυσκολίες, γιατί προσέκρουε στις ριζωμένες καπνοκαλλιεργητικές συνήθειες, που είχαν αποκτήσει οι παραγωγοί από τη μακροχρόνια ενασχόληση με τα καπνά ανατολικού τύπου, οι οποίες ήταν διαφορετικές από αυτές που απαιτούν τα βιρτζίνια. Πέτυχε να αντικαταστήσει τα παθητικά καπνά τσεμπέλια και μαύρα, να υποκαταστήσει ποσότητα εισαγόμενης ποικιλίας βιρτζίνια για τις ανάγκες της ελληνικής καπνοβιομηχανίας και να γίνουν εξαγωγές προς τις χώρες της κοινότητας και σε τρίτες χώρες για συναλλαγματικό όφελος.

Η παραγωγή τα πρώτα χρόνια ήταν μειωμένη. Από το 1988 όμως, όπως προκύπτει από τη μελέτη στατιστικών στοιχείων, παρατηρείται μεγάλη ανάπτυξη της βιρτζινοκαλλιέργειας στην περιοχή μέχρι το 1992, που η συγκεκριμένη καλλιέργεια έπαψε να είναι ελεύθερη και εφαρμόστηκαν οι ποσοτώσεις, δηλαδή η δικαιούμενη ποσότητα παραγωγής, οπότε αρχίζει η φθίνουσα πορεία τους μέχρι της οριστικής εξαφάνισής τους το 2006.

*

Η ανάπτυξη της παραγωγής καπνού και του εξαγωγικού εμπορίου ιδιαίτερα δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη και της δευτερογενούς παραγωγής ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όπως προαναφέραμε. Ο καπνός που προοριζόταν για εξαγωγή έπρεπε να γίνει αντικείμενο προσεκτικής επεξεργασίας, διαλογής και αναδεματοποίησης. Για τούτο δημιουργήθηκαν στο Αγρίνιο καπνομάγαζα-καπναποθήκες στα οποία απασχολούνταν εκατοντάδες καπνεργάτες και καπνεργάτριες διεκπεραιώνοντας τα διάφορα στάδια επεξεργασίας. Υπήρχε δηλαδή ο κατά φύλα καταμερισμός εργασιών και η ανισότητα αμοιβών (η γυναικεία εργασία υποβαθμιζόταν).

Με τον εκσυγχρονισμό τόσο της καπνοκαλλιέργειας, όσο και της καπνεπεξεργασίας που επήλθε στη δεκαετία του '50, διαπιστώνονται μια σειρά αλλαγές: Εγκαταλείπεται ο παραδοσιακός τρόπος καλλιέργειας, οι μέθοδοι και τα εργαλεία παραγωγής, με αποτέλεσμα την απελευθέρωση χρόνου, τον οποίο μπορούσαν οι αγρότες να αξιοποιούν για ξεκούρασή τους ή για άλλες ασχολίες. Η εξέλιξη της τεχνολογίας και η γενικευμένη χρήση της μηχανής και στις καπνικές επιχειρήσεις, οδηγεί σε δραστικές περιστολές και στη συρρίκνωση του επαγγέλματος του καπνεργάτη, αφού προτιμούνται οι γυναίκες στην καπνεπεξεργασία. Οι άνδρες καπνεργάτες αντιμετωπίζουν την ανεργία. Με την αναδιάρθρωση όμως της καπνοκαλλιέργειας και την επικράτηση της αμερικάνικης ποικιλίας «βιρτζίνια», η οποία αντικατέστησε τα «ανατολικά» καπνά, αναγκαστικά επέρχεται και κρίση των καπνομάγαζων, που σταδιακά ερημώνουν.

Αξίζει να σημειωθεί η σημασία των καπναποθηκών για την καπνεργατική τάξη, αλλά και την εμπορική τάξη του Αγρινίου. Το άνοιγμα των αποθηκών, η έναρξη της επεξεργασίας των καπνών, σηματοδοτούσε μια περίοδο κίνησης και ζωντάνιας για την πόλη. Το κλείσιμο των αποθηκών και το τέλος της καπνεπεξεργασίας ήταν ιδιαίτερα δυσάρεστο για τους εργαζόμενους, αλλά και για την οικονομία της πόλης γενικότερα, η οποία στηριζόταν στο κύριο αγροτικό προϊόν της, τον καπνό.

*

Η καπνεργατική συλλογική δράση και ο ιδιαίτερος συνδικαλιστικός χαρακτήρας της εργατικής τάξης των καπνεργατών είναι επίσης αξιόλογη. Στην κορυφαία έκφραση αυτής της συλλογικής δράσης, την απεργία, η διεκδίκηση των αιτημάτων (για τα ημερομίσθια, το εργασιακό ωράριο, τις συνθήκες εργασίας με τις επιπτώσεις που είχαν στην υγεία κ.ά.), θέτει τους εργάτες και τις εργάτριες απέναντι

από τους εργοδότες. Πρόκειται για την αντιπαράθεση δύο κοινωνικών ομάδων: των καπνεργατών-τριών και των καπνεμπόρων. Είναι η αντιπαλότητα της εργατικής με την αστική τάξη. Οι συγκρούσεις οι οποίες διεξήχθησαν κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου που κυρίως εξετάζονται σε αυτή τη μελέτη, αντιμετωπίζονται τις περισσότερες φορές με κατασταλτικές μεθόδους και μάλιστα σε δύο περιπτώσεις οι καπνεργατικές απεργίες (1926 και 1929), κατέληξαν σε συμπλοκή με την αστυνομία και αιματηρά γεγονότα.

Η παρούσα έρευνα αναδεικνύει δύο σημαντικές μορφές από την καπνεργατική τάξη και από τον καπνοπαραγωγικό κόσμο, που υπήρξαν θύματα της αντιπαλότητας με την τάξη των εργοδοτών και καπνεμπόρων: είναι η εγκυμονούσα καπνεργάτρια Βασιλική Γεωργαντζέλη που σκοτώθηκε στην καπνεργατική απεργία του 1926 και ο νεαρός καπνοπαραγωγός Δημήτριος Βλάχος που σκοτώθηκε στο καπνοπαραγωγικό συλλαλητήριο το 1962. Πρόκειται για δυο γεγονότα που η συλλογική μνήμη τα συνδέει αν και απέχουν χρονικά. Έχουν όμως κοινό χαρακτηριστικό τη σύγκρουση με τις αστυνομικές δυνάμεις και την αιματοχυσία στο δρόμο, κατά τη διάρκεια των αγώνων τους για τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους.

*

Σήμερα (2007) ο καπνός αποτελεί παρελθόν για το Αγρίνιο και την ευρύτερη περιοχή. Η ακμαία άλλοτε και φθίνουσα τα τελευταία χρόνια καπνοκαλλιέργεια, έσβησε σχεδόν το 2006, με την εφαρμογή του κανονισμού της Κοινής Οργάνωσης Αγοράς, στα πλαίσια της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το τέλος του καπνού αποτυπώνεται στα χέρσα καπνοχώραφα, στα εγκαταλειμμένα ξηραντήρια (φούρνοι για τα βιρτζίνια), στα μηχανήματα και τα εργαλεία που σκουριάζουν. Στις πολύβουες άλλοτε και τώρα ερμητικά κλειστές καπναποθήκες, που όμως η σιωπή τους είναι εκκωφαντικά ηχηρή!

Οι νέοι αγρότες κυρίως αντιμετωπίζουν το πρόβλημα της ανεργίας. Πού να στραφούν; Ποιο αγροτικό προϊόν μπορεί να αντικαταστήσει πλήρως τον καπνό; Η στροφή σε νέες εναλλακτικές καλλιέργειες και εκτροφές ζώων, με επιλογή και ευθύνη των ίδιων των αγροτών βέβαια, αλλά με εξασφαλισμένη την αγορά των προϊόντων, φαίνεται να αποτελεί διέξοδο:

«Από όταν θυμάμαι τον εαυτό μου από μικρό παιδί βάνω καπνά. Απ' όταν πήγα στο Δημοτικό. Ήταν τα παραδοσιακά καπνά τότε. [...]

Αλλάξαμε ποικιλία το 1990. Μπήκαμε στα βιρτζίνια. Ήταν πιο εύκολη καλλιέργεια. Ήταν χοντροδουλειά, δεν ήταν τόσο λεπτομέρεια, όπως ήταν το μρωδάτο.

Τα βιρτζίνια ήταν «μηχανική» καλλιέργεια. Με μηχανήματα. Και στο φύτεμα και στο σκάλισμα είχα τα παρελκόμενα σκαλιστικά στο τρακτέρ. Η περ'σσότερη δουλειά γινότανε με τα μηχανήματα. Το αρμάθιασμα πλέον σταμάτησε, γιατί ψηνότανε στους φούρνους τα καπνά. Για τους φούρνους επιδοτηθήκαμε, πήραμε, οπότε δεν μας φάνηκε τότε. Άφηνε κέρδος αυτή η καλλιέργεια. Πλην τα τελευταία χρόνια είχε πέσει η εμπορική αξία, οπότε στο τέλος με τριάντα λεπτά το κιλό, δεν συνέφερε πλέον. Γι' αυτό αναγκαστήκαμε πλέον, λόγω που έγινε και η ολική αποσύνδεση να τα παρατήσουμε [...].

Η περιοχή σε μας, επειδή έχει ελιές ασχολούμαστε πλέον, έχουμε ρίξει το βάρος στην ελιά. Είτε βρώσιμη είτε για λάδι. Άλλος έχει κτηνοτροφία, όχι όλοι, περιορισμένα πράγματα. Αλλά δεν βλέπω όμως μια νέα καλλιέργεια, για να μπούμε σε κάτι νέο. Είναι μεταβατική περίοδος. Είναι δύσκολη. Δεν ξέρω...

Με τον καπνό είχαμε ένα σίγουρο εισόδημα. Τώρα βέβαια υπάρχει ακόμα για λίγα χρόνια η πριμοδότηση, μέχρι το 2013. Εάν και εφόσον σταματήσεις η πριμοδότηση τότε...

Το καπνό ήταν κατά στρέμμα πιο συμφέρουσα η παραγωγή, ενώ η ελιά είναι διαφορετικά. Είναι ένα προϊόν χειμωνιάτικο, δεν ξέρεις αν θα μάσεις κιόλας, γιατί μέσα σε λίγα λεπτά μπορεί να καταστραφεί, από το χαλάζι, από τον αέρα, από τα πάντα ασ πούμε. Ενώ με τον καπνό, ήταν μια καλοκαιρινή καλλιέργεια και πιο σάνταρ εν σχέσει με την ελιά[...].

Αν υπήρχε μια εμπορική τιμή καλύτερη θα ξαναγυρίζαμε στον καπνό. Ήδη βλέπω τον κόσμο να νοσταλγεί[...]. Ένας πούναι εβδομήντα χρονών λέει: Εντάξει θα πάρω τα λεφτά, την επιδότηση για λίγα χρόνια, δε με νοιάζει μετά, θα βγω σε σύνταξη και τέρμα. Ενώ ένας νέος άνθρωπος με οικογένεια και έξοδα, η καλλιέργεια του καπνού ήταν ένα σίγουρο εισόδημα, δεν το αμφισβητεί κανείς [...].

Στα χαρτιά όλα καλά τα λένε. Αλλά στην πράξη δεν έχουμε δει τίποτα για νέες καλλιέργειες. Κάτι για βιοκαύσιμα και για τέτοια... Θέλει να 'χεις αρκετά στρέμματα να κάνεις αυτή τη νέα καλλιέργεια, εάν και εφόσον έρθει. Ενώ ο καπνός με λιγότερα στρέμματα είχες πιο καλύτερη οικονομική απόδοση. Δεν ξέρουμε τίποτα ακόμα θα δούμε... Βλέποντας και κάνοντας...». Γεώργιος Πολίτης, νέος καπνοπαραγωγός

ΠΗΓΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

Α. Αρχεία

1. Αρχεία Δήμου Αγρινίου: Πρακτικά Συνεδριάσεως Δημοτικού Συμβουλίου έτους 1926.
2. Αρχείο Εργατικού Κέντρου Αγρινίου. [Προσωπικές σημειώσεις του συνδικαλιστή Ανδρέα Θεοδώρου για τις απεργίες των καπνεργατών (1926-1980)].
3. Αρχείο Εθνικού Οργανισμού Καπνού (Ε.Ο.Κ.) στο Αγρίνιο: [Αρχιτεκτονικά σχέδια των αποθηκών καπνού του οργανισμού στην περιοχή].
4. Δικαστικό Αρχείο Αγρινίου: [Πρακτικά της δίκης των καπνοπαραγωγών 1962].
5. Αρχείο Υποθηκοφυλακείου Αγρινίου: [Τίτλοι κυριότητας κλήρων σε οικογένειες προσφύγων της περιοχής].
6. Αρχείο Λαογραφικού Μουσείου Αγρινίου: [Ρ. Δημητριάδου, *Ο καπνός*, εκδόσεις του συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων 1904].
7. Αρχεία ΓΑΚ Μεσολογγίου.
8. Αρχείο εφημερίδος «*Ο Εργαζόμενος*» Αιτωλνίας και Ηπείρου, εκδότης Φ. Βέτσας: [Δημοσίευμα για την καπνεργατική απεργία του 1926].
9. Αρχείο εφημερίδος «*Ελεύθερος*» Στερεάς Ελλάδας, εκδότης Γ. Αναστασόπουλος. [Δημοσίευμα για την εξέγερση του 1962].
10. Αρχείο εφημερίδων Μπενάκειου Βιβλιοθήκης: Δημοσιεύματα εφημερίδων: *Τριχωνίς* (1929), *Φως* (1930), *Ελεύθερο Βήμα* (10/8/1926), *Εμπρός* (10/8/1926 και 11/8/1926), *Πρωία* (10/8/1926 και 11/8/1926).
11. Μουσείο Τύπου Ε.Σ.Η.Ε.Π.Η.Ν. Πατρών: Δημοσιεύματα Εφημερίδων: *Νεολόγος* (23/5/1898), (10/8/1926 και 11/10/1929).
12. Αρχεία εφημερίδων: *Ακρόπολις*, *Αυγή*, *Καθημερινή*, *Νέα*, *Βήμα*, *Ελευθεροτυπία*, (Ιστορικά: *Αγρίνιο. Η πόλη του καπνού*, τχ. 152).
13. Δημοσιεύματα περιοδικών: *Θάρος Αγρινίου* (1927), *Το Παρόν της Επαρχίας* (1962), *Αιτωλοακαρνανικά Χρονικά* (1956), *Δελτίον Εθνικού Οργανισμού Καπνού* (1961).

14. Αρχείο Εταιρείας Αφ. Παναγοπούλου: Φωτογραφικό υλικό. [Το συγκεκριμένο αρχείο βρίσκεται σήμερα σε χώρο των αποθηκών του Ε.Ο.Κ. και παραμένει δυστυχώς αναξιοποίητο].
15. Αρχείο Νικ. Κατσακιώρη: [Παλαιές εκδόσεις για τον καπνό και προσωπικές σημειώσεις και στοιχεία για την Καπνοπαραγωγή στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας].
16. Χειρόγραφες σημειώσεις του Παντ. Τσίρου για τις καπναποθήκες του Αγρινίου.
17. Ιδιωτικές συλλογές των: Δημ. Κουτσοσπύρος (ζωγράφος), Ευ. Κουτιβής, Χαρ. Τσελεπής, Αναστ. Παπαπέτρου κ.ά. [Συμπληρωματικό υλικό άντλησα ακόμα από παλιές φωτογραφίες θυμητάρια του καπνού που μου δάνεισαν].

Β. Προφορικές μαρτυρίες

B1) Προφορικές Μαρτυρίες που συγκεντρώθηκαν και ταξινομήθηκαν στο Ερευνητικό Πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων: «*Ανάδειξη της κοινωνικής και πολιτιστικής φυσιογνωμίας των αστικών επαρχιακών κέντρων μέσω της Προφορικής Ιστορίας: Το Αγρίνιο*», με υπεύθυνη καθηγήτρια την Κ. Μπάδα, η οποία μου επέτρεψε να έχω πρόσβαση στο υλικό αυτό προκειμένου να ενισχυθεί η παρούσα μελέτη.

- 1) ΜΠΑΝΙΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑ 20/5/03 (αρ. κασέτας 2)
- 2) ΚΑΡΑΛΗ ΟΛΥΜΠΙΑ 23/5/03 (αρ. κασέτας 5)
- 3) ΠΥΡΓΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΣ 23/5/03 (αρ. κασέτας 6)
- 4) ΜΠΟΚΟΡΟΥ ΓΕΩΡΓΙΑ 26/5/03 (αρ. κασέτας 8)
- 5) ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ 14/4/03 (αρ. κασέτας 9)
- 6) ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ 10/4/03(αρ. κασέτας 20)
- 7) ΤΣΙΡΟΣ ΠΑΝΤΟΛΕΩΝ 10/4/03 (αρ. κασέτας 21)
- 8) ΡΟΥΤΣΗ ΙΩΑΝΝΑ 12/4/03 (αρ. κασέτας 23)
- 9) ΑΡΓΙΑΔΙΤΗ ΔΕΣΠΟΙΝΑ 9/5/03 (αρ. κασέτας 50)
- 10) ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΩΣΤΑΝΤΟΥΛΑ 25/5/03(αρ. κασέτας 51)
- 11) ΜΠΑΡΧΑΜΠΑΣ ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ 2/6/03 (αρ. κασέτας 52)
- 12) ΧΑΒΕΛΑ ΜΑΡΙΑ 5/1/04 (αρ. κασέτας 60)

- 13) ΜΑΡΙΕΤΟΥ ΕΛΕΝΗ 15/3/04 (αρ. κασέτας 109)
- 14) ΠΑΤΟΥΛΑ ΕΥΘΥΜΙΑ 15/3/04 (αρ. κασέτας 111)
- 15) ΜΑΡΝΕΖΟΥ ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 11/2/04 (αρ. κασέτας 112)
- 16) ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΕΛΗ ΜΑΡΙΑ 22/9/03 (αρ. κασέτας 114)
- 17) ΠΑΠΑΣΤΕΡΓΙΟΥ ΕΛΕΝΗ Μάιος 03 (αρ. κασέτας 115)
- 18) ΚΑΤΣΑΡΗ ΕΛΕΝΗ 17/6/03 (αρ. κασέτας 117)
- 19) ΚΑΡΕΛΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ 2/4/03 (αρ. κασέτας 118)
- 20) ΚΕΡΑΣΙΩΤΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ 11/5/03 (αρ. κασέτας 106)
- 21) ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΕΥΑΝΘΙΑ 4/4/04 (αρ. κασέτας 105)
- 22) ΚΑΤΣΑΚΙΩΡΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ 2/4/04 (αρ. κασέτας 108)
- 23) ΓΙΑΚΟΥΜΙΔΟΥ ΔΕΣΠΟΙΝΑ 19/6/03 (αρ. κασέτας 25)
- 24) ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΝΔΡΕΑΣ Ιούνιος 2000 (αρ. κασέτας 132)
- 25) ΦΑΡΜΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ 27/6/03 (αρ. κασέτας 30)
- 26) ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ 29/3/03 (αρ. κασέτας 36)
- 27) ΜΩΡΑΪΤΗ ΜΑΡΙΑ 10/5/03 (αρ. κασέτας 32)

B2) Προφορικές Μαρτυρίες που συγκεντρώθηκαν κατά τη διάρκεια της παρούσας έρευνας.

- 1) ΒΑΡΕΜΕΝΟΥ ΘΕΟΔΩΡΑ
- 2) ΒΛΑΧΟΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ
- 3) ΒΛΑΧΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
- 4) ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΕΛΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗ
- 5) ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ ΦΩΤΕΙΝΗ
- 6) ΚΑΡΑΚΩΣΤΑ ΣΠΥΡΙΔΟΥΛΑ
- 7) ΚΑΡΑΜΠΕΤΣΟΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ
- 8) ΚΑΤΕΦΙΔΗ ΑΓΑΘΗ
- 9) ΚΟΚΚΑΛΗ ΣΤΑΘΟΥΛΑ
- 10) ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ ΕΙΡΗΝΗ
- 11) ΝΑΤΣΗΣ ΘΥΜΙΟΣ
- 12) ΝΤΖΑΝΗΣ ΗΛΙΑΣ
- 13) ΤΣΟΛΚΑ ΜΑΡΙΑ
- 14) ΤΣΟΥΤΣΟΣ ΑΛΕΞΙΟΣ

- 15) ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ – ΤΣΙΤΣΙΜΕΛΗ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ
- 16) ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΕΥΤΥΧΙΑ
- 17) ΣΑΜΑΝΤΑ ΕΛΕΝΗ
- 18) ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΗ –ΤΣΙΚΝΙΑ ΕΛΕΝΗ
- 19) ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΣ
- 20) ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ ΚΩΝ/ΝΟΣ
- 21) ΠΟΛΙΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΒΔΕΛΑ Ε.: «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο: Όψεις και θέσεις» στο: Γ. Μαυρογορδάτος, Χρ. Χατζηωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1988

-// - : «Ο σοσιαλισμός των «άλλων»: Ταξικοί αγώνες, εθνοτικές συγκρούσεις και ταυτότητες φύλου στη μετα-Οθωνική Θεσσαλονίκη», περ. *Τα ιστορικά*, 18-19 (1993), σσ. 171-204.

ΑΒΔΕΛΑ Ε., ΨΑΡΡΑ Α.(επιμ.): *Σιωπηρές ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

ΑΓΓΕΛΗ Μ., ΝΑΚΟΥ Δ.: *Τεχνίτες, Πραματευτάδες και επαγγέλματα που χάθηκαν ή χάνονται*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αιτωλ/νίας, 1999.

ΑΓΓΕΛΗ Μ., ΤΑΣΙΟΠΟΥΛΟΥ Μ.: *Τραγουδώντας με τους Τσιγγάνους*. ΤΕΔΚ Αιτωλ/νίας, Αγρίνιο 2001.

ΑΓΓΕΛΗ Μ.: «Με την κόλλα του καπνού στα χέρια, τρώγαμε ψωμί...», περ. *Τα Αιτωλικά*, τχ. 7 (Ιουλ.-Δεκ.) 2006. ΑΙ.ΠΟ.Ε. Αθήνα, σσ. 113-116.

-// - : «Καπναποθήκες στο Αγρίνιο. Μνημεία ταυτότητας», περ. *Επίκαιρα Αιτωλ/νίας* τχ. 123, Οκτώβριος 2006, σσ. 48-53.

ΑΓΓΕΛΟΥΔΗ Σ.: «Η Καβάλα ως καπνούπολη», περ. *Αρχαιολογία*, τχ. 18, Δεκ.-Ιάν. Φεβρ. 1986, σσ. 48-53.

ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ Χ.: *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αι.*, Ιστορικό αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.

ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Θ.: *Σοφάδες ο Τόπος μας. Μέρος Β'. Επαγγέλματα στην αχλύ του Μύθου*, Αθήνα 1998.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΙΔΗΣ Γ.: «Χριστός γεννάται...», εφ. *Η Καθημερινή*, ΕΠΤΑ ΗΜΕΡΕΣ. Κυριακή 2 Δεκεμβρίου 2001, Χορηγός Εμπορική Τράπεζα.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ ΣΠ.: *Νότια Αιτωλία, το οδικό δίκτυο έως τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια*. Αθήνα 1993.

ΑΛΕΞΙΟΥ Θ.: «Οι κοινωνικές αιτίες της καπνεργατικής διαμαρτυρίας στο μεσοπόλεμο», περ. *Τα Ιστορικά*. τ. 11^{ος}, τχ. 21, 1994, σσ. 339-364.

ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ Μ.: *Η γεωργική Ελλάς και η εξέλιξή της*, Αθήνα, Ανατύπωσης εκ του Δελτίου της Αγροτικής Τραπέζης, 1939.

ΑΝΑΣΗΣ ΕΜ.: *Ο ελληνικός καπνός.* Εκδοτικός Οίκος Σπύρος Σπύρου, Αθήνα 1960.

ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡ.: *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας 1840-1940,* τ. Α'-Γ', Αθήναι, 1947.

ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ Θ.: *Τα Αμερικανικά καπνά και η ανταγωνιστική θέσις των εις την Ευρωπαϊκήν αγοράν.* Αθήναι, 1950.

-// - : *Σκέψεις γύρω από το σύγχρονο πρόβλημα του ελληνικού καπνού,* Αθήναι 1967.

ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗΣ Σ.: *Εισαγωγή στη γεωργία.* Ίδρυμα Ευγενίδου, 1954.

ΑΝΔΡΙΩΤΗ Ν.: *Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής,* 2^η έκδοση, Θεσσαλονίκη, 1967.

ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ Θ., ΜΩΥΣΙΔΗΣ Α. (επιμ.): *Από τον αγροτικό χώρο στην ύπαιθρο χώρα,* εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2001.

ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΑΝΤ., ΜΠΡΕΓΙΑΝΝΗ ΚΑΤ.: «Θεσσαλία. Πτυχές ιδεολογικών και κοινωνικών συγκρούσεων, από την αυγή του 20^{ου} αι. έως το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας», Βόλος 2006, (προς έκδοση από το Δήμο Βόλου).

ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ Λ.: «Εργασία και οργάνωση: Όψεις της εργατικής εμπειρίας στις καπναποθήκες του Βόλου», περ. *Ιστωρ*, τχ.9, Δεκ. 1996, σσ. 151-178.

ΆΡΩΝΗ - ΤΣΙΧΛΗ Κ.: *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα, 1833-1881,* εκδ. Παπαζήση.

ΑΡΙΕΣ ΦΙΛΗΠ: *Αιώνες παιδικής ηλικίας.* Εκδόσεις Γλάρος 1990.

ΑΥΔΙΚΟΣ ΕΥ.: *Το παιδί στην παραδοσιακή και τη σύγχρονη κοινωνία,* εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1996.

ΒΑΛΑΩΡΙΤΗΣ Α.: *Άπαντα,* εκδ. Ίκαρος, τόμος Α'-Β'.

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ Γ., ΛΟΛΑΣ Π.: «Ιστορία του καπνού – Ε.Ο.Κ. και Κ.Ι.Ε.», στο: *Οδηγός καλλιέργειας καπνού. Ανατολικά – Virginia – Burley, Ε.Ο.Κ. - Κ.Ι.Ε.,* Δράμα 1996, σσ. 15-20.

ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ Τ.: *Διπλό βιβλίο. Η ιστορική ανάγνωση.* Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

-// - : *Η γυναίκα της Αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική,* εκδ. Οδυσσεάς, Αθήνα 1994.

ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ Κ.: *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας,* Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1975.

ΒΙΚΕΛΑΣ Δ.: *Από Νικοπόλεως εις Ολυμπίαν*, Αθήνα 1885.

VERMEULEN HANS: «Αγροτικές συγκρούσεις και κοινωνική διαμαρτυρία στην ιστορία ενός μακεδονικού χωριού (1900-1936)». Στο: Στάθης Δαμιανάκος (επιμέλεια), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, σσ. 221-244.

VERNIER BERNARD: "Μυθική αναπαράσταση του κόσμου και ανδρική κυριαρχία στους Έλληνες Πομάκους", στο: Στάθης Δαμιανάκος (επιμέλεια), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, σσ. 297-344.

ΒΟΥΤΣΙΝΑ Ε.: *Γεύση Ελληνική*, πρώτος τόμος. Εκδόσεις Καστανιώτη 1999.

BRAUDEL FERNARD: *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15^{ος}-18^{ος} αι.)*, τ. Α', Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1995.

BURGEL G.: «Επάνοδος στην αγροτική Ελλάδα», στο: Στάθης Δαμιανάκος (επιμέλεια), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, σσ. 29-43.

ΒΥΖΙΚΑΣ Γ.: *Χρονικό των εργατικών αγώνων*, Καβάλα 1994.

ΓΑΛΟΠΟΥΛΟΣ ΑΘ.: «Τύποι καπνού στην Ελλάδα», στο: *Οδηγός καλλιέργειας καπνού. Ανατολικά – Virginia – Burley, E.O.K.- K.I.E.*, Δράμα 1996, σσ. 25-44.

ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΕΡΓΑΤΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ: *Αρχείο Ιστορίας Συνδικάτων 1918-1998: 80 χρόνια αγώνες*, Καβάλα, 1998.

ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ ΕΡΓΑΤΩΝ ΕΛΛΑΔΑΣ: *Γεια σου περήφανη και αθάνατη εργατιά. Μια διαδρομή στο κοινωνικό εργατικό τραγούδι*, Αθήνα 2000.

ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΣ Γ.: *Δρόμοι που γράφουν ιστορία*, Αθήνα 1994.

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε.: «Η διαμόρφωση του κοινωνικού ιστού στο Βραχώρι (19^{ος}- α' μισό 20^{ου} αι.)», στο: Κ. Μπάδα (γεν. επιμέλεια), *Πρακτικά ημερίδας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, εκδόσεις Μεταίχμιο και Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 37-48.

ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗ Ε.: «Σιδηρόδρομοι Βορειοδυτικής Ελλάδος, (ΣΒΔΕ), περ. Ρίζα Αγρινιωτών, τχ. 40 (Δεκέμβριος 2000).

ΓΚΑΓΚΟΥΛΙΑ Π. , ΛΟΥΒΗ Α., ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Μ., ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤ., ΡΗΓΙΝΟΣ Μ.: *Η σηροτροφία στο Σουφλί.* Πολιτιστικό Τεχνικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, 1992.

ΓΚΕΜΕΡΕΪ ΛΑΥΡ.: *Η δύση της Δύσης. Η απομυθοποίηση της Ευρώπης και ο Ελληνισμός,* εκδ. Παπαζήση.

ΓΚΙΟΛΙΑΣ Μ.: *Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα και ο Κώστας Χατζόπουλος,* εκδ. Π. Μοσχονάς, Αγρίνιο 1996.

ΓΟΥΒΕΛΗΣ Μ.: «Καπνοβιομηχανία Παπαστράτου. Τέλος για το Αγρίνιο...», περ. *Επίκαιρα Αιτωλοακαρνανίας*, τχ.88, Μάιος 2003.

ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ Σ.: «Το δυσέρευτο μοντέλο της ελληνικής γεωργίας», στο : Χ. Κασίμης, Λ. Λουλούδης (επιμ.), *Υπαιθρος χώρα: Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του 20^{ου} αιώνα*, Ε.Κ.Κ.Ε.-Πλέθρον, 1999, σσ. 55-84.

-//- : *Από το χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, μτφ. Αθ. Βουγιούκα. Εξάντας - ΕΚΚΕ, Αθήνα 2002.

-//- (εισ.-επιμ.): *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1987.

ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ Σ., ΖΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε., ΚΑΣΙΜΗΣ Χ., ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ Β.: *Εξουσία, Εργασία και Μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου*, εκδ. Πλέθρον-Ε.Κ.Κ.Ε. Αθήνα 1997.

ΔΑΟΥΤΟΠΟΥΛΟΣ Γ., ΚΑΖΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Λ., ΚΟΥΣΗ Μ.: *Αγροτική Κοινωνιολογία*, εκδ. Ζυγός, Θεσσαλονίκη 2002.

ΔΕΔΕ ΜΙΧ.: *Η γυναίκα στην ελληνική παράδοση*, Αθήνα 1983, εκδ. Τ. Πιτσίλος.

(Η) ΔΕΚΑΕΤΗΡΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΠΝΟΥ, 1945-1955, (υπό της εφημερίδος «Ο καπνός», τη συμπράξει ομάδος ειδικών), Αθήναι 1955.

ΔΗΜΑΡΑ ΕΥ., ΣΚΟΥΡΑΣ Δ.: *Η καλλιέργεια του καπνού στην Ελλάδα*, εκδ. Όμβρος, Αθήνα 1997.

ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ Ρ.: *Ο καπνός*, εκδ. του συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων 1904.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ – ΚΟΤΣΩΝΗ Σ., ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Σ.: *Ανθρωπολογία και Ιστορία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1996.

ΔΟΔΟΠΟΥΛΟΣ ΣΟΦ.: *Καπνός και κάπνισμα. Ένα πολυσύνθετο και δυσεπίλυτο ζήτημα*, εκδ. Αθ. Σταμούλης, Αθήνα 2004.

ΔΟΥΜΑΝΗ- ΧΡΗΣΤΕΑ Μ.: *Η ελληνίδα μητέρα άλλοτε και σήμερα*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1989.

ΔΡΟΥΓΚΑΣ ΒΑΣ.: *Εξαγωγές Ελληνικού Καπνού*, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1984.

DOSSE FRANCOIS: *Η ιστορία σε ψίχουλα*, μτφ. από τα γαλλικά Αγγελική Βλαχοπούλου, επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ. Παν., εκδ. Κρήτης, Ηράκλειο 1993.

DUBISCH JILL: «Κοινωνικό φύλο, συγγένεια και θρησκεία. «Αναπλάθοντας» την Ανθρωπολογία της Ελλάδας», στο: Παπαταξιάρχης Ευ. , Παραδέλλης Θ. (επιμ.): *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, εκδ. Αλεξάνδρεια 1998, σσ. 99-126.

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ ΠΑΠΥΡΟΣ ΛΑΡΟΥΣ ΜΠΡΙΤΑΝΝΙΚΑ

ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ ΠΑΙΔΕΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ: Τ. Α-Β'-Γ', Εταιρεία Διαφημίσεων "GEO", Αθήναι 1920.

ΕΘΝΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΠΝΟΥ - ΚΑΠΝΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

ΕΛΛΑΔΟΣ: *Οδηγός Καλλιέργειας Καπνού. Ανατολικά Virginia- Burley*, Δράμα 1996.

ΕΝΩΣΗ ΓΕΩΡΓΙΚΩΝ ΣΥΝΑΙΤΕΡΙΣΜΩΝ ΑΓΡΙΝΙΟΥ: *Τα καπνά εσωτερικής καταναλώσεως στην Αιτωλοακαρνανία*, Αγρίνιο 1979.

ΕΞΑΡΧΟΥ Θ.: *Ξάνθη. Καπνοβιομήχανοι 1918-1978*, Ξάνθη 1999.

ΖΩΓΡΑΦΟΣ Δ.: *Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας*, εκδόσεις Β' (1983), τόμος Α-Β & Γ. Εκδόσεις Αγροτικής Τράπεζας.

ΗΜΕΛΛΟΣ Σ., ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ ΚΑΜΗΛΑΚΗ ΑΙΚ.: *Παραδοσιακός υλικός βίος του ελληνικού λαού*. Εκδόσεις Ακαδημίας Αθηνών 1983.

ΘΑΣΙΤΗ ΒΑΣ.: *Τα Ελληνικά Καπνά και η Ευρωπαϊκή οικονομική κοινότητα*, 1959.

-//- : *Τιμαί Ασφαλείας, μονοπώλειον Καπνού και άλλα τινά. Από την συζήτησιν του Καπνικού εις την Βουλήν (αναδημοσίευσις)*, εκδ. Καπνικής Επιθεωρήσεως, Αθήναι 1965.

-//- : *Η Ελληνική προσαρμογή στο κοινοτικό καθεστώς του Καπνού*. Αθήνα 1982.

-//- : «Το χρονικό του καπνού», περ. *Εκλογή*, έτ. ΣΤ', αρ. 62 Δεκ. 1950.

- ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ Θ.:** *Το Αγρίνιο από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1954.
- //- : *Ο τύπος της Δυτικής Ρούμελης 1821-1940*, Αθήναι 1959.
- ΙΔΑΝΤΖΗΣ ΒΑΣ.:** *Σ.Ε.Κ.Ε. και Καπνός. Χρονικόν Συνεταιριστικής Δημιουργίας*.
Αθήνα 1973.
- ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΙΩ.:** *Το Καπνικό στην Καβάλα. Μαρτυρίες και στοιχεία από το
καπνεμπόριο και την καπνεργασία*, Δήμος Καβάλας, εκδόσεις Ιστορικού Αρχείου
Δημοτικού Μουσείου Καβάλας, 1998.
- ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΣΤ.:** *Οι Ντεγκτζήδες και άλλα διηγήματα*.
- ΚΑΚΑΒΙΑΣ Κ.:** *Μνήμη Παπαποστόλη*, εκδ. Ίβυκος, Αγρίνιο 2005.
- ΚΑΚΛΑΜΑΝΑΚΗ Ρ.:** *Η θέση της ελληνίδας στην οικογένεια, στην κοινωνία, στην
πολιτεία*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1984.
- ΚΑΚΟΓΙΑΝΝΗΣ ΘΑΝ.:** *Μνήμες και σελίδες της Εθνικής Αντίστασης*, εκδ.
Κωσταράκη, Αθήνα 1997.
- ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ Λ.:** *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα
του 19^{ου} αιώνα*, Μορφ. Ινστ. Τραπεζής, Αθήνα 1990.
- ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙ Δ.:** *Ο καπνός*, Εν Αθήναις, βιβλιοπωλείον της «Εστίας» 1931.
- ΚΑΜΑΡΙΝΟΥ Λ.:** *Γεωργία και αναπτυξιακή διαδικασία στην Ελλάδα. Η
συσσώρευση του γεωργικού πλεονάσματος*. Πρόλογος-επιμέλεια: Μάριου
Νικολινάκου. Μτφ.: Π. Τσιρογιάννη, εκδ. Απ. Λιβάνης και ΣΙΑ Ε.Ε. Νέα Σύνορα
Αθήνα.
- ΚΑΝΗΣ ΑΝΔ.:** *Απομνημονεύματα*, εκδ. Ιωλκός 1997.
- ΚΑΠΩΝΗΣ Κ.:** *Το Αγρίνιο κατά την δεκαετία του 1940*. Μελέτη, Αγρίνιο 2001.
- ΚΑΡΑΒΕΡΓΟΣ Α.:** *Ανατομία μιας αγροτικής καπνοπαραγωγικής κοινότητας του
νομού Πιερίας (Παλιό Κεραμίδι)*, Διδ.διατριβή, Αθήνα 1993.
- ΚΑΡΑΒΙΔΑΣ Κ.:** *Αγροτικά. Μελέτη συγκριτική*. Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης, 1978.
- ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ Σ.:** *Οι θυσίες του Προσφυγικού λαού του Αγίου Κωνσταντίνου*,
Αγρίνιο 2003.
- ΚΑΡΑΠΑΤΑΚΗΣ Κ.:** *Το Δωδεκαήμερο. Παλιά Χριστουγεννιάτικα ήθη και έθιμα*,
εκδ. Δημ. Παπαδήμα, Αθήναι 1981.
- ΚΑΡΑΠΟΣΤΟΛΗΣ Β.:** *Πρότυπα κατανάλωσης στην ελληνική ύπαιθρο*, Αγροτική
Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1979.

-//- : *Οικονομικές μεταμορφώσεις της αγροτικής Ελλάδος, Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1981.*

ΚΑΡΔΑΤΟΥ Μ.: *Το πικρό λουλούδι του καπνού*, εκδ. ΑΣΕ Α.Ε, 1992.

ΚΑΣΙΜΗΣ Χ.: «Μετανάστες, άγνωστος συντελεστής ανάπτυξης στην ελληνική ύπαιθρο», στο Α. Παπαδόπουλου(επιμέλεια), *Ανάπτυξη σε μια πολυλειτουργική ύπαιθρο*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2004.

-//- : (επιστημονικός υπεύθ.): *Το προφίλ του σύγχρονου αγρότη: Προσδιορισμός των αναγκών εκπαίδευσης και κατάρτισης*, Αθήνα 2000.

ΚΑΣΙΜΗΣ Χ., ΛΟΥΛΟΥΔΗΣ Α.: *Ύπαιθρος χώρα. Η ελληνική Αγροτική κοινωνία στο τέλος του 20^{ου} αι.* Αθήνα, ΕΚΚΕ-Πλέθρον 1999.

ΚΑΤΑΚΗ Χ.: *Οι τρεις ταυτότητες της Ελληνικής Οικογένειας*, Κέδρος 1984.

ΚΑΤΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ Γ.: *Πώς να σε ξεχάσω Σμύρνη αγαπημένη*, εκδ. Ωκεανίδα.

ΚΑΤΣΙΜΠΙΝΗΣ ΧΡ.: «Πρόταση αξιοποίησης των αποθηκών καπνού», εφ. *Αναγγελία*, 8/1/2004.

ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ Γ.: *Ληστές. Η κεντρική Ελλάδα στα μέσα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα 1979.

ΚΟΛΟΔΝΥ Ε.: «Νεοκαισάρεια (Πιερίας): Παράδειγμα μαζικής μετανάστευσης από ένα χωριό της Δυτικής Μακεδονίας προς Ομοσπονδιακή Γερμανία», στο: Στάθης Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Ε.Κ.Κ.Ε., 1987, σσ. 45-74.

ΚΟΜΝΗΝΟΥ Μ.: «Άγρότες και πολιτική. Η πολιτική πρακτική των αγροτών σε δύο νομούς: Αιτωλοακαρνανία και Καβάλα (1952-1964)», στο: Ι. Λαμπίρη-Δημάκη (επιμ.), *Η κοινωνιολογία στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα 1987.

ΚΟΝΤΟΜΙΧΗΣ Π.: *Το νοικοκυριό του χωριάτικου σπιτιού στη Λευκάδα*, εκδ. Γρηγόρη, 1985.

-//- : *Τα γεωργικά της Λευκάδας*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1985.

ΚΟΡΡΕ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ Κ.: *Η καθημερινή ζωή των Νεοελλήνων (1700-1950)*, Αθήνα 2005.

-//- : *Άνθρωποι και παραδοσιακά επαγγέλματα στο Αιγαίο II*, Ίδρυμα Μείζονος ελληνισμού, Αθήνα 2004.

ΚΟΡΔΑΤΟΣ Γ.: *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, εκδ. Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972 (α' έκδοση 1931).

ΚΟΥΦΟΣ ΙΩ.: *Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια.*

ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ Β. (Διεύθυνση): *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Οικονομική Ιστορία (18^{ος} -20^{ος} αιώνας)*, Πανεπιστημιακό Εγχειρίδιο, Τυπωθήτω Γ. Δάρδανος, Αθήνα 2000.

ΚΡΥΣΤΑΛΛΗΣ Κ.: *Άπαντα*, επιμέλεια Γ. Βαλέτα, Αθήνα 1959.

ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ-ΝΕΣΤΟΡΟΣ Α.: *Οι δώδεκα μήνες. Τα λαογραφικά*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Μαλλιάρης, Αθήνα 1982.

-// - : *Λαογραφικά Μελετήματα II*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1993.

-// - : «Προφορική ιστορία και λαογραφία», στο: Α. Κυριακίδου – Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1993, σσ. 227-232.

-// - : «Ιστορία, προφορική ιστορία, ανθρωπολογία και λαογραφία», στο: Α. Κυριακίδου – Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα II*, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1993, σσ. 251-257.

ΚΩΣΤΑΚΗ ΙΩ.: «Ο νέος Άγιος Χριστόφορος. Θεραπευτήριο αναγκών», (προς έκδοση).

-// - : *Μορφές του τόπου. Δωρητές ευεργέτες*. Ε.Μ.Ι.Α «Παλλάδιο», Αγρίνιο 2003.

ΚΩΣΤΑΚΗΣ ΘΑΝ.: *Γεωργικά της Τσακωνιάς*, Ανάτυπο, Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας τ. ΛΑ'(31):1976-1978.

-// - : «Εκφραστικά μέσα για τον προσδιορισμό του χρόνου στα Τσακωνικά», *Λαογραφία*, 20 (1962).

ΚΩΣΤΗΣ Κ.: «Αγροτική μεταρρύθμιση και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα, 1917-1940», στο Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ. (επιμέλεια), *Βενιζελισμός και Αστικός εκσυγχρονισμός*. Πανεπιστημιακές εκδ. Κρήτης, 1988 σσ. 149-157.

ΚΩΣΤΗΣ Κ., ΠΕΤΜΕΖΑΣ Σ. (επιμ.): *Η ανάπτυξη της Ελληνικής Οικονομίας τον 19^ο αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια 2006.

ΛΑΜΝΑΤΟΣ Β.: *Οι μήνες στην αγροτική και ποιμενική ζωή του λαού μας*. Αθήνα, εκδ. Δωδώνη, 1987.

ΛΑΜΨΙΔΗΣ Δ.: *Τα αγροτικά μας*. Με πρόλογο του Γιάννη Μαρίνου, εκδ. Συνεργασία, 1981.

ΛΕ ΓΚΟΦ ΖΑΚ: *Ιστορία και μνήμη*. Μτφρ. από τα γαλλικά Γ. Κουμπουρλής, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998.

ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ ΕΥ., SIGRID R. AMMER (επιμ.): *Η Ελλάδα των γυναικών. Διαδρομές στο χώρο και το χρόνο. Εναλλακτικές εκδόσεις Γαία* ¹1992.

ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ Λ.: *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Αθήνα 1989.

ΛΗΞΟΥΡΙΩΤΗΣ Γ.: «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: η περίπτωση της παιδικής εργασίας», στο: Μαυρογορδάτος, Γ. Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Παν. εκδ. Κρήτης, 1988, σσ. 205-223.

ΛΙΑΚΟΣ Α.: *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας, 1993.

-//- : «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας», στο: Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Παν. εκδ. Κρήτης, 1988, σσ. 255-270.

ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ Δ.: *Τα συνέδρια της ΓΣΕΕ*, Αθήνα, Προσκήνιο, 1997.

-//- : *Το ελληνικό εργατικό κίνημα 1919-1923*, Αθήνα 1976.

ΛΟΛΑΣ Π.: «Σπορεία», στο: *Οδηγός καλλιέργειας καπνού. Ανατολικά – Virginia – Burley, E.O.K.- K.I.E.*, Δράμα 1996, σσ. 45-55.

ΛΟΥΚΑΤΟΣ Δ.: *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. Β' έκδοση, Αθήνα 1978.

-//- *Χριστουγεννιάτικα και των γιορτών*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1979.

-//- : *Τα φθινοπωρινά*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1982.

-// : «Αργία και άγιοι τιμωροί», *Επετηρίς Κέντρου Έρευνας Ελληνικής Λαογραφίας*, 20-21 (1967-1968), σσ. 55-105.

ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ Δ. *Γεωργικά της Ρούμελης*. Εκδόσεις Δωδώνη, Γιάννινα 1983 (α' έκδοση 1938).

-//- : *Αιτωλικά οικήσεις σκεύη και τροφαί*, εκδ. Δωδώνη 1984 (α' έκδοση 1925).

-//- : *Ποια παιχνίδια παίζουν τα ελληνόπουλα*, εκδ. Εταιρεία «Αθήναι», Αθήναι 1926.

-//- : *Πως υφαίνουν και ντύνονται οι Αιτωλοί*, εκδ. Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήναι 1927.

- ΛΥΔΑΚΗ Α.:** *Οι τσιγγάνοι στην πόλη. Μεγαλώνοντας στην Αγία Βαρβάρα*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1998.
- ΜΑΝΔΑΛΑ Β., ΜΑΚΡΥΤΙΑΝΝΗ ΕΥ.** (επιμ.): *Μείζον Ελληνικό Λεξικό*, Τεγόπουλος Φυτράκης, 1997.
- ΜΑΝΣΟΛΑΣ Α.:** Πολιτειογραφικά πληροφορίες περί Ελλάδος, εισαγωγή Θ. Βερέμη, Σ. Παπαγεωργίου, Κ. Παπαθανασοπούλου, Εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1867.
- ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ Α.:** *Το καπνεργατικόν ζήτημα*, Αθήναι 1927.
- // - : *Τα καπνά μας*, Αθήναι 1934.
- // - : *Γεωργική Παραγωγή και Καπνική Πολιτική*, Αθήναι 1939.
- ΜΑΖOWER MARK:** «Οικονομική πολιτική στην Ελλάδα, 1932-1936», στο: Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Παν. εκδ. Κρήτης, 1988 σσ. 171-181.
- // - : *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, μτφ. Σπ. Μαρκέτος, εκδόσεις Επιμορφωτικό Ίδρυμα Εθν. Τραπέζης, Αθήνα 2002.
- ΜΑΡΚΟΓΛΟΥ ΠΡ.:** *Καταδολίευση*, εκδ. Κέδρος 2006.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ Γ.:** «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός», στο: Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Έκσυγχρονισμός*, Παν. εκδ. Κρήτης, 1988, σσ. 9-19.
- ΜΕΓΑΣ Γ.:** *Ελληνικές γιορτές και έθιμα της λαϊκής λατρείας*, εκδ. Οδυσσέας.
- ΜΕΛΙΟΣ Ν., ΜΠΑΦΟΥΝΗ ΕΥ.** (επιμ. - συγγραφή): *75 Χρόνια Παπαστράτος (1931-2006)* Ι.Μ.Τ.Ι.Ι.Ε., Αθήνα 2006.
- ΜΕΡΑΚΛΗΣ Μ.** *Ο σύγχρονος ελληνικός λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα 1973.
- // - : *Λαογραφικά μελετήματα*, Μπούρα, Αθήνα 1989.
- // - : *Κοινωνική συγκρότηση*. Ελληνική Λαογραφία Α' τόμος. 8^η έκδοση, εκδ. Οδυσσέας, 1998.
- // - : *Νεοελληνικός λαϊκός βίος. Όψεις και απόψεις*, εκδ. Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 2001.
- ΜΙΤΑΚΗ Δ.:** «Εποικισμός Ηπειροσουλιωτών στο Βραχώρι», περ. *Στερεά Ελλάς*, Μάιος 1988 τχ. 227.
- MORGENTHAU Η.:** *Η αποστολή μου στην Αθήνα. Το έπος της εγκατάστασης*, Αθήνα 1994.

ΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤ.: «Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος», στο: Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Παν. εκδ. Κρήτης, 1988, σσ. 225-253.

ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ Α.: *Γυναίκα και Απασχόληση. Δέκα ζητήματα*. Κοινωνιολογική και Ανθρωπολογική Βιβλιοθήκη, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1993.

ΜΠΑΔΑ Κ.: *Παιδικοί – νεανικοί ενδυματολογικοί κώδικες και το κοινωνικό ιστορικό τους ισοδύναμο*. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1993.

-//- : «Παλιά φωτογραφία: Μια πρόταση «ανάγνωσής» της», *Δωδώνη*, τ. ΚΔ', τχ. 1 (1995), Ιωάννινα 1996, σσ. 201-227.

-//- : "Η ανάπτυξη της ρητορικής της παράδοσης σε μια τοπική κοινωνία (Βασιλική Ναυπακτίας)", *Ναυπακτικά*, τ. Θ', 1997, σσ. 183-212.

-//- : "Ο θάνατος της Ελένης στον Εμφύλιο", στο: *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία*. (Συνέδριο στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος Θεσσαλονίκη, 6-8 Νοεμβρίου 1998), Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 2001, σσ. 230-240.

-//- : "Οι καπνεργάτριες του Αγρινίου", στο: Κ. Μπάδα (γεν. επιμέλεια), Πρακτικά ημερίδας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, εκδ. Μεταίχμιο και Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 117-130.

-//- : *Ο κόσμος της εργασίας. Οι ψαράδες της λιμνοθάλασσας Μεσολογγίου (18^{ος} -20^{ος} αιώνας)*, εκδ. Πλέθρον, 2004.

-//- : "Τοπική ιστορία και Ταυτότητα». Ανακοίνωση στο Β' Συνέδριο της Αρχαιολογικής και Ιστορικής Εταιρείας Δυτ. Ελλάδος, (προς έκδοση).

-//- : «Από τα ορεινά χωριά στις επαρχιακές πόλεις. Η εμπειρία της μετανάστευσης από την πλευρά των γυναικών», (προς έκδοση).

-//- : "Revealing the historicity of migrant women. Moving from mountain areas to the provincial urban centers of Greece . The case of Agrinio", In: Roth Klaus , Brunnbauer Ulf(eds), *Urban Life and Culture in Southeastern Europe . Anthropological and Historical Perspectives*, *Ethnologia Balkanika* 10 (2005), pp.91 – 109.

ΜΠΑΚΑΔΗΜΑ Μ.: "Η πόλη και οι άνθρωποι μέσα από τον τοπικό τύπο. Τέλη 19^{ου} – αρχές 20^{ου} αι. ", στο: Κ. Μπάδα (γεν. επιμέλεια), Πρακτικά ημερίδας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, εκδ. Μεταίχμιο και Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 187-200.

ΜΠΑΚΑΔΗΜΑ ΞΟΥΡΓΙΑ Μ., ΤΣΑΤΣΑ-ΠΑΤΣΟΥΡΑΚΗ ΣΩΤ: *Δημόσια, δημοτικά και ιδιωτικά έργα στην πόλη και στην επαρχία Μεσολογγίου κατά τα έτη 1894-1903. Συμβολαιογραφικές πράξεις και συναφείς μαρτυρίες*, Μεσολόγγι, Γενικά Αρχεία του Κράτους, Ν. Αιτωλνίας, 1997

ΜΠΑΚΟΛΑΣ Γ.: *Η δίκη των καπνοπαραγωγών Ξηρομέρου-Βάλτου στο Αγρίνιο το 1962. Γενικές σκέψεις πάνω στο Αγροτικό Πρόβλημα*, εκδ. Δήμου Στράτου, 2001.

ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ Γ.: *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 1998.

ΜΠΑΡΧΑΜΠΙΑΣ ΑΡ.: *Το Αγρίνιο κάποτε...* , εκδ. Ergo, Αθήνα 2003.

-//- : *Καπνεργάτες. Οι κυνηγοί του ονείρου*, εκδ. Ίβυκος, Αγρίνιο 2007.

ΜΠΕΟΠΟΥΛΟΣ Ν., ΣΚΟΥΡΑΣ Δ.: «Γεωργία και Περιβάλλον: η ετερομορφία μιας σχέσης», στο: Χ. Κασίμης, Λ. Λουλούδης (επιμέλεια), *Υπαιθρος χώρα. Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του 20^{ου} αιώνα*, Ε.Κ.Κ.Ε. – Πλέθρον 1999, σσ. 33-53.

ΜΠΕΟΠΟΥΛΟΥ ΙΩ.: «Τρίκερι: Κινητικότητα και σχέσεις ένταξης», στο: Στάθης Δαμιανάκος (επιμέλεια), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, σσ. 277-295.

ΜΠΟΥΚΑΣ Μ.: *Οδηγός εμπορικός, γεωγραφικός και ιστορικός πλείστων κυριότερων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, Εν Αθήναις Τύποις "Ελληνικής Ανεξαρτησίας", 1875.

ΜΠΟΥΡΝΟΒΑ ΕΥ., ΠΡΟΓΟΥΛΑΚΗΣ Γ.: «Ο Αγροτικός κόσμος, 1930-1940», στο: Β. Κρεμμυδάς (διεύθυνση), *Εισαγωγή στη νεοελληνική οικονομική ιστορία (18^{ος}-20^{ος} αι.)*, Τυπωθήτω Γ. Δαρδάνος, Αθήνα 2000, σσ. 45-104.

ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ ΒΑΝ Ρ.: *Περάσαμε πολλές μπόρες κορίτσι μου....*, εκδ. Πλέθρον-Μαρτυρίες 1998.

ΜΠΟΥΤΖΟΥΒΗ Α.: *Η ιστορικότητα της καθημερινής ζωής. Οι χειροτέχνες αφηγούνται.* Αθήνα: ΕΟΜΜΕΧ Α.Ε.-Λαογραφικό Μουσείο Σκοπέλου, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 1999.

ΜΥΛΩΝΑΣ ΒΑΣ.: *Καλλιεργητικές φροντίδες καπνού, σπορεία-χωράφι-φύτεια.* Εθνικός Οργανισμός Καπνού - Ινστιτούτο Καπνού Ελλάδας, Δράμα 1982.

ΜΠΩΖΟΥΡ ΦΕΛΙΞ: *Πίνακας του εμπορίου της Ελλάδος στην Τουρκοκρατία (1787-1797).* Παρίσι έτος VIII(1800). Μτφ. Ελένης Γαρίδη, εκδ. Αφων Τολίδη, Αθήνα 1974.

ΜΩΨΣΙΔΗΣ Α.: *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα,* Αθήνα 1986.

ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΕΥ.: *Καπνά Βιρτζίνια. Τεχνική καλλιέργειας, φυτοπροστασία, αποξήρανση.* Εκδοτική Αγροτεχνική 1987.

ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ Β.: «Ανθρωπολογία του Περιβάλλοντος: Ο Τόπος και ο Άνθρωπος», στο συλλογικό τόμο: *Επιλεγμένα θέματα Διαχείρισης Περιβάλλοντος,* Μουσείο Γουλανδρή Φυσικής Ιστορίας, 1995, σσ. 715-721.

-// - : *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο,* εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 2003.

ΝΕΤΖΑΤΗ ΤΖΟΥΜΑΛΗ: *Πικρός καπνός,* μτφ. Πέτρου Μάρκαρη, εκδ. Θεμέλιο 1979.

ΝΕΩΤΕΡΟΝ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ "ΗΛΙΟΥ": Εκδ. της έγκυκλοπαιδικής Επιθεωρήσεως "ΗΛΙΟΣ", Αθήναι.

ΝΤΕΪΒΙΣ Α.: *Γυναίκες Φυλή και Τάξη.* Εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984.

ΝΟΛΛΑΣ Κ.: *Καπνομάγαζα,* εκδ. Καστανιώτης 2007.

ΝΟΜΑΡΧΙΑ ΞΑΝΘΗΣ: *Ξάνθη. Η γειτονιά των αισθήσεων,* 2005.

ΝΤΖΑΝΗΣ Η.: «Το ξηραντήριο virginia», στο: *Οδηγός καλλιέργειας καπνού. Ανατολικά – Virginia – Burley, E.O.K.- K.I.E.,* Δράμα 1996, σσ. 114-116.

ΞΗΡΑΔΑΚΗ Κ.: *Το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα. Πρωτοπόρες Ελληνίδες 1830-1936,* εκδ. Γλάρος 1988.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Μ., ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ Π.: *Αγροτοποιμενική διατροφή Φλωριάδας Αιτωλοακαρνανίας,* Βιβλιοθήκη Τράπεζας Αττικής, Αθήνα 2004.

ΠΑΓΓΟΣ ΕΥ.: «Μεταφύτευση», στο: *Οδηγός καλλιέργειας καπνού. Ανατολικά – Virginia – Burley, E.O.K.- K.I.E.,* Δράμα 1996, σσ. 79-81.

-// - : «Άρδευση», στο: *Οδηγός καλλιέργειας καπνού. Ανατολικά – Virginia – Burley, E.O.K.- K.I.E.,* Δράμα 1996, σσ. 82-85.

-// - : «Χωρική επεξεργασία», στο: *Οδηγός καλλιέργειας καπνού. Ανατολικά – Virginia – Burley, E.O.K. - K.I.E.*, Δράμα 1996, σσ. 170-177.

ΠΑΛΑΜΑΣ Κ.: *Άπαντα*, επιμ. Γ. Βαλέτας, τ.4, εκδόσεις Μπίρη, Αθήνα.

ΠΑΝΤΑΖΗ-ΤΖΙΦΑ Κ.: *Η θέση της γυναίκας στην Ελλάδα*, εκδ. Νέα Σύνορα - Α. Λιβάνη, Αθήνα 1984.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Γ.: *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16^{ος} -20^{ος} αι)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1986.

ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Α.: "Αγρίνιο 1920-1940: Η ενσωμάτωση των προσφύγων στη σχολική διαδικασία", στο: Κ. Μπάδα (γεν. επιμέλεια), Πρακτικά ημερίδας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, εκδόσεις Μεταίχμιο και Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 63-65.

ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Μ.: *Μεγαλώνοντας στον ορεινό χώρο. Παιδιά και παιδική ηλικία στο Κροκύλειο Δωρίδας τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αι.* Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 2003.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Α. *Σημειώσεις Αγροτικής Κοινωνιολογίας*, Ακ. Έτος 1999-2000. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Διαχείρισης Φυσικών πόρων και επιχειρήσεων, Τμήμα Οργάνωσης και Διαχείρισης Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Σ. *Ανθρωπολογικά Μουσειολογικά. Μικρά μελετήματα.* Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, 2003.

-// - : *Οι προβιομηχανικές μεταποιητικές τεχνικές. Ο αγροτικός κόσμος στον Μεσογειακό χώρο.* Πρακτικά συνεδρίου 1984, ΕΚΚΕ-ΚΝΕ, Αθήνα 1988,

-// - : *Η χαλκοτεχνία στον Ελληνικό χώρο 1900-1975*, Πελλοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα, Ναύπλιο 1982.

ΠΑΠΑΣΤΕΦΑΝΑΚΗ Λ.: «*Άνδρες, γυναίκες παίδες και παιδίσκοι...*». *Εργασία και τεχνολογία στην ελληνική κλωστοϋφαντουργία. Η βιομηχανία Ρετσίνα στον Πειραιά (1872-1940).* Διδ. Διατριβή Πανεπιστημίου Κρήτης, Αθήνα 2002.

ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΣ ΕΥ.: *Η δουλειά και ο κόπος της*, Αθήνα 1995.

ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΣ Ι.: *Τα ελληνικά καπνά*, Αθήναι 1924.

ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ. ΕΥ.: «Ο κόσμος του καφενείου. Ταυτότητα και ανταλλαγή στον αντρικό συμποσιασμό», στο: Παπαταξιάρχης Ευ., Παραδέλλης Θ. (επιμ.),

Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις στη σύγχρονη Ελλάδα. Αλεξάνδρεια 1998, σσ. 209-250.

-//- : «Εισαγωγή. Από τη σκοπιά του φύλου: Ανθρωπολογικές θεωρήσεις της σύγχρονης Ελλάδας», στο: Παπαταξιάρχης Ε., Παραδέλης Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές προσεγγίσεις στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια 1998, σσ. 11-98.

ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ. ΕΥ., ΠΑΡΑΔΕΛΛΗΣ Θ.(επιμ.): *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, εκδ. Καστανιώτη, 1992.

ΠΑΠΑΤΡΕΧΑΣ Γ.: *Υφαντά Δυτικής Στερεάς*, εκδ. Μοσχονά, Αγρίνιο 1992.

-//- : *Ιστορία του Αγρινίου*, εκδ. Δήμου Αγρινίου, Αγρίνιο 1991.

ΠΑΠΟΥΤΣΗ ΕΥ.: «Η παραδοσιακή καλλιέργεια του καπνού», στο Πρακτικά Α' Συνεδρίου Λαογραφίας, *Λαϊκός πολιτισμός στην Αιτωλοακαρνανία*, εκδ. Ίφυτος, Αγρίνιο, σσ. 141-144.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ Κ.: *Ο ελληνικός καπνός*. Εκδοτική Εταιρεία Ιωάννου Καμπανά, Α.Ε., Αθήνα.

ΠΑΣΣΕΡΙΝΙ Λ.: *Σπαράγματα του 20^{ου} αι. Η ιστορία ως βιωμένη εμπειρία*, μτφ. Βαρών -Βασάρ Οντέτ, Λαλιώτου Ιωάννα, Πεντάζου Ιουλία, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998.

ΠΑΣΧΑΛΙΔΗΣ Μ. (επιμ.): *Ο καπνός και η καλλιέργειά του (Ανατολικά καπνά)*, Υπουργείο Γεωργίας 1985.

ΠΑΤΡΩΝΗΣ Β.: "Η οικονομία του καπνού και το καπνεργατικό ζήτημα στο Αγρίνιο του Μεσοπολέμου", στο: Κ. Μπάδα (γεν. επιμέλεια), Πρακτικά ημερίδας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, *Η μνήμη του επαρχιακού αστικού τόπου και τοπίου: Το Αγρίνιο μέχρι τη δεκαετία του '60*, εκδ. Μεταίχμιο και Δήμος Αγρινίου, Αθήνα 2003, σσ. 161-169.

-//- : «Σταφίδα και αγροτική μεταρρύθμιση», στο: Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.) *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, τεύχη πολιτικής οικονομίας, ειδ. έκδοση 2, εκδ. Κριτική, σσ. 57-85.

ΠΑΤΡΩΝΗΣ Κ.: «Τα κτίρια του Αγρινίου», στο: *Ιστορικά της εφ. Ελευθεροτυπίας*, 26/9/2002.

ΠΑΥΛΙΔΗΣ ΙΩ.: *Σελίδες Ιστορίας Πόντου-Μικράς Ασίας*, Θεσσαλονίκη 1979.

ΠΕΓΙΟΣ Γ.: *Από την Ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας (1922-1953)*. Εκδόσεις ΟΑΕΔ, Αθήνα 1984.

ΠΕΠΕΛΑΣΗΣ ΑΔ.: *Αγροτικά μια άλλη θεώρηση*, Αθήνα 1978.

ΠΙΖΑΝΙΑΣ Π.: *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, εκδ. Θεμέλιο 1993.

-//- : *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα (1842-1923). Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.

ΠΛΑΣΤΗΡΑΣ Γ.: *Η γεωργία στην εποχή της Τεχνολογίας*, εκδ. 70 πλανήτης.

ΠΟΛΙΤΗΣ - ΣΤΕΡΓΙΟΥ Β.: «Οι Γάλλοι γεωγράφοι απέναντι στον ελληνικό ορεινό χώρο και τις ορεινές κοινωνίες», (προς έκδοση).

ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ -ΚΑΜΗΛΑΚΗ ΑΙΚ., ΑΝΔΡΙΤΣΟΥ ΕΛ., ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Γ.: *Αγροτική παράδοση και λαϊκή τέχνη*, ΥΠΕΠΘ Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, εκδ. Λιβάνη ΑΒΕ, 2000.

ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ -ΚΑΜΗΛΑΚΗ ΑΙΚ.: «Ο Άγιος Χριστόφορος στην ελληνική λαογραφία», (προς έκδοση).

PORTELLI ALLESANDRO: «The death of Luigi Trastulli and other stories form and meaning in oral history», State University of New York Press 1991.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ 1^ο ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΠΝΟ: (4-6 Νοεμβρίου 1994 Αγρίνιο), Γεωτεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1995.

ΠΡΙΟΒΟΛΟΣ ΕΥΘ.: *Η Αιτ/νία με τα μάτια των περιηγητών*, Αιτωλοακαρνανικός Τύπος, Αθήνα 2004.

ΠΡΟΝΤΖΑΣ ΕΥ. «Ο χωρικός, ο καπνός και το κράτος. Η ελληνική αγορά καπνού (1887-1939)», περ. *Ιστορικά*, τ. 9^{ος} (1992) τχ. 17, σσ. 275-300.

ΡΑΠΤΗΣ Δ.: «Ο Σχεδιασμός μιας επιτόπιας Λαογραφικής Έρευνας. Τα πρακτικά της προβλήματα», περ. *Διαβάζω*, 5 Σεπτ. 1990.

ΡΗΓΙΝΟΣ Μ.: *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία (1870-1940)*, εκδ. ΙΑΕΝ, Αθήνα 1995.

ΡΗΓΟΣ ΑΛΚΗΣ: *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές Διαστάσεις της Πολιτικής Σκηνής*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο 1999.

ΡΙΤΣ ΑΝΤΡΙΕΝ: *Γέννημα Γυναίκας*, Νέα Σύνορα Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1983

ΡΙΤΣΟΣ Γ.: *Επιτάφιος*, τεσσαρακοστή έκδοση, εκδ. Κέδρος.

ΡΟΚΟΥ Β.: *Θεωρία της Λαογραφίας*, Γιάννινα 1991.

-// - : *Τα βυρσοδεψεία των Ιωαννίνων*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.

-// - : *Η παραδοσιακή κοινωνία. Από τη μεγάλη συνέχεια στη μεγάλη διάρκεια*, Αθήνα 2005.

ROSENER WERNER: *Οι αγρότες στην Ευρώπη*. Μτφ. Ιωάννης Δημητρούκας, επιμέλεια: Μαρία Αποστολοπούλου, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.

ΡΩΜΑΙΟΥ Κ.: *Παγκόσμιος Λαογραφική και Γεωγραφική Εγκυκλοπαίδεια Ελλάς*, εκδ. Χ. Γιοβάνης, τ. Α'.

ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Θ.: *Οικονομία, Κοινωνία, Κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1991.

-// - : *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη. Κράτος και οικονομία στην Ελλάδα 1830-1922*, εκδ. Εξάντας, 1991.

-// - (επιμ): *Νεοελληνική κοινωνία ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, τεύχη Πολιτικής οικονομίας, ειδική έκδοση 2, εκδ. Κριτική 1993.

ΣΑΝΤΑΡΜΗΣ Γ.: [*Ανέκδοτα ποιήματα για τον καπνό*].

ΣΒΟΡΩΝΟΣ Ν.: *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, 1999.

ΣΕΡΕΜΕΤΑΚΗ Ν.: *Η τελευταία λέξη, Της Ευρώπης τα άκρα. Διαίσθησι-Θάνατος-Γυναίκες*, μτφ. Ν. Μαστρακούλης, επιμ. Νάντια Κ. Σερεμετάκη, εκδ. Λιβάνη- Νέα Σύνορα, Αθήνα 1994.

SIVIGNON M.: «Το αυτοκίνητο στην Ελλάδα. Στην πηγή μιας νέας σχέσης μεταξύ πόλεων και χωριών» στο: Ανθοπούλου Θ., Μουσιδης Α. (επιμ.), *Από τον Αγροτικό χώρο στην Υπαιθρο χώρα. Μετασχηματισμοί και σύγχρονα δεδομένα του αγροτικού κόσμου στην Ελλάδα*, εκδ. Gutenberg 2001, σσ.39-52.

ΣΚΙΑΔΑΣ ΕΛ.: *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Αθήνα 1994.

ΣΚΟΥΡΑΣ ΔΗΜ. (επιμ): *Ο καπνός στην ελληνική οικονομία*, Gutenberg 2001.

ΣΚΟΥΤΕΡΗ-ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΥ Ε.: *Ανθρωπολογικά για το γυναικείο ζήτημα, Ο πολίτης*, β' έκδοση με προσθήκες, Αθήνα 1991.

ΣΤΑΜΕΛΟΣ Δ.: *Η μάνα στην ορεινή Ρούμελη*, εκδ. Δωδώνη 1982.

ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ ΣΤ.(επιμ.): *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

ΣΥΝΑΡΕΛΛΗ Μ.: *Δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.

ΣΩΤΗΡΙΟΥ Δ.: *Ματωμένα χόματα*, εκδ. Κέδρος.

ΤΑΪΓΑΝΙΔΗΣ Κ.: *Τα καπνά Βιρτζίνια στην Ελλάδα*, Βόλος 1988.

ΤΟΤΣΗ Ν.: *Λεξικό Αγροτικής Οικονομίας και Αγροτικής Πολιτικής*, εκδ. Οίκος "ΠΑΜΙΣΟΣ", Αθήνα 1985.

THOMPSON P.: *Φωνές από το παρελθόν. Προφορική Ιστορία*, επιμ. Κ. Μπάδα, Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, μτφ. Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Ν. Ποταμιάνος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2002.

TRONO ANNA: «Tabacco e tabacchicoltura: da risorsa economica a bene culturale», *Fiscoli e muscoli. Archeologia industriale nel Salento leccese*. Carbone Editore.

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ Κ.: «Βραχόρι 1880-1940. Κοινωνική και πνευματική αφύπνιση» στο: *Ιστορικά της εφ. Ελευθεροτυπίας*, 26/9/2002.

ΤΣΑΠΑΡΑ Α.: *Η πατρίδα μου μπορεί και θέλει να ζήσει. Αιτωλοακαρνανία-Ευρυτανία οικονομικά προβλήματα-οικονομική ανασυγκρότηση*, εκδ. Αναγέννηση, Αθήνα 1961.

ΤΣΕΒΡΕΜΕΣ Ι.: *Από το χωράφι στο καπνομάγαζο, χρόνος, εργασία και ανθρώπινες νοοτροπίες στη Βόρεια Ελλάδα του Μεσοπολέμου και των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων*. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2003.

ΤΣΕΛΕΜΠΙ ΕΒΑΙΑ: *Ταξίδι στην Ελλάδα*, έρευνα Λογ. Απόδοση Νίκος Χειλαδάκης, εκδ. Εκάτη.

ΤΣΙΜΙΤΑΚΗ Μ.: «Αποχαιρετισμός στα καπνά», εφ. *Η Καθημερινή*, τχ.161, 2 Ιούλ. 2006.

ΤΣΟΤΣΟΛΗΣ Ν.: «Κλίμα- έδαφος-λίπανση», στο: *Οδηγός καλλιέργειας καπνού. Ανατολικά – Virginia – Burley, E.O.K.- K.I.E.*, Δράμα 1996, σσ. 56-68.

-//- : «Συλλογή – αρμάθιασμα, αποξήρανση», στο: *Οδηγός καλλιέργειας καπνού. Ανατολικά – Virginia – Burley, E.O.K.- K.I.E.*, Δράμα 1996, σσ. 94-101.

ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ Κ.: *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1987.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ- ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ: *Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 2001.

ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ: *Πέρα από την καταστροφή, Μικρασιάτες πρόσφυγες του Μεσοπολέμου*. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003.

ΦΑΡΔΗΣ Α.: *Η ανάπτυξις του καπνού*. Αθήνα 1955.

ΦΙΝΛΕΪ Γ.: *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. β', Αθήνα 1973.

FRIEDL-E.: *VASILIKA: A village in modern Greece*, Holt Rinehart & Winston, New York, 1962.

ΧΑΡΙΤΑΤΟΣ Μ., ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ Π. (έρευνα-κείμενα): *Η ιστορία του ελληνικού τσιγάρου*, β' έκδοση Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1998.

ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ Χ.: «Η Βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο», στο: Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Παν. εκδ. Κρήτης, 1988, σσ. 439-458.

ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ Κ.: *Άπαντα, Πεζά Ι. τ.Α': Αντάρτης, Ο πύργος του Ακροπόταμου, Αγάπη στο χωριό* (φιλ. -επιμ.) Ανθ. Σεφεριάδου, εκδ. Πατάκη 1988.

ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ Π.: *Αιτωλικά*, Αθήνα 1967.

HANDMAN M.E.: «Από την υποταγή στην εξάρτηση: η θέση της γυναίκας σ' ένα χωριό του Πηλίου», στο: Στάθης Δαμιανάκος (επιμέλεια), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1987, σσ. 247-276.

-//- *Βία και πονηριά: Άνδρες και γυναίκες σ' ένα ελληνικό χωριό*. εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1987.

ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ Μ.: *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, ΕΚΚΕ, τ. Α', Αθήνα 1974.

ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩ.: *Το αρχείο του 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Αγρινίου. Μαθητολόγιο 1884-1910*, Αγρίνιο 2002.

ΧΡΥΣΙΚΟΠΟΥΛΟΥ Μ.: *Γυναικείες μορφές της Αιτωλοακαρνανίας*, Αθήνα 2001.

ΧΡΥΣΟΧΟΟΣ ΑΘ.: «Ζωικοί εχθροί-ιώσεις», στο: *Οδηγός καλλιέργειας καπνού*. Ανατολικά - Virginia - Burley, E.O.K.- K.I.E., Δράμα 1996, σσ. 128-160.

ΧΡΥΣΟΧΟΟΣ ΑΘ., ΒΕΖΙΡΤΖΟΓΛΟΥ Ρ.: «Αρρώστιες καπνού», στο: *Οδηγός καλλιέργειας καπνού. Ανατολικά – Virginia – Burley, E.O.K.- K.I.E.*, Δράμα 1996, σσ. 161-169.

ΧΡΥΣΟΧΟΟΣ ΑΘ., ΛΟΛΑΣ Π.: «Γεωργικά φάρμακα», στο: *Οδηγός καλλιέργειας καπνού. Ανατολικά – Virginia – Burley, E.O.K.- K.I.E.*, Δράμα 1996, σσ. 182-188.

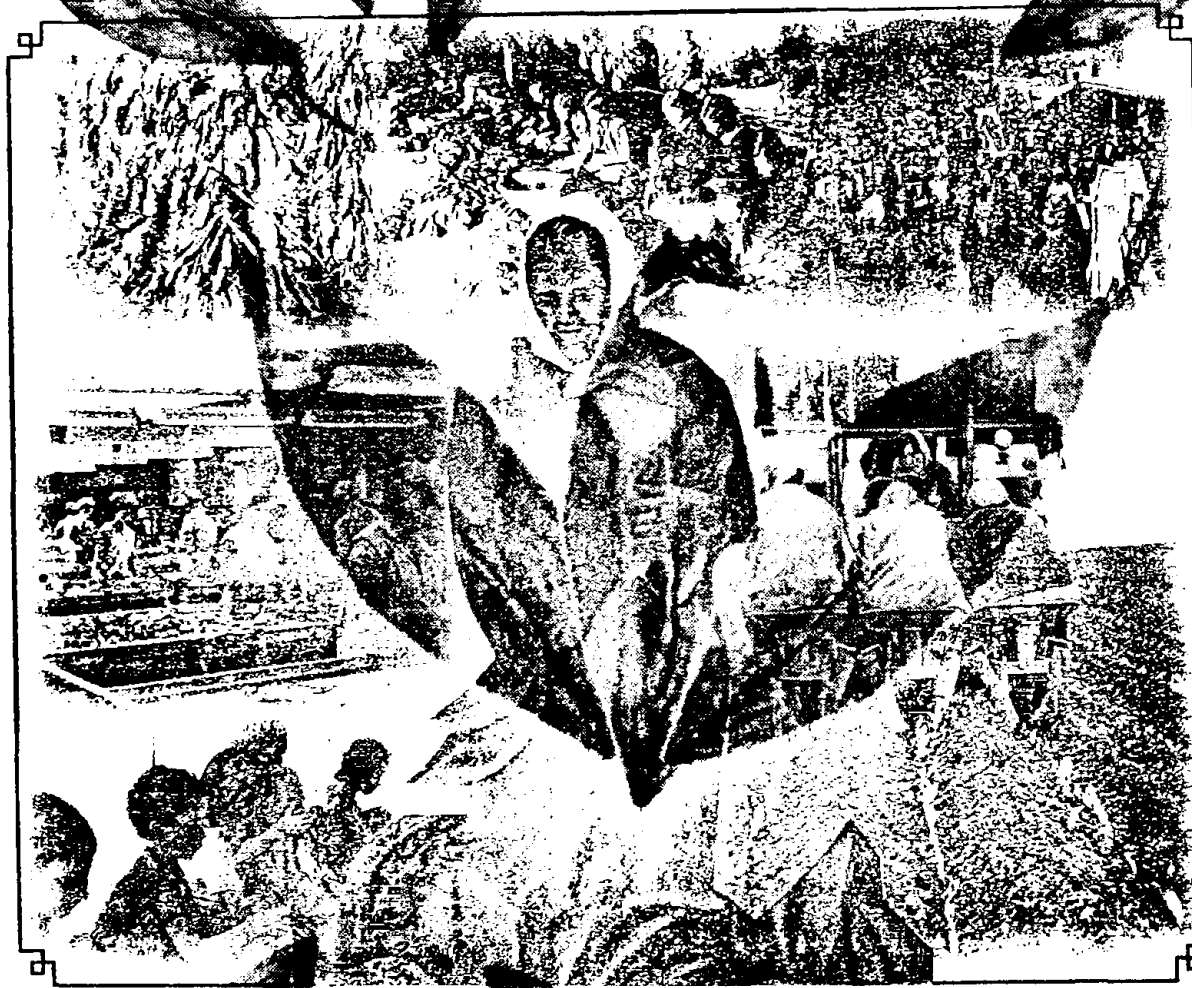
ΨΑΛΤΟΠΟΥΛΟΣ Β.: *Ο Καπνός*, Ε.Ο.Κ., Αθήνα, Μάιος 1962.

ΨΑΡΡΑ Α.: «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο», στο: Μαυρογορδάτος Γ., Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Παν. εκδ. Κρήτης, 1988, σσ. 67-82.

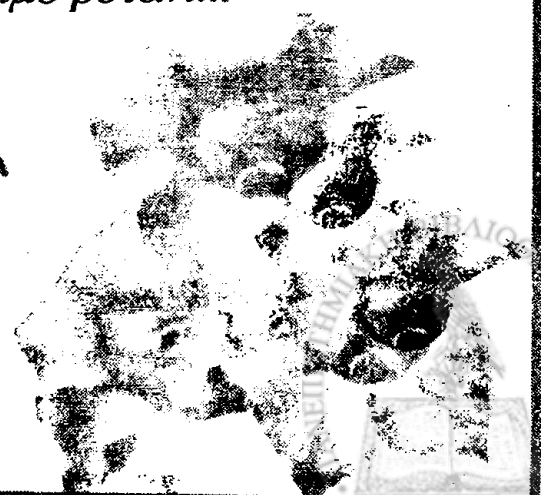
ΨΑΡΡΟΥ Μ.: *Κοινωνιολογία της Αγροτικής Ανάπτυξης*. Αθήνα 1997, εκδ. Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1997.

ΨΥΧΟΓΙΟΣ Δ.: *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1987.

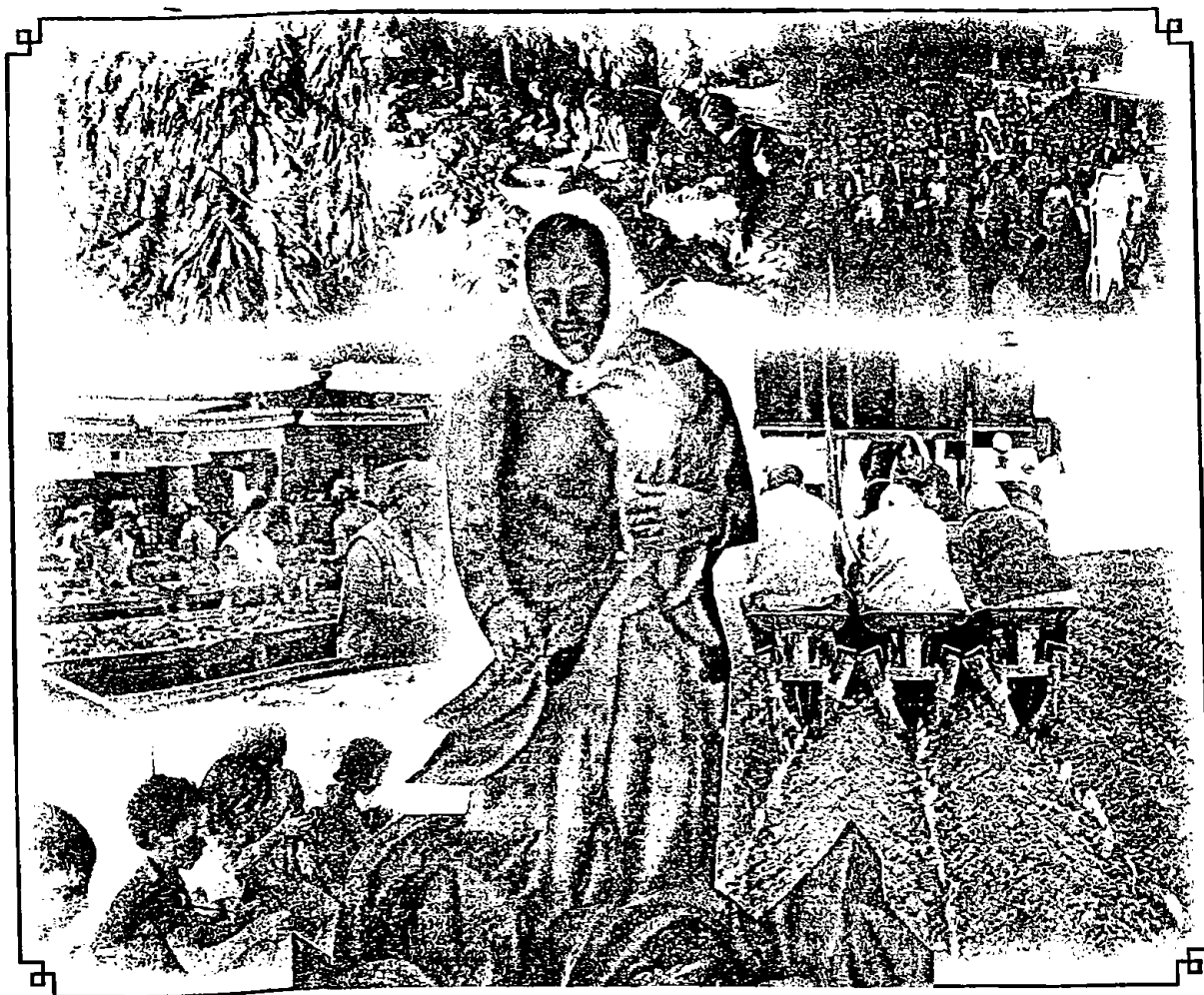
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

“Πρόσφατα γημελλοθαίνονται το γνώριμο βοτάνι...”

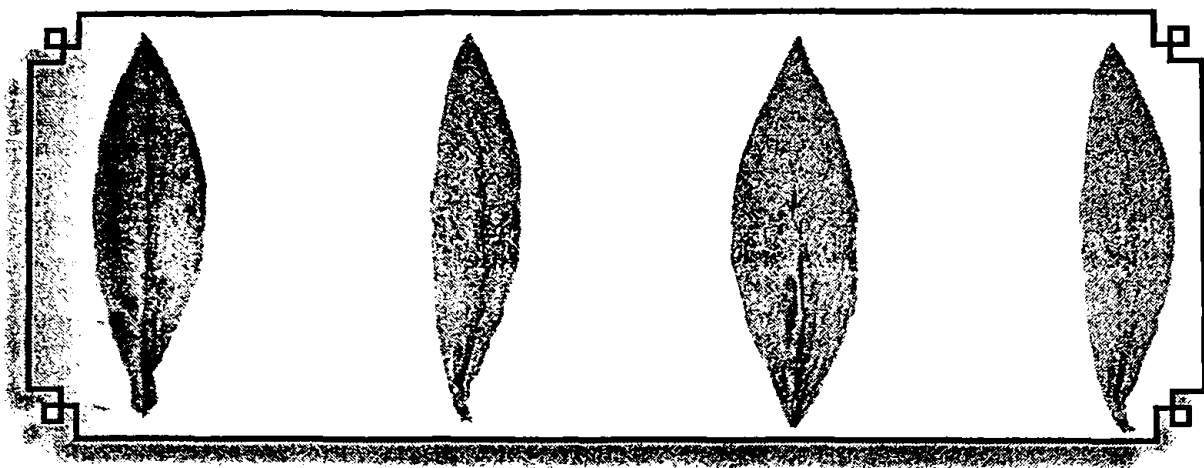
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

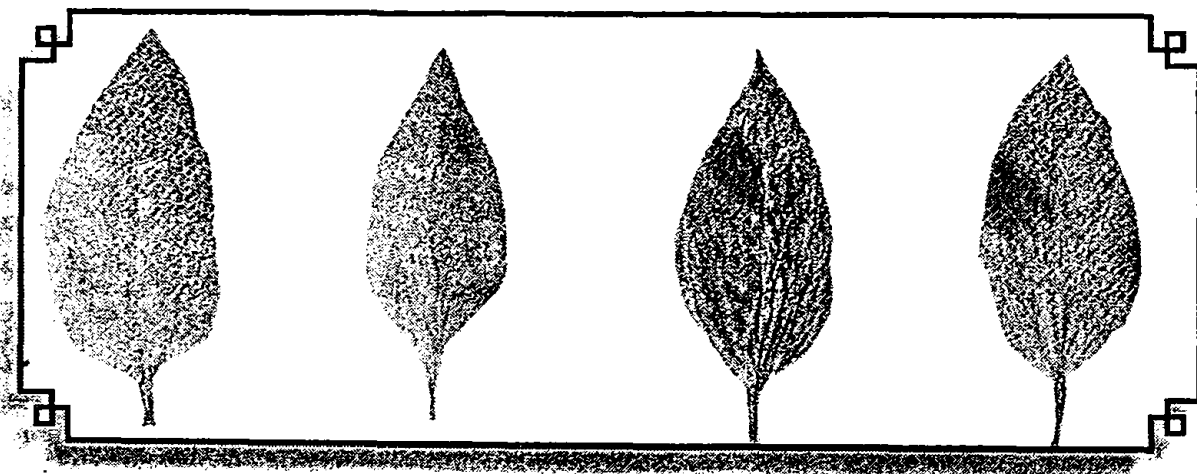
“Πρόκοβε, γη, πληθαίνοντας το γνώριμο βοτάνι...”

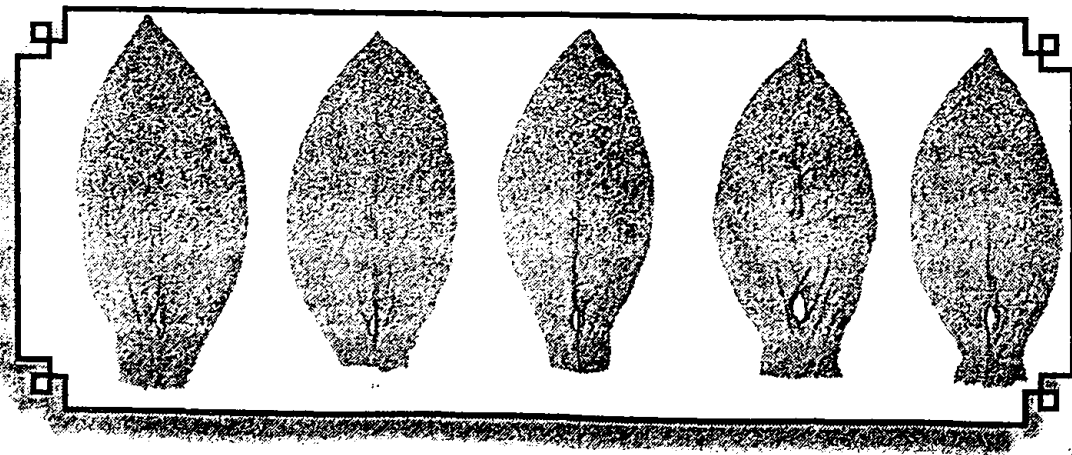
Ποικιλίες ανατολικών καπνών
(Ελληνικός Καπνός Ε.Ο.Κ.)

(Εικ.1) Τσεμπέλια

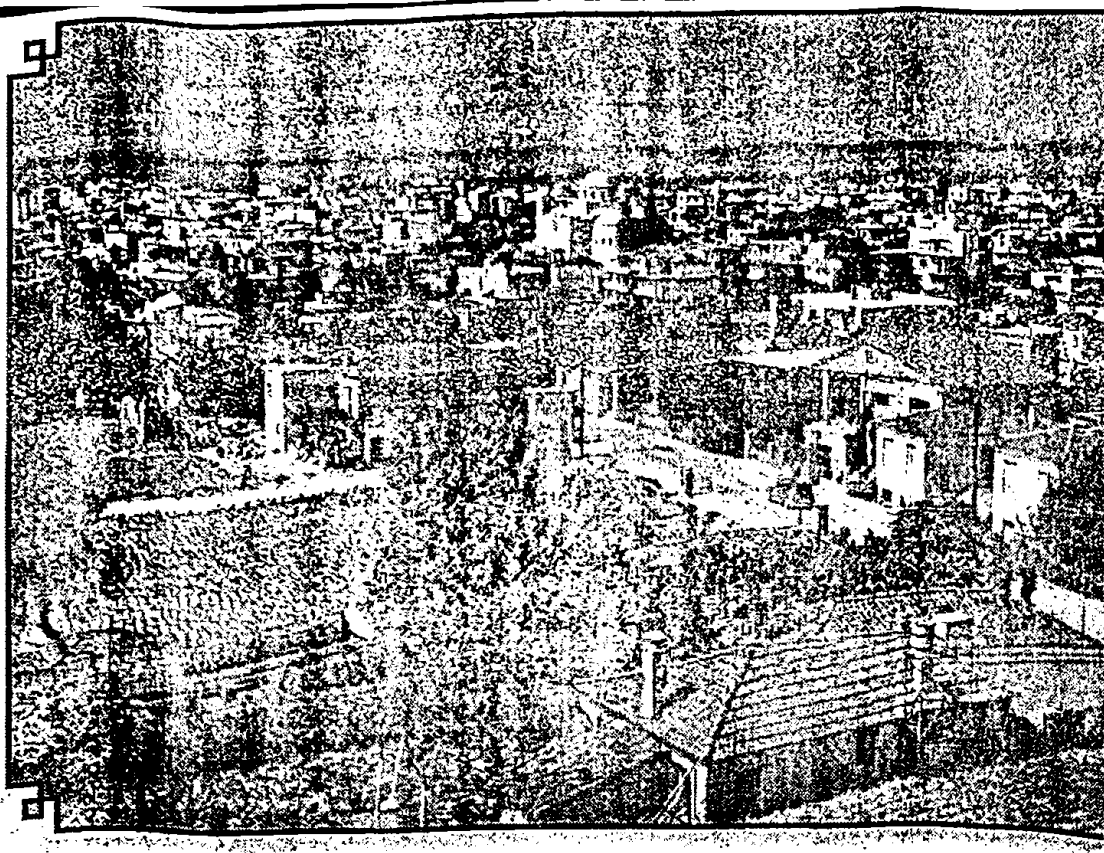

(Εικ. 2) Μυρωδάτα

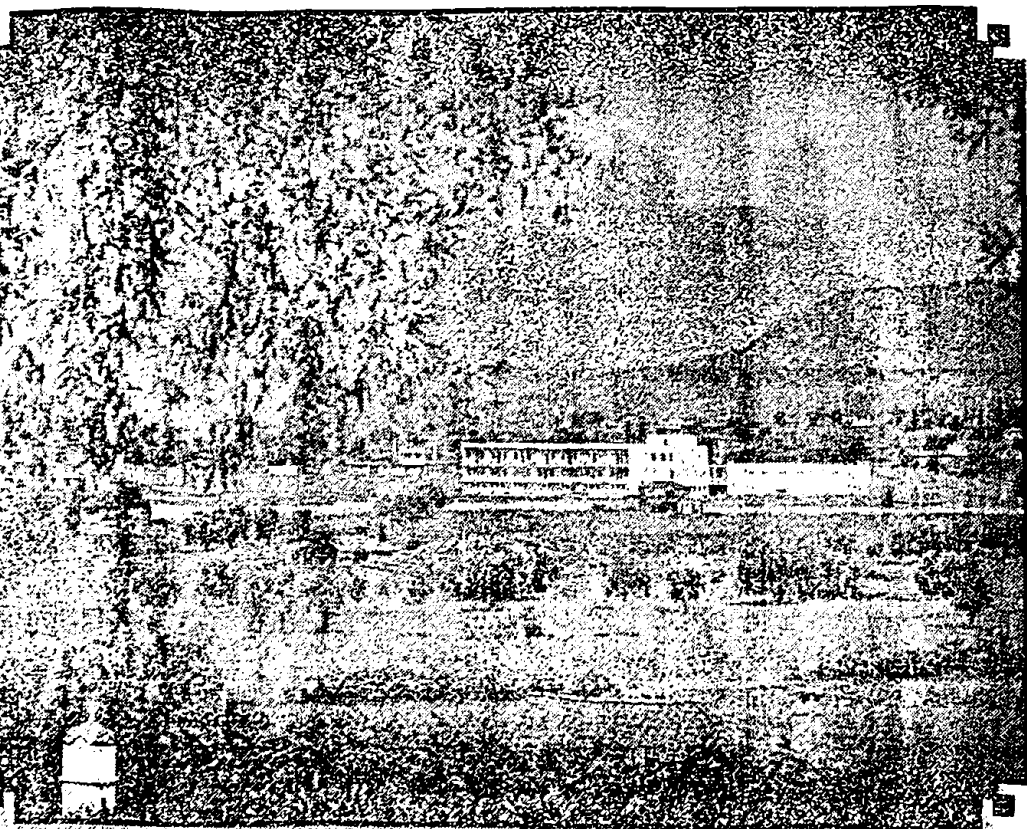

(Εικ. 3) Μπασιμά

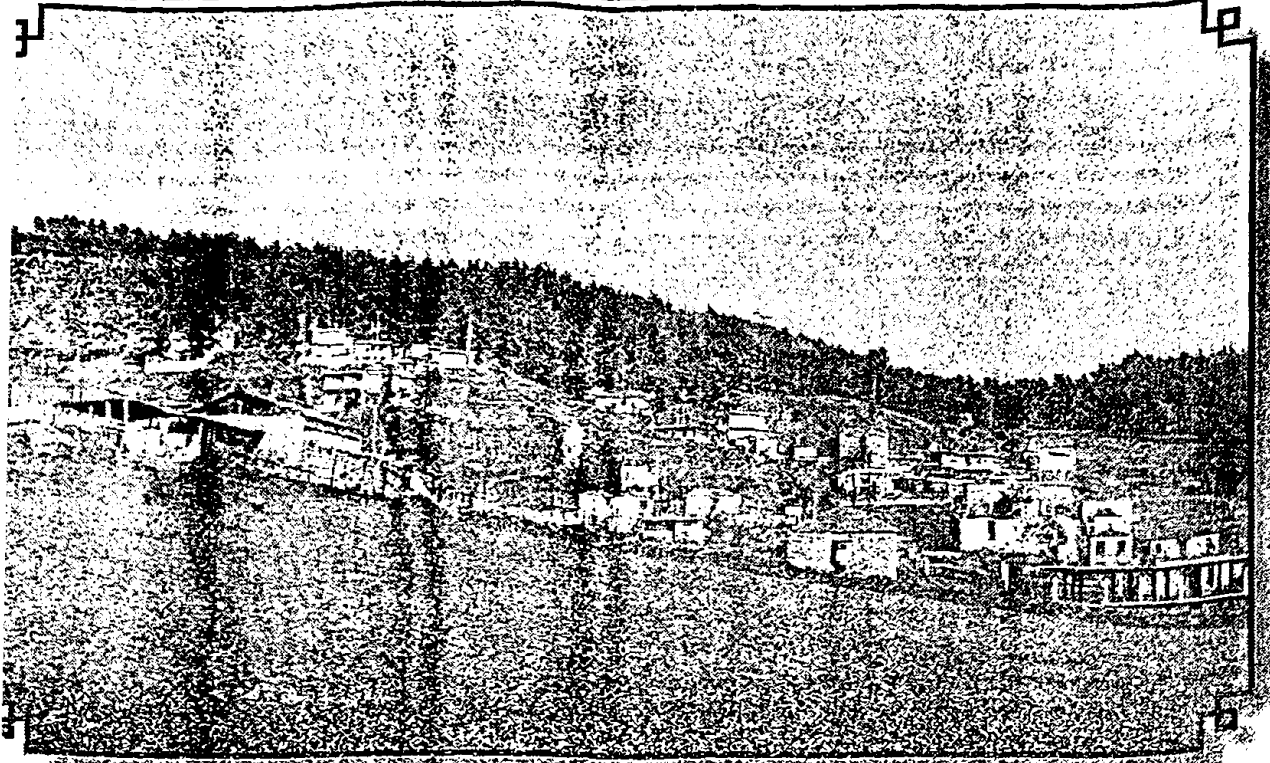

(Εικ. 4) Καρποχώραφα μέσα στο Αγρίνιο
(Αρχείο Δ. Κουτσοσπίροι)

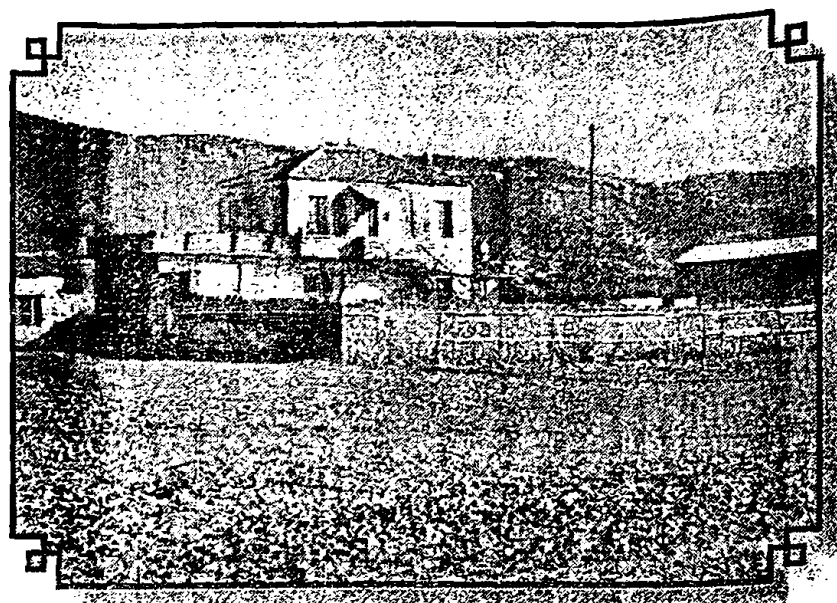

(Εικ. 5) Καρποχώραφα στον Αγ. Θωμά Αγρινίου
(Αρχείο Δ. Κουτσοσπίροι)

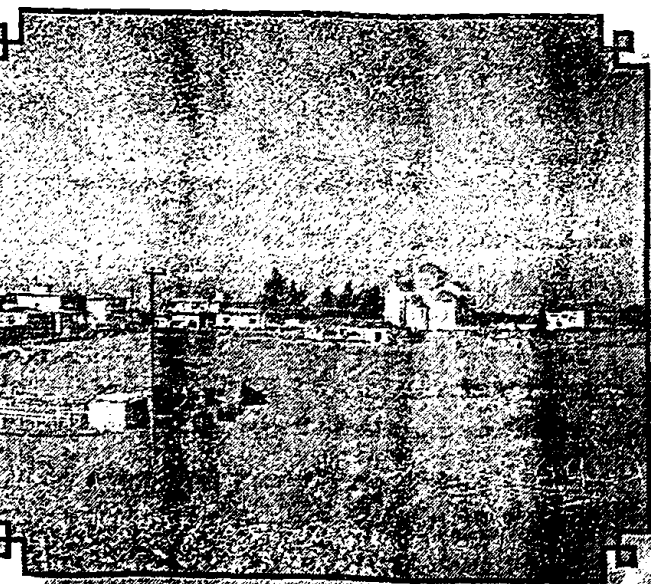

(Εικ. 6) Καπνοχώραφα στον Αγ. Χριστόφορο Αγρινίου
(Αρχείο Δ. Κοιτσοσπίρου)

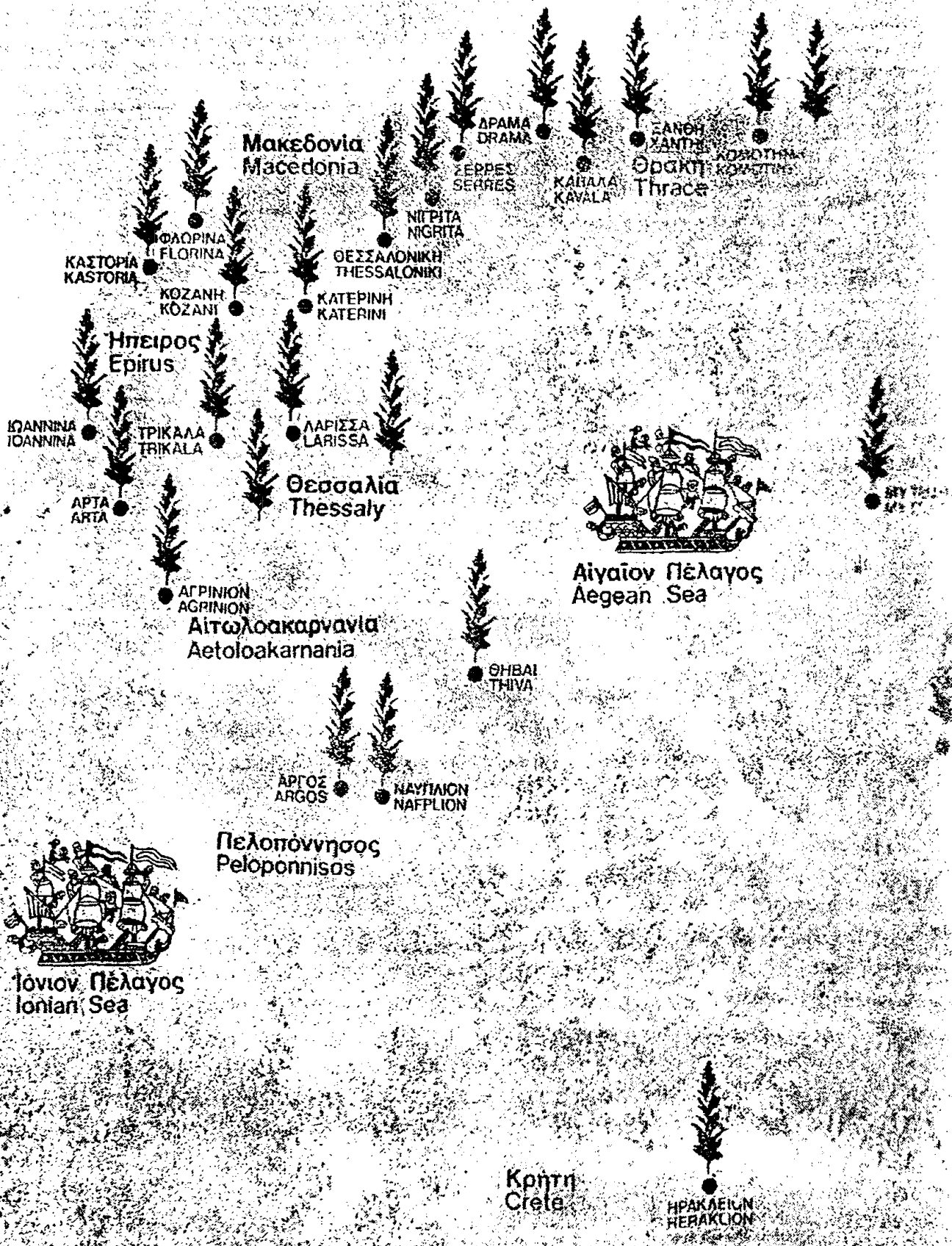
(Εικ.7) Οι περίφημες
«μάντρες» του Ζαπαντιού
(Αρχείο Δ. Κοιτσοσπίρου)

(Εικ. 8) Καπνοχώραφα
στην «Υψηλή
Παναγιά» (Ζαπάντι).
(Αρχείο Δ. Κοιτσοσπίρου)

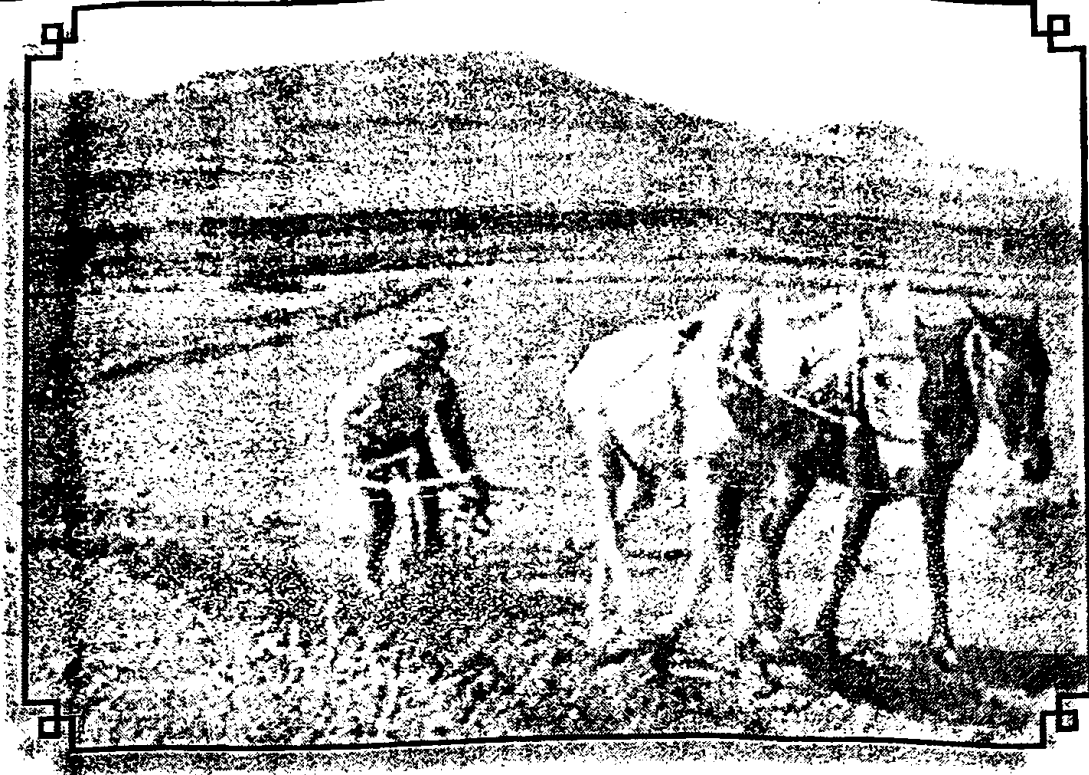

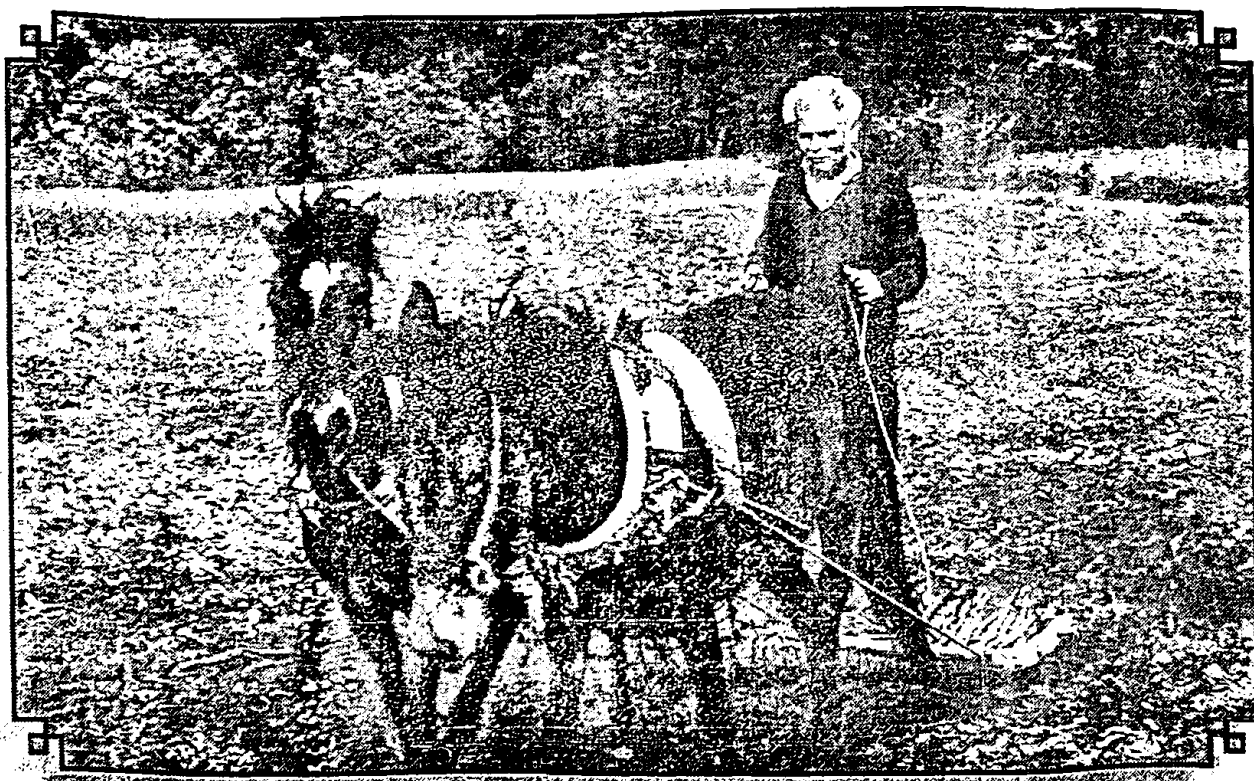

(Εικ. 9) Η καπνοκαλλιέργεια στην Ελλάδα
(Ελληνικός Καπνός Ε.Ο.Κ.)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ»
ΜΕΣΑΙΑ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ»

(Εικ. 10) Όργωμα με το «ζευγάρι»
(Φωτογραφικό υλικό: Μ. Αγγέλη)

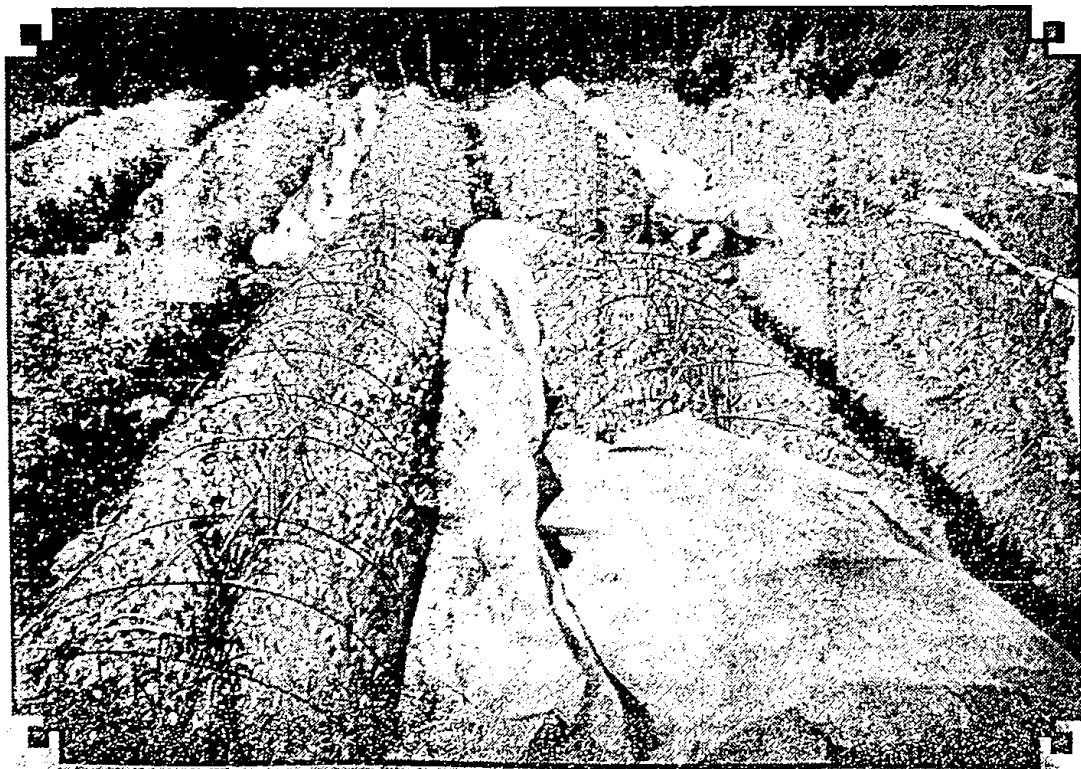

(Εικ. 11) Το παραδοσιακό σβάρνισμα του χωραφιού
(Φωτογραφικό υλικό: Μ. Αγγέλη)

(Εικ. 12) Το πικρό λουλούδι του καρπού
(Ελληνικός Καπνός Ε.Ο.Κ.)

(Εικ. 13) Το καρποσπορείο (οι φυντανιές)
(Φωτογραφικό υλικό: Μ. Αγγέλη)

(Εικ. 14) Το πότιο
του σπορείου
(Φωτογραφικό υλικό:
Μ. Αγγέλη)

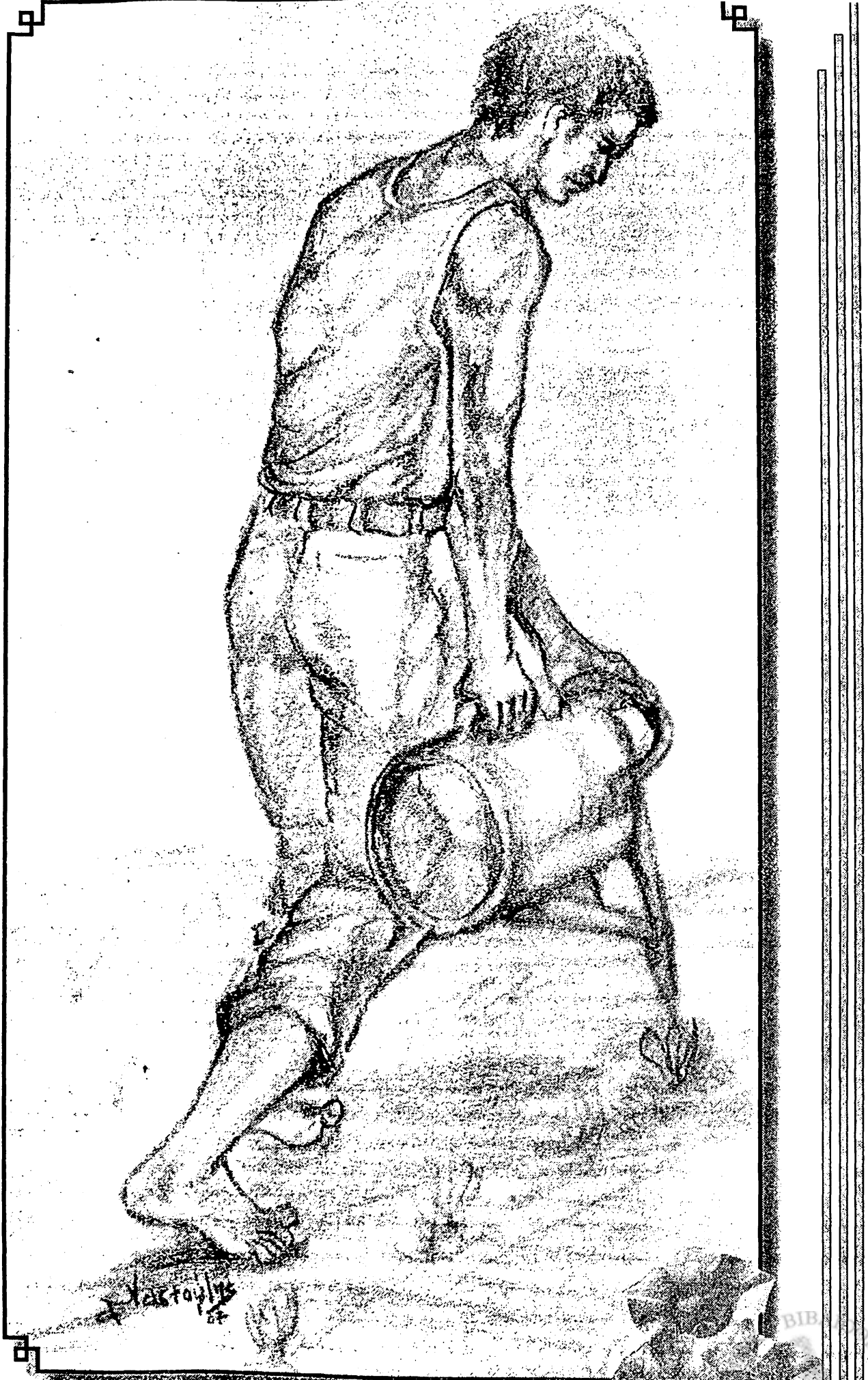

(Εικ. 15) Οι «τραβηχτάδες» στο σπορείο
(Ελληνικός Καπνός Ε.Ο.Κ.)

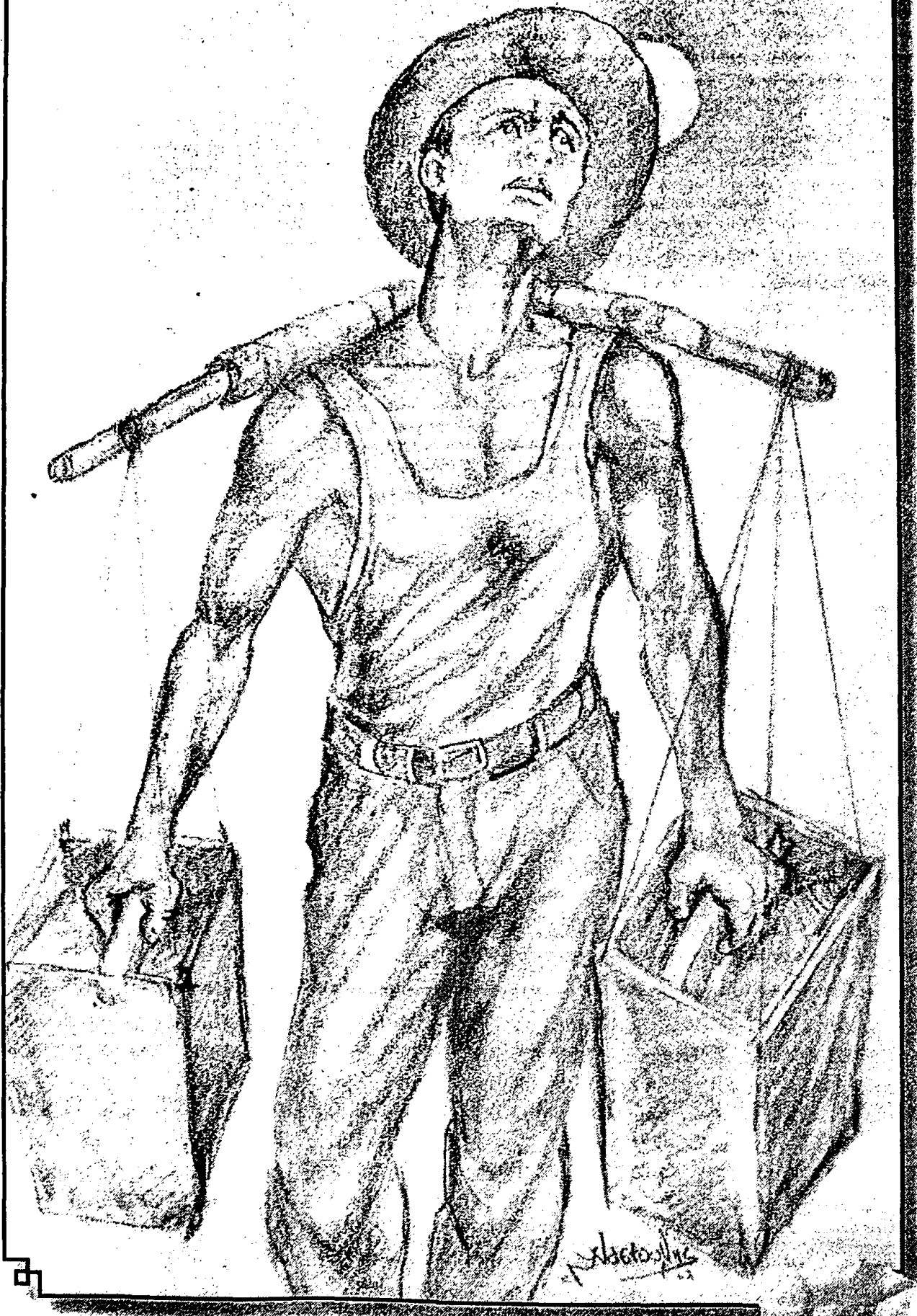

(Εικ. 16) Η μεταφύτευση του καπνού
(Αρ. Μπαρχαμπιά. Το Αγρίνιο γάποτε...)

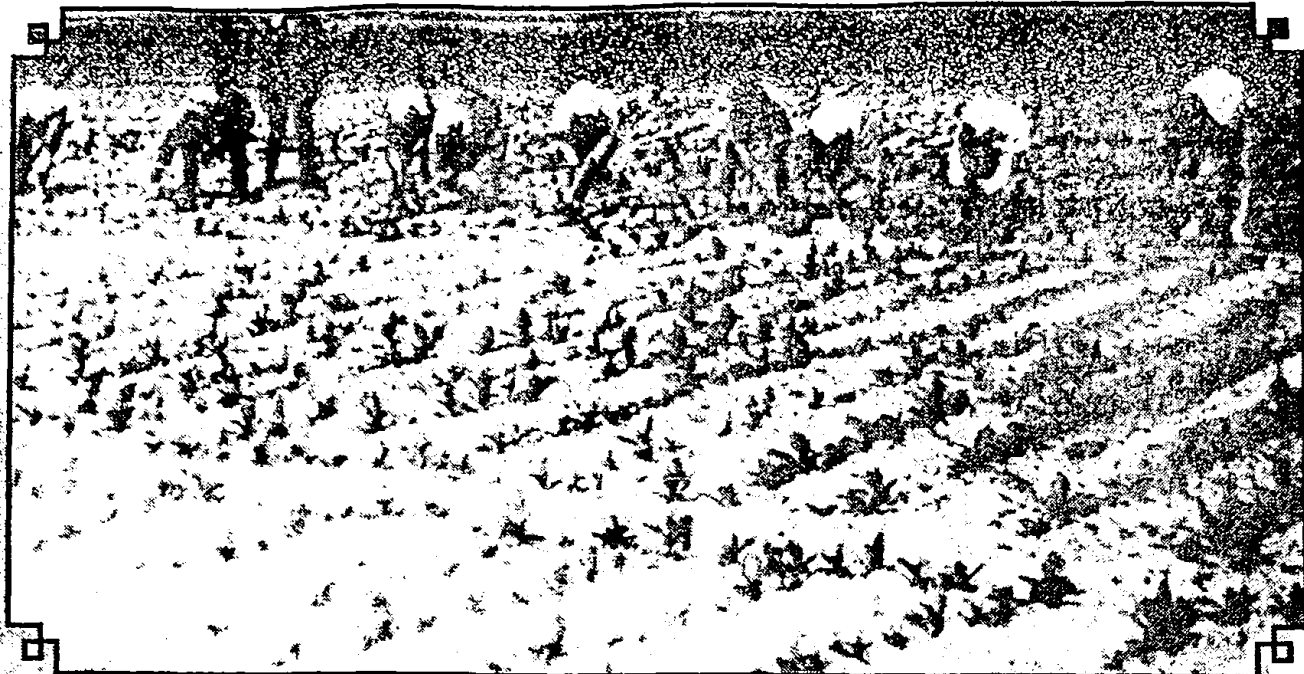

(Εικ. 17) Το πότισμα των καπνόφυτων
(Σχέδιο Αντώνη Ναστούλη)

(Εικ. 18) Κουβάλημα νερού με το ζυγό
(Σχέδιο Αντώνη Ναστούλη)

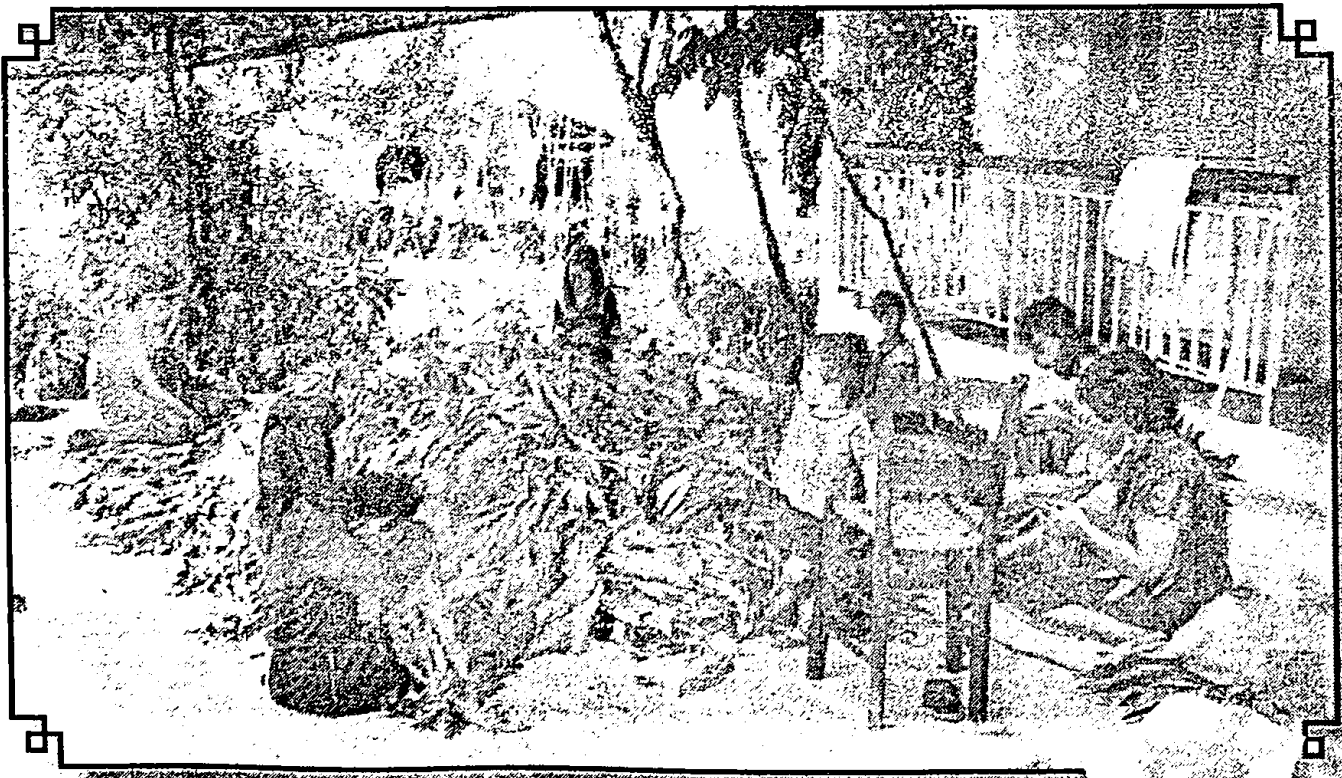
(Εικ. 19) Το σκάλισμα του καπνού
(Αρχείο Παπαστράτος ΑΒΕΣ)

(Εικ. 20) Οι μαζωχτάδες του καπνού
(Αρχείο Δ. Κουτσοσπίρου)

(Εικ. 21). Το μάζεμα του καπνού
(Αρχείο Δ. Κοιτσοσπίρου)

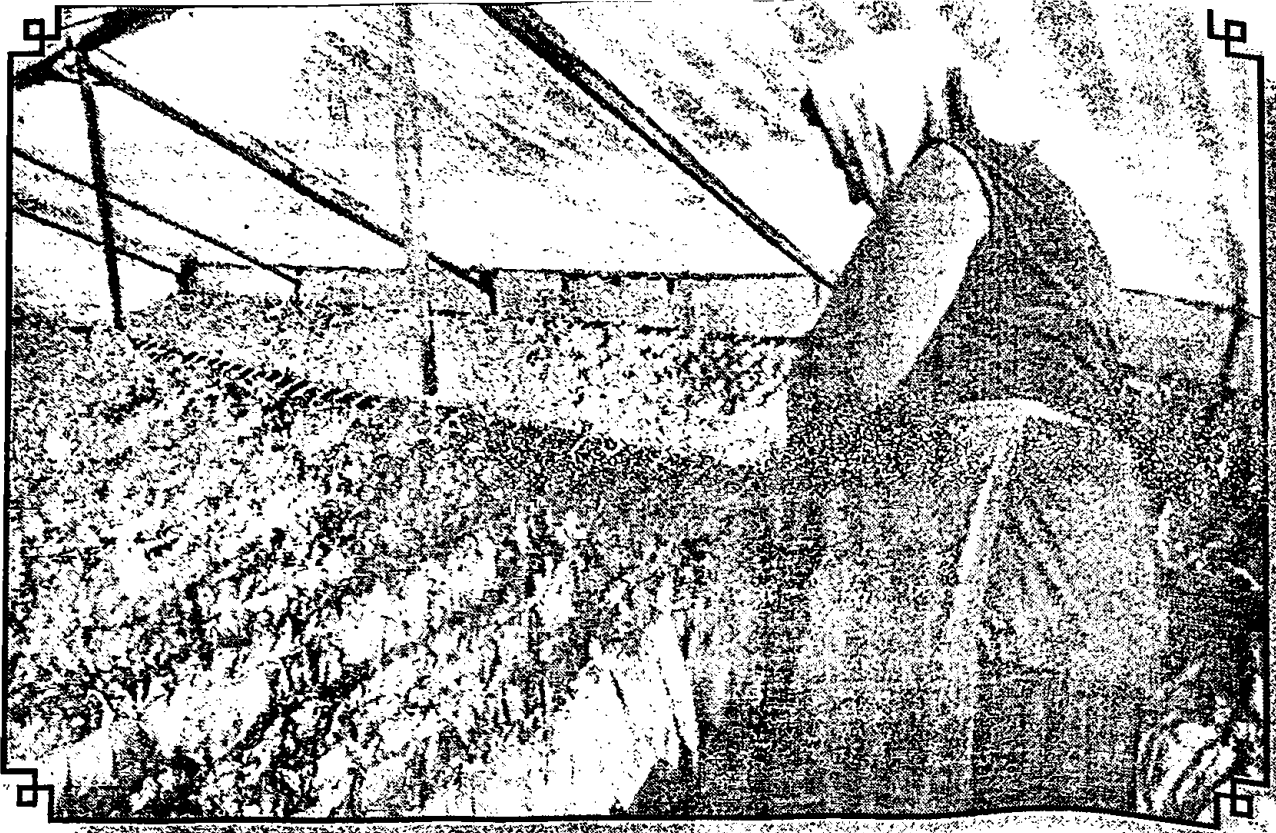
(Εικ. 22) Το αρμάθιασμα του καπνού
(Ελληνικός Καπνός Ε.Ο.Κ.)

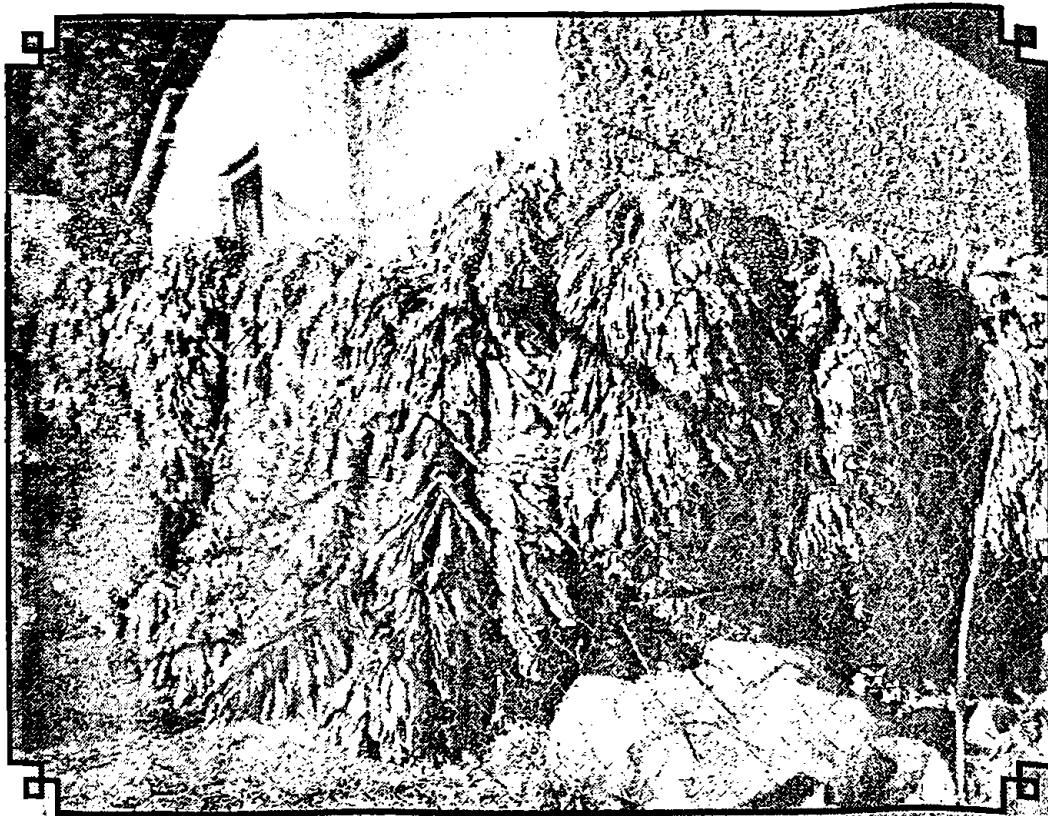
Εικ. 23α) Αρμαθιάζοντας
καπνόφυλλα...
(Φωτογραφία Σπίρου Μελετζή)

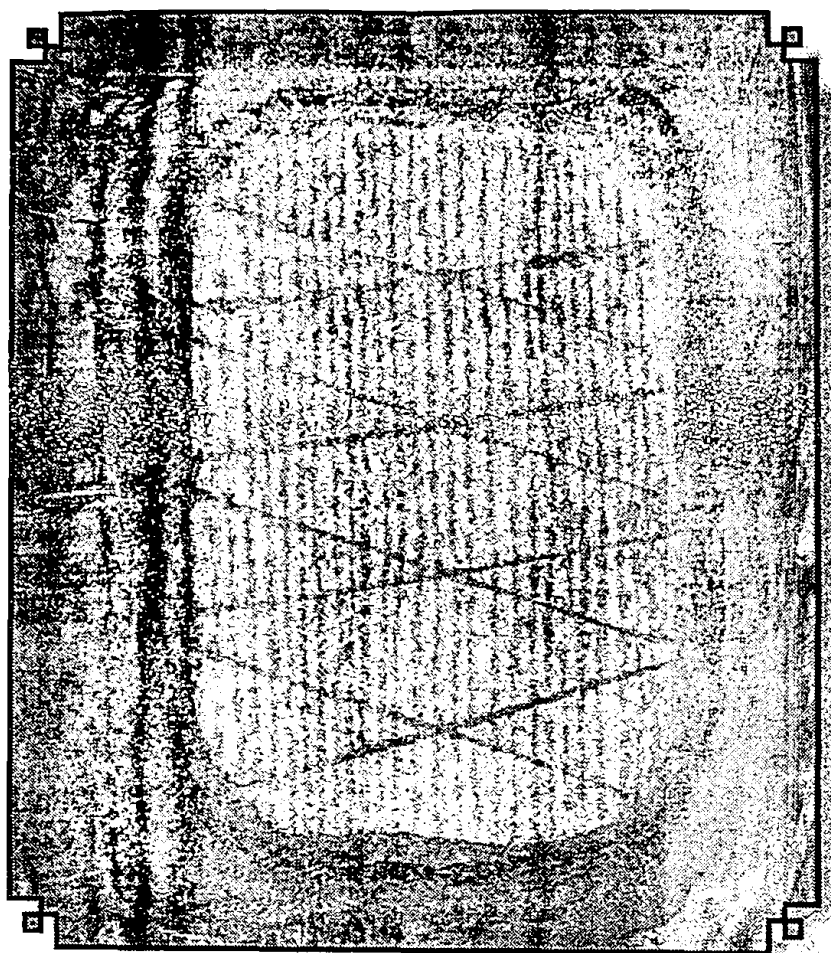
(Εικ. 23β) Αρμαθιάζοντας καπνόφυλλα...
(Αρχείο εφ. Σινειδηση)

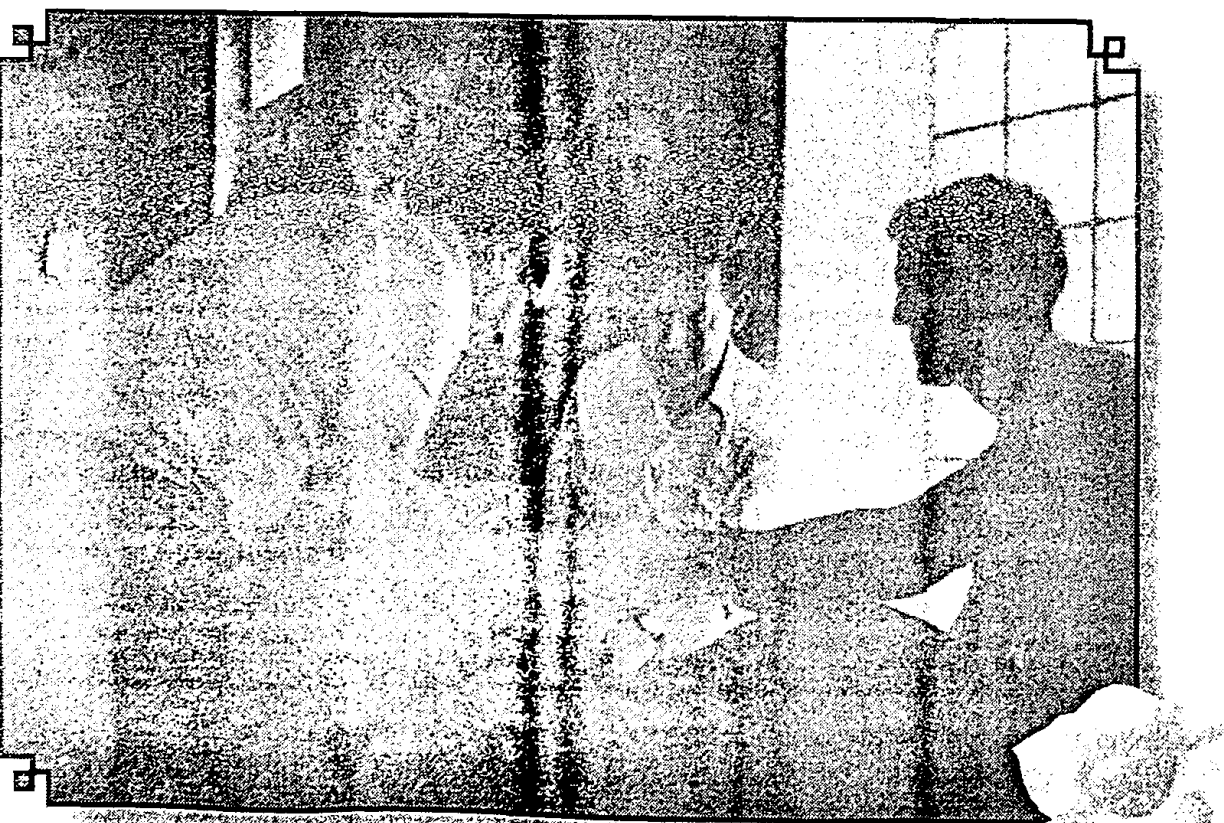
(Εικ. 24) Το ξηραντήριο (ή λιάστρα)

(Εικ. 25) Βαντάκια καπνού
(Ημερολόγιο 2007 Πολιτιστικού Συλλόγου Κατουνιωτών
Αθήνας «Φίλιππος ο Ακαρνάν»)

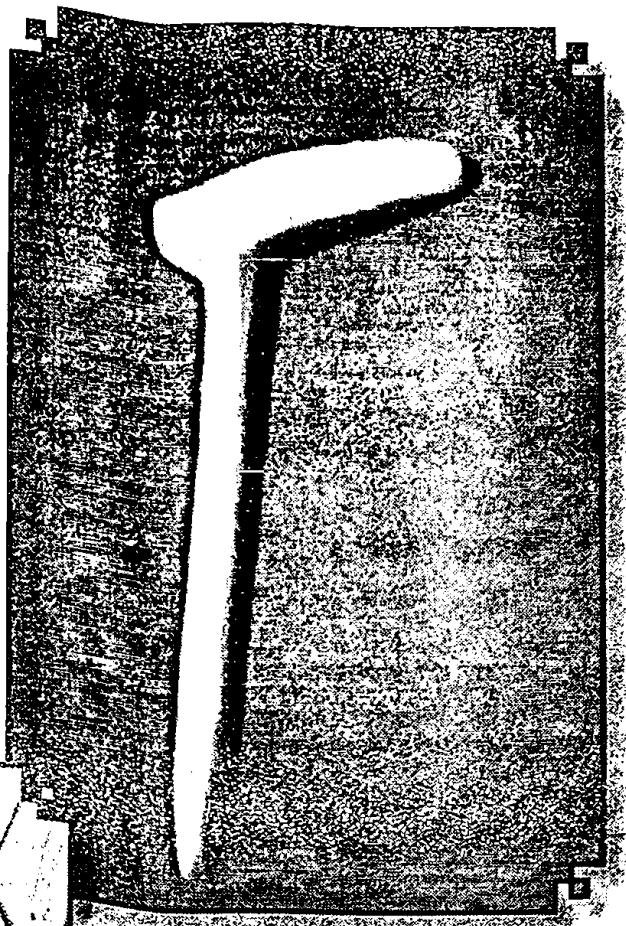

(Εικ. 26) Δέμα καπνού
(Μικτή τεχνική σε μουσαμά.
Π. Χαράλαμπος)

Εικ. 27) Έλεγχος – βαθμολόγηση «καπνοπαραγωγικού» δέματος
(Από τη Μ. Σακελλαριάδη)

(Εικ. 28) Το ξύλινο σουφλί
(Φωτογραφικό υλικό: Μ. Αγγέλη)

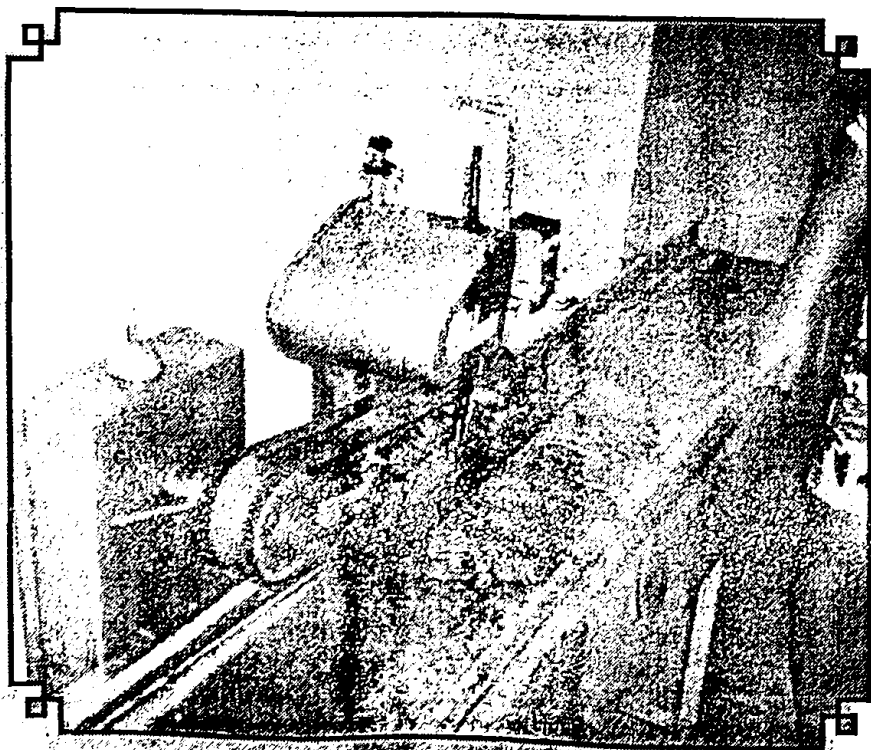
(Εικ. 29) Καλαθοποιός
στο Αγρίνιο
(Από τον Ντ. Τσιρογιάννη)

(Εικ. 30)

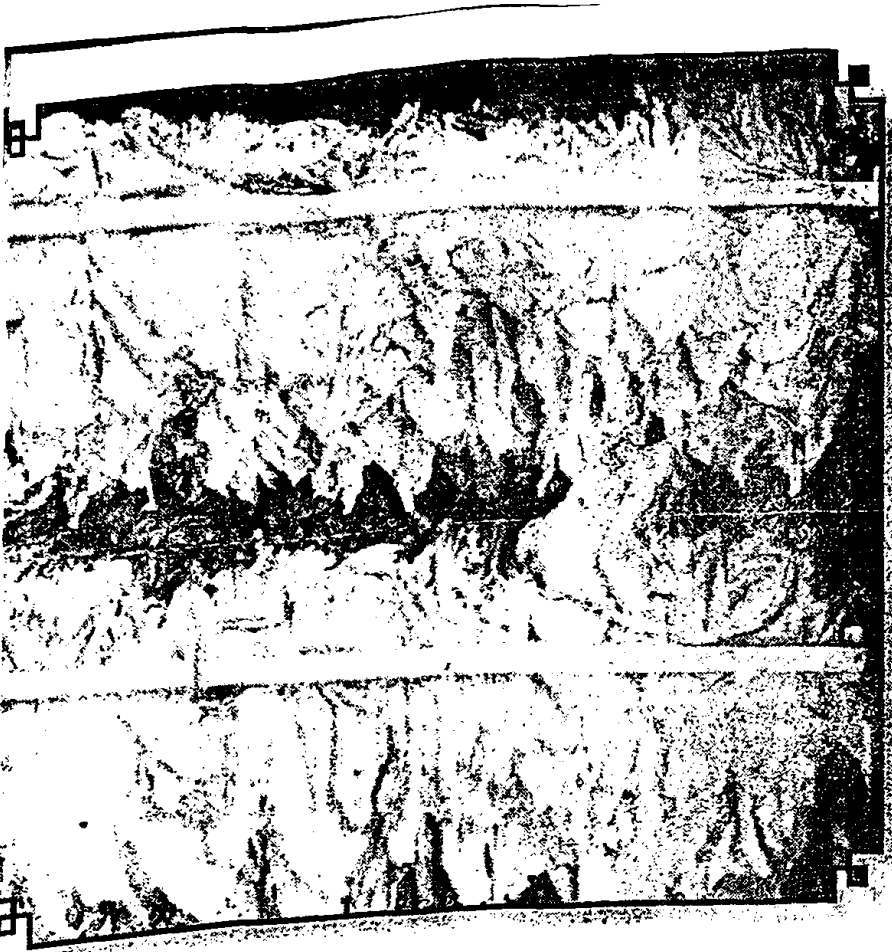
Φυτευτική μηχανή

(Εθνικός Οργανισμός Καπνού)

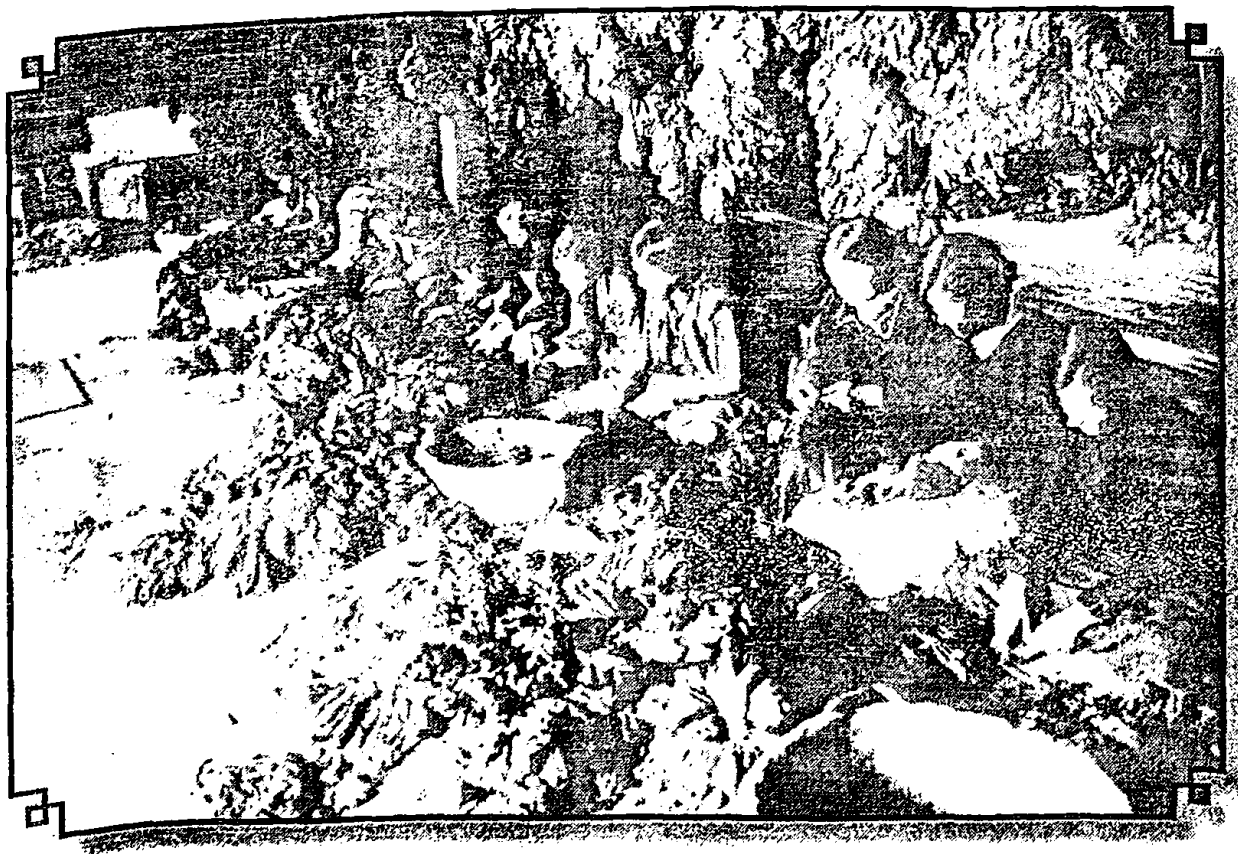

(Εικ. 31) Μηχανή
αρμαθιάσματος

(Εθνικός Οργανισμός Καπνού)

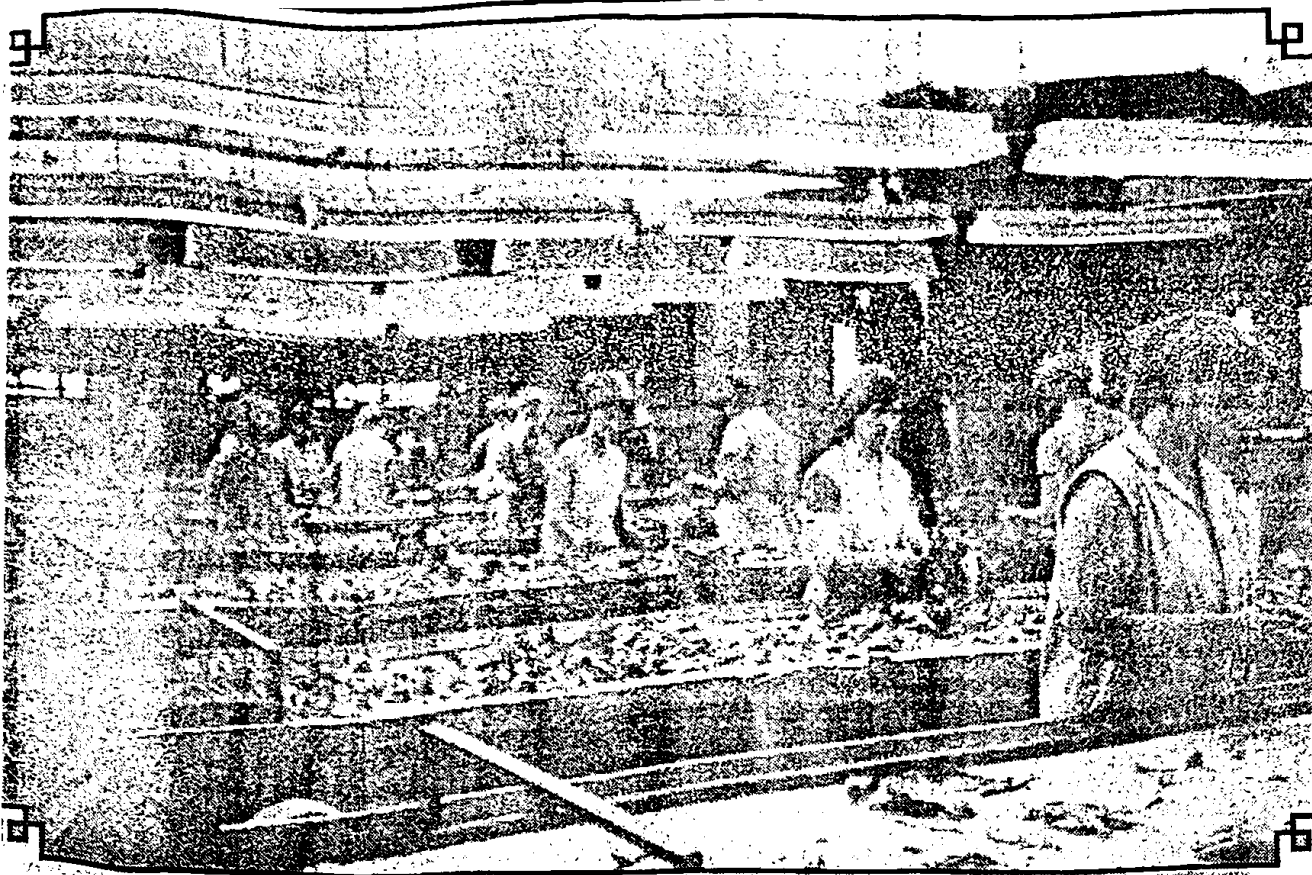

(Εικ. 32) Ξηραντήριο
Βιρτζίνια
(Εθνικός Οργανισμός Καπνού)

(Εικ. 33) Γυναίκες στη διαλογή
καπνού στις αρχές του 20ου αιώνα
(Αρχείο Παπασοφράτος ΑΒΕΣ)

(Εικ. 34) Γυναίκες στη διαλογή καπνού
(Αρχείο Αφ. Παναγοπούλου)

(Εικ. 35) Γυναίκες «ξεφυλλίστριες» υπό την επίβλεψη
του αρχιεργάτη (Αρχείο Αφ. Παναγοπούλου)

(Εικ. 36) Το «σοπάνιασμα» του καπνού

(Φωτογραφικό υλικό: Μ. Αγγέλη)

(Εικ. 37) Γυναίκες «τογκαδόρισσες»

(Από τον Απ. Ζήση)

(Εικ. 38) Ο στοιβαδός (Σχέδιο Αντώνη Ναστούλη)

(Εικ. 39) Καπνεργάτες στο υγραντήριο
(Αρχείο Αφ. Παναγοπούλου)

(Εικ. 40) Καπνεργάτες στην τόγκα (1930)
(Από τον Παντελή Τσίρο)

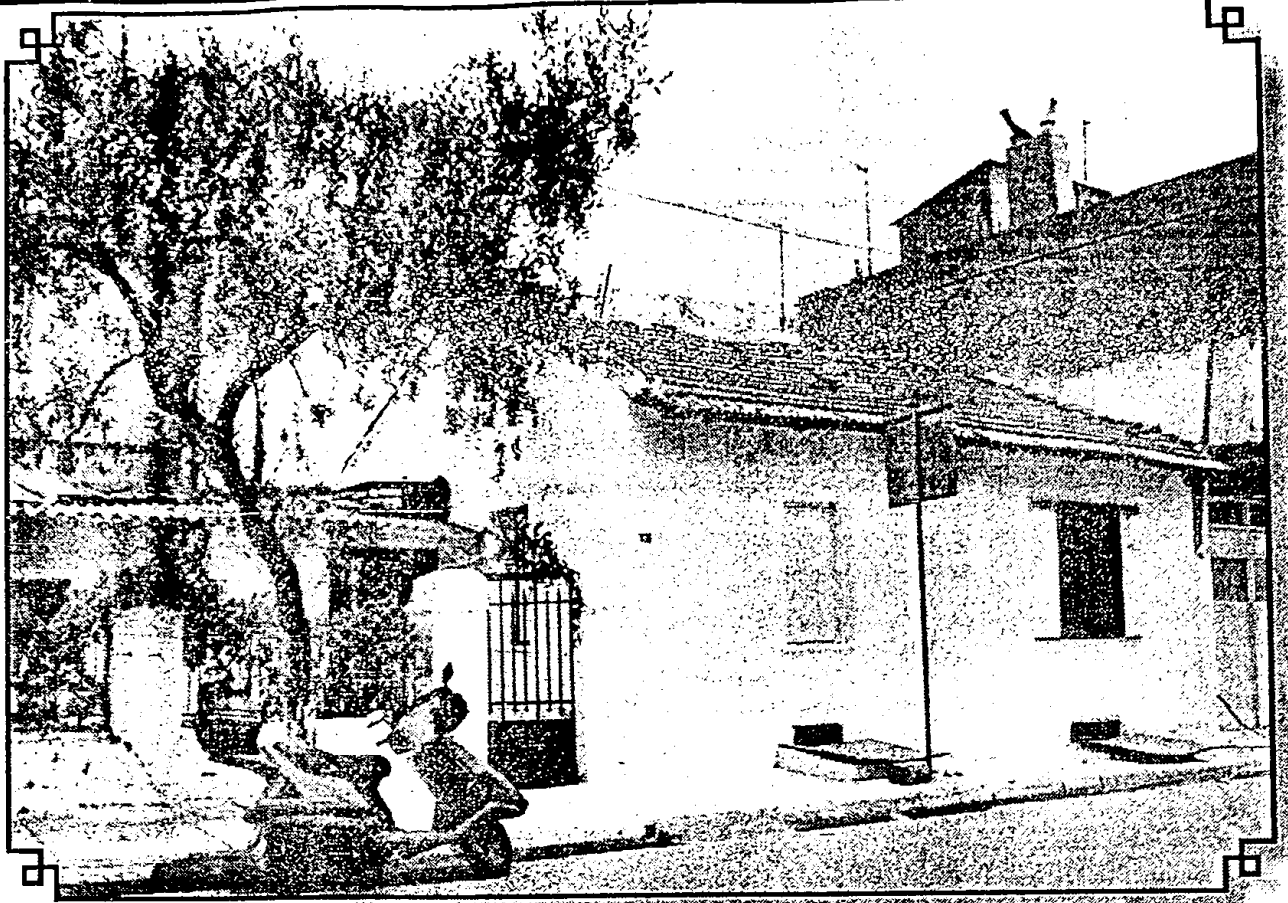

(Εικ. 41) Ο αρχιεργάτης σε έλεγχο εργασίας
(Αρχείο Αφ. Παναγοπούλου)

(Εικ. 42) Μεταφορέας δερμάτων
(Φωτογραφικό υλικό: Μ. Αγγέλη)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΙΤΥΤΕΚΕ

(Εικ. 43) Προσφυγικό σπίτι
(Από τον Φ. Βέτσα)

(Εικ. 44) Ο ταμίας με το «βδομαδιάτικο»
(Αρχείο Αφ. Παναγοπούλου)

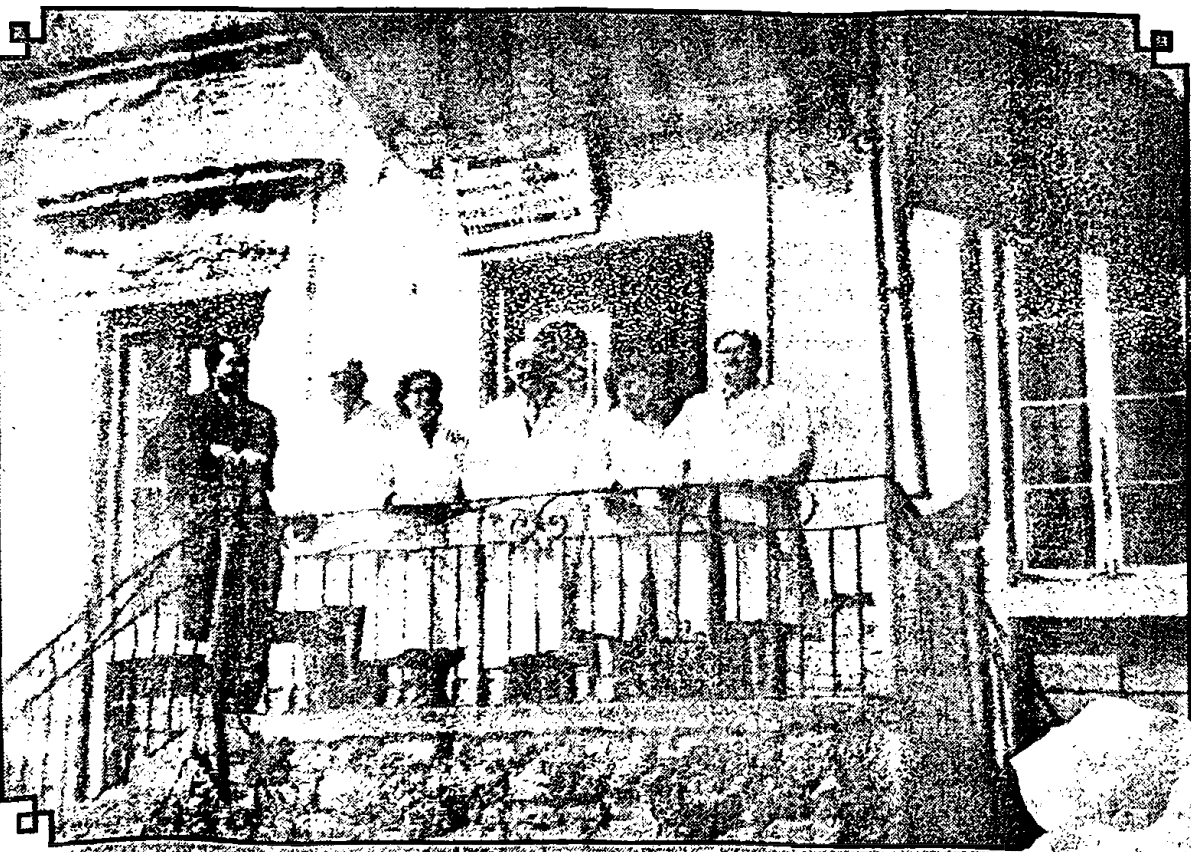
(Εικ. 45) Καπνεργάτες και καπνεργάτριες σε αναμνηστική φωτογραφία
(Από τη Δ. Αργιαδίτη)

(Εικ. 46) Φυματικοί καπνεργάτες
(Φωτογραφία από το βιβλίο του Γεωργίου Πέγιου,
Από την ιστορία του Συνδικαλιστικού Κινήματος της Καβάλας)

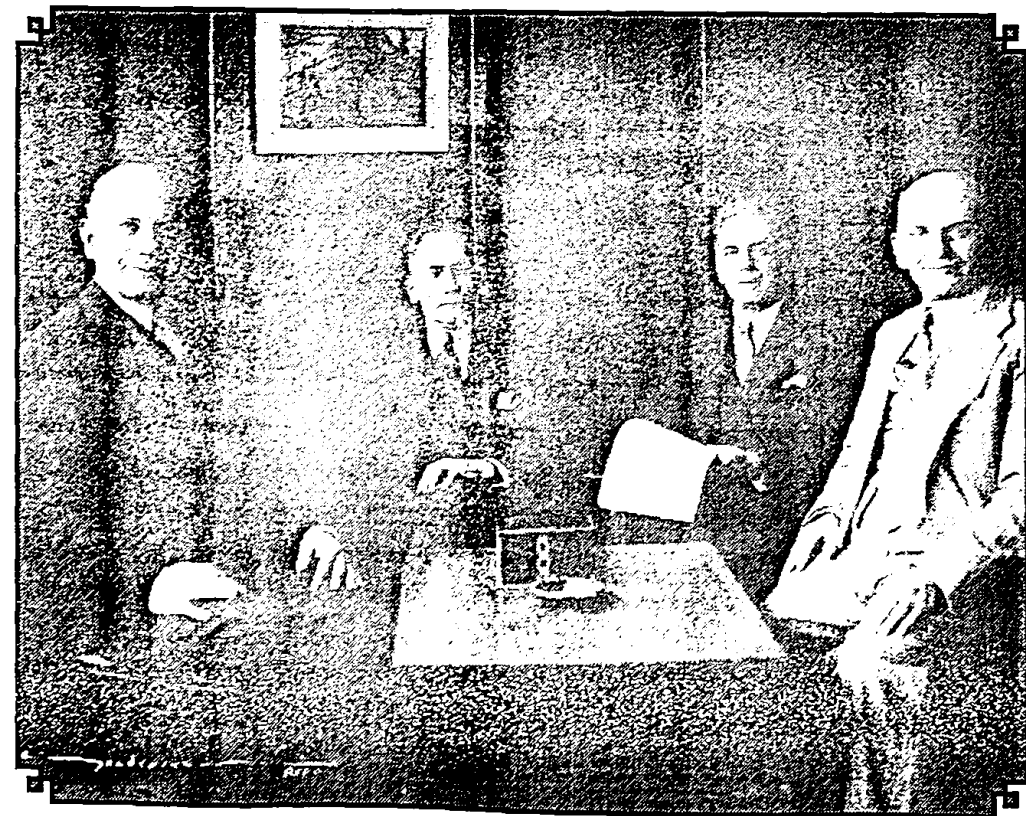
(Εικ. 47) Καλνεργάτριες μπροστά από το ιατρείο στις αποθήκες
Παλαστράτος ΑΒΕΣ (Ζαπάντι) (Από την Ει. Αναστασίου)

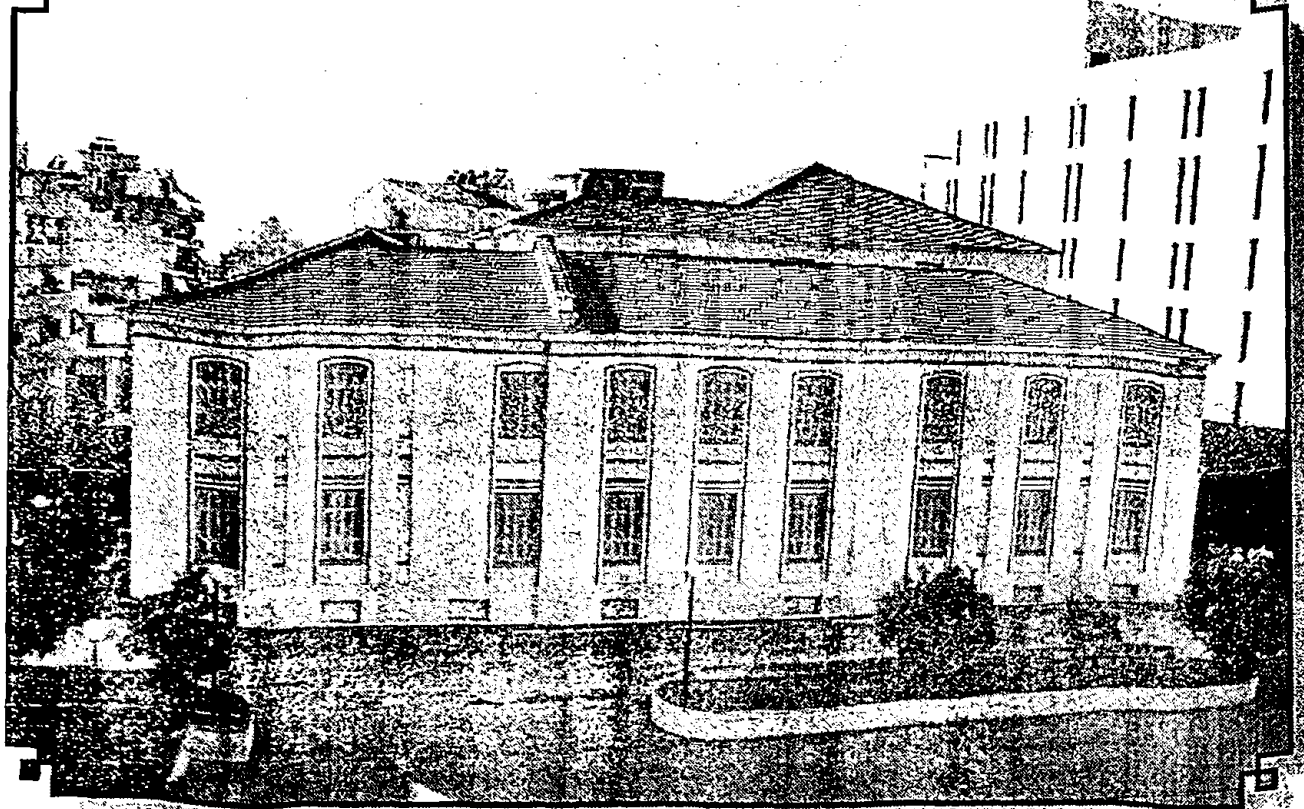
(Εικ. 48) Ιατρείο του ΤΑΚ Αγρίνιο
(Από τη Ντόρα Τσίγκα-Σαλάκου)

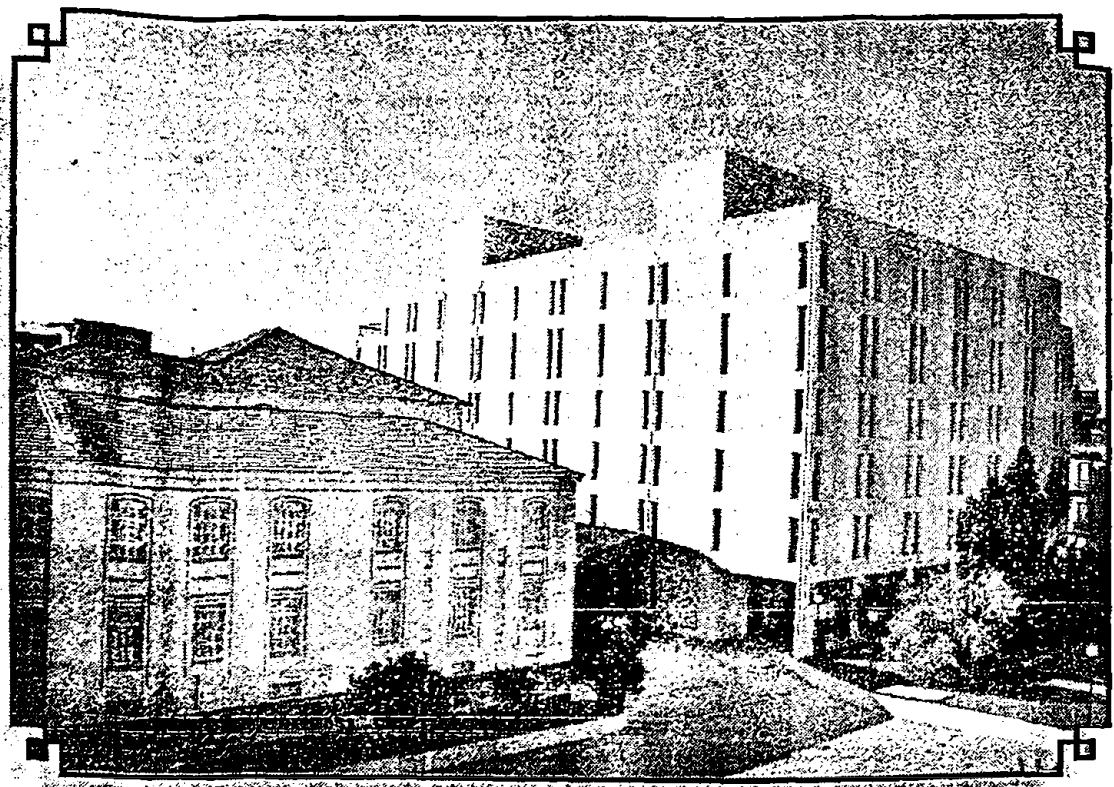
(Εικ. 49) Τα παιδιά «των καπνών»
(Εθνικός Οργανισμός Καπνού)

(Εικ. 50) Οι αδελφοί Παπαστράτου
(Αρχείο Παπαστράτος ΑΒΕΣ)

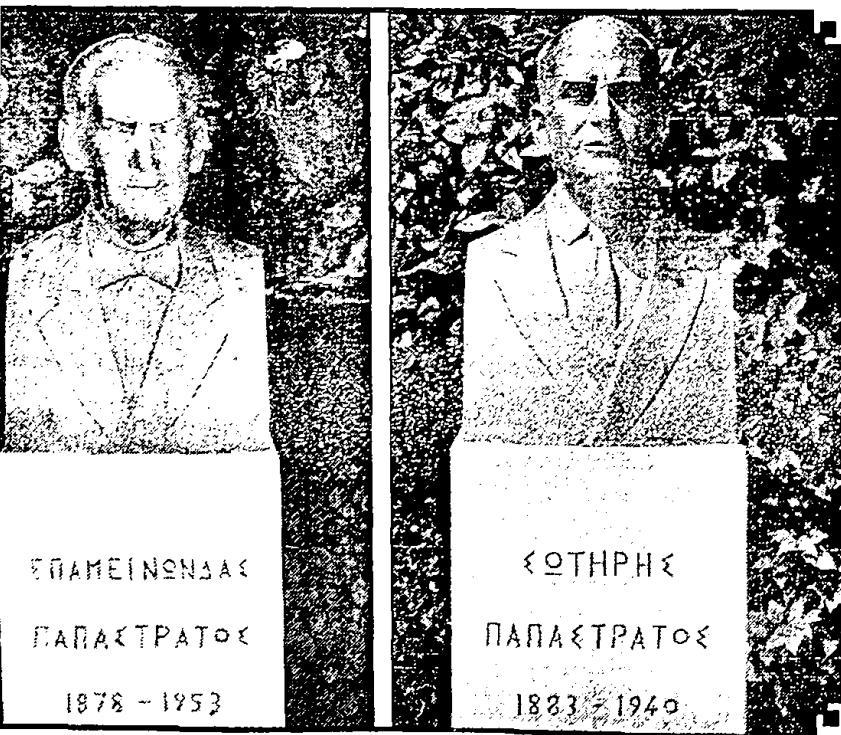
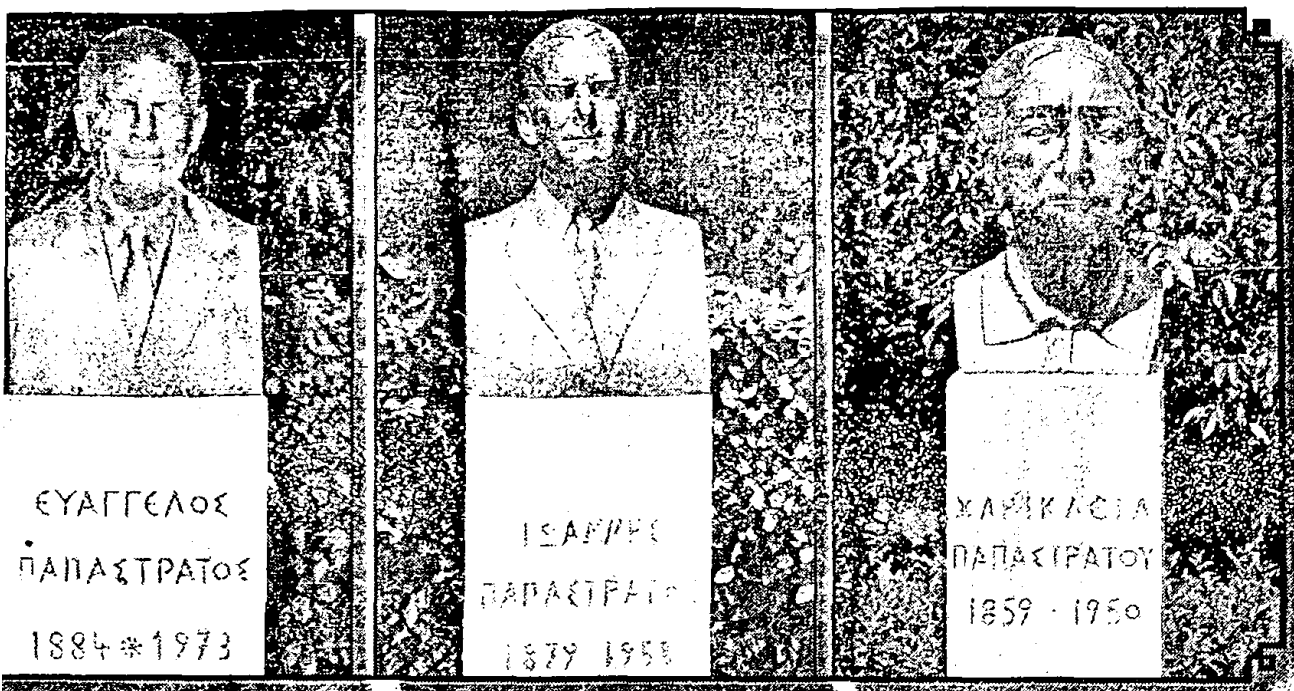
(Εικ. 51) Αποθήκες Αφών Παλαστράτου (παλιές)
(Φωτογραφικό υλικό: Μ. Αγγέλη)

(Εικ. 52) Αποθήκες Αφών Παλαστράτου
(παλιές και νεότερες) (Φωτογραφικό υλικό: Μ. Αγγέλη)

(Εικόνα 53)
 Οι προτομές
 των Αφ.
 Παλαστράτου
 και της μητέρας τους
 (Φωτογραφία
 Δημήτρης Σκιαδάς)

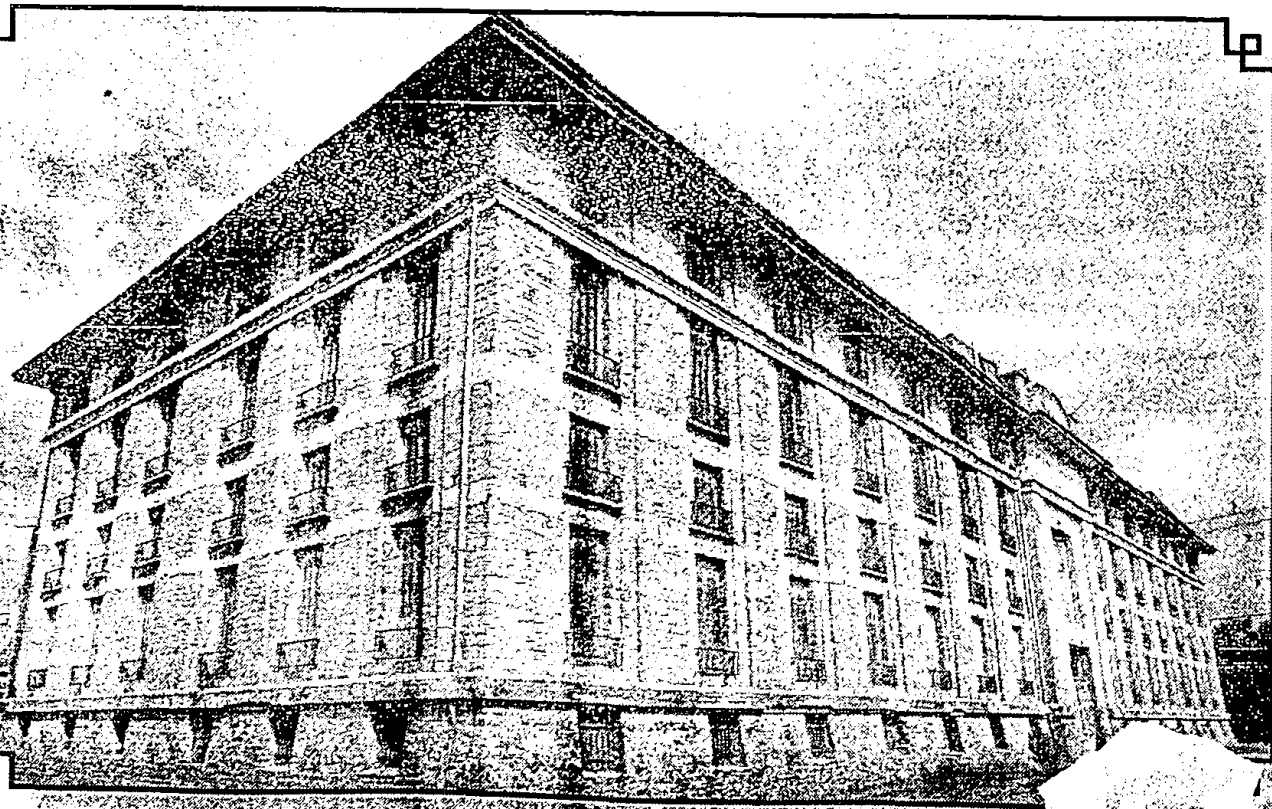

(Εικ. 54) Οι αδελφοί Παπαπέτρου
(από αριστερά):
Χρήστος, Αναστάσιος, Ιωάννης.
(Από την Αν. Παπαπέτρου - Τοιχομελή)

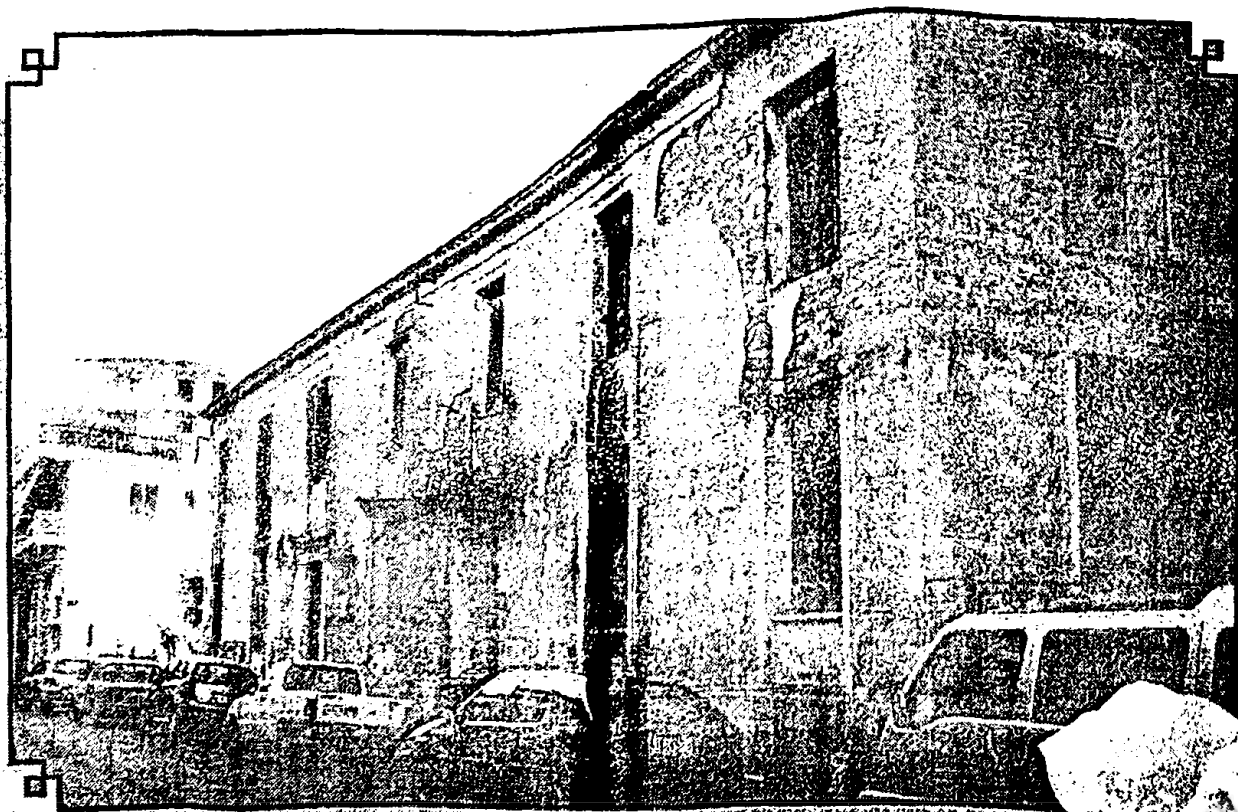

(Εικ. 55)
Αποθήκες Αφών Παπαλέτρου
(Φωτογραφικό υλικό: Μ. Αγγέλι)

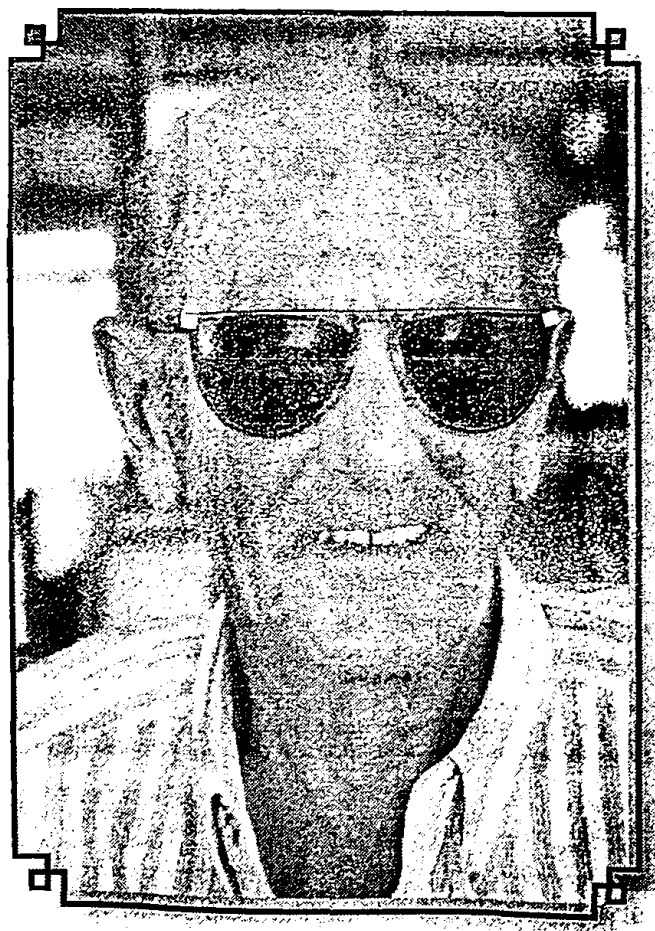
(Εικ. 56) Αποθήκες Αφών Παπαλέτρου
(Φωτογραφικό υλικό: Μ. Αγγέλι)

(Εικ. 57) Ηλίας
Ηλιού (καπνέμπορος)

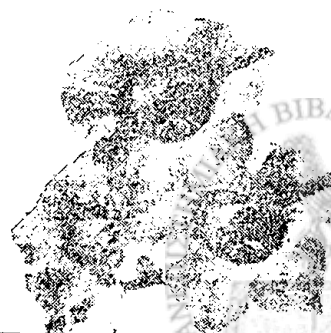

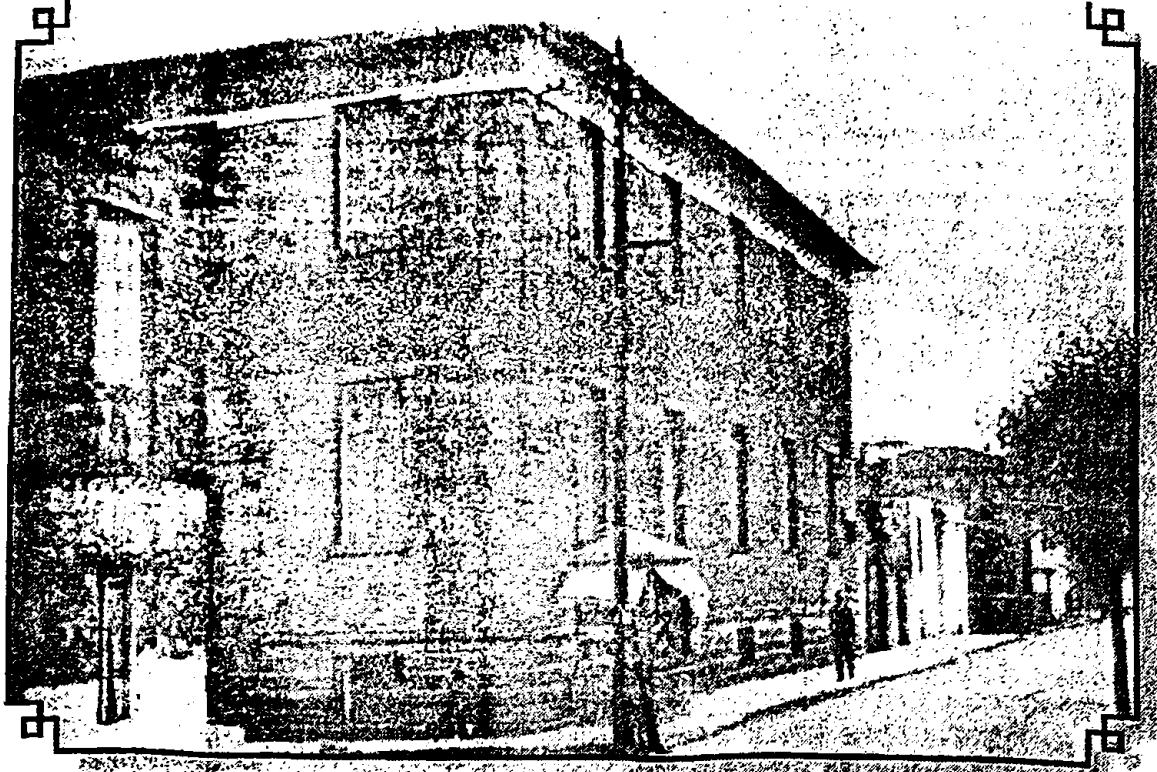
(Εικ. 58) Αποθήκες Ηλιού
(Φωτογραφικό υλικό: Μ. Αγγέλη)

(Εικ. 59)
Αναστάσιος (Τάσος)
Παναγόπουλος

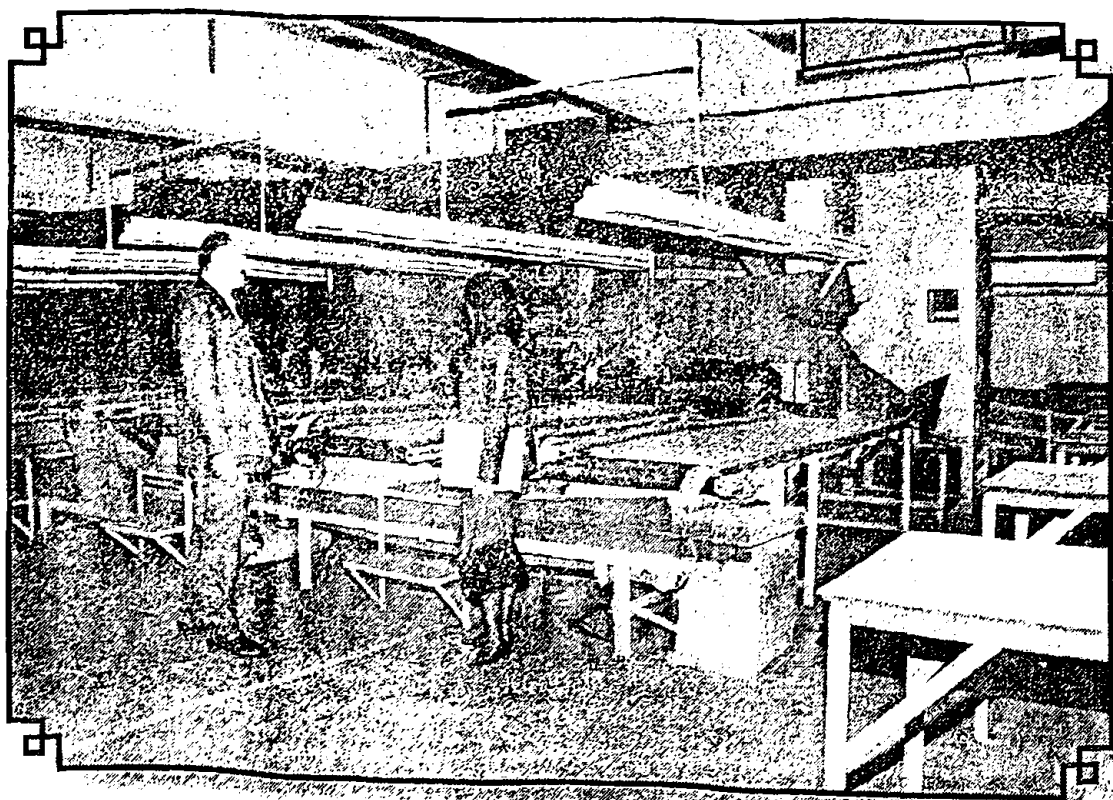

(Εικ. 60) Αθανάσιος Ροντήης
(Από τη Νένα Ροντήη)

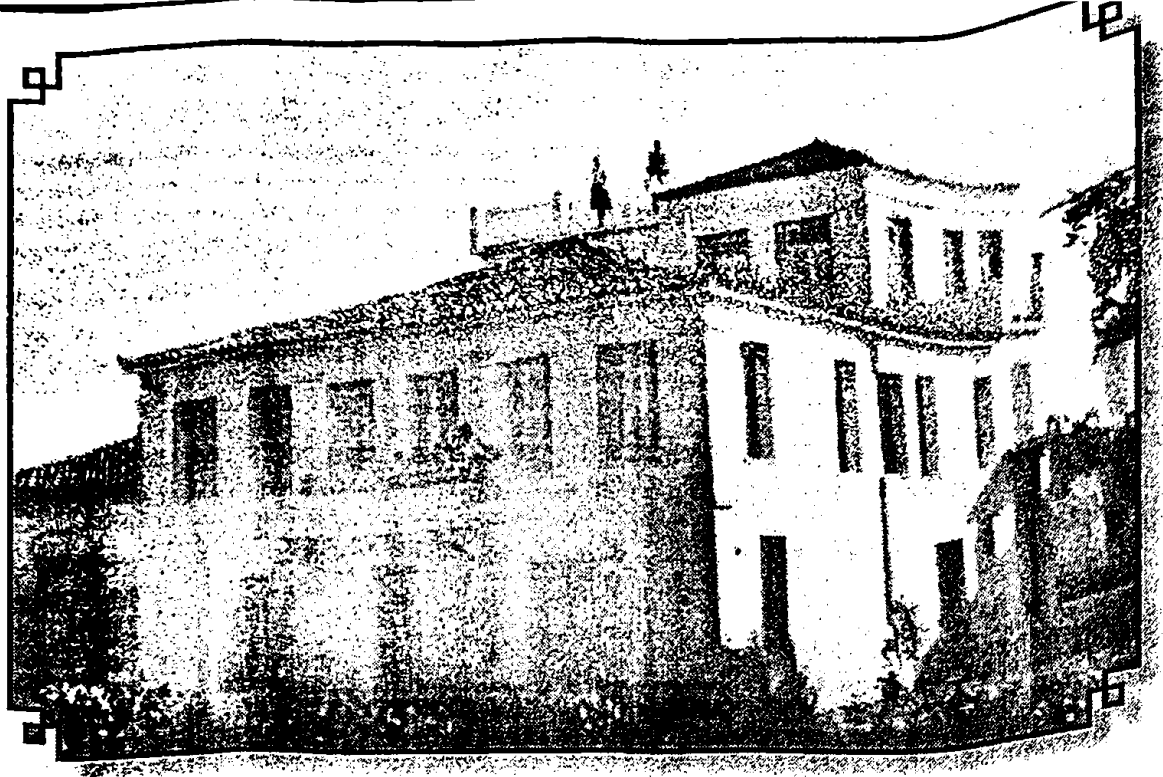

(Εικ. 61) Αποθήκες Αφών Παναγοπούλου

(Εικ. 62) Αποθήκες Αφών Παναγοπούλου
(Φωτογραφικό υλικό: Μ. Αγγέλη)

(Εικ. 63) Αποθήκες Β. Παπαβασιλείου
(Από τη Μαίρη Λιμπουρίδη)

(Εικ. 64) Σπύρος
Σακελλαριάδης
(Από την Ελένη Σακελλαριάδη)

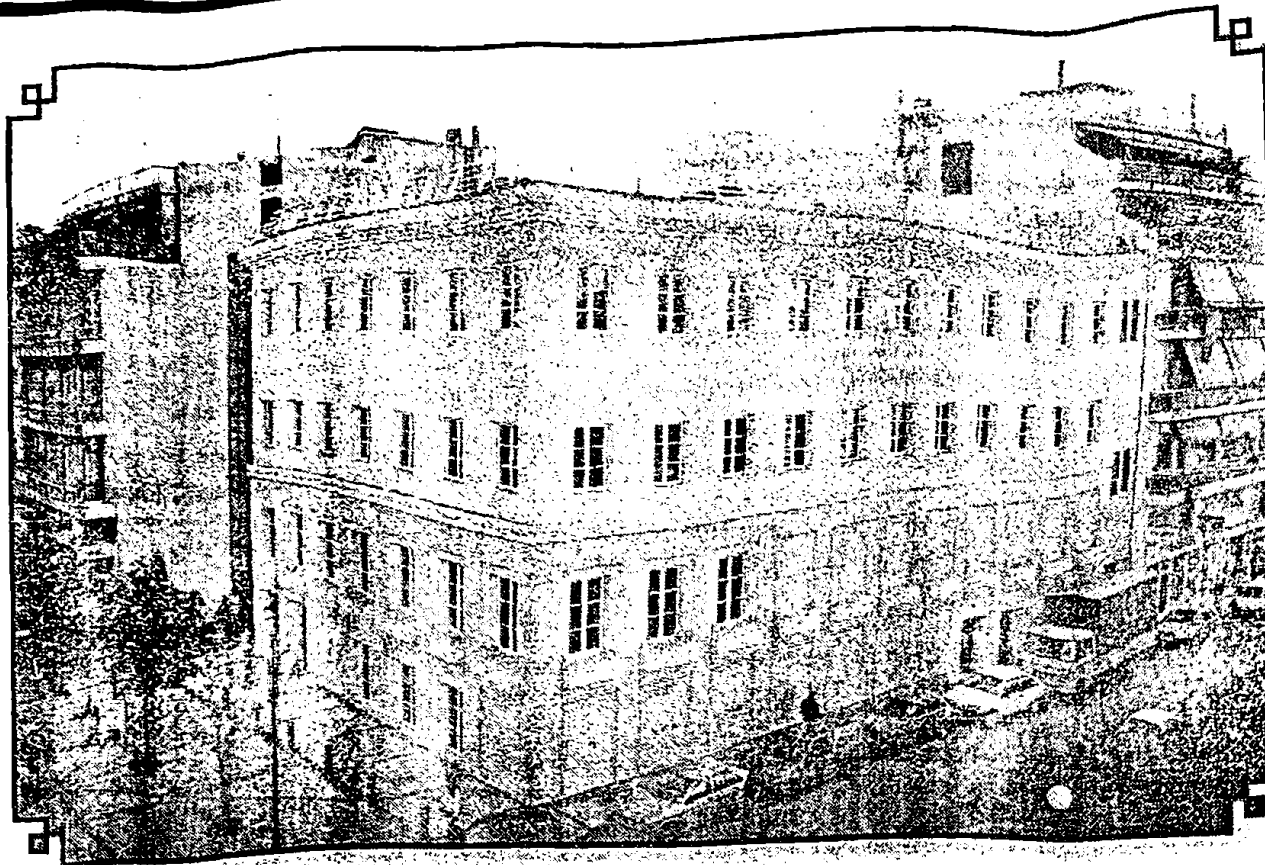
(Εικ. 65β) Αποθήκες Ιω. Κόκκαλη
(Από τη Σπυριδούλα Κόκκαλη)

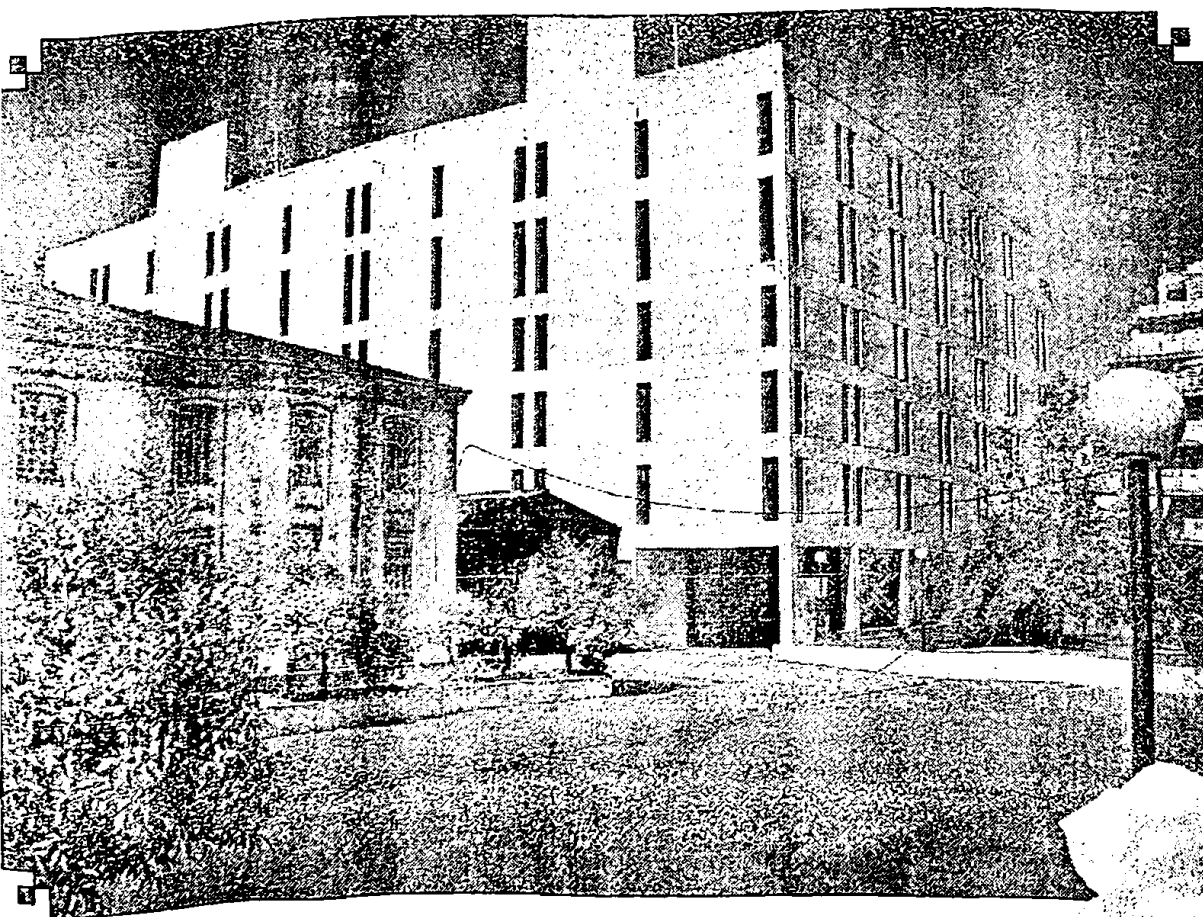
(Εικ. 65α) Ιω. Κόκκαλης
(Από τη Σπυριδούλα Κόκκαλη)

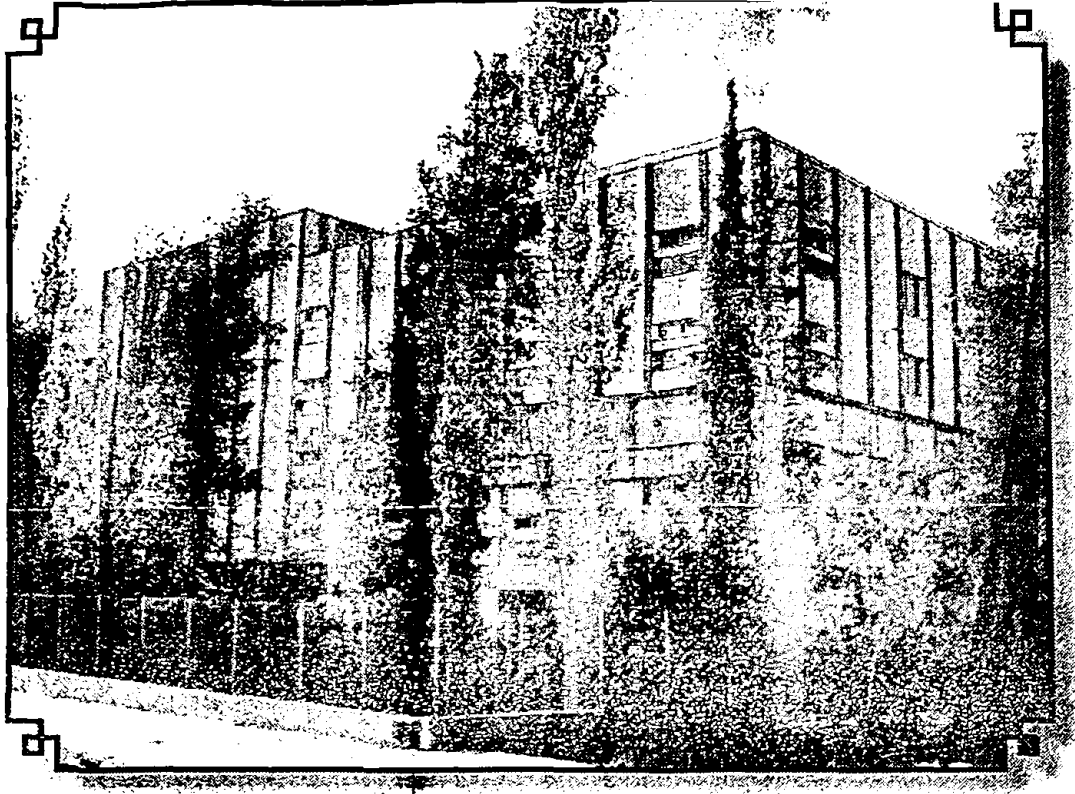

(Εικ. 66) Παλαστράτιο Μέγαρο
(Φωτογραφικό υλικό: Μ. Αγγέλη)

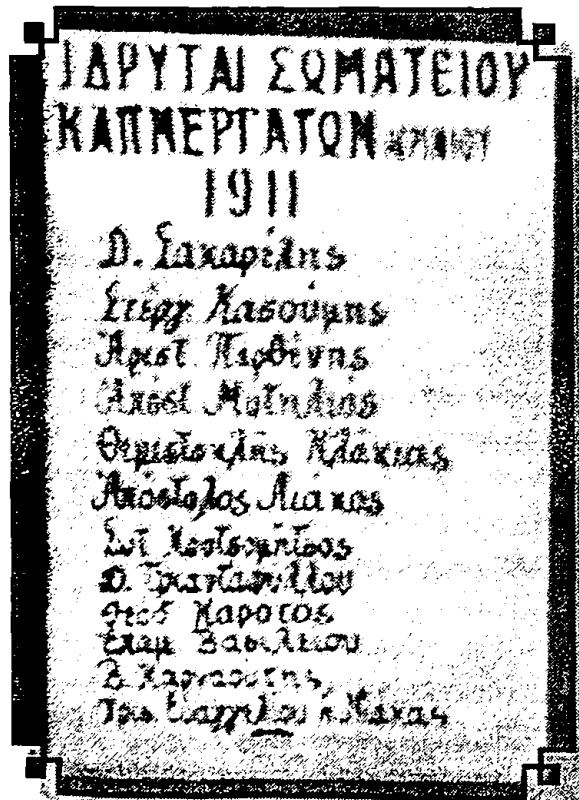
(Εικ. 67) Αποθήκες
Αφών Παλαστράτου (οι νεότερες)
(Φωτογραφικό υλικό: Μ. Αγγέλη)

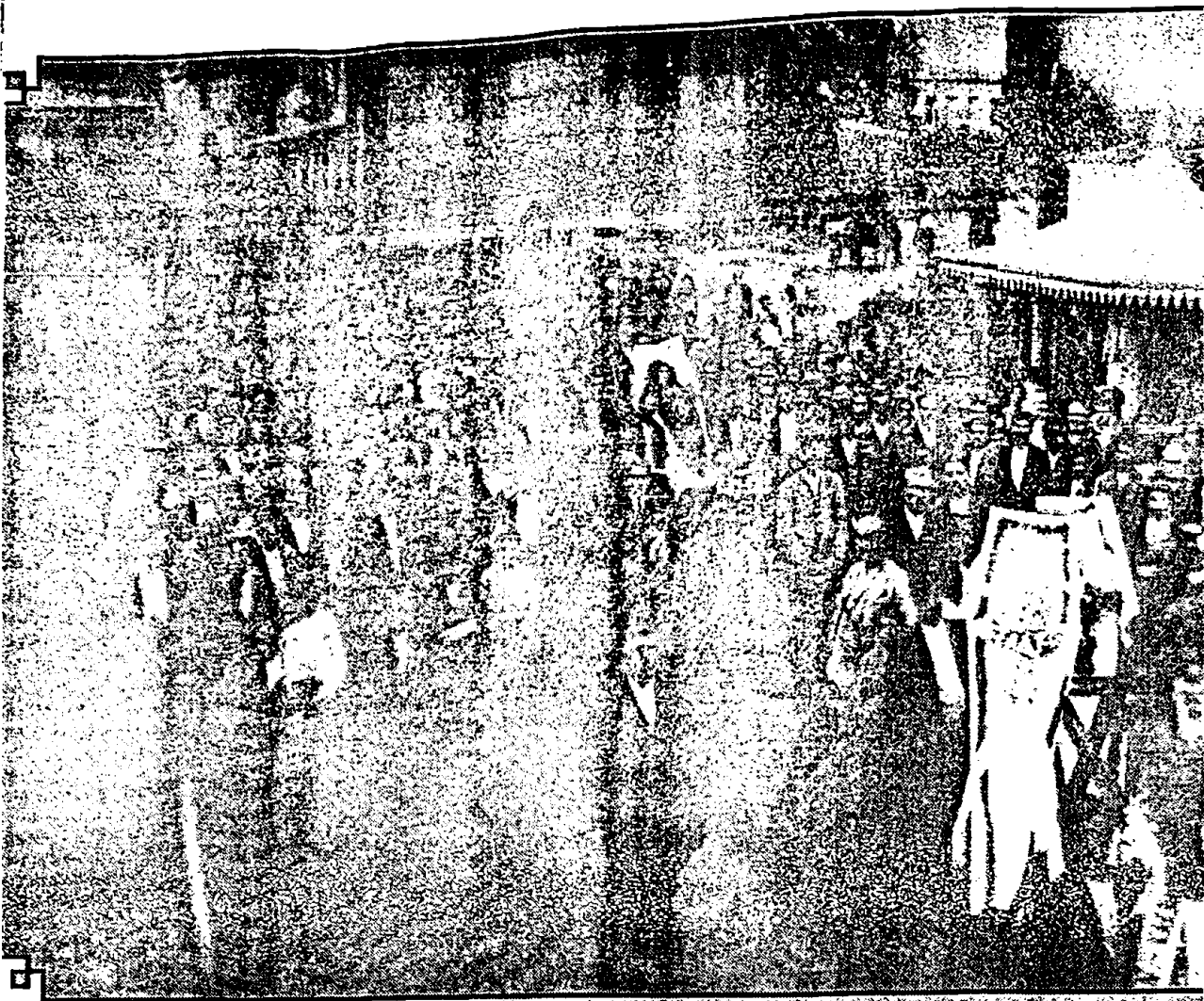

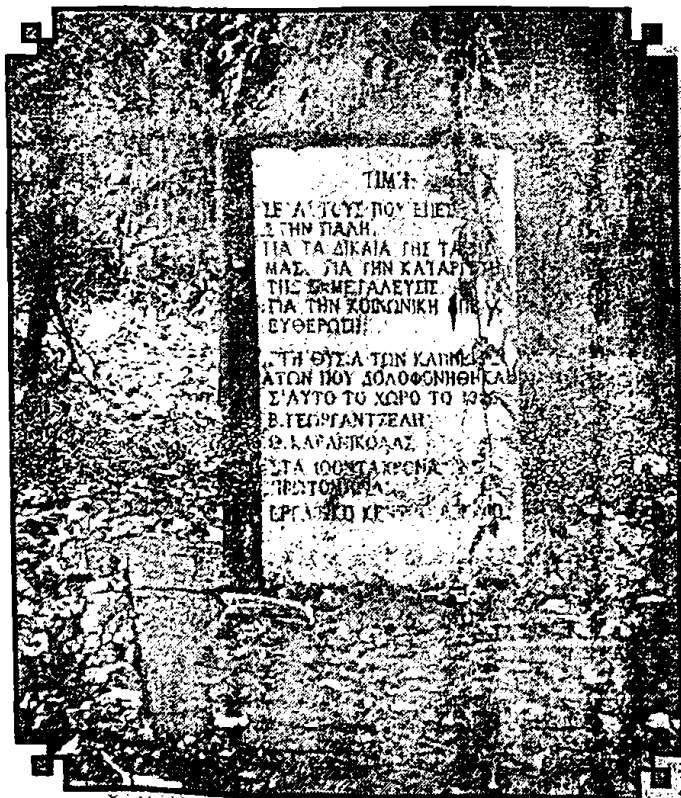
(Εικ. 68) Αποθήκες Ηλιού (οι νέες)
 (Φωτογραφικό υλικό: Μ. Αγγέλη)

(Εικ. 69) Πίνακας
 με τα ιδρυτικά μέλη του
 Σωματείου καπνεργατών 1911.
 (Εργατικό κέντρο Αγρινίου)

(Εικ. 70) Η κηδεία της Βασιλικής Γεωργαντζέλη και του Θεμιστοκλή Καραμικ
(Φωτογραφία Ιωάννη Κονιαβίτη. Εργατικό Κέντρο Αργινίου)

(Εικ. 71) Ένα μικρό
μνημείο για την καπνεργατικ
απεργία του 1926
(Φωτογραφία Δημήτρης Σκιαδάς)

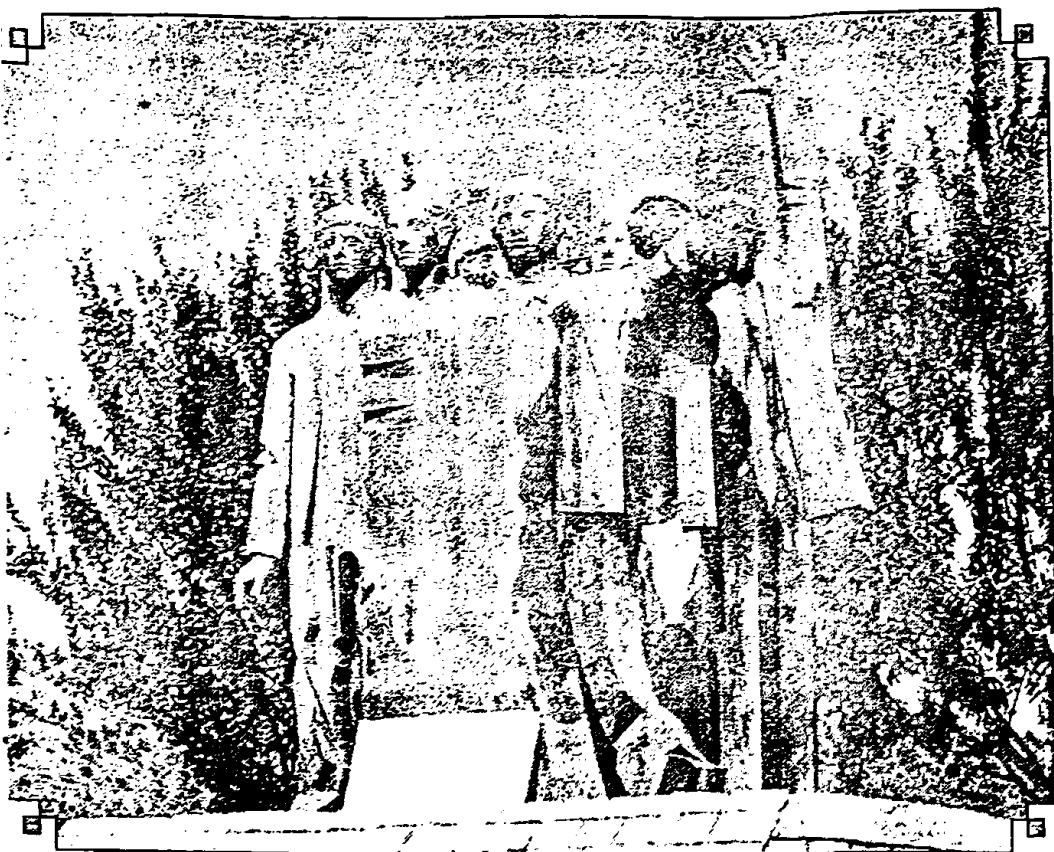

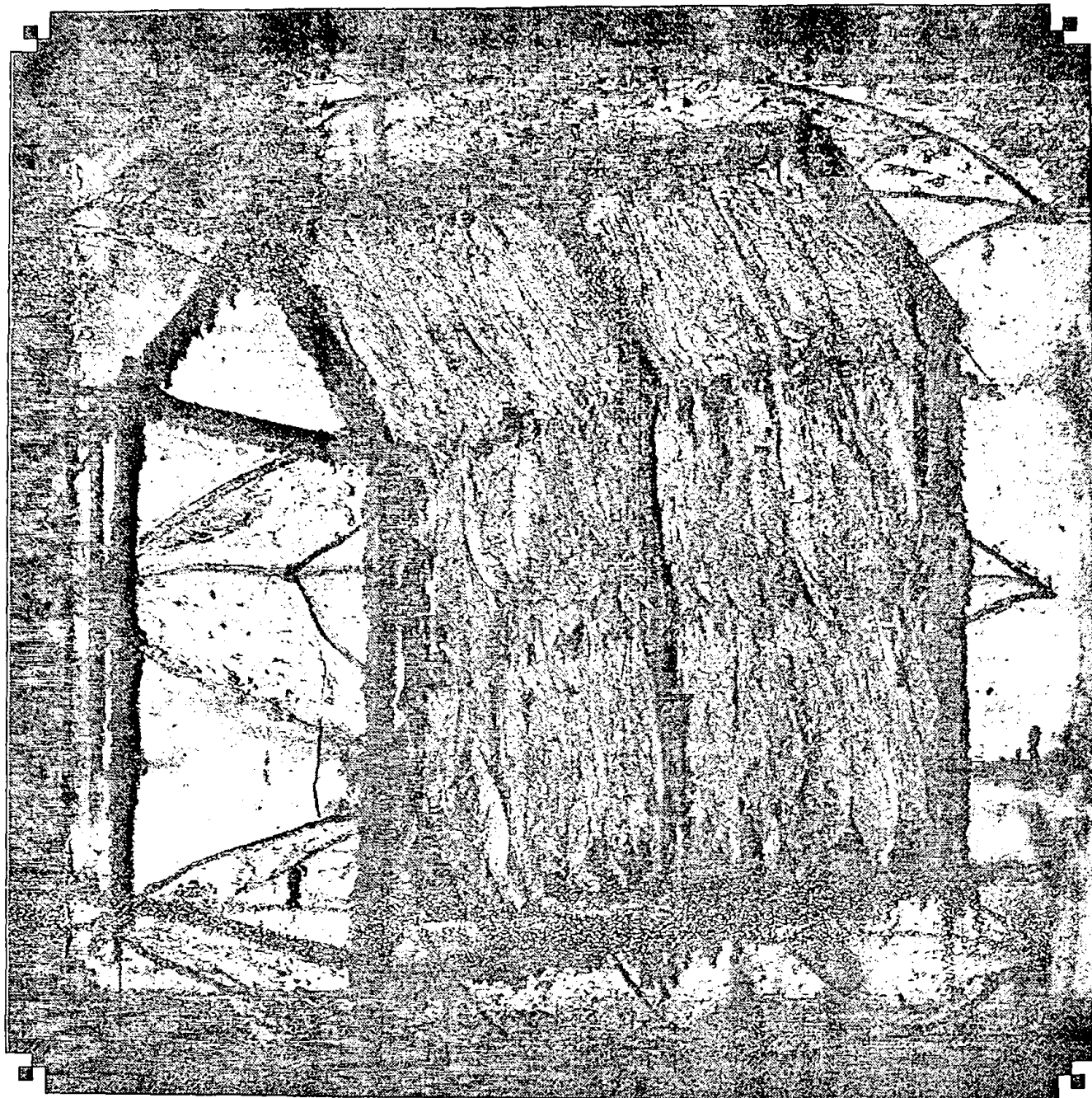
(Εικ.72) Ο Δημήτριος Βλάχος νεκρός
(Από τον Κώστα Βλάχο)

(Εικ. 73)
Ο Δημήτριος Βλάχος
(Από τον Κώστα Βλάχο)

(Εικ. 74) Το μνημείο για το συλλαλητήριο των καπνοπαραγωγών
και τη θυσία του Δημητρίου Βλάχου (1962)
(Φωτογραφία Δημήτρης Σκιαδής)

Σπίτι καπνού
(Μικτή τεχνική. (1.80 x 1.80 εκ.). Π. Χαριλάμπος)

